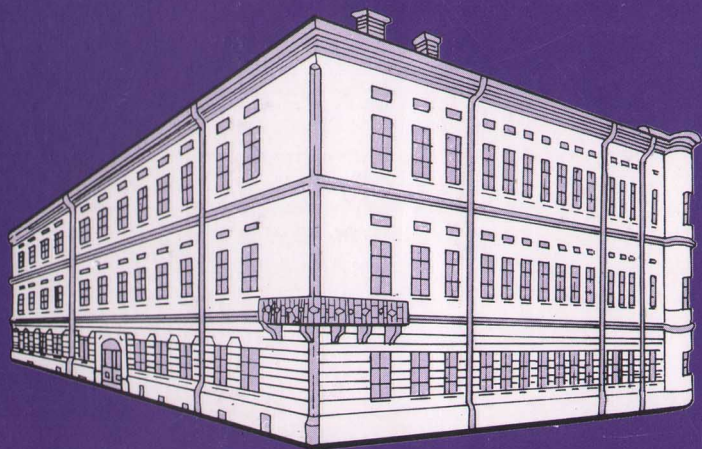

ACTA MVSEI NAPOCENSIS 26 - 30

PREISTORIE — ISTORIE VECHÉ — ARHEOLOGIE

I/1

1989 — 1993

ACTA MVSEI NAPOCENSIS 26 - 30

PREISTORIE — ISTORIE VECHĂ — ARHEOLOGIE

1989 — 1993

I/1

CLUJ-NAPOCA, 1994

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Dorin Alicu, Ioan Glodariu, Eugen Iaroslavschi, Gheorghe Lazarovici
(redactor responsabil), Ștefan Matei.
Sorin Cociș și Constantin Pop (secretari de redacție)

FONDATOR: Acad. CONSTANTIN DAICOVICIU

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publicația Muzeului Național
de Istorie a Transilvaniei.
Orice corespondență se va adresa:
Muzeul Național de Istorie
al Transilvaniei.
3400, Cluj-Napoca,
Str. Constantin Daicoviciu nr. 2.
Tel. 19.56.77; 19.17.18.

ACTA MVSEI NAPOCENSIS
Publication du Musée National
d'Histoire de la Transylvanie.
Toute correspondance sera envoyée
à l'adresse:
Musée National d'Histoire de la
Transylvanie.
3400 Cluj-Napoca, rue Constantin
Daicoviciu no. 2, ROUMANIE.
Tel. 19.56.77; 19.17.18.

1 DECEMBRIE

**VOLUM DEDICAT
CELEI DE A 75-A ANIVERSĂRI
A MARI UNIRI
1918 • 1993**

PRECIZARE

Începînd din anul 1993, *Acta Musei Napocensis* se va edita anual în câte două volume, purtând însă aceeași numerotare:

I. *Preistorie — istorie veche — arheologie*, incluzând articole din preistorie — inclusiv arheologie medievală timpurie;

II. *Istorie*, cuprinzând lucrări de la evul mediu până la epoca contemporană.

Articolele, indiferent de problematica tratată, vor fi trimise la adresa menționată.

Colegiul de redacție

Cluj-Napoca, 1993

CUPRINS

CONTENTS — INHALT — SOMMAIRE

COLOCVIUL NAȚIONAL "DACIA ÎN TIMPUL LUI TRAIAN"

SILVIU SANIE, Certains aspects de la situation politique et démographique de la Dacie d'est dans la période Domitien-Trajan	11
IOAN GLODARIU, Sarmizegetusa Regia durant le règne de Trajan	19
EUGEN IAROSLAWSCHI, Vestiges romains dans la zone de la Sarmizegetusa Dace	27
GELU FLOREA, Archaeological observations concerning the Roman conquest of the area of the Dacian Kingdom's capital	33
VIRGIL MIHĂILESCU-BĂRLIBA, Războaiele daco-romane și descoperirile monetare	39
<i>Les guerres daco-romaines et les découvertes monétaires</i>	44
CONSTANTIN C. PETOLESCU, Les légats de la Dacie sous Trajan	45
IOANA BOGDAN-CĂTĂNICIU, Fortifications de terre trajanes en Dacie et dans le nord de la Mésie Inférieure	49
EUGEN CIZEK, Le <i>Saeculum Traiani</i> , apogée de la culture et de la civilisation romaines	67

STUDII

VIORICA CRIȘAN, Despre situația demografică în estul Transilvaniei în secolele II î.e.n. — I e.n.	79
<i>About the demographic situation in the East of Transylvania in II B.C. — I A.D. centuries</i>	89
GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI, Se poate identifica hidronimul antic <i>Sargetias</i> cu râul <i>Virghiș</i> din estul Transilvaniei?	91
<i>Peut-on identifier le hydronyme Sargetias à la rivière de Virghiș dans l'est de la Transylvanie?</i>	103
ELISABETH BOULEY, Le culte de Némésis et les jeux de l'amphithéâtre dans les provinces balkaniques et danubiennes	105
DOINEA BENEĂ — ADRIAN BEJAN, Viața rurală în sud-vestul Daciei în secolele II-IV (II)	127
MIRCEA RUSU, Tezaurul de la Vrap a aparținut principelui slav Acamir al Belziției?	149
<i>Le trésor de Vrap a-t-il appartenu au prince slave Acamir de Belzitzia?</i>	159
GÉZA FERENCZI, Contribuții la problema descifrării unor cuvinte scrise cu caractere runice maghiare și considerații asupra originii scrisului runic maghiar	161
<i>Ein Beitrag zur Entzifferung einiger mit ungarischen Kerbschriftmerkmalen geschriebenen Wörter und Betrachtungen über die Herkunft der ungarischen Kerbschrift</i>	168

NOTE ȘI DISCUȚII

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — PAUL GYULAI, Descoperiri arheologice în comuna Săvădisla (jud. Cluj) și cîteva probleme privind epoca neolitică și a bronzului <i>Découvertes archéologiques dans la commune de Săvădisla (dép. de Cluj) et quel- ques problèmes concernant l'époque néolithique et du bronze</i>	171 185
GEORGETA EL SUSI, Studiul faunei din așezarea neolitică de la Iclod (jud. Cluj) <i>Die Fauna aus der năolithischen Siedlung von Iclod (Kreis Cluj)</i>	187 203
EUGEN KESSLER, Prezența galinaceelor (ord. <i>Galliformes</i> , cl. <i>Aves</i>) printre resturile scheletice colectate din situri arheologice de pe teritoriul României <i>The presence of Gallinaceous species (ord. Galliformes, cl. Aves) in the archaeo- logical sites of Romania</i>	205 220
GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — VIORICA CRIȘAN — JÁNOS PÁL, Ceramica pictată de la Ciucsîngiorzu (jud. Harghita) <i>La céramique peinte de Ciucsîngiorzu (dép. de Harghita)</i>	221 226
DIANA RUS — LUCIAN TARCEA — ZOIA MAXIM, Gropi rituale din epoca bronzului la Tureni — Poderei. Date osteologice <i>Des fosses rituelles de l'Âge du bronze à Tureni — Poderei. Les données ostéolo- giques.</i>	229 238
VIORICA CRIȘAN, Obiecte din cupru și bronz aflate în colecțiile mu- zeelor din județul Harghita <i>Copper and bronze objects in the collections of the museums from Harghita dist- rict</i>	239 250
AUREL RUSTOIU, O verigă cu capete petrecute și înfășurate din ceta- tea dacică de la Costești (jud. Hunedoara) <i>Ein Ring mit übereinandergelegten um den Ring gewickelten Enden aus der da- kischen Burg von Costești (Kreis Hunedoara)</i>	251 261
VIOREL MORARU — HRISTACHE TATU, Posibile fortificații dacice din val de piatră și pămînt la Pui și Federi (jud. Hunedoara) <i>Possible Dacian fortifications from stone and eart walls at Pui and Federi (Hune- doara district)</i>	263 267
SORIN COCIȘ, Fibule romane din Muzeul de Istorie a Transilvaniei (II) <i>Römische Fibeln aus dem Museum für Geschichte Siebenbürgens (II)</i>	269 290
ADELA PAKI, Epigraphica minora (I)	291
CONSTANTIN POP — CRISTIAN GĂZDAC, Piese sculpturale inedi- te în Muzeul de Istorie a Transilvaniei <i>Pièces sculpturales inédites dans le Musée d'Histoire de la Transylvanie</i>	301 309
NICOLAE GUDEA, Despre un opaiț de lut bizantin creștin din Muze- ul de Istorie din Cluj-Napoca <i>Eine byzantinisch-christliche Tonlampe aus dem Historischen Museum in Cluj- Napoca</i>	311 314

I/2

RAPOARTE DE SĂPĂTURI

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — RODICA PINTEA, Cercetări arheologice la Livada <i>Recherches archéologiques à Livada</i>	317 331
GEORGETA EL SUSI, Resturile de faună din așezarea neolitică de la Livada (jud. Cluj) <i>Les restes fauniques de l'établissement néolithique de Livada (départ. de Cluj)</i>	333 336
GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM, Șantierul arheologic Iclod (campania 1989) <i>Die archäologische Ausgrabung von Iclod (1989).</i>	337 363
FLORIN GOGÂLTAN, Săpături de salvare la Tureni — Carieră, județul Cluj (1985-1986) <i>Rettungsgrabungen in Tureni — Carieră, Kreis Cluj (1985-1986)</i>	365 387
SORIN COCIȘ, Sondajul arheologic de la Huedin — "Bolic" <i>Le sondage archéologique de Huedin - "Bolic"</i>	389 395
TIMOTHY ALLEN, Interim report on two seasons excavations of a burial enclosure in the east cemetery of Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Romania, 1982-1984	397
MICHAEL DAWSON, Ulpia Traiana Sarmizegetusa: Extra Muros 23 excavations 1982-1984. An interim opinion	401
HADRIAN DAICOVICIU — DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — ALEXANDRU DIACONESCU — CONSTANTIN POP — CORIOLAN OPREANU — ADELA PAKI, Săpăturile arheologice din 1984 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa	409
DORIN ALICU — CONSTANTIN POP — SORIN COCIȘ, Săpături arheologice la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (1985-1989)	435
IUDITA WINKLER — MIHAI BLĂJAN, Așezările rurale romane de la Medias (jud. Sibiu) <i>Die römischen ländlichen Ansiedlungen von Mediasch (Kreis Sibiu)</i>	459 476
SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Cercetările arheologice de la Suceag (jud. Cluj). Campanie din 1989. Cuptoarele de ars ceramică (sec. III-IV) <i>Les fouilles archéologiques de Suceag (départ. de Cluj) 1989. Les fours de potiers du IIIème — IVème siècles.</i>	477 494
DORIN ALICU — SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Raport privind cercetările arheologice efectuate în satul Micești, județul Cluj <i>Compte rendu sur les recherches archéologiques du village de Micești, départ. de Cluj</i>	495 512

MUZEOLOGIE. RESTAURARE — CONSERVARE. OCROTIREA PATRIMONIULUI MUZEAL

AURELIA IGNA, Probleme ale conservării și restaurării faunei mumificate. <i>Problems of conserving and restoring of the mumified fauna.</i>	515 524
CORNEL MARIAN — AURORA ROTARIU — TRANDAFIR FIAT — LIVIU DĂRĂBAN — VLADIMIR ZNAMIROVSKI — SO- RIN COCIȘ, Analiza prin activare cu neutroni a unor monede de argint romane din tezaurul de la Cluj-Napoca, str. V. Deleu <i>Neutron activation analysis on some Roman silver coins of Cluj-Napoca, street V. Deleu hoard</i>	525 532

MISCELLANEA

FACKO TRAORE, Cercetări etnoarheologice asupra ceramicii și olări- tului tradițional din satul Mante (Republica Mali) <i>Recherches ethnoarchéologiques au céramique et poterie traditionnelle du village de Manta (République du Mali)</i>	535 550
GHEORGHE LAZAROVICI — FACKO TRAORE, Un procedeu tehnolo- gic de ardere a ceramicii înfălțit din preistorie până în zi- lele noastre — studiu etnoarheologic <i>Un procédé technique de brûlement de la céramique du préhistoire à nos jours — une étude archéologique.</i>	553 556
SORIN COCIȘ — ADELA PAKI, Bibliografia Daciei romane (III). 1972—1976	557

RECENZII

JOACHIM WEISSHAER, <i>Die deutschen Ausgrabungen auf der Peukakia — Magula in Thessalien. I. Das späte Neolithikum und das Chalkolithi- kum. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Archäologie der Mit- telmeer-kulturräume. Bonn, 28, 1989</i> (Gheorghe Lazarovici)	579
NICOLAE GUDEA, <i>Porolissum Res Publica Municipii Septimii Porolissensi- um. Editura Sport-Turism, București, 1986</i> (Constantin Pop)	582
... SEIA, <i>Quaderni dell'Istituto di Storia Antica. Università degli Studi di Palermo, 1, Palermo, 1984</i> (Viorica Bolindeț)	585
RADU ARDEVAN, <i>Beneficiarii. Kolloquium über eine römische Heeres- charge (3-5 decembrie 1990, Österburken)</i>	585
RADU ARDEVAN, <i>Al XI-lea Congres internațional de numismatică</i>	587
GHEORGHE LAZAROVICI, <i>Simpozionul al V-lea de arheometrie</i>	589
ADELA PAKI, <i>Cel de-al X-lea Congres Internațional de Epigrafie Greacă și Latină (Nîmes, 4-10 octombrie 1992)</i>	591
NICOLAE LASCU (1908-1988) (Radu Ardevan)	592
Dr. HEINZ MENZEL (1914-1989) (Dorin Alicu)	594
EUGEN CHIRILĂ (1921-1991) (Radu Ardevan)	595
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOG- RAPHIQUES	597

**COLOCVIUL NAȚIONAL
"DACIA ÎN TIMPUL LUI TRAIAN"
(Cluj-Napoca, 29—30 mai 1992)**

CERTAINS ASPECTS DE LA SITUATION POLITIQUE ET DÉMOGRAPHIQUE DE LA DACIE D'EST DANS LA PÉRIODE DOMITIEN—TRAJAN.

La problématique des relations de Rome avec l'État géto-dace, avec les villes grecques ou avec les populations en migration dans la zone carpatho-dniestérienne dans les dernières décennies du Ier siècle n.è. et la première décennie du IIe siècle n.è. a capté depuis longtemps les efforts et la sagacité des historiens¹. L'attraction pour la période mentionnée est totalement justifiée si l'on a en vue le fait que les événements analysés ont un poids important dans la connaissance d'une période historique particulièrement dense: relations pacifiques, confrontations armées, la conquête et la colonisation romaine de certains territoires de l'espace est-carpathique succédée par des transformations structurales sur le plan politique, économique et non en fin de compte ethno-culturelles. La présentation des actions de l'Empire Romain dans cette zone a parfois précédé et d'autres fois est allé parallèlement avec les notations qui réunissaient la description et la compréhension d'un phénomène essentiel: la romanisation.

Dans la politique des flaviens et de Trajan on peut retrouver des éléments des principes qui ont gouverné la politique de Rome vis-à-vis des villes grecques nord-ouest pontiques, surtout comme ces principes ont été pratiqués après les confrontations avec Mithridate Eupator; les intentions de César vis-à-vis de cette zone; le programme d'Auguste partiellement réalisé et non en fin de compte des actions de ce *quinquennium* en or de Néron accomplies par Plautius Silvanus Aelianus².

Le terme *Dacie d'Est* a dans ce contexte une acception premièrement spatiale. Nous avons en vue le territoire ouestique carpatho-dniestrien de l'espace gète qui comprend tant des territoires qui ont appartenu que d'autres, qui n'ont pas été intégrés dans le royaume de Décébal, comme Tyras, ville qui, durant presque un millénaire, est étroitement liée aux évolutions du monde géto-dace ou dacoromain de la zone.

L'espace gète carpatho-dniestrien a une certaine spécificité déterminée par la présence et l'importante irradiation hellénique et hellénistique; par l'ancienne domination politique bastarne sur une large zone, par la place qu'il avait et qu'il pouvait acquérir dans les plans de Rome. Considéré de ce dernier point de vue, le territoire carpatho-dniestrien s'inscrirait dans une première comme un prolongement de la zone d'occupation, dépendance ou influence romaine, qui s'étendait de la Transcaucasie à Chersonessus, Olbia et Tyras vers le Danube, fleuve considéré initialement *limes idéal de l'Empire Romain occupant aussi un corridor transdanubien par lequel on faisait la jonction avec la Dacie*.

Sans devenir plus aisée par une restriction de l'aire géographique et de la durée, l'investigation proposée perd bon nombre des sources littéraires et épigraphiques utiles à l'illustration du tout, dans quelques-unes s'inscrivant rien que par allusion ou à grande probabilité.

¹ D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, Bucarest, 1965, p. 288 et suiv.; idem, *Parerga*, Bucarest, 1984, p. 22—254; H. Daicovicu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 275—329.

² R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, Bucarest, 1968, p. 55—59; I. Conceva, *La politique de Rome dans les territoires du Bas-Danube à l'époque d'Auguste* (31 av.n.è. — 14 n.è.), *Études balkaniques*, 3, 1991, p. 92—104.

De la longue liste de ceux qui ont consacré des études substantielles au problème de la présence romaine et des populations de l'espace nord-ouest pontique en général ou de la zone de la Dacie d'Est on doit rappeler: M. Rostovtsev³, P.O. Karškovsij⁴, V.V. Kropotkin⁵, E.A. Rikman⁶, V.I. Grosu⁷ en exclusivité pour l'espace de l'est du Prut et Paul Nicorescu⁸, Radu Vulpe⁹, Nicolae Gostar¹⁰, H. Daicoviciu¹¹, D. Protase¹² et I. Glodariu¹³.

*

* *

En dehors des fouilles archéologiques systématiques dans le territoire est-carpathique, on a effectué des recherches de surface¹⁴ fructueuses, qui ont eu comme résultat à signaler également 164 établissements géto-daces de La Tène et les I-er et II-e siècles n. à. Après la vérification des matériaux qui ont constitué le fondement pour établir la chronologie, après l'exclusion des découvertes qui pouvaient appartenir à certains complexes isolés (parties de dépôts, trésors, tombeaux isolés) il y a 43 établissements avec une chronologie sûre dans les limites mentionnées.

Les cités et les établissements géto-daces ne sont pas répandus uniformément sur le territoire de la Dacie d'Est. Les présentes réflexions ont en vue uniquement ceux qui continuent leur existence au moins dans la deuxième moitié du Ier siècle n.è.

I. Un premier groupe important est formé par ceux de la zone de montagne et de sous-montagne: Piatra Neamț — Bîta Doamnei, Piatra Neamț — Cozia, Piatra Șoimului (dép. de Neamț), Titelca Tisești — Tg. Ocna¹⁵ et Moinești (dép. de Bacău)¹⁶. L'organisation de l'espace intérieur de la cité, l'aménagement des terrasses, la disposition des habitations, le sanctuaire, les éléments de fortification qu'on peut remarquer à Bîta Doamnei par exemple, où l'on a entrepris des fouilles plus longtemps, trouvent des ressemblances dans les cités daces intra-carpathiques.

II. Le deuxième groupe important est représenté par les cités et les établissements du bord de Siret: Brad (comm. Negri)¹⁷ et Răcățiu (comm. Horgești)¹⁸, les

³ M.I. Rostovtsev, *Voennaja okkupacija Olivii rimljanami*, IAK, 58, 1915, p. 1-16; idem, *Skythien und der Bosphorus*, Berlin, 1931.

⁴ P.O. Karškovsij, I.B. Klejman, *Drevnij gorod Tira*, Kiev, 1985.

⁵ V.V. Kropotkin, *Rimskie importnie izdelija v vostočnoj Evrope (II v.do n.e. — V v.n.e.)*, Moscou 1970.

⁶ E.A. Rikman, *Etniceskaja istorija naselenija Podnestrovia i prilagaiuščego Podunavija v pervinhi vekah našei eri*, Moscou, 1975.

⁷ V.I. Grosu, *Hronologija pamiatnikov sarmatskoj kulturi Dnestrovsko-prut'skogo mejdurečija*, Chișinău, 1990.

⁸ P. Nicorescu, *Garnizoana romană în sudul Basarabiei*, ARMSI, S.III, T.XI, mem. 16, 1937, p. 1—9 (217—225); idem, *Înscrisiunile împăratului Traian găsite la Cetatea Albă*, ARMSI, S. III, T. XXVI, 1944, p. 1—10 (499—510).

⁹ R. Vulpe, *Studia Thracologica*, Bucurest, 1976, pp. 124—150.

¹⁰ N. Gostar, *Cetăți dacice din Moldova*, Bucurest, 1965; idem, *L'armée romain dans les guerres daces de Trajan (101—102, 105—106)*, Dacia, N.S., XXVIII, 1979, p. 115—122.

¹¹ H. Daicoviciu, *op. cit.*

¹² D. Protase *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismatice*, Bukarest, 1966.

¹³ I. Glodariu *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1972, p. 275—329; idem, *Der Gebietsumfang des Decebal-Reiches*, 32, 1, 1989, p. 1—22.

¹⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovia, Em. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucurest, 1970; Al. Păunescu, P. Sadurschi, V. Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Bucurest, 1976; G. Coman, *Statornicie și continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, Bucurest, 1980; V. Chirica, M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, Iași, 1984; II, 1985.

¹⁵ Pour les cités de la zone de montagne et de sous-montagne, cf. N. Gostar, *Cetăți...*, p. 9—29.

¹⁶ V. Căpitanu, V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Moinești, Carpica*, XVIII—XIX, Bacău, 1986—1987, p. 53—70.

¹⁷ V. Ursachi, *Cetatea dacică de la Brad, Traco-Dacia*, VIII, 1—2, 1987, p. 100-126.

¹⁸ V. Căpitanu, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățiu (jud. Bacău), Carpica*, VIII, Bacău, 1976, p. 49—120; idem, *Figurine antropomorfe geto-dacice descoperite la Răcățiu (com. Horgești, jud. Bacău)*, Carpica, XV, Bacău, 1983, p. 141-152; idem, *Fibule de tip La Tène descoperite în așezarea de tip "dava" de la Răcățiu, com. Horgești, jud. Bacău, Carpica*, XVI, Bacău, 1984, p. 61-84.

deux du dép. de Bacău, Poiana (comm. Nicorești, dép. de Galați)¹⁹, Barboși-Galați²⁰ à côté de Cîndești (comm. Dumbrava) et Mînaștioara — Fitionești, les deux du dép. de Vrancea²¹ et Orlovka (dép. d'Ismail, Ukraine)²² dans la direction de Barboși sur la rive gauche du Prut.

Quant à ce deuxième groupe, on est impressionné, là où il y a eu encore des minimales possibilités d'exploration, par la richesse et la diversité des matériaux des produits d'importation hellénistiques et romains découverts. Les activités commerciales et artisanales y occupaient une place de choix. On considère en général que les cités et les établissements des premiers deux groupes ont leur commencement dans les IIe—Ier siècles av.n.è. et la fin est située à différentes dates au cours du Ier siècle et le début du IIe siècle n.è. C'est cette dernière séquence de leur existence qui s'inscrit comme objectif central de l'analyse.

III. Le troisième groupe est formé d'établissements du type de Dumbrava (comm. Ciurea, dép. de Iași)²³, situés à l'est de Siret et dans l'espace nord de toute la zone carpatho-dniestérienne. Les zones de collines où ils sont situés, la manière de distribution du territoire de l'établissement, les types d'habitations et de complexes de culte, la nécropole placée d'habitude tout près de l'établissement, les éléments ethno-culturels allogènes bien documentés etc. contribuent à la fois à la distinction des autres groupes. Ce sont des établissements qui datent des Ier et IIe siècles n.è.

Pour une zone étendue est-carpathique on peut constater un manque de documentation de l'habitation durant presque deux siècles. Une partie de ce territoire coïncide avec celui situé dans les IIIe—Ier siècles sous domination politique bastarne²⁴ et on peut ajouter à cette cause la place dans la voie des migrations périodiques. Certaines hésitations dans la datation de la fin des agglomérations géto-daces des IIe—Ier siècles av.n.è. ainsi que l'établissement non fondé de la chronologie des autres dans la deuxième et non pas dans la première moitié du IIe siècle n.è. ont contribué à l'amplification des dimensions réelles de ce hiatus.

IV. Dans l'espace pruto-dniestérien, entre les Ier siècle av.n.è. et le Ier siècle n.è., graduellement, surtout depuis la deuxième moitié du Ier siècle n.è. dans le reste du territoire moldave se fait sentir la présence sarmate. La continuation systématique des recherches de Gh.Bichir, E.A.Rikman etc. par V.I.Grosu s'est soldé par une synthèse admissible concernant la chronologie des monuments de la culture sarmate dans l'espace mentionné²⁵. Ce qui s'impose à être accepté, c'est le renoncement à l'assertion que dans la Valachie et la Moldavie la plupart des Sarmates ont pénétré à la fin du IIe siècle et la première moitié du IIIe siècle sous la pression de Goths²⁶. Dans des informations littéraires antiques, d'abord

¹⁹ Parmi le nombre impressionnant des oeuvres sur les recherches archéologiques et les matériaux rares nous mentionnons: R. Vulpe, Ec. Vulpe, *Les fouilles de Poiana: campagne 1927, Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 253—351; R.Vulpe, *Raport preliminar asupra activității șantierului arheologic Poiana-Tecuci*, 1950, SCIV, II, 1, 1951, p. 177—216; B.Mitrea, *Descoperirile de monede romane din așezarea geto-dacică de la Poiana și importanța lor istorică*, SCIV, 9, 1—4, 1957, p. 165—182; R.Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse Moldavie*, Dacia, N.S., I, 1957, p. 165—178; S.Teodor, M.Nicu, S.Țau, *Tezaurul de monede callatiene descoperit la Poiana, jud. Galați*, *Țiraco-Dacia*, VII, 1—2, 1987, p. 133—138.

²⁰ N.Gostar, *Cetății ...*, p. 29—33; S.Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (I)*, *ArhMold*, XI, 1987, p. 103—111; idem, *Cetățuia ... (II)*, *ArhMold*, XII, 1988, p. 53—103; S.Sanie, S.Sanie, *Cetățuia ... (III)*, *ArhMold*, XIV, 1991, p. 45—55.

²¹ A.Florescu, M.Florescu, *Aspecte ale civilizației traco-getice în zona de curbură a Carpaților răsăriteni*, *Studia antiqua et archaeologica*, I, 1983, p. 73—93.

²² N.Gostar, *Aliobrix, Latomus*, 26, 1967, p. 987—999; R.D. Bondari, *Arheologiceskie raspkopki u.s. Orlovka (1968 g.)*, *AJU*, Kiev, 1971, p. 66—70.

²³ S. Sanie, S. Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava (com. Ciurea, jud. Iași)*, *Cercetări istorice*, IV, 1973, p. 61—92.

²⁴ M.Babes, *Dacii și Bastarnii*, *Memoria Antiquitatis*, II, 1970, p. 228.

²⁵ V.I.Grosu, *op. cit.*

²⁶ Gh.Bichir, *Les sarmates au Bas-Danube, Dacia*, N.S., XXI, 1977, p. 193. Synthétiseur des sources littéraires et archéologiques concernant la présence sarmatique dans l'espace Getique Gh.Bichir n'a pas négligé aussi les aspects des relations géto-sarmatique plus ancienne, cf. *Relațiile dintre sarmați și geto-daci pînă la sfîrșitul secolului I e.n.*, SCIV, A, 27, 2, 1976, p. 203—214, mais il les place exclusivement dans la sphère des relations d'échange.

chez Ovide, on mentionnait la présence des Sarmates à côté des Gètes dans l'espace de la Scythie Mineure²⁷. La confirmation archéologique de ces informations est pour l'instant en retard. D'ailleurs il y a encore des difficultés majeures dans les tentatives d'illustrer l'habitation gète dans les Ier siècle av.n.è. — Ier siècle n.è. sur une grande partie du territoire de la Dobroudja malgré les progrès des recherches récentes²⁸.

Les découvertes de la majorité des cités et des établissements géto-daces de la Dacie d'Est attestent l'existence de certains vestiges de culture matérielle et spirituelle sarmate qui ne peuvent être mis uniquement sur le compte des importations²⁹. Dans les agglomérations du IIIe groupe les éléments de culture sarmate détiennent une place notable. Les Sarmates ont détenu un rôle parculier dans la diffusion de certains éléments de culture helléniques et romains.

V. Enfin, au liman du Dniester, la ville Tyras, située sur le trajet du système de routes romaines sur terre et à l'approche des itinéraires fluviaux et maritimes, a été incluse dans les frontières de l'Empire Romain après les actions dans la zone de Tibère Plautius Silvanus Aelianus. De toute façon, à partir de l'année 56 n.è. commence le compte des années d'une nouvelle ère dans l'histoire de l'ancienne colonie milésienne qui connîtra encore deux siècles de prospérité. Les troupes qui ont séjourné plus longtemps à Tyras ont été *vexillationes* des légions: *I Italica*, la *Ve Macedonica*, la *XIe Claudia* et d'autres formations auxiliaires connues dans l'armée de la Mésie et ensuite de la Mésie Inférieure³⁰. La lecture erronée d'une tuile a conduit à l'affirmation que les troupes de *Leg I Minervia* aussi se seraient trouvées au sud de la Moldavie et à Tyras³¹.

Les fouilles archéologiques, synthétisées périodiquement³², dévoilent une vie commerciale et une activité artisanale à la mesure de la tradition, certains témoignages numismatiques et surtout épigraphiques illustrant les transformations ethno-culturelles de l'époque romaine. Les épigraphes contiennent des noms latins, grecs, hybrides (latins-grecs), sarmates, possiblement gètes ou thraces en général.

Par l'inclusion de Tyras dans les limites de la province de Mésie commencent en fait la préparation et les préliminaires de la domination effective romaine dans le territoire moldave. Il nous semble que Tyras reste pendant quelques décennies une présence romaine singulière, car les autres habitations importantes — à Orlovka et à Ismail ne sont pas antérieures à l'époque de Trajan.

En passant à droite du Prut, il est nécessaire d'établir le plus exactement possible la situation des cités et des établissements géto-daces dans les dernières décennies du Ier siècle et les premières du IIe siècle n.è.

Les recherches archéologiques plus ou moins anciennes réalisées à Barboși et en dehors de l'amplification du nombre des matériaux découverts ont contribué à l'établissement de la stratigraphie de la citadelle et ont fourni des données supplémentaires pour le dernier niveau d'habitation dace (D3)³³. Le professeur N.Gostar considérât que, dans l'hypothèse où la plus récente monnaie datait du temps de Néron, la citadelle a pris fin comme suite des actions de Plautius Aelianus³⁴.

²⁷ Ovidiu, *Tristia*, III, 3, 6; IV, 1, 94; V, 7, 12, 13, 58; idem, *Epistulae ex Ponto*, III, 2, 40.

²⁸ M.Irimia, N.Conovici, *Așezarea getică fortificată de la Satu Nou "Valea lui Voicu" (com. Oltenița, jud. Constanța)*, dans *Thracodacica*, X, 1—2, p. 115—154.

²⁹ Cf. Les découvertes de Barboși, Poiana, Răcătău, Brad, Bitca Doamnei etc.

³⁰ S.D. Krijitkii, I.B. Kleiman, *Anticnaja Tira i srednovekovii Belgorod*, Kiev, 1979, p. 33, fig. 13; P.O. Karišcovski, I.B. Kleiman, *Drevnii gorod Tira*, Kiev, 1985, p. 94—96; 98—101.

³¹ N.Gostar, *Legio I Minervia în estul Daciei*, AUI, S.III, T. XI, 1965, p. 3—6. Nouvelle lecture donnée par S.Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II î.e.n. — II e.n.)*, Iași, 1981, p. 89. Information donnée de G.Avakian de N.Gostar, *op.cit.*, p. 3, n. 46, pour la présence *Legio X Gemina* n'a pas été confirmé par les découvertes des dernières décennies.

³² P.O.Karišcovski, I.B.Kleiman, *op.cit.*

³³ S.Sanie, *Cetățuia...* (I), *ArhMold*, XI, 1987, p. 105—109.

³⁴ N.Gostar, *Cetățuia...*, p. 35.

La découverte et la datation correspondantes de certains matériaux, à savoir la fibule de type norico-pannonique type A-236c dans la classification de J. Garbsch, datée à l'aide des monnaies de Domitien à Trajan³⁵, certains types d'amphores³⁶, 'amphore à estampille CCF³⁷ et aussi les monnaies de l'époque de Vespasien et Domitien³⁸ imposent la modification de l'assertion que l'agglomération a pris fin au temps de Néron.

La découverte de certaines parties d'habitation dace sur le côté Nord-Est du vallum de la citadelle indique le fait que les travaux de fortification de celle-ci n'étaient plus fonctionnelles à cette époque.

D'ailleurs la plupart de ceux qui supposent que la fin de la citadelle gétodace ait eu lieu au temps de Néron admettent que les premiers vestiges d'habitation romaine ne sont pas antérieurs à l'époque de Trajan, constatation reconfirmée durant les recherches archéologiques. Si la citadelle dace de Barboși n'a pas été attachée à la province Mésie Inférieure pendant la septième décennie d'autant moins ou pourrait soutenir que cet événement s'est déroulé dans des établissements situés plus au nord au fil du Siret.

A Poiana, après le niveau à monnaies de Vespasien, il y a, avant la fin de l'établissement, un autre niveau sans monnaies³⁹. La durée de ce niveau est évidemment difficile à établir. Le professeur Radu Vulpe avait adhéré à l'hypothèse que le Sud de la Moldavie est autrè effectivement sous la domination romaine conformément aux prévision de la paix entre Domitien et Decebal⁴⁰. En laissant de côté les commentaires sur le dénigrement de l'empereur, en conflit permanent avec le Sénat, donc également avec les historiens d'origine aristocratique, les assertions de Radu Vulpe se fondaient sur la datation du plus important document avec la mention sûre de quelques localités de la Dacie d'Est. *Pridianum* Hunt qui enregistrait la dispersion de l'effectif du *cohors I Hispanorum veterana quingenaria (equitata)* dans l'espace nord danubien de la Mésie Inférieure mentionne.

pirob[o]ridavae in praesidio
buridavae in vexilla[t]ione
trans danuvium in expeditionem⁴¹.

Il aurait fallu établir sur la base du texte entier quel est le moment où la cohors a stationné à Piroboridava et Buridava dans les limites chronologiques des années 98—117. R. Vulpe proposait la datation du document en 98—99 et localisait Piroboridava à Poiana. L'identification proposée il y a plus de six décennies n'a pas acquiescé de nouveaux arguments. Cette domination du Sud avant la première guerre de Trajan crée d'ailleurs des difficultés dans le développement d'un autre "scénario" vraisemblable proposé par R. Vulpe en liaison avec le combat dans l'espace de la Dobroudja, où les Daces de la Dacie de l'Est ont joué un rôle très important. Le professeur N. Gostar a proposé la localisation de Piroboridava⁴² à Barboși. Après 101—102 n.è., à Barboși existait déjà un *castellum* en terre. H. Daicovicu estimait aussi comme insuffisamment fondée l'hypothèse de R. Vulpe⁴³.

³⁵ S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia...* (III), *ArhMold*, XIV, 1991, p. 46, pl. I/4.

³⁶ Idem, *Cetățuia...* (IV), *ArhMold*, XV, 1992, sous presse.

³⁷ S. Sanie, *Civilizația română...*, p. 132, pl. 3/5.

³⁸ S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia...* (III), p. 53—54.

³⁹ R. Vulpe, *Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Romains et La Valachie et la Basse Moldavie sous le Romain*, *Ștudia Thracologica*, Bucarest, 1976, p. 124—150.

⁴⁰ Idem, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 74—75; C. C. Petolescu, *Războiul dacic al împăratului Domitianus*, *Thraco-Dacia*, X, 1—2, 1989, p. 160.

⁴¹ R. O. Fink, *Hunt's Pridianum British Museum Papyrus 2851*, *JRS*, XLVIII, 1958, p. 102—116.

⁴² N. Gostar, I. T. Dragomir, Ș. Sanie, S. Sanie, *Castellum-ul și castrul roman de la Barboși, Sesiunea de comunicări a Muzeelor de istorie*, I, 1964, Bucarest, 1970, p. 423.

⁴³ H. Daicovicu, *Dacia de la Burebista...*, p. 283, n. 12.

L'inscription découverte à Rasova⁴⁴ qui mentionne le gouvernateur de la Mésie Inférieure de 106, de toute façon entre 103—108 Lucius Fabius Faustinus offre la suite optima du nom dont on gardait la lettre *stin* du r. 30 et implicitement la datation de cet important document. R.Syme avait avancé l'hypothèse de la datation de *pridianum* en 105 n.è.⁴⁵ Seule une inscription avec le nom de l'établissement pouvait trancher d'une manière définitive la localisation de ces *davae* mentionnées par Ptolemaios en dacie estique.

Les intéressantes figurines à visages pour lesquelles R.Vulpe cherchait des analogies parmi les images du Trophée de Adamclisi⁴⁶ s'inscrivent maintenant parmi les nombreuses représentations anthropomorphes de la plastique géto-dace avec son évolution depuis le géométrisme à un naturalisme moins réalisé du point de vue artistique⁴⁷. Des signs du type tamga sont connus également dans la riche citadelle de Poiana, la seule cité est-carpathique cherchée il y a plus de six décennies⁴⁸.

Nous discuterons moins sur les citadelles de Brad et Răcău, des *davae* qui, par la richesse des découvertes récentes, ont égalé et dans certains domaines dépassé celles de Poiana. Les matériaux datés: fibules, amphores, des signes de type tamga appartiennent aussi dernières décennies du premier siècle n.è., quelques-uns s'y trouvent aussi dans le IIe siècle. A Brad la dernière monnaie découverte est du temps de Néron⁴⁹. Les établissements situés dans la zone montagneuse ont été conquis pendant la IIIe guerre dace. N.Gostar a proposé la localisation en Dacie estique de quelques événements illustrés sur la Colonne de Trajan⁵⁰.

Dans les établissements gètes du IIIe groupe qui appartiennent au Ier—IIe siècle n.è. on n'a pas de témoignages sur certaines interruptions dans l'habitation pendant les guerres du temps de Domitien et de Trajan, ou d'une présence romaine dans la zone. Le nombre des établissements recherchés ou de ceux pour lesquels nous possédons certaines informations — nous avons en vue en premier lieu les constatations de Dumbrava (comm. Ciurea, dép. de Iași)⁵¹ ne justifient pas des conclusions définitives. L'inscription de Corinthus de C.Caelius Martialis⁵² qui mentionnent dans sa partie finale: *secunda expeditione / qua universa Dacia devicta est* "a exprimé une réalité politique dont le développement et la transcription pratique n'est pas aussi facilement reconstituée. La gétisme et la culture de ces établissements et nécropole ne peut être contesté indifféremment des noms selon certains points importants — devenus des agglomération éponymes comme les cultures des époques primitives.

De toute façon s'imposent: la recherche de ces établissements, une datation dans les limites plus restreintes des premiers niveaux des établissements dacocarpiques, actions par lesquelles seront faites des clarifications.

Le tableau de la Dacie d'Est après les guerres dacocarpiques serait le suivant:

⁴⁴ A.Rădulescu, M.Bărbulescu, *De nouveau sur les légats de Trajan en Mésie Inférieure entre 103 et 108 de n.è.*, Dacia, N.S., XXV, 1981, p. 355—358.

⁴⁵ R.Syme, *The first Garrison of Trajan's Dacia, Laureae Aquincenses*, Budapest, 1938, pp. 267 (= *Danubian Papers*, Bucarest, 1968, pp. 122—134. Pour datation cf. p. 133).

⁴⁶ R.Vulpe, *Figurinele magice de la Poiana*, *Analele Dobrogei*, XII, 1931, p. 257—262.

⁴⁷ S.Sanie, *Plastica și unele aspecte ale cultelor și credințelor geto-dacice*, *Studii dacice* (ed. H.Daicoviciu), Cluj-Napoca, 1981, p. 180.

⁴⁸ Cf. C.Beldiman, *Semne de tip tamga din Dacia preromană, Thraco-Dacia*, XI, 1—2, 1990, p. 139—151.

⁴⁹ V.Ursachi, V.Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperirile de monede din așezarea dacică de la Brad*, *Arh.Mold.*, XV, 1992, sous presse. La série des monnaies lisiblement se fini avec Néron.

⁵⁰ N.Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană la nordul Dunării de Jos*, *Apulum*, V, 1963, p. 137—149; idem, *Cetățile dacice din Moldova și cel de al doilea război dacic*, *Memoria Antiquitatis*, I, 1969, p. 93—104.

⁵¹ S.Sanie, Ș.Sanie, *Cercetările arheologice de la Dumbrava*, loc. cit.

⁵² *Ann.Ép.*, 1934, 2 (= A.Dobó, *Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes*, Budapest, 1975, p. 156, no. 811).

Tyras reste toujours une ville romaine florissante avec une importance militaire et économique particulière. Les inscriptions datées dans les limites plus restreintes, donc sûrement appartenant à l'époque de Trajan ont un caractère militaire. Le commandant de la garnison Marcus Ennius Illadianus est celui qui s'occupe de la construction d'un bâtiment quand il était le gouverneur de la Mésie Inférieure Quintus Pompeius Falco (116—117 n.è.)⁵³. On a découvert aussi des inscriptions plus modestes qui illustrent encore des aspects de démographie de l'ancienne colonie milésienne, des noms romains Rufus, Cocceius, Valens, Aelius Lucius, Valerius ou hybride Tiberius Claudius Anthistes, des noms sarmates etc.⁵⁴.

Sur le littoral danubien à Ismail et ensuite à Orlovka ont été aménagés des routes, des castres, des garnisons pour les troupes de l'armée de la Mésie Inférieure.

La citadelle dace de Barboși a été conquise durant la première guerre en 101 n.è. L'importance de la zone des environs de Siret et du Danube, point essentiel de liaison fluviale avec les régions de "Barbaricum", a déterminé l'aménagement de *castella* premièrement en terre au sud-ouest du territoire actuel de la ville de Galați. Les découvertes récentes plus importantes sont de la zone Micro (quartier Danube — route Brăila) sur l'emplacement du Combinat Sidérurgique⁵⁵.

Si les aménagements militaires sont pour la plupart de l'époque de Trajan, l'inscription de 112 n.è. avec le nom de P. Calpurnius Macer Caulius Rufus mentionnait très probablement la construction du *castrum*⁵⁶, dans l'établissement civil les plus anciennes monnaies n'étant pas pour l'instant antérieures à Hadrien⁵⁷. Les troupes les plus connues au commencement *vexillationes de la leg. I Italica, leg. V Macedonica, cohors II Mattiacorum et classis Flavia Moesica*⁵⁸. Des découvertes récentes ajoutent *Ala I Pannoniorum* conformément à L'estampille différente d'une tuile A, L et P en ligature avec E — *Al(a)e P(annoniorum)*. Dans le même complexe situé à Sud-ouest de *castellum* on a trouvé des monnaies de l'époque de Trajan, un fragment céramique *terra sigillata* avec "un combat de gladiateurs" et un fragment d'un bol "millefiori"⁵⁹.

Si la citadelle de Barboși a été conquise au commencement du IIe siècle, nous estimons que Poiana aussi a pris fin toujours dans la première guerre. Les matériaux romains ultérieurs appartiennent à la fin du IIe siècle. "Le castrum" de Poiana préconisé par Vasile Pârvan⁶⁰ et a analysé par son disciple le plus dévoué reste encore hypothétique.

A la fin de ces notations sur la Dacie estique nous mentionnons que sur de nombreuses pièces de céramique et pierre découvertes à Barboși, Poiana, Dumbăra etc. on a remarqué de petites inscriptions en majeure proportion avec une écriture grecque⁶¹. Quelques-unis prouvent aussi une présence sarmate plus ancien qu'on l'accepte en général, dont l'ampleur reste à être établie.

La problématique de l'utilisation de l'écriture et la thématique de l'imagerie à grande diversité (homme de différents âges et catégories sociales, scènes de combat, paysages etc.) feront l'objet d'une étude séparée qu'a contribué à l'illustration du fait que dans la Dacie estique étaient bien connues et répandues l'écriture et l'image au moment de la pénétration dans la sphère d'influence de l'Empire Romain.

SILVIU SANIE

⁵³ Cf. P. Nicorescu, *O inscripție...*, p. 4 (504).

⁵⁴ E. Diehl, *Tyras*, RE, XIV1, Stuttgart, 1942, col. 1862; P. O. Kariscovski, I. B. Kleiman, *op.cit.*, p. 112—114.

⁵⁵ M. Brudiu, *Un castellum roman descoperit la Galați și semnificația lui*, *Danubius*, X, Galați 1980, p. 59—72.

⁵⁶ CIL, III, 777; ISM, V, 292; S. Sanie, *Civilizația romană...*, p. 84—85.

⁵⁷ Idem p. 78

⁵⁸ N. Gostar, *Unitățile militare din castellum-ul roman de la Barboși*, *Danubius*, I, Galați, 1967, p. 107—113..

⁵⁹ S. Sanie, *Les fouilles archéologiques de 1989*. Les matériaux inédits

⁶⁰ V. Pârvan, *Căstrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de Jos*, ARMSI, XXXVI, 1913, p. 1—38 (94—150)..

⁶¹ S. Sanie, *Scrisoare și imagologie în mediu geto-dacic*. Manuscris.

SARMIZEGETUSA REGIA DURANT LE REGNE DE TRAJAN

A l'an 98, quand Trajan prit le pouvoir à Rome, la Dacie représentait non seulement le principal adversaire de l'Empire Romain d'Europe, mais aussi le royaume barbare dont la civilisation était la plus avancée parmi les territoires du continent situés en dehors des frontières du monde romain. Comme de bien entendu, les manifestations d'exception de cette civilisation étaient concentrées surtout dans le centre politique et culturel-religieux du pays, dans la capitale de Décébale, Sarmizegetusa, et dans la zone avoisinante. A commencer de Burébis-ta, c'est là que la vie économique était la plus intense, c'est là que sont développés les centres d'habitat les plus importants et florissants et c'est également là qu'ont été édifiés les monuments d'architecture civile, militaire et religieuse les plus nombreux et les plus imposants¹.

A la veille des confrontations décisives avec l'Empire Romain, la capitale des rois daces était le plus grand centre de la métallurgie du fer de l'Europe barbare, où fonctionnaient des installations de réduction du minerai et des forges. D'autres produisaient de la céramique, y compris la catégorie peinte de motifs géométriques floraux et zoomorphes, des bronzes, de la verrerie, une foule d'objets d'usage quotidien. C'est également là que fonctionnait l'atelier monétaire de la capitale récemment découvert, où l'on battait monnaie qui copiaient fidèlement les deniers romains républicains et impériaux², et qu'activaient des tailleurs de pierre, des charpentiers et des architectes compétents.

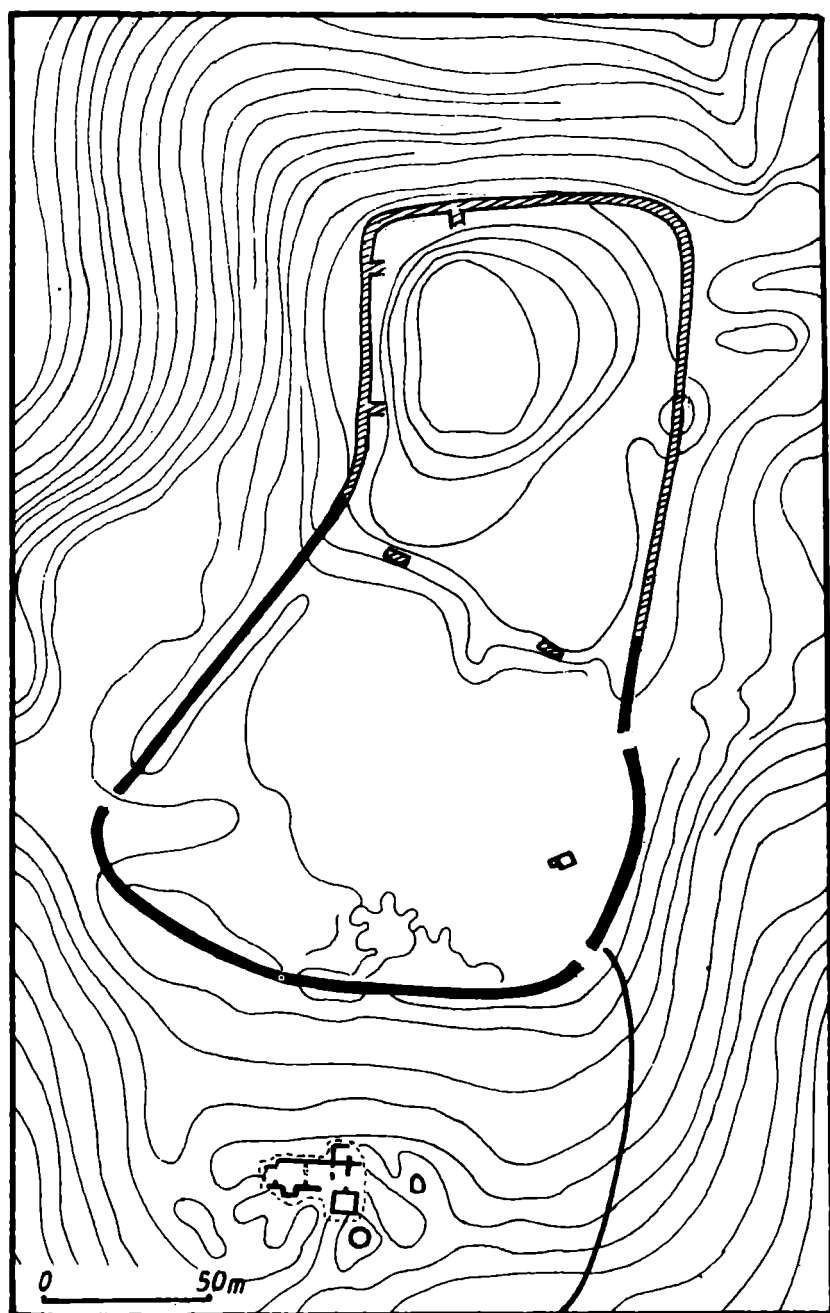
Les édifices de Sarmizegetusa, érigés tous sur des terrasses anthropogènes, s'alignaient sur près de 6 km en recouvrant le versant sud et la crête du pied du mont Muncelul connu dans la littérature de spécialité sous le nom de Dealul Grădiștii. Les constructions civiles, les habitations, certaines à étage, les atténa-ces, les ateliers, etc. étaient groupés dans deux quartiers situés à l'ouest et à l'est. Entre eux s'élevaient les murailles de la cité et les sanctuaires, ces derniers groupés dans la zone sacrée. L'établissement était parcouru de chemins pavés, certains d'entre eux avec des dalles en calcaire façonné, de conduits en terre cuite destinés au transport de l'eau potable et de canaux de drainage. L'activité constructive, y compris dans la zone sacrée, s'est poursuivie jusqu'à la veille de la deuxième guerre contre Trajan.

De par ses fonctions économiques, le chiffre de sa population (4 à 5 mille habitants), la systématisation et les préoccupations édilitaires évidentes ainsi que par sa qualité de centre culturel-religieux, Sarmizegetusa peut être incluse dans la catégorie des villes antiques.

Ses fortifications étaient cependant modestes par comparaison au nombre des constructions civiles et religieuses et surtout à celui de la population. Elles consistaient en quelques tours de guêt, emplacées dans les quartiers civils, un vallum en terre élevé seulement à la veille de la deuxième guerre contre Trajan, à l'ouest de la citadelle, une palissade sur le côté méridional de la citadelle et la citadelle dont les murailles cernaient seulement le mamelon à la cote 1000. La

¹ La présentation la plus récente de la zone chez I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988. Egalement une présentation d'ensemble, mais élaborée en 1984, chez H. Daicoviciu — Șt. Ferenczi — I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989, p. 174—217.

² I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, *EphemNap*, II, 1992, (p. 57—68, Abb. 4—5).

Plan de la fortification de Sarmizegetusa Regia: 1. muraille dacique; 2. muraille romaine; 3. vallum romain; 4. constructions romaines.

superficie dépassait de peu un hectare et dix ares. Il s'y ajoutait une tour adossée à la XI-e terrasse. Tout comme dans les autres citadelles daciques, celle de Sarmizegetusa n'avait pas sa source permanente d'eau. La source au débit négligeable, qui alimentait la citerne emplantée entre la palissade et la muraille du côté sud, était incapable d'assurer de l'eau potable aux défenseurs de la citadelle. Il est aussi à souligner qu'à l'intérieur de la citadelle il n'a été découvert que quelques baraques en bois.

Toutes ces constatations d'ordre archéologique portent à croire que la citadelle de Sarmizegetusa, à l'instar d'autres citadelles, n'en était pas une de refuge pour la population civile. En outre, vu les éléments de fortification dont elle était dotée, elle s'avère être peu apte à la résistance, moins que d'autres citadelles de la zone, lesquelles étaient destinées à barrer l'accès vers elle. Du point de vue militaire, les fortifications de la capitale sont nettement inférieures à celles de Costești-Cetățuie et Blidaru, Luncani-Piatra Roșie, Cioclovina, pour ne mentionner que celles qui ont été investiguées intégralement ou en partie.

Sans entrer dans le détail des hostilités de la guerre des années 101—102, il est à mentionner seulement que ce n'est pas alors que Sarmizegetusa a été conquise. Mais les troupes romaines étaient arrivées à sa proximité, tel que le démontre l'incendie qui a dévoré l'établissement de Fețele Albe, situés à proximité³.

Longuement discutée dans la littérature de spécialité a été l'information existant chez Cassius Dio et portant sur l'armée laissée par Trajan à Sarmizegetusa après la conclusion de la paix avec Décébale⁴. Tous les auteurs modernes sont d'accord pour admettre que la IV-e légion Flavia felix est restée en Dacie ou, plus précisément, dans les territoires occupés par les Romains au terme de la première guerre⁵. Néanmoins, en ce qui concerne la présence à Sarmizegetusa d'un détachement de cette légion immédiatement après la paix de l'an 102, les opinions des historiens modernes sont divergentes. D'aucuns soutiennent que l'auteur antique a en vue la future capitale de la Dacie romaine, par conséquent celle qui existait au temps où il rédigeait son oeuvre, et que, cela étant, le détachement de la IV-e légion Flavia felix a stationné dans la capitale des Daces seulement à commencer de l'an 106⁶; les autres, au contraire, soutiennent l'occupation de la Sarmizegetusa dacique par quelques formations des légions participantes à la première guerre dacique dès ce moment⁷.

La dernière opinion a été émise après la découverte dans la muraille de la fortification romaine de deux blocs de calcaire, l'un portant l'inscription *Leg(io) II Ad(utrix) / p(ia) f(idelis)*⁸ et l'autre avec l'inscription *Vex(illatio) / leg(ionis) VI / Ferr(atae)*⁹. Ces inscriptions venaient s'ajouter à trois autres déjà connues avec *leg(io) IV F(lavia) f(elix)*, dans l'une d'elles les lettres étant représentées par des armes daciques, des pièces sculpturales et d'autre nature, de facture romaine, et des constructions romaines¹⁰. Enfin, les défenseurs des deux opinions sont una-

³ H. Daicoviciu — I. Glodariu, *Considerații asupra cronologiei așezării de la Fețele Albe*, *ActaMN*, VI, 1969, p. 465—472.

⁴ Cassius Dio, LXVIII, 9, 7.

⁵ Nous renvoyons seulement à Ritterling, dans *RE*, XII, col. 1544; C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, 1938, p. 37; M. Macrea, *Urme romane in regiunea cetăților dace din Munții Hunedoarei*, *Sargeia*, II, 1941, p. 142—143; I. Glodariu, *Legio IV Flavia felix în Dacia*, *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435 (= *Legio IV Flavia felix et la Dacie*, *Acta of the fifth Epigraphic Congress*, Cambridge, 1967, p. 327—336); D. Protase, *Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la Provincia Dacia*, *ActaMN*, IV, 1967, p. 47—68.

⁶ C. Daicoviciu, *La Transylvanie...*, éd. 1945, p. 92; M. Macrea, *loc. cit.*; C. Daicoviciu et coll., *SCIV*, II, 1, 1951, p. 103; C. Daicoviciu, *SCIV*, IV, 3—4, 1953, p. 548.

⁷ I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *Inscripțiile Daciei romane*, III/3, 1984, p. 265

⁸ *Idem*, *op. cit.*, p. 267, no. 268.

⁹ *Idem*, *op. cit.*, p. 270, no. 270

¹⁰ Toutes découvertes jusqu'en 1964 y compris chez I. Glodariu, *Sarmizegetusa dacică în timpul stăpînirii romane*, *ActaMN*, II, 1965, p. 119—133.

nimes à admettre qu'à Sarmizegetusa était stationné un détachement de la IVe légion Flavia felix durant la période allant de l'an 106 à la fin du règne de Trajan, quand la légion a été retirée de Dacie. Mais tous les indices dont on dispose au terme des vérifications faites à Sarmizegetusa entre 1985 et 1992 et sur lesquelles nous reviendrons, confirment une autre hypothèse, formulée encore au temps où l'on ne savait encore que peu de choses sur la capitale de la Dacie libre, à savoir celle qu'il y avait stationné un détachement de la IVe légion Flavia felix après la première guerre, mais seulement jusqu'à ce que Décébale ait accédé à satisfaire une autre condition de la paix qui venait d'être signée, celle notamment de démanteler la fortification¹¹; ce n'est qu'après cela que le détachement a été retiré¹².

D'ailleurs, il n'est pas imaginable que les Daces aient procédé à la réfection de la citadelle avant que n'éclate la deuxième guerre, en présence de troupes romaines. C'est à la même occasion qu'a été construite et la palissade et la citerne du côté sud, le plus vulnérable, de la citadelle et le vallum élevé à l'ouest de celle-ci. Il est possible, sans que, en attendant, il y ait des preuves à l'appui, que certaines pièces de la zone sacrée aient été dissimulées dans les murailles de la citadelle reconstruite.

Par la suite la citadelle a été considérablement affectée par les destructions qui se sont produites durant la deuxième guerre contre Trajan. Pendant le siège de la citadelle et après sa conquête, le centre d'habitat civil tout entier a été incendié et détruit; les monuments de la zone sacrée ont subi le même sort.

Le maintien de détachements romains à Sarmizegetusa était imposé par le relief montagneux, propice à l'organisation de guérillas daciques, alors même que la population de la zone aurait été évacuée. La présence même des troupes romaines impliquait la réfection des fortifications.

Les toutes dernières recherches effectuées à Sarmizegetusa ont révélé des indices qui permettront de préciser quels ont été les travaux de fortification réalisés par les Romains et quel a été leur échelonnement.

Les premiers efforts romains dans cette direction ont visé la réfection, sans doute avec des ajustements négligeables du plan, de la citadelle dacique. La remise en état de fonctionnement de celle-ci était réclamée par la nécessité d'y abriter les détachements de militaires romains qui furent laissés à Sarmizegetusa par l'empereur Trajan. Pour l'instant il n'est guère possible de préciser si c'est à cette époque, donc tout de suite après la victoire de l'an 106, que l'on a eu vue ou non d'amplifier considérablement l'ancienne citadelle dacique. Mais il est certain que sur le tracé de la muraille romaine du côté sud de la fortification élargie a fonctionné pendant un temps, dont la durée est difficile à préciser, une forte romaine.

La deuxième étape des travaux de fortification ont visé à élargir considérablement, de plus de deux hectares, l'aire de l'ancienne citadelle dacique. Ces travaux ont impliqué un nivellement massif et d'envergure grâce auquel il a été réalisé les terrasses IV et V, la démolition de la muraille d'enceinte du côté sud de la citadelle, la démolition de la palissade du même côté et de la citerne située entre la palissade et la muraille d'enceinte. Ce n'est qu'après la finition des travaux mentionnés que l'on a procédé à l'érection de la muraille d'enceinte sous la forme qu'on connaît aujourd'hui. Lors de la construction de la muraille d'enceinte romaine, on y a laissé des ouvertures pour les portails ouest, sud et est.

C'est à la même époque qu'a été achevée la construction des thermes romains, situés sur une terrasse situé sur le côté sud de la citadelle élargie, et qu'a été

¹¹ Cassius Dio, LXVIII, 9, 5.

¹² C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa*, V, 2, 1937, p. 87.

élevé un vallum de défense de la forme d'une demi-lune lequel commençait non loin du portail nord de l'entrée sud et s'achevait au bord d'un ravin profond. Il est probable qu'entre son extrémité septentrionale et la muraille d'enceinte il y avait un espace libre de quelques mètres. La longueur du vallum, investigué durant l'été 1991, est de 215 m et l'espace libre entre son extrémité nord et la muraille d'enceinte mesure à présent 9 m. Enfin, entre le vallum et la muraille d'enceinte il y a quelques terrasses, y compris celle où se trouve les thermes romains.

Comme de bien entendu, la réfection de la muraille d'enceinte de l'ancienne citadelle dacique et l'édification de la citadelle romaine par l'agrandissement de la première ont été réalisées sans que la technique de construction daciques ait été respectée. Sur de grandes portions les parements de la muraille romaine ont été doublés et les blocs de pierre y ont été placés en tissu et alternants, comme dans un mur de briques, mais sans mortier.

La pierre qui a servi à l'édification de la muraille romaine et à l'armature du vallum a été prélevée dans la muraille du côté sud de l'ancienne citadelle dacique et surtout sur les monuments démolis de la zone sacrée: pièces de canal, dalles de chemins pavés, encadrements, tambours, plinthes de colonnes, pilastres, etc.

Dans la même muraille d'enceinte romaine, à part les pièces de facture romaine signalées ci-dessus¹³, il a été découvert une dalle fragmentaire en calcaire à incisions en forme de rosette, des briques triangulaires et rectangulaires et, plus rarement, de la céramique romaine.

Pour nous en tenir seulement aux pièces de sculpture et épigraphique qui témoignent de la présence de troupes romaines, celles-ci consistent en: deux blocs de calcaire à capricornes placés vis-à-vis¹⁴, une dalle en calcaire avec deux capricornes placés vis-à-vis¹⁵, une dalle en marbre et deux blocs de calcaire portant des inscriptions qui mentionnent la IV-e légion Flavia felix¹⁶, un autre bloc au nom de la II-e légion Adiutrix¹⁷ et, enfin, un dernier bloc portant la mention d'une *vexillatio* de la VI-e légion Ferrata¹⁸; les autres pièces à reliefs ne sauraient être attribuées à l'une ou l'autre des troupes romaines. Enfin, on suppose que les deux capricornes placés vis-à-vis l'un de l'autre représentaient l'emblème de la I-ère légion Adiutrix¹⁹, mais cet emblème apparaît sur les médailles datant de Gallienus, en sorte que les reliefs peuvent avoir appartenu à une autre légion ayant eu des détachements à Sarmizegetusa²⁰.

Les auteurs qui se sont prononcés sur la période et la durée de la présence des troupes romaines dans l'ancienne capitale des Daces soit n'ont pas disposé de l'information requise, soit se sont bornés aux signalements transmis dans une émission radio et se sont hâtés de publier ces découvertes révélatrices²¹. En eût-il été autrement, un détail significatif n'aurait pas pu leur échapper et l'interprétation aurait bénéficié des nuances appropriées.

Nous avons en vue les endroits où ont été découverts les inscriptions et reliefs mentionnés qui peuvent être attribués à des légions romaines. Tel que nous

¹³ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 121—123; I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 267—271.

¹⁴ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 130; I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 267, no. 268; Journal des fouilles 1980.

¹⁵ I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 270, no. 271.

¹⁶ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 128—129, nos. 1—3. La pièce figurant au no. 2 était aussi un bloc de calcaire, taillé intentionnellement après sa découverte (d'où l'épaisseur de 12 cm seulement) afin d'être transporté au Musée d'Histoire de la Transylvanie.

¹⁷ *Supra*, note 8.

¹⁸ *Supra*, note 9.

¹⁹ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 130, note 41.

²⁰ I. I. Russu, Oct. Floca, V. Wollmann, *op. cit.*, p. 271.

²¹ *Idem*, *op. cit.*, p. 265—270.

l'avons rappelé, les parements de la fortification romaine élargie ont été doublés sur des portions considérables. C'est dans les parements *visibles* de la muraille qu'ont été trouvés les deux blocs de calcaire portant le nom abrégé de la IV-e légion Flavia felix²² et les deux blocs aux capricornes. Par contre, les blocs aux inscriptions faisant mention des légions II-e Adiutrix et VI Ferrata se trouvaient dans le parement intérieur (*invisible*) et dans l'emplecton de la muraille. C'est également de l'intérieur de la muraille qu'ont surgi d'autres pièces sculpturales romaines. De surcroît, les blocs portant le nom de la IV-e légion Flavia felix et ceux aux capricornes se trouvaient dans les parements de la portion de muraille appartenant seulement à la fortification romaine. Sur le côté sud de la fortification romaine, mais à l'intérieur de la muraille, se trouvait le bloc portant le nom de la VI-e légion Ferrata et dans la muraille de l'angle nord-est celui avec le nom de la II-e légion Adiutrix. Les détails ci-dessus conduisent à deux interprétations possibles. La première supposerait la participation des militaires des trois légions aux travaux d'amplification de la fortification romaine. Mais, pour que les blocs portant la mention des légions II-e Adiutrix et VI-e Ferrata parviennent à l'intérieur de la muraille, force nous est d'admettre une autre destruction partielle de la fortification romaine et par la suite sa réfection seulement par les militaires de la IV-e légion Flavia felix. Cela impliquerait l'attaque de la fortification romaine à la période 106—117, ce qui, étant donnée la documentation dont nous disposons, est exclu. Et la dégradation des murailles de telle manière que, dans un délai de quelques années, il ait été besoin de les refaire sur des portions de centaines de mètres est également difficile à accepter.

La deuxième interprétation consiste à admettre la participation aux travaux de réfection de la citadelle dacique, au lendemain de la victoire romaine, des militaires des trois légions et la construction de la fortification romaine, par l'élargissement considérable de la citadelle dacique, *uniquement* par le détachement de la IV-e légion Flavia felix maintenu dans l'ancienne capitale de la Dacie pendant toute la durée du règne de Trajan. Quand il en a été retiré, en même temps qu'était transférée la légion à laquelle il appartenait, la zone était déjà pacifiée et surveillée par la troupe d'éclaireurs germaniques cantonnée dans le camp fortifié d'Orăștioara²³. Dans ces circonstances, ou bien les blocs aux capricornes n'ont pas appartenu à la I-ère légion Adiutrix — tel qu'il semble probable — ou bien l'image qui y figurait ne "dérangeait" pas.

À l'appui de l'hypothèse relative à la participation des militaires des trois légions à la réfection de l'ancienne citadelle dacique vient s'ajouter aussi la circonstance que le bloc portant l'inscription *Leg(io) II Ad(iutrix) p(ia) f(idelis)* a été découvert dans la portion de la muraille de l'angle nord-est, soit à un endroit où la muraille dacique existait avant la guerre de 105—106.

Après la construction de la fortification romaine cernée de murailles en pierre, le même détachement de la IV-e légion Flavia felix a érigé le vallum qui part à proximité du portail sud de la citadelle.

L'activité constructive romaine à Sarmizegetusa s'est étendue aussi au-dehors de la citadelle, surtout sur l'emplacement des anciens sanctuaires détruits systématiquement après la guerre de 105—106. En laissant de côté les constructions connues²⁴, il convient de mentionner le bâtiment romain à deux phases qui occupait la X-e terrasse et l'érection, jusqu'à ses dimensions actuelles, de la IX-e terrasse, les deux appartenant à la zone sacrée.

²² La plaque de marbre au nom de la même légion était connue dès le siècle passé; une moitié a été transportée au musée de Deva (I. Glodariu, *op. cit.*, p. 128 avec bibl.).

²³ H. Daicoviciu — I. Glodariu, *Un castru roman în regiunea cetăților dacice din Munții Orăștiei, Lucrări Științifice, Oradea 1971*, p. 17—23.

²⁴ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 123—128.

Les dernières recherches archéologiques qui se sont poursuivies à Sarmizegetusa Regia ne modifient donc pas les conclusions formulées antérieurement touchant le caractère *purement militaire* de la présence romaine en ces lieux, à la fois durant la première et la seconde guerre contre Trajan. En revanche, par l'enrichissement de la documentation et des constatations d'ordre archéologique, elles ont rendu possible de formuler des précisions chronologiques et de nuancer les interprétations. Quoi qu'il en soit, décisives seront pour la signification de la présence romaine dans l'ancienne capitale des Daces les investigations archéologiques, qui n'ont pas encore été entamées, sur le point appelé "Sub Cununi", où deux gouverneurs de la Dacie romaine ont érigé tout autant d'inscriptions²⁵.

IOAN GLODARIU

²⁵ Par ordre chronologique CIL, III, 1416 et 1514.

VESTIGES ROMAINS DANS LA ZONE DE LA SARMIZEGETUSA DACE

La présence des Romains dans la zone de la capitale dacique ou, plus précisément, des vestiges romains qui y sont restés au terme de leur passage, a été signalée dès le débuts de l'investigation de la région.

L'attention des chercheurs n'a pas manqué d'être attirée par de nombreuses pièces en pierre, en céramique, fer, bronze, verre, en métaux précieux, certaines d'entre elles découvertes par hasard, d'autres à la suite de fouilles systématiques, pièces confectionnées en divers endroits de l'Empire romain ou sur place, mais sous la direction d'ouvriers qualifiés qui en étaient venus. Il est unanimement reconnu que les produits des ateliers romains ont précédé de beaucoup les conquérants de la Dacie. Les relations commerciales intenses entretenues par les Daces avec le monde hellénistique et romain¹, dont témoignent non seulement les découvertes faites dans la zone de la capitale mais aussi celles de la Plaine valaque et de Moldavie, ont rendu possible la pénétration en Dacie non seulement de pièces de luxe, ouvragées avec raffinement, mais encore d'outils ou d'armes efficaces, qui furent imités par la suite dans les ateliers locaux, contribuant à l'évolution rapide des communautés daciques, à l'accroissement de leur pouvoir économique et militaire-politique. Les marchands qui pratiquaient ce commerce étaient probablement daces aussi bien qu'étrangers et les routes qu'ils parcouraient étaient longues, atteignant même le sud de la péninsule italique. C'est sur ces mêmes routes que pénétraient en Dacie, en même temps que les marchands, divers ouvriers, qui n'ont pas tardé à faire preuve de leur savoir-faire. A cet égard, un exemple nous est fourni par l'imposante citerne mesurant 8 x 6, 20 x 4 m, construite sous les murailles de la citadelle de Blidaru² dans la meilleure technique romaine, ayant les murs crépis de plusieurs couches imperméables et la voûte exécutée en blocs de calcaire façonnés. Il s'agit d'un système recommandé par Vitruve, ce qui vient étayer l'opinion selon laquelle l'installation a été érigée par un (ou sous la direction d'un) artisan venu de l'Empire romain.

Egalement riche en significations est la constatation que la monnaie la plus nombreuse existant sur le marché dace, pendant les deux derniers siècles d'existence libre qui fut la sienne, y compris dans la zone de la capitale, est le denier romain républicain, c'est-à-dire la monnaie de l'Etat le plus puissant, qui a conquis le marché dace, ayant pour suite la cessation des anciennes émissions monétaires locales. A la place de ces émissions, les Daces ont préféré imiter eux-mêmes les deniers romains. Durant un temps on a considéré que ces imitations, fréquentes et fidèles, étaient réalisées par divers chefs locaux, sans que le roi en soit informé. Dans ce cas, les faux auraient dû être inférieurs aux originaux. Or, les analyses effectuées ont prouvé que ces imitations ne se distinguent des originaux ni quant au poids ni pour ce qui est de la finesse du métal qu'elles contiennent. Les fouilles effectuées en 1987 ont abouti à la découverte à Sarmizegetusa d'un atelier monétaire avec des moules en bronze³, d'une excellente qua-

¹ Voir I. Glodariu, *Relațiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și română*, Cluj, 1974; pour la zone discutée cidessus, I. Glodariu, *Importuri romane în cetățile dacice din Munții Orăștiei, Apulum*, VII/1, 1968, p. 353—367.

² Pour les éléments de construction, voir C. Daicoviciu et coll., *SCIV*, V, 1—2, 1955, p. 140—142 et fig. 16 et 18.

³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Die Münzstätte von Sarmizegetusa Regia*, *EphmNap*, II, 1992, p. 57—68..

lité, imitant fidèlement les deniers romains républicains et impériaux. Il a pu être prouvé de la sorte que, sous le contrôle direct de l'autorité de l'Etat, au coeur même de la Dacie, il a été continué l'activité d'imitation des médailles romaines, longtemps après que les originaux eurent cessé d'être frappés. Mais cette reproduction ne saurait être considérée comme un *faux* dans l'acception actuelle du terme; elle a eu un rôle des plus importants dans toute la Dacie dans le vaste échange de valeurs matérielles et, implicitement, spirituelles, de l'Antiquité⁴.

En échange d'une paie satisfaisante, on pouvait recruter à travers l'Empire des militaires et des instructeurs ou des "ingénieurs" qui faisaient fonctionner les machines de guerre. Cassius Dio (LXVII, 7; LXVIII, 8) rapporte que parmi les conditions imposées par la paix conclue en 102 figurait aussi celle qui interdisait à Décébale d'accueillir les fuyards venant de l'Empire et de recruter des soldats — "... car il attirait et rassemblait autour de lui un grand nombre de guerriers, et des plus braves".

Ainsi, bien malgré eux, les Romains ont donc contribué pour une bonne part à l'accroissement du pouvoir des Daces, qui en était arrivé finalement à être redouté par Rome même qui, pour l'assujettir, s'est vue dans la nécessité de recourir à la plus importante concentration de forces de ces temps.

Le combat a été d'un acharnement hors du commun et prolongé, la résistance rencontrée ici étant au-dessus de celle que les Romains étaient habitués à affronter, car, tel que le dit Iordanes, en parlant des Daces: "... ils auraient toujours été supérieurs à presque tous les barbares et presque les égaux des Grecs⁵." De ces combats témoignent non seulement les sources littéraires mais aussi les vestiges que conservent les montagnes des alentours de la Sarmizegetusa dacique — des camps romains de mars — dont il sera question dans ce qui suit.

L'assaut donné aux citadelles dacique à l'an 102 s'est produit, selon l'opinion quasi unanime des chercheurs, à la fois du nord — de la vallée du Mureș où était parvenu l'empereur Trajan — et de l'Est et du Sud⁶.

Une première possibilité d'accès (en ligne aérienne, on pourrait la définir comme venant de l'Ouest) que les troupes romaines du Pays de Hațeg auraient pu envisager, supposerait la pénétration à travers la Vallée Luncani, visant à atteindre, par les villages de Boșorod et Bobaia, le plateau Luncani, point nodal très important d'où l'on accédait facilement aux citadelles de Costești-Cetățuie et Blidaru, à Piatra Roșie et Sarmizegetusa. Que les Romains aient emprunté ce tracé est prouvé par la découverte d'un camp de marche à Luncani-Tîrsa⁷. Celui-ci est emplanté entre l'église et l'école de Luncani, ses côtés mesurent 240 x 100 m (24.000 m²) et il est défendu par un vallum, sensiblement aplati aujourd'hui, haut de 1—2 m, construit avec la terre ayant résulté du fossé creusé à l'extérieur.

La deuxième fortification romaine se trouve à l'extrémité nord de la muraille principale, appartenant à l'impressionnant système de défense en pierre et en terre, connu sous le nom de "Troianul" de Cioclovina⁸.

Le côté sud-ouest du camp romain est constitué, sur une longueur de 420 m, par le vallum dacique "Troianul" même, et à la construction des côtés nord-

⁴ Idem, eadem, *Cetăți și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 197—198.

⁵ Iordanes, *Getica*, 40

⁶ Voir pour la bibliographie plus ancienne, Șt. Ferenczi, *Considerații de ordin geomorfologic și topografic cu privire la desfășurarea campaniilor împăratului Traian pentru cucerirea complexului de cetăți din Munții Sebeșului (I), Apulum*, XVI, 1978, p. 119—134; I. Glodariu, *Itinerarii posibile ale cavaleriei mure în războaiele dacice*, IMCD, Cluj, 1974, p. 151—164.

⁷ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 48—49; Șt. Ferenczi, *Observații tipologice și comparative cu privire la castelele de marș romane situate în zona cetăților dacice din Munții Șurianului, Sargeții*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 182.

Voire C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 61—63 (avec la bibliographie plus ancienne); C. Daicoviciu, *Piatra-Roșie*, București, 1954, p. 74; V. Moraru, H. Tatu, *Sargeția*, passim.

ouest et nord-est on a également utilisé la pierre de la fortification dacique. Le côté imparfait sud-est, où se trouve l'abrupt accentué, complète le contour du camp, qui épouse ainsi la forme approximative d'un L. Faute de fouilles systématiques, la simple observation ne saurait conclure s'il a existé ou non un fossé devant les vallums.

A l'intérieur de ces fortifications on distingue les contours d'un autre retranchement, rectangulaire, aux côtés de 40x32 m. Considéré par St. Ferenczi comme un camp érigé pendant la seconde guerre contre les Daces ou peu après (à l'époque de la "pacification" de la région⁹), il aurait pu parfaitement bien avoir été construit plus tard, au cours du Moyen âge.

Venant également du Nord, une colonne romaine a avancé le long de Apa Oraşului, de son embouchure vers ses sources. La vallée, très large au début et facile à franchir, n'opposait aucun obstacle naturel à l'avance des troupes romaines. Dans cette portion de la vallée on ne connaît aucune trace de centre d'habitat ou de fortifications daciques. Les premiers vestiges daciques dépités par les archéologues se trouvent dans les villages de Bucium et Orăştioara de Jos, sur la rive droite du fleuve, au lieu-dit Cârpeniş¹⁰.

Il nous paraît donc parfaitement normal que c'est précisément avant d'aboutir à ce point qu'on ait découvert des vestiges qui marquent le passage des Romains par cet endroit. Il s'agit d'un camp fortifié sis à la limite du village d'Orăştioara de Jos¹¹, sur la rive gauche de Apa Oraşului. Il a été élevé sur le lieu-dit Piatra Grădîştii et est aujourd'hui assez mal conservé par suite de l'érosion provoquée par les eaux, mais aussi en raison des dévastations provoqués par les habitants de l'endroit, qui ont extrait la pierre pour s'en servir comme matériau de construction, et enfin à cause des travaux de terrassement de la voie ferrée qui jusque récemment traversait la vallée.

C'est pourquoi les dimensions du camp ne sauraient être précisées. On sait seulement que les côtés Est et Ouest ne pouvaient pas dépasser 160 m, que l'épaisseur de la muraille de pierre était de 1 m, que la largeur du fossé mesurait 5,5 m et la profondeur 1,20 m environ. L'agger était formé d'une terre ferme, battue, et que la *berma*, assez bien conservée, mesurait 2,50 m en largeur. Sur plusieurs briques, tuiles et conduits d'eau il a été découvert l'estampille de l'unité qui a stationné ici et qui portait le nom de *Numerus Germanicianorum Exploratorum*. La première phase, celle de terre, de ce camp a été construite par les troupes qui avançaient vers les citadelles dacique. Il s'agissait donc, au début, d'un camp de marche, par-dessus lequel il a été érigé à une date assez tardive — fin du IIe et commencement du IIIe siècle — la construction en pierre pour les murailles de laquelle ont été utilisés en abondance des blocs de calcaire ayant appartenu aux ruines de citadelles et de tours daciques situés en amont, probablement à Costeşti. Au sudouest du camp, au lieu-dit Glemea, à en juger d'après le grand nombre de briques et de tuiles, de mortier et de céramique trouvés à la surface du sol, se trouvaient les *canabae* de ce camp.

La fortification romaine que l'on rencontre par la suite sur le chemin menant à la citadelle de Costeşti-Cetăţuia se trouvait sur la première plate-forme qui s'élevait au-dessus de Apa Oraşului, au lieu-dit Grădişte¹². Ici on observe clairement la contour d'un *castellum* en terre, en forme de quadrilatère, aux côtés de 45 m chacun. Le vallum en terre, large aujourd'hui de 10 m et haut de 1,25 m

⁹ St. Ferenczi, *Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 184.

¹⁰ H. Daicoviciu, *Addenda la "Aşezările dacice din Munţii Orăştiei"*, *ActaMN*, I, 1964, 113..

¹¹ H. Daicoviciu, I. Glodariu, *Un castru roman în regiunea cetăţilor dacice din Munţii Orăştiei*, *Lucrări ştiinţifice*, Oradea, 1971, p. 17—23.

¹² I. H. Crişan, *Castrul roman de la Costeşti*, dans C. Daicoviciu et coll., *Şantierul arheologic dacic din Munţii Orăştiei*, *Materiale*, X, 1973, p. 74—75..

seulement, doit avoir été beaucoup plus haut et étroit au moment de sa construction. En face du vallum, qui n'est séparé par aucune *berma*, se trouve le fossé ayant 2 m en largeur et tout autant en profondeur. Sans avoir un noyau proprement dit, le vallum avait à l'intérieur de la pierre de rivière. Dans les deux sections perpendiculaires qui ont servi à son exploration, on a découvert les vestiges d'une construction dacique¹³. Cette construction a été utilisée pendant relativement peu de temps, un peu plus qu'un camp de marche habituel, mais pas longtemps après qu'ait été levé le siège de la citadelle; une fois conquise, l'existence de cette dernière a cessé. Eloquent est à cet égard l'inventaire qui y a été découvert, assez modeste, mais de toute façon plus riche que celui que l'on dépistait habituellement dans les camps de marche, où il est pour ainsi dire inexistant.

Les suivants vestiges romains que l'on rencontre dans la vallée de la Grădiștea sont assez proches de Sarmizegetusa, sur une des terrasses larges et ensoleillées des Vîrtoape, au lieu-dit "Sub Cununi". Ils consistent en murailles de mortier, tuiles et briques. L'endroit est d'ailleurs connu depuis longtemps dans la littérature archéologique par les découvertes qui y ont été faites vers le milieu du siècle dernier par M. Ackner, découvertes consistant en une quantité de cinq cents deniers et en inscriptions (CIL, III, 1415, 1416). La découverte d'un établissement romain sur un lieu intensément habité aussi par une population dacique a déterminé C. Daicoviciu à pousser n'importe quel historien archéologue à l'investiguer de plus près¹⁴. Malheureusement, l'investigation demeure aujourd'hui encore au stade de desideratum. On peut affirmer néanmoins que l'établissement a eu un caractère stable, à en juger d'après la nature du matériau de construction, sans pouvoir pour autant préciser ses limites chronologiques. Quoi qu'il en soit, l'hypothèse qu'il s'agirait de l'antique *Ranisstorum*, où l'on aurait apporté à l'empereur Trajan les preuves de la fin du légendaire Décébale, mérite à être retenue¹⁵ jusqu'à ce que l'on entre en possession d'une confirmation de nature archéologique¹⁶.

Une autre direction d'attaque, peu escomptée, semble-t-il, par les Daces, a été celle venant du Sud-Est, à savoir l'avance de la cavalerie légère maure de Lusius Quietus se produisant sur les hauts plateaux, sur des sentiers et des chemins considérés comme impropres à des incursions de cavalerie. La surprise de cet itinéraire a été fortement ressentie par les Daces, qui se virent dans la nécessité de conclure la paix en 102, après que les Romains "ayant conquis mont après mont au prix de grands dangers" furent arrivés sous les murailles de la capitale du pays.

Au cours de la seconde guerre qui a été menée "avec plus de prudence que d'ardeur"¹⁷, les Romains ont franchi des routes qui leur étaient déjà connues, auxquelles s'était ajoutée probablement une troisième, venant de Moldavie par le sud de la Transylvanie.

Il est de toute évidence que dans les deux campagnes, l'avance des troupes romaines s'est faite par étapes qui supposaient, conformément à la tactique spécifique, des haltes et, implicitement, l'érection de camps de marche. Des recherches de surface, effectuées en plusieurs étapes par C. Daicoviciu, H. Daicoviciu

¹³ I. Glodariu, E. Iaroslavschi, A. Rusu, *Cetății și așezări dacice în Munții Orăștiei*, București, 1988, p. 49.

¹⁴ C. Daicoviciu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 30.

¹⁵ I. Glodariu, *Din nou despre Ranisstorum, Apulum*, XIX, 1981, p. 51—55.

¹⁶ Nous n'avons pas pris en considération un itinéraire possible (voir St. Ferenczi, *Sargetia*, XVI—XVII, p. 181) parallèle à Valea Oragului, mais suivant les hauts plateaux des montagnes, lequel paraît en regard de la commune Beriu, par Prisaca, Brusturelu, Ceata, Comănicelul Cetei, Vîrful lui Vulpe, Muncel, Grădiștea Muncelului. Il n'est certes pas exclus qu'une troupe romaine ait avancé par là aussi, mais la seule "preuve" qui entre en discussion est la fortification de Prisaca, dont la forme et les dimensions sont atypiques pour les Romains, cette fortification appartenant plutôt, selon notre opinion, au Moyen âge.

¹⁷ Cassius Dio, LXVIII, 12.

et I. Glodariu, ainsi que par Șt. Ferenczi, ont permis de dépister ces fortifications, certaines d'entre elles ayant été investiguées par la suite au moyen de fouilles archéologiques.

Dans ce qui suit, nous dénombrerons celles qui ont été initiées aux alentours de Sarmizegetus. Le camp le plus méridional est placé dans la selle qui se trouve entre les cimes Virful lui Pătru et Aușelu, à une altitude de plus de 1950 m. Le plan du camp est un quadrilatère aux côtés inégaux¹⁸, le plus grand étant de 229 m et le plus court de 192 m. La superficie comprise entre ses côtés, dépassant 4,3485 ha, permettait donc que s'y abritent non seulement les soldats mais aussi les chevaux qui accompagnaient l'expédition.

Le vallum en terre, large de 2,50 m et haut de 1,50 m avait en face un fossé large de 2,50 m et profond de 0,60 m environ. En face des deux entrées, sur les côtés est et ouest, se trouvait un *titulus* (vallum et fossé). Lors de vérifications que nous avons faites il y a quelques années sur les côtés nord et sud, nous n'avons pas pu remarquer les entrées, quoique, quarante ans auparavant, C. Daicovicu les avait remarquées¹⁹.

Les fortifications romaines suivantes se trouvent sur la large crête de la cime Comărnicele (1895 m), la première, une fortification double, étant située sur le sommet dénudé de la montagne²⁰. Les dimensions du camp fortifié, élevé en terre battue et ayant les angles arrondis, sont de 300 x 195 m, renfermant une superficie de 58.500 m².

Le fossé situé en face des vallums est relativement profond et en face des quatre entrées se trouvent des *tituli*.

A moins de 500 m au sud de cette fortification, en plein centre du plateau légèrement bombé, raccordé à une crête de passage obligatoire vers Grădiștea Muncelului, se trouve un autre camp²¹ de marche, en terre et de forme rectangulaire, aux côtés de 300 x 260 m et à la surface totale de 78.000 m².

Ce qui, à juste raison, a déjà été remarqué quant à ces deux camps est l'excellente visibilité qu'ils offrent à partir de l'endroit²² vers tous les points clés des alentours de la capitale de la Dacie. Dans deux d'entre eux il a été découvert aussi des fortifications romaines.

Le plus proche de Comărnicele est situé sur "Virful cu Ocol" du mont Jigoru Mare²³, à quelque 15 km sud de la capitale dacique. C'est un point de passage obligatoire entre Bănița et Comărnicele. Il est fort possible que la fortification ait été érigée par les soldats qui gravissaient victorieusement les pentes de la citadelle dacique de l'endroit pour faire la jonction à Comărnicele avec leurs camarades qui avaient fait l'ascension à partir de la vallée du Jiu vers Virful lui Pătru.

Le camp, construit en terre et en pierre de roche locale comporte un vallum large de 5 m environ et haut de 2,5 m. En face du vallum se trouve un fossé à la largeur de 4 m et, devant les portails (dépistés seulement sur les côtés Est et Sud), s'élevaient des *tituli*. Les dimensions du camp sont de 310 x 240 m, la superficie totale recouvrant 74.000 m².

Le camp de marche le plus proche des murailles de Sarmizegetusa se trouve sur le mont Muncel, vers le Nord-Est. Le vallum, d'une hauteur de quelque 4 m

¹⁸ C. Daicovicu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 44; I. Glodariu, V. Moga, *Castrul roman de la Virful lui Pătru, Apulum*, XXV, 1988, p. 171—180.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Șt. Ferenczi, *Observații tipologice...*, Sargetia, XVI—XVII, 1982—1983, p. 186.

²¹ *Ibidem*.

²² C'est également là, plus précisément entre Comărnicele à l'Est et Gruișoara Mare à l'Ouest, que Șt. Ferenczi signale un troisième camp fortifié, de forme octogonale, irrégulière, aux côtés de 44 x 65 x 120 x 149 x 63 x 85 x 45 x 50 m. Sa forme et ses dimensions inaccoutumées nous portent à croire qu'on a plutôt affaire à une fortifications appartenant à une autre époque (probablement au Moyen âge)

²³ C. Daicovicu, Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 43—44.

et prévu d'un fossé extérieur, cerne 60 x 65 m (3.900 m²). Sa forme rectangulaire a porté C. Daicoviciu à le considérer un camp de marche²⁴. Un sondage effectué par la suite par H. Daicoviciu²⁵ a conduit à la découverte à l'intérieur de fragments céramiques daciques, d'une pointe de *pillum* à tube et de charbon de sapin. Cette découverte permet de supposer qu'avant que ne fût construit le camp fortifié romain, il y avait sur cet endroit une construction dacique saisonnière,

A ce que l'on peut remarquer, après une sommaire énumération des vestiges romains présents aux alentours de la Sarmizegetusa dacique, c'est que ces vestiges sont nombreux et placés à des points bien choisis, de passage obligatoire, d'où l'on pouvait surveiller sans difficulté plusieurs directions stratégiques.

Contraints de les emplacer sur certains points de hauteur, à bonne visibilité, les Romains n'ont pas négligé un aspect essentiel, surtout dans le cas d'une troupe de cavalerie, à savoir les possibilités de ravitaillement en eau. Encore que la cote où ils étaient placés ne pouvait pas comprendre une source d'eau, celle-ci se trouvait toujours à une distance relativement proche du camp.

L'absence des matériaux archéologiques dans la plupart des sondages effectués témoigne de leur caractère éphémère. Il est malheureusement malaisé de préciser (et cela précisément en raison de l'absence signalée de l'inventaire) lequel des camps a été construit durant la première ou la seconde guerre. La logique veut, cependant, que l'un des deux camps situés à proximité de Comărnicele a été érigé pendant la seconde guerre, mais il n'en demeure pas moins qu'ils pouvaient fort bien être contemporains et appartenir à des corps de troupe différents. Egalement probable nous semble être la construction en 106 du camp de Cioclovina-Ponorici, qui utilise une partie du "Troian" dacique. Des recherches récentes d'aérophotogramétrie suggèrent l'existence sur le mont Muncel de deux camps²⁶, ce qui pourrait signifier (si les recherches effectuées "à pied" dans la zone le confirmaient) que chacun d'entre eux était destiné à une compagnie romaine.

Quoi qu'il en soit, il faudra qu'à l'avenir cette technique moderne d'investigation bénéficie d'une attention plus ample dans la zone dont il est question, en vue d'y dépister et de nouvelles traces datant de l'époque des confrontations entre Daces et Romains, et d'autres, antérieures à celles-ci, dont on peut conjecturer qu'elles sont assez nombreuses. La simple investigation de surface, extrêmement malaisée, si grands que soient l'enthousiasme et les sacrifices consentis, ne pourra jamais suppléer l'absence d'une recherche de grande ampleur, que permet la technique moderne.

EUGEN IAROSLAVSCHI

²⁴ *Ibidem*, p. 43.

²⁵ H. Daicoviciu, *ActaMN*, I, 1964, p. 117—118.

²⁶ Nous détenons ces renseignements grâce à l'amabilité de Madame Cristina Crăciun, à laquelle est due l'investigation aérophotogramétrique. Peut-être que c'est ainsi que s'explique aussi l'emplacement différent où est fixé le camp fortifié; chacun des chercheurs ayant remarqué seulement un des deux camps.

ARCHAEOLOGICAL OBSERVATIONS CONCERNING THE ROMAN CONQUEST OF THE AREA OF THE DACIAN KINGDOM'S CAPITAL

Research undertaken in the sites within the region of the capital of the Dacian kingdom underlined the archaeological situation which had occurred parallel to their destruction by the Romans during the second Dacian war. The impact of the Roman conquest upon the defensive, civilian and cult buildings had been extremely tough in the above mentioned region, and the subsequent result had been the total lack of further evidence of native presence; on the other hand it led to the implantation of Roman garrisons which had the mission to pacify and surveil the area.

The microregion of the Grădiște valley (see Fig. 1) and the Luncani Platform, marked by the fortifications, civilian buildings and religious ones was obviously the most densely populated of Dacia at the time, even more densely populated than it is today¹. Surface and archaeological investigations brought to light a series of remnants both diverse and relevant to the level attained by the native population between the 1st century B.C. and the end of the 1st century A.D.².

The main fortresses of the region have been largely studied with the exception of Virful lui Hulpe³; for those investigated the stages of construction have been clarified and the chronology established. There remains the problem of their end and their fate after the two imperial campaigns at the beginning of the second century A.D.

The fortress of Costești is the oldest link in the entire system of fortifications and consequently has the most complex evolution as regards the construction stages. Three main stages have been underlined. The fortress had been partly destroyed during the war of 101 — 102 A.D., there had been a reconstruction during the short period of peace, when the main entrance in the stone precinct was blocked with plinths of columns from one of the sanctuaries and the so-called "red rampart" was erected (containing traces from burned dwellings and which is built partially upon one of the limestone towers of the precinct. After the final siege (105 — 106 A.D.) during the last Roman war, all dwelling within both the fortified acropolis and the village below ceased⁴. From the time of the siege there is a small Roman *castellum*, with a rampart and ditch, on a terrace at the foot of the fortress⁵. It proves that the siege of the fortress lasted longer than expected and made necessary a retracing of the lines of assault. Within the Daci-

¹ Cf. C. Daicoviciu, A. Ferenczi, *Așezările dacice din Munții Orăștiei*, București, 1951, p. 43.

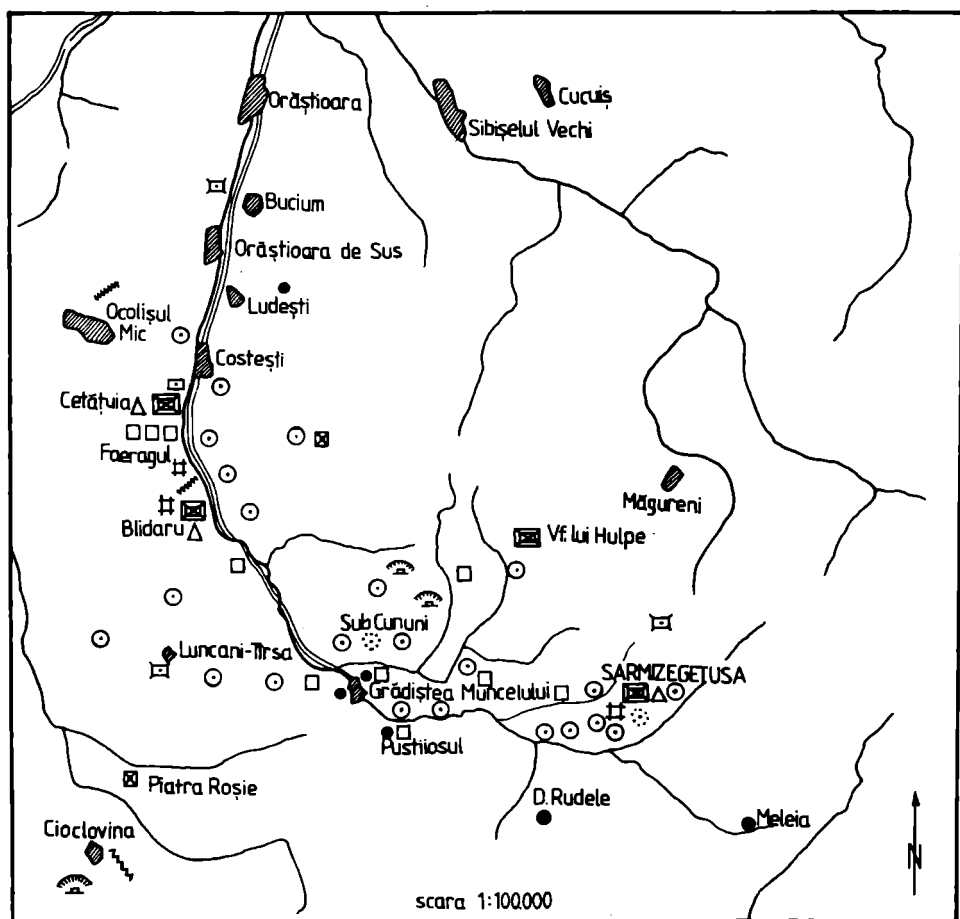
² Only a few titles from a long list of books and studies concerning various aspects of the Dacian civilisation: C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972; H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, *Un complex de construcții în terase din așezarea dacică de la Fetele Albe, Acta MN, X, 1973, p. 65—96*; I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, BAR, Supplementary Series 8, 1976; I.H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj, 1979; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor. Civilă și militară*, Cluj, 1986, et caetera.

³ H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989, p.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 178—180.

⁵ Idem, *op. cit.*, p. 181.

an fortress traces of fire are noticable testifying to the final destruction of the dwelling-towers, the pallisade and all other wooden structures. A similar fate was shared by the smaller sized fortifications which were satellites to the fortress of Costești — "Ciocuța", "Dilma Brăiței" and "Cetățuia înaltă". These smaller fortresses were in fact Dacian defense towers⁶.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

Fig. 1. — *The Monuments of the Grădiște valley*: 1. Fortified center, made of stonewalls and towers; 2. Civilian settlements; 3. Isolated fortress made of stonewalls; 4. Isolated tower; 5. Rampart; 6. Group of dwellings; 7. Sanctuary; 8. Cistern; 9. Dacian terra-cotta water pipe; 10. Roman fort; 11. Roman watch tower; 12. Other Roman findings; 13. Cave.

⁶ *Ibidem*.

Blidaru, the second fortress up the valley towards Sarmizegetusa Regia, has two main stages of construction⁷. It doesn't seem to have suffered the effects of a serious fire, there are no significant traces of burning, and there seems to have been a single level of destruction, the final one. Consequently the second, enlarged, stone precinct dates back to the period previous to the two Roman wars against the Dacians, and not to the "interwar" period. An argument in favour of this assumption is the fact that the second precinct of Blidaru is built from blocks of limestone, while in Costești, which is more accessible, the reconstruction made between the two wars the earthen and wooden rampart.

If Blidaru was conquered this could only have happened during the second war and only by surrender or abandonment of the fortress. The only means of conquest would have been the use of war-machines which was highly impossible because of the character of the land. Blidaru was probably surrendered because of the lack of water reserves within the precinct. As regards the first war, the most plausible explanation for the Roman penetration beyond the fortress, supposing that it hadn't surrendered was its continuous siege by a part of the army while the rest of it advanced up the valley with the flank and rear protected. It is necessary to mention also the presence of at least 14 watch and defense towers along the route from Costești to Blidaru.

The fortress "Piatra Roșie" ("The Red Rock") meant to defend the capital from the west of the region, has two stages of development. C. Daicoviciu's research⁸ proves that the final destruction of the fortress during the wars with Trajan. The author shows that there is only one level of destruction, a final one. There are no traces of fire within the stone precinct with the exception of tower B advanced and included in the second stage of development in the enlarged precinct. The fire destroyed the wooden structures while the stone walls were dismantled. More abundant archaeological material was found only in the burned tower and buildings which leads us to assume that the rest of the buildings had been abandoned willingly or forcefully, the inhabitants having taken the inventory with them which could explain its scarcity in the buildings not affected by the fire⁹.

The residential complex "Fețele Albe" which is closest to the capital had a similar fate to that of the fortress of Costești. The presence of the sanctuary, of other sophisticated structures, also of the walls supporting the terraces give the settlement a predominately civilian and religious character in the circumstances of a total lack of fortified elements. The archaeological excavations showed two levels of destruction for the settlement, obviously attached to the two Roman attacks¹⁰. According to these observations, the first level of the first terrace was destroyed following the campaign of 102; during the second war the dwellings on the upper level of the same terrace were destroyed by fire. The conclusion reached by the researchers was that the peace between the Roman emperor and the Dacian king was concluded beneath the walls of Sarmizegetusa Regia¹¹.

The complex of Sarmizegetusa Regia, all of its regions with their varied functions had only known one stage of destruction, both major and final in 106 A.D. It's probable that the precinct had been reconstructed before the war in 105 — 106 considering that after the peace in 102 the fortress had to be at least partly dismantled.

As regards the civilian settlements all along the valley, the information we

⁷ I. Glodariu, *Architectura dacilor...*, 1986, p. 91—93.

⁸ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, p. 126

⁹ *Ibidem*..

¹⁰ H. Daicoviciu, I. Glodariu, *ActaMN*, VI, 1969, p. 471.

¹¹ H. Daicoviciu, I. Glodariu, I. Piso, *op. cit.*, p. 75.

have is widely dispersed and is seldom due to systematic research. The dwellings are to be found on compact settlements, like the one in Costești, scattered in groups throughout the valley, or concentrated in larger settlements with an appearance and functions that hint of urbanity (e.g. Sarmizegetusa Regia).

From the hundreds of sites that have been mentioned along the valley only a few have been actually studied. In all latter cases the presence of a single level of habitation has been noticed as well as evidence of final fire. The same observations are valid for the research undertaken in the Dacian farms on the Luncani Platform¹².

In the civilian "neighbourhoods" of Sarmizegetusa Regia, in many of the burned dwellings a large inventory was discovered which had remained under the fallen dwellings. I would like to mention a medical kit¹³ abandoned by its owner in moments when it would have proved useful. All this demonstrates the rapidity of the Roman assault and how unexpected it had been by the inhabitants. The same explanation is given for the rich inventory discovered beneath the burned structures excavated on the "Eight terrace" of Sarmizegetusa Regia¹⁴. It is also the case of the forge from another terrace called today "Căprăreășă", in the neighbourhood¹⁵.

The rise of a dwelling in Sarmizegetusa Regia built in front of the rampart which blocked the road from the civilian settlement to the sacred zone is highly relevant. The rampart must have been erected shortly before, or during, the first war. The peace of 102 once established the inhabitants have built before the rampart a dwelling underestimating the viability of the peace.

As regards the buildings on Rudele and Meleia mountains, near the capital, some have probably been abandoned before the wars, as they haven't been burned; others have burned. It is difficult to discern the circumstances under which these events have taken place. It is certain that the authors of these researches opt for an abandonment of some of the settlements on the face of the Roman advance (probably during the first war). The destruction of others was related to the raids of the moorish cavalry of Lusius Quietus, also during the first war. The final destruction of the dwellings with two levels of burning evidently took place in 106¹⁶.

Professor Ioan Glodariu thinks that these traces of burning represent a sign that indicates the route of the Roman army (of a part of it) on its attempt to surround the royal residence.

The fact that Sarmizegetusa Regia has only been conquered once and for good, in 106, is confirmed by the unique level of destruction from the sanctuaries of the sacred zone. The cult buildings on the area, for example the great circular temple, have ended in a devastating fire, archaeologically noticeable through a deep burn stratum. Above some of the cult edifices, Roman structures have been raised, evidently profane. The Dacian sanctuaries, as it has often been remarked have been systematically destroyed, not only by fire but also by being dismantled. Practically the difficulties faced today in order to reconstruct the elevation or even the plan are reinforced by the archaeological reality of the intentional dismantlement right to the foundations of the buildings. This fact is not necessarily related to the intention of recycling the building material for extending the

¹² For some dwellings investigated (from the entire area of Grădiște valley) see for example: H. Daicoviciu, *Materiale*, X, 1973, p. 76—77; H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 188, et caetera.

¹³ C. Daicoviciu, N. Gostar, I. Crișan, *Materiale*, III, 1957, p. 260—263; for description, see I. Glodariu, *Dacian Trade with the Hellenistic and Roman World*, p. 213, no. 2.

¹⁴ C. Daicoviciu and collab., *SCIV*, III, 1952, p. 297—302; IV, 1953, p. 164—172.

¹⁵ I. Glodariu, *ActaMN*, XII, 1975, p. 107—134.

¹⁶ Cf. N. Gostar, H. Daicoviciu, *Materiale*, V, 1959, p. 387; VI, 1960, p. 345; I. Glodariu, *IMCD*, 1974, p. 162.

fortifications when the Roman troops were present in the former capital of the Dacian kingdom. Some of the andesite pillars were left in place (in the substructions of the sanctuaries) after being dismantled by chisel. One of the missions of the Roman troops stationed in Sarmizegetusa Regia was doubtlessly to avoid a resuscitation of religious activities in the area. The wellknown Roman tolerance to the people they had conquered by force (and especially to their religions) perished in front of the Dacian religious system, which, we suspect, was the core of the armed resistance. By corroborating the archaeological data with the insufficient literary information on the subject, the image of a state supported by religious ideology, capable to turn warriors into fanatics seems to take shape. The centralised religious structures once destroyed, along with the aristocracy, which stops appearing away the society of the new province organised by Trajan, led to the disappearance of the state structure. This we can explain the presence of Roman troops for more than 10 years after the foundation of the Roman province, in an area without any other strategic role than the fact that it could lead to a regrouping of the resistance around the places with a sacred significance. The total depopulation of the Grădiște valley by the Roman troops is connected to the same decision taken by the central military administration. So the end of this impressive demographical concentration, if we consider the unfavourable geographic aspect, had a similar fate to its beginnings (by decisions taken by the Dacian kings).

The population, on the face of the Roman attack, buried its implements (discoveries from Valea Largă¹⁷ and Strimbu¹⁸) or the hoards of coins discovered accidentally during the last centuries.

In Dacia after the eradication of the state religion, and of the state itself, no comparable religious manifestations (stonebuilt sanctuaries, et caetera) ever took place, both in the Roman province or in the Dacian territories which remained free. Native life continues within the limits of a rural civilisation. In the area of the former capital of the free kingdom all continuity is interrupted, and it will be forgotten for centuries.

GELU FLOREA

¹⁷ H. Daicoviciu, *ActaMN*, I, 1964, p. 117.

¹⁸ I. Berciu, *Al. Popa, SCIV*, XIV, 1963, p. 151—161.

RĂZBOAIELE DACO-ROMANE ȘI DESCOPERIRILE MONETARE

După cum se știe, unul din principalele evenimente ale istoriei vechi a României a fost cucerirea romană care, fapt bine cunoscut, s-a obținut prin lupte crâncene, distrugeri masive și mari deplasări de populații, totul desfășurat într-un scurt interval de timp. Însă, cercetarea a constatat, pe de altă parte, o surprinzătoare penurie de material monetar în așezările dacice preromane¹. Pornind de la aceste considerente, mai demult ajungeam la concluzia că războaiele daco-romane nu sînt reflectate numismatic așa cum ar fi fost de așteptat și, după cum, potrivit opiniilor unor cercetători, sînt atestate alte evenimente de o mai mică importanță. De aceea, am și încercat să demonstrez că monedele romane, atît din așezări, cît și din tezaure, au ajuns la nordul Dunării mult mai tîrziu decît data emiterii lor². De această dată, revenind aspra întregii problematici, vom recapitula informațiile pe care le deținem actualmente și vom vedea în ce măsură poate fi încă susținută ipoteza pe care am avansat-o.

În momentul de față, cunoaștem următoarele tezaure din Dacia încheiate cu emisiuni de la Domitianus, Nerva sau Traianus: Poiana — Gorj (81 d.H.), Hațeg (80 d.H.), Costești (Domitianus), Pasul Vulcan — Mărcușa (92—94 d.H.), Hunedoara (Nerva), Orăștie (două: unul încheiat în anii 93—94 și altul, în 98 d.H.), Grădiștea de Munte — "Sub Cununi" (98—101) și Dobîrca (96 d.H.)³. Pe lîngă aceste depozite monetare, în directă legătură cu războaiele dacice, ar putea fi puse și tezaurele găsite în Dobrogea sau în nord-estul Bulgariei: unul, chiar de lîngă Adamclisi (80 d.H.), altul de la Agighiol (88—89 d.H.) și un al treilea de la Tulcea (Domitianus)⁴, în Bulgaria, acumulări asemănătoare provin de la Nikjup (Nerva), Juzunlar — Prelez (Nerva) și Draganaci — Burgas (Nerva)⁵.

Cartarea descoperirilor scoate pregnant în evidență concentrarea acestor tezaure în două zone distincte. Prima ar fi cea din centrul Daciei, a nucleului său de rezistență; a doua se plasează în Moesia Inferior, de-a lungul unei rute care poate fi atribuită cronologic ori războaielor lui Domitianus, ori, mai sigur, primului conflict daco-roman al lui Traianus (vezi harta, fig. 1).

¹ I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană (sec. II î.e.n. — I e.n.)*, Cluj, 1974, p. 96; M. Babeș, *Problèmes de la chronologie de la culture Gêto-Daces à la lumière des fouilles de Cîrlomănești, Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 125—139.

² V. Mihăilescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, București, 1980, p. 72 și urm.; idem., *Dacia rădărită în secolele VI—I î.e.n. Economie și monedă*, Iași, 1990, p. 105—106.

³ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *Dacia*, VII—VIII, 1937—1940; p. 203 și urm.; B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria nella Dacia prima della conquista*, EDR, X, Roma, 1945, p. 105, nr. 32, p. 106, nr. 42, 44 și 45; S. Bölin, *State and Currency in the Roman Empire to 300 A.D.*, Stockholm, 1958, *Supplement*, tab. I—II, p. 336—339; I. Winkler, *SCN*, 3, 1960, p. 443—446; eadem, în *JNG*, 17, 1967, p. 136 și 147; E. Chirilă, I. Aldea, *ActaMN*, V, 1968, p. 429—432; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 282, 284, 287, 289, 296 și 297.

⁴ B. Mitrea, *Dacia*, N.S., XXIV, 1980, p. 374; R. Ocheșeanu, *Pontica*, XXI—XXII, 1988—1989, p. 91—97; E. Oberländer-Tirmoveanu, *CH*, 3, 1977, p. 57, nr. 141; C. Deculescu, *SCIV*, XVII, 1966, 3, p. 584—585.

⁵ B. Gerov, *Die Einfälle der Nordvölker in den Ostbalkanraum im Lichte der Münzschatzfunde I. Das II. und III. Jahrhundert (101—284 n. Chr.)*, ANRW, II/6, 1977, p. 116, 148 și urm. (nr. 1—3); idem, *Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze*, Amsterdam, 1980, p. 367 și 399—400.

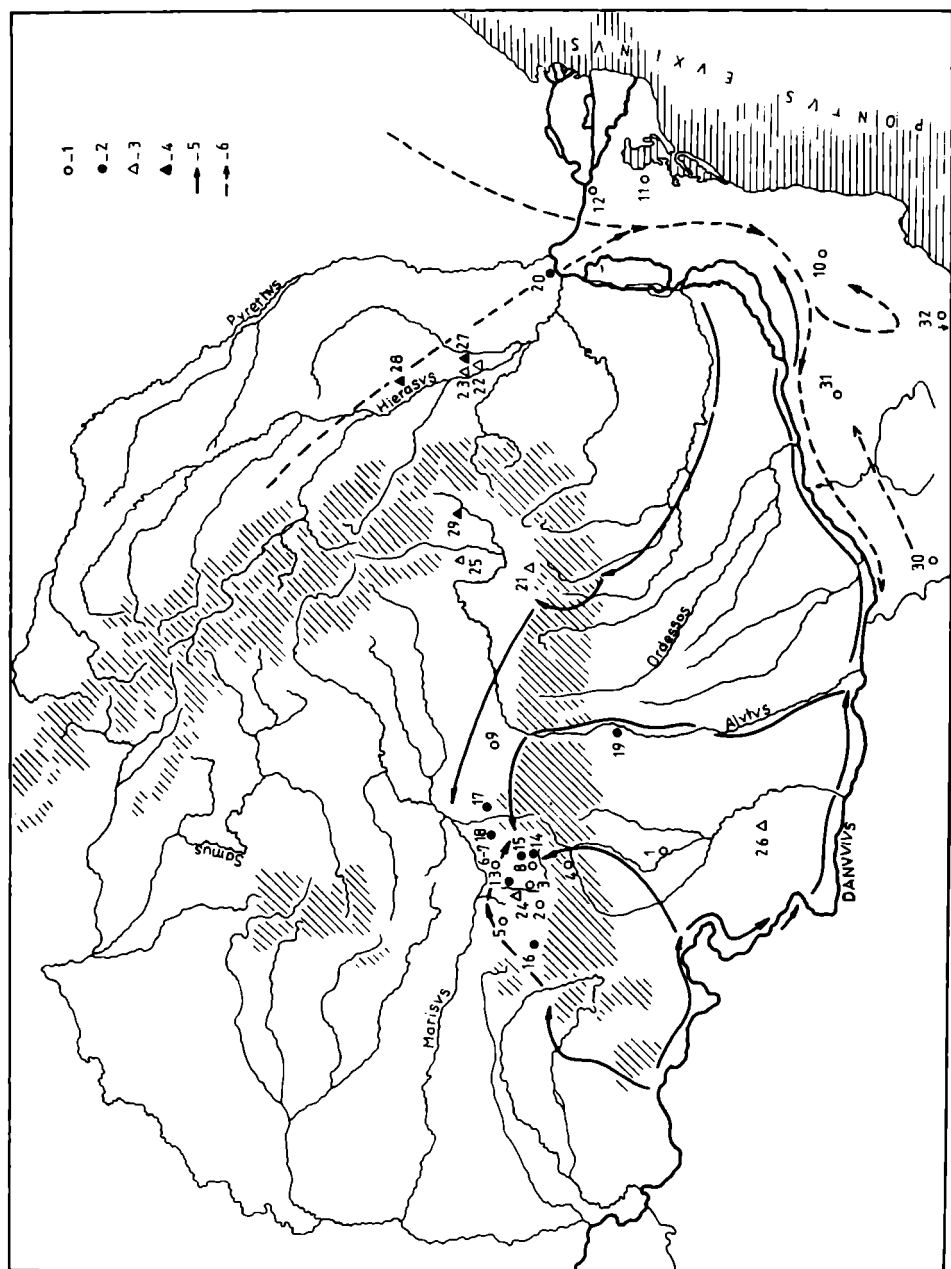

Fig. 1. — Descoperirile monetare din Dacia, privitoare la cucerirea romană; 1. tezaure încheiate cu emisiuni Domitianus, Nerva și Traianus; 2. așezările cu cele mai recente monede de la Domitianus, Nerva și Traianus; 3. tezaure terminate cu emisiuni din perioada Nero—Titus; 4. așezările cu cele mai noi monede din perioada Nero — Titus; 5. direcțiile de înaintare ale armatei romane; 6. traseele presupuse ale atacului dacic din iarna anilor 101—102.

Descoperirile provin din următoarele localități: 1. Poiana — Gorj; 2. Hațeg; 3. 13. Costești; 4. Pasul Vulcan — Mărcuș; 5. Hunedoara; 6—7. Munții Orăștiei; 8. Grădiștea de Munte — "Sub Cununi"; 9. Dobârcă; 10. Adamclisi; 11. Agighiol; 12. Tulcea; 14. Grădiștea Muncelului; 15. Blidaru; 16. Sălașuri; 17. Căpâlna; 18. Cugir; 19. Ocnița; 20. Barboși — Galați; 21. Șapte Sate; 22. Diaconi (Vișina); 23 — 27. Poiana — Tecuci; 24. Călanu Mic; 25. Sfântu Gheorghe; 26. Bujor; 28. Răcătău; 29. Covasna — "Cetatea Zinelor"; 30. Nikjup; 31. Juzunlar — Prelez; 32. Draganaci.

Dar să analizăm și situația descoperirilor numismatice din stațiunile dacice, în general. Iată lista cu monedele cele mai recente: la Costești, o monedă de bronz de la Traianus (103—111), care ar putea să dateze dinaintea ultimului război daco-roman sau nu⁶, la Grădiștea Muncelului, emisiuni de la Traianus, din 101—102, un exemplar fiind fără *Dacicus* în legendă⁷, la Blidaru, o monedă de bronz de la Traianus, din 101—102⁸, la Sălașuri, o emisiune de la Nerva⁹; la Căpîlna, de asemenea, o monedă de la Nerva¹⁰; la Cugir, emisiuni de la Domitianus¹¹; la Ocnița, monede de la Domitianus¹² și, la Barboși — Galați, de la Nerva¹³.

Deci, după cum lesne se poate observa, atît tezaurele, cît și descoperirile monetare din așezări se grupează în zona centrală a Daciei, aceasta, dacă luăm în considerare numai emisiunile din perioada Domitianus — Traianus. Dar, chiar dacă extindem investigația noastră asupra unui interval de timp mai lung, lucrurile, după cum vom vedea, nu apar cu mult schimbate.

Astfel, tezaurele încheiate cu monede de la Nero și pînă la Titus, inclusiv, sînt următoarele; Șapte Sate (Vespasianus)¹⁴, Diaconi (71 d.H.)¹⁵, Poiana — Tecuci (Titus)¹⁶, Călanu Mic (Otho)¹⁷, Sfîntu Gheorghe (Vespasianus)¹⁸ și Bujoru (Vespasianus)¹⁹.

Prezentăm și așezările dacice, a căror ultime descoperiri monetare sînt din aceeași vreme: Poiana — Tecuci (71 d.H.)²⁰, Răcătău (Nero)²¹ și Covasna — "Cetatea Zinelor" (Vespasianus)²².

Deci, și în cazul cînd introducem în calculele noastre și emisiunile de la Nero pînă la Titus, numărul descoperirilor nu s-ar mări prea mult; am putea face doar observația că ele se înmulțesc în partea răsăriteană a Daciei.

Ce concluzii putem desprinde din prezentarea acestui succint tablou al monedelor găsite în așezările dacice și al tezaurelor? Așa cum am încercat să arătăm și cu alt prilej, înainte și în timpul războaielor daco-romane, s-au îngropat destul de multe tezaure. Dar, studiarea descoperirilor monetare ne arată că în secolul I d.H., în Dacia, continuă să predomine denarul roman republican, alături de care, în mai mică măsură, este prezent și cel imperial timpuriu (pre-neronian)²³. Iată de ce, informația furnizată de către Tacitus despre preferința germanilor pentru denarul roman republican²⁴ este, după părerea noastră, valabilă în mare măsură și pentru alte popoare din *Barbaricum*, printre care și dacii. Numai

⁶ M. Macrea, *AIJC*, II, 1933—1935 (1936), p. 148—157; C. Daicoviciu, N. Gostar și H. Daicoviciu, *Materiale*, VI, 1959, p. 341; C. Daicoviciu și colab., *Materiale*, VII, 1961, p. 315.

⁷ C. Daicoviciu și colab., *SCIV*, I, 1950, 1, p. 146; idem, *SCIV*, II, 1951, 1, p. 122; idem, *SCIV*, III, 1952, p. 304 și 306; idem, *Materiale*, III, 1957, p. 261—262.

⁸ C. Daicoviciu și colab., *SCIV*, VI, 1955, 1—2, p. 202.

⁹ Z. Székely, *Materiale*, VIII, 1962, p. 338; idem, *Materiale*, IX, 1970, p. 298.

¹⁰ I. Glodariu, *op.cit.*, p. 260.

¹¹ M. Macrea și I. Berciu, *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 226—227.

¹² D. Berciu, *Buridava dacică*, I, București, 1981, p. 130—135.

¹³ D. Popescu, *Dacia*, N.S., IX, 1965, p. 480; S. Sanie, Ș. Sanie, *ArhMold*, XIV, 1991, p. 48—53.

¹⁴ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria...*, p. 108, nr. 58.

¹⁵ R. Vulpe și colab., *SCIV*, III, 1952, p. 210; B. Mitrea, *SCIV*, VII, 1956, 1—2, p. 145; idem, *SCIV*, VIII, 1957, 1—

4, p. 171; I. Winkler, *op.cit.*, p. 145.

¹⁶ R. Vulpe și colab., *SCIV*, II, 1951, 1, p. 193; B. Mitrea, *SCIV*, VIII, 1957, 1—4, p. 166—170.

¹⁷ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria...*, p. 105, nr. 38.

¹⁸ Idem., p. 108, nr. 59.

¹⁹ G. Popilian, *SCN*, VI, 1975, p. 213—216; B. Mitrea, *BSNR*, LXX—LXXIV, 1976—1980 (1981), 124—128, p.

576—577.

²⁰ R. Vulpe, *Dacia*, N.S., I, 1957, p. 143—164.

²¹ V. Căpitanu, V. Ursachi, *Carpica*, VII, Bacău, 1975, p. 50.

²² I. Glodariu, *op.cit.*, p. 281.

²³ V. Mihăilescu—Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces...*, p. 72 și urm.; idem., *Dacia răsăriteană în secolele VI—I...*, p. 72—75.

²⁴ Tacitus, *De origine et situ Germanorum*, V, 3 (București, 1963, p. 18).

printr-o asemenea interpretare putem explica contradicția aparent ireconciliabilă, dintre datele literare și materialele arheologice, care certifică o viață economică înfloritoare și importante schimburi comerciale cu lumea romană în tot cursul secolului I d.H., pe de o parte, și diminuarea cantității de monedă romană din aceeași vreme, în Dacia, pe de altă parte. Această contradicție aparentă dispare, dacă se consideră că documentul numismatic care atestă cu adevărat înflorirea economică a Daciei, în secolul I. d.H., este denarul roman republican și, parțial, denarul imperial timpuriu. De aceea, reforma lui Nero trebuie să fie socotită un punct de reper pentru studierea denarului roman din primul secol d.H., căci ea a afectat atât Imperiul Roman, cât și relațiile sale cu restul lumii antice. Astfel, chiar dacă informația transmisă de către Tacitus nu se referă direct decât la germani, noi socotim că ea este valabilă, de asemenea, și pentru alte spații și populații²⁵. De aceea, tezaurele din Dacia, care se termină cu emisiuni de la Augustus și Tiberius sau, chiar prin câteva exemplare post-neroniane (în special, monede de la Vespasianus), pot fi puse în legătură cu efectele reformei lui Nero, în așa fel că data îngropării unui tezaur nu poate fi determinată pornind de la moneda sa cea mai recentă. Descoperirile din așezări confirmă acest punct de vedere, constatându-se, pe de o parte, paralelismul existent între acestea și tezaure, iar, pe de alta, faptul că unele așezări se datează, — pe baza materialelor arheologice —, mult mai târziu decât ultimele lor monede. De asemenea, abundența descoperirilor de denari romani republicani din Dacia, ca și alte argumente arheologic-numismatice, au condus pe unii cercetători la susținerea ipotezei că, mai cu seamă în timpul lui Burebista, monede dacică devine identică cu cea romană²⁶. Găsirea, în anul 1961, în cetatea dacică de la Tilișca, a unui depozit cuprinzând și 14 ștanțe, din care 10 au fost identificate ca aparținând unor emisiuni de denari din anii 145/138 — 76/71 î. de H. (Sydenham, 402 și 792), a sprijinit și mai mult aserțiunea despre existența "monedei dacice de tip roman republican"²⁷. Însă, o descoperire recentă a schimbat cu totul datele problemei. Cu ocazia cercetărilor a schimbat cu totul datele problemei. Cu ocazia cercetărilor de la Sarmizegetusa Regia, din anul 1988, s-a depistat un atelier dacic, unde au apărut trei ștanțe, asemănătoare cu cele de la Tilișca. Ele au fost identificate astfel: 1. C. Cassius (RRC, 266, 126 î. de H.); 2. C. Hosidius C.f. Geta (RRC, 407, 68 î. de H.); 3. Tiberius (TT. CAESAR DIVI AVG F AVGVSTVS, RIC, I, p. 93 și urm. 14—37 d.H.). Atelierul dacic se afla sub două niveluri romane, constituite dintr-un alt atelier metalurgic roman suprapus de zidul fortificației romane, ridicată aici după 106 d.H. În consecință, autorii cercetării au ajuns la concluzia că atelierul dacic cu ștanțe poate fi datat înainte de ultimul război daco-roman, probabil, între 102—105; drept urmare, se consideră că în acest loc a funcționat o monetărie regală, care copia clandestin denarii romani republicani și imperiali timpurii, cu scopul de a se obține sumele urgent solicitate de către aliații lui Decebal, înainte și în timpul ultimei mari confruntări cu Roma. Astfel, se poate aprecia că, în prezent, nu mai sînt certe dovezile pentru a susține copierea denarului, în timpul lui Burebista, de către daci; de asemenea, moneda romană republicană, în cazul nostru, nu mai poate fi utilizată la datarea complexelor arheologice, cel puțin din punct de vedere *terminus post quem*²⁸.

Drept urmare, îngroparea tezaurelor de denari romani din perioada August-

²⁵ B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria...*, p. 123 și urm.

²⁶ M. Macrea, *AIJC*, II, 1933—1935 (1936), p. 162 și urm.

²⁷ N. Lupu, *FVL*, 7, 1, 1964, p. 8—14.

²⁸ I. Glodariu, Eug. Iaroslavschi, A. Rusu, H. G. Seiwert, A. Sion, *Cercetările arheologice și lucrările de conservare și restaurare de la Sarmizegetusa Regia, jud. Hunedoara, comunicare la A XIII-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1987*, Pitești, 25—26 martie 1988; I. Glodariu, A. Rusu, Eug. Iaroslavschi, *Atelierul monetar de la Sarmizegetusa și implicațiile lui de ordin arheologic și istoric*, comunicare la Al V-lea Simpozion național de numismatică, Deva, 20 mai 1988; V. Mihăilescu—Birliba, *Dacia rădăriteană în secolele VI—I...*, p. 98.

tus — Vespasianus, ca și, bineînțeles, a celor din vremea următoare, a putut fi cauzată de conflicte minore sau de războaiele daco-romane, fără a face distincții precise între datele monedelor *terminus post quem*²⁹. Pe de altă parte, situația geografică a descoperirilor, atît din așezări, cît și a tezaurilor, indică nordul Olteniei, nord-estul Banatului, Munții Orăștiei, centrul și sudul Transilvaniei, ca regiuni unde s-au desfășurat cu cea mai mare probabilitate luptele, ceea ce corespunde pe deplin cu celelalte date (literare, arheologice, epigrafice etc.) referitoare însă, și subliniem acest lucru, doar la războaiele din 101—102 și 105—106. În același timp, se conturează și o altă zonă de conflict, care poate fi plasată în răsăritul Daciei. Și teritoriul Dobrogei pare, la rîndul său, să confirme numismatic atragerea sa în crîncena confruntare. Descoperirile monetare din Moesia Inferior marchează o posibilă cale urmată de către atacatorii din iarna anilor 101—102. Probabil, aceștia au trecut prin Delta Dunării și, apoi, s-au îndreptat spre sud, ajungînd chiar pînă în vestul provinciei, după cum relevă tezaurele găsite de-a lungul acestui ipotetic traseu (vezi harta, fig. 1.)³⁰. De fapt, așa cum arăta A. Blanchet, cu mai bine de 90 de ani în urmă, identificarea unor căi urmate de către invadatori, prin coroborarea informațiilor numismatice cu cele istorice, arheologice, epigrafice sau de altă natură, poate fi veridică doar în cazul teritoriilor Imperiului³¹.

Totodată, sîntem datori să menționăm și un alt aspect pe care îl ridică descoperirile monetare. Este vorba de viteza de circulație a monedei, în perioada amintită și în regiunea discutată. Dacă acest fapt nu poate fi apreciat în cazul lipsei unei circulații și economii monetare reale, cum s-a întîmplat adesea în *Barbaricum*, nu același lucru se poate spune despre situația din Imperiu. Analiza din rîndurile de față arată că, potrivit cu datele terminale ale tezaurilor găsite în Moesia Inferior, — încadrate aproximativ între 80 și 98 —, există un decalaj de la 4 pînă la 22 ani, dacă socotim că îngropările au avut loc în 101—102 d.H. Pînă acum nu cunoaștem nici o descoperire contemporană cu evenimentele din 101—102. Deci, chiar dacă ținem seama de faptul că moneda de argint avea o viteză de circulație mai redusă, chiar în Imperiu ritmul ei de pătrundere și mișcare se dovedește a fi fost neașteptat de lent.

În același timp, nu putem încheia fără a atrage atenția și asupra unui alt aspect, deosebit de însemnat pentru istoria Daciei. După cum este cunoscut, îngroparea tezaurilor este strîns legată de o stare de alarmă, care avea loc în preajma și în timpul unor conflicte interne sau externe. Faptul că asemenea depozite monetare au persistat pînă în zilele noastre, sugerează că posesorii lor nu le-au mai putut recupera din diferite motive (deces natural sau nu, captivitate, deplasare forțată, refugiere etc.). Desele ascunderi de tezaure din tot secolul I d.H., ca și cele de mai tîrziu, din timpul Provinciei Dacia, dovedesc că astfel de evenimente au fost destul de numeroase. Iată de ce, *hiatus*-ul pe care-l constatăm la aceste îngropări și care se plasează exact în vremea războaielor daco-romane poate fi explicat și prin faptul, că posesorii au avut posibilitatea recuperării averilor personale după încetarea stărilor conflictuale.

VIRGIL MIHĂILESCU—BÂRLIBA

²⁹ Idem, *La monnaie romaine chez les Daces...*, p. 73—75.

³⁰ K.Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donaumaumes in der Hohen Kaiserzeit*, Antiquitas, R. 1, Bonn, 1984, p. 178 și urm.

³¹ A. Blanchet, *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques en Gaule*, Paris, 1900, p. 52—68 și 100—101.

LES GUERRES DACO-ROMAINES ET LES DÉCOUVERTES MONÉTAIRES (Résumé)

L'un des principaux événements de l'histoire ancienne de la Roumanie a été incontestablement la conquête romaine qui, ainsi qu'il est bien connu, a été obtenue au prix de luttes acharnées, de destructions massives et de grands déplacements de populations, le tout dans un laps de temps relativement court. Or, paradoxalement, c'est justement cet événement historique de première importance qui n'est pas reflété par les enfouissements de trésors ou les trouvailles monétaires des établissements de la Dacie. Donc, la principale contradiction est entre les événements politiques et les faits numismatiques. Cette contradiction apparente se dissipe si l'on considère que le document numismatique qui atteste vraiment la conquête romaine de la Dacie doit être cherché dans toutes les découvertes monétaires romaines y compris les deniers républicains. A ceci il faut ajouter nos observations sur la situation de la Dobroudja, où les découvertes monétaires corroborées avec les informations archéologiques envisagent un tableau plus précis. Il semblerait qu'en Dobroudja les trésors et les données archéologiques de la fin du Ier s.av.J.-C. et du début du siècle suivant reflètent expressément les événements des années 101—102. D'ailleurs, dans le cas de la Dobroudja romaine, les données numismatiques relèvent des luttes et des destructions ainsi que le voie de pénétration des forces de Décébale, pendant l'hiver des années 101—102, du nord du Danube jusqu'au sud d'Adamclissi.

LES LÉGATS DE LA DACIE SOUS TRAJAN

Ainsi qu'il résulte d'un passage de l'*Histoire romaine* de Cassius Dion (LXVI-II, 9, 7), après la guerre de 101—102 l'empereur Trajan laissa des troupes à Sarmizegetusa et des garnisons dans le reste du pays des Daces, puis il se rendit en Italie; sans doute, le texte fait-il référence spécialement à la région actuelle de l'Olténie (dont l'occupation effective dès lors est suggérée aussi par la construction du grand pont sur le Danube, à Drobeta), du Banat et de Tara Haşegului. Dans un autre passage (LXVIII, 12, 1), le même historien fait mention d'un commandant romain capturé en Dacie par le roi Décébale: selon C. Patsch, il s'agirait d'un légat de la légion VIIe Claudia¹. En échange, R. Syme l'identifiait avec Cn. Pinarius Aemilius Cicatricula Longinus²: consul en 90³ et légat impérial des provinces de la Mésie Supérieure vers 94—96⁴ et de la Pannonie en 98⁵; vraiment, l'historien Fronto enregistrerait l'offense adressée par les Parthes aux Romains à l'occasion de l'expédition orientale de Lucius Verus: *Traiani proavi vestri ductu auspicioque nonne in Dacia captus vir consularis?* (*De bello Parthico*, éd. C.R. Haines, II, p. 214). Ce personnage accompagna probablement en qualité de *comes* l'empereur Trajan en Dacie; dans l'intervalle d'entre les deux guerres, il fut sans doute commandant-en-chef de l'armée d'occupation restée au nord du Danube. Ainsi qu'il résulte de la présence des blocs avec inscriptions trouvés à Sarmizegetusa Regia, la force d'occupation était formée par des effectifs de quelques légions (Ire et IIe *Adiutrix*, IIIe *Flavia felix*, VIe *Ferrata*)⁶ et bien sûr par des troupes auxiliaires. Dans ce sens, N. Gostar remarquait que plusieurs unités militaires (1 aile et 12 cohortes), attestées en 100 dans la Mésie Supérieure⁷, n'apparaissent plus dans le diplôme de la même province des années 103/107⁸; il est probable que celles-ci représentent des troupes de la Mésie Supérieure qui ont participé aux opérations militaires au cours de la première guerre de Trajan et organisées ultérieurement dans un corps spécial⁹ — vu que la plupart de ces unités (à l'exception de deux d'entre elles) sont mentionnées plus tard parmi les troupes de la province de la Dacie (conformément aux diplômes de 14 octobre 109, 17 février et 2 juillet 110)¹⁰.

L'ignotus d'une inscription célèbre de Rome: [... cum] *Imp(erator) Caesar Nerva Traianus Aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus gentem Dacor(um) et regem Decebalum bello superavit, sub eodem duce leg(ato) pro pr(aetore)*¹¹; sur l'identité de ce personnage, nous nous contentons d'envoyer le lecteur à l'étude publiée récemment par nous¹²:il

¹ C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2), Wien-Leipzig, 1937, p. 101.

² R. Syme, *Danubian Papers*, Bucarest, 1971, p. 185; voir aussi N. Gostar, *AILAI*, XIII, 1976, p. 60 sqq.

³ A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 27.

⁴ Voir les diplômes militaires *CIL*, XVI, 39 (= *ILS*, 9035) (a. 93/94) et *RMD* (1978), 6 (a. 96); cf. B. E. Thomasson, *LP*, col. 125—126; nr. 31.

⁵ *CIL*, XVI, 42; cf. B. E. Thomasson, *LP*, col. 102, nr. 22.

⁶ *IDR*, III/3, 268-271

⁷ *CIL*, XVI, 46.

⁸ *CIL*, XVI, 54; cf. N. Gostar, *loc. cit.*, p. 64—66.

⁹ N. Gostar, *loc. cit.*, p. 66.

¹⁰ Pour ces diplômes, voir plus bas, notes 13, 20 et 21.

¹¹ *CIL*, VI, 1444 (= *ILS*, 1022).

¹² C. C. Petolescu, *Dacia*, N.S., 34, 1990, p. 267—268.

est probablement identique avec Iulius Sabinus, le légat attesté dans le nouveau diplôme militaire datant du 14 octobre 109¹³. Il remplaça probablement Longinus au commandement du corps expéditionnaire de la Dacie au début de la dernière guerre contre les Daces.

*D. Terentius Scaurianus*¹⁴: Ce bien-known personnage, considéré jusque dernièrement le premier gouverneur de la province romaine de *Dacia*, est attesté lui-aussi seulement par l'épigraphie:

1. Le diplôme militaire de Ranovac (Mésie Supérieure), datant du 14 octobre 109, accordé par l'empereur Trajan *equitibus et peditibus qui militaverunt in alis tribus et cohortibus decem et sex* (suit l'énumération des troupes) *et sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano quinus et vicenis pluribusve stipendis emeritis dimissis honesta missione a Iulio Sabino*¹⁵. Donc les soldats avaient été licenciés par Iulius Sabinus, mais le décret impérial s'attarda jusqu'à l'automne de 109, quand le gouvernement de la Dacie était dans les mains de D. Terentius Scaurianus¹⁶. Le possesseur du diplôme était un *ex pedites* de la *cohors I Montanorum*; le préfet de l'unité, Cornelius Felicior, est lui-aussi connu pour la première fois dans la prosopographie des milices équestres¹⁷. Vu que la durée d'une milice était d'approximativement trois ans¹⁸ et que notre Felicior était encore, à la date du décret impérial, le commandant de la troupe (ainsi qu'il ressort de l'utilisation du présent: *cui praest*¹⁹, il résulte que cet officier avait reçu sa nomination le plus tôt en 107. Il en résulte qu'au début de 107, Iulius Sabinus, l'auteur du licenciement des vétérans des 19 troupes, se trouvait encore au commandement des troupes de la Dacie. Par conséquent, le début du gouvernement de D. Terentius Scaurianus en Dacie daterait, lui-aussi, le plus tôt de l'an 107.

2. Le diplôme militaire (lieu de découverte inconnu) du 17 février 110, donné par Trajan *equitibus et peditibus qui militaverunt in alis duabus et cohortibus decem — et sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano*²⁰.

3. Le diplôme militaire de Porolissum du 2 juillet 110 accordé par le même empereur *iis qui militaverunt, equites et pedites, in alis quattuor et cohortibus decem et octo — et sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano*²¹.

4. Le diplôme reproduisant une *constitutio* de l'empereur Trajan de l'an 110: *peditibus et equitibus qui militant in cohorte I Brittonum milliaria Ulpia torquata p. f. civium Romanorum, quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano*²²; les militaires dont les noms ont été inscrits dans ce décret avaient déjà reçu la citoyenneté romaine le 11 août 106, *ante emerita stipendia*, quand ils étaient encore au service militaire actif (*qui militant*)²³.

5. A l'un de ces licenciements de 110 fait référence sans doute aussi l'inscription de Grammeni (Macédoine) de Ti. Claudius Maximus, *missus honesta missione a Terentio Scauriano, consulare [exercitus provinciae nov]ae...*²⁴: selon M.P.

¹³ J. Garbsch, *BVb*, 54, 1989, p. 137—151.

¹⁴ A. Stein, *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 9—10; A. Dobó, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, IX, 1973, p. 91—92; B. E. Thomasson, *LP*, col. 149, nr. 1; I. Piso, *Tituli*, 4, Roma, 1982, p. 372, 395; G. Molisani, *Tituli*, 4, Roma, 1982, p. 449—505.

¹⁵ *Supra*, note 13.

¹⁶ Pour une situation similaire, voir le diplôme militaire datant du 10 août 123, mis au jour à Gherla (Dacia Porolissensis): *AnnÉp*, 1973, 459 (= *IDR*, I, 7; *RMD* (1978), 21).

¹⁷ H. Devijver, *ZPE*, 89, 1991, p. 181.

¹⁸ Idem, *The Equestrian Officers of the Roman Imperial Army* (Mavors. Roman Army Researches, VI), Amsterdam, 1989, p. 398.

¹⁹ Dans le diplôme de Gherla de l'an 123 on utilise, au contraire, *praefuit*.

²⁰ *CIL*, XVI, 57 (= *ILS*, 2004, *IDR*, I, 2).

²¹ *CIL*, XVI, 163 (= *IDR*, I, 3).

²² *CIL*, XVI, 160 (= *IDR*, I, 1).

²³ Cf. H. Wolff, *ActaMN*, 13, 1976, p. 108, nota 31.

²⁴ M. P. Speidel, *JRS*, 60, 1970, p. 142—152 (= *ActaMN*, 7, 1970, p. 511—515); *AnnÉp*, 1969—1970, 583.

Speidel, cette *provincia nova* serait *Mesopotamia*²⁵, selon Gostar *Nova Syria = Assyria*²⁶; en échange, G. Molisani²⁷ et I. Piso²⁸ pensent à Dacia.

6. Enfin, une inscription nous informe que l'empereur Trajan fonda *Colonia Dacica*, la capitale de la nouvelle province, *per [D. Terenti] um Scaurianum, [legatum] eius pro pr(aetore)*²⁹.

C. *Avidius Nigrinus*³⁰: originaire de *Faventia* (Faenza); la tribu *Pollia*³¹. Son père, *Avidius Nigrinus*, gouverna à titre de proconsul l'Achaïe sous Domitien³².

Son *cursus* est connu d'une manière incomplète: tribun de la plèbe en 109 (Pline de Jeune, *Epist.* V, 13, 6 et 20, 2—4; VII, 6, 2—4); consul (*suffectus*) en 110 à côté de Ti. *Iulius Aquila*³³. Mentionné avec le titre de *leg(atus) Aug(usti) pro pr(aetore)*, par une épigraphe de Delphes, concernant le territoire sacré du sanctuaire³⁴: dans cette qualité, selon E. Groag, «sententias tulit ex iussu optimi principis de finium controversiis inter Delphos et civitates finitimas»³⁵; selon I. Piso, il exerça en Achaïe une charge spéciale de *legatus Augusti ad corrigendum statum liberarum civitatum*³⁶, récemment, B.E. Thomasson suppose à juste titre que *Nigrinus* actionna en Achaïe en qualité de *legatus censor*, vers 113³⁷. Il s'ensuivrait qu'il gouverna la Dacie le plus tôt à partir de 113; dans cette nouvelle mission, il est attesté seulement par une inscription dédiée *Eponab(us) et Campestrib(us)*, par M. *Calventius Viator*, (*centurio leg(ionis) IIII fl(aviae) f(elicis), exerc(itor) eq(uum) sing(ularium) C. Avidi Nigrini, leg(ati) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*³⁸. Victime des intrigues politiques générées par le problème de la succession à la mort de Trajan (Cassius Dion, LXIX, 2; *Hist. Aug., Hadr.* 7, 1).

Son successeur au gouvernement de la Dacie fut — à ce qu'il semble — C. *Iulius Quadratus Bassus*³⁹; sa carrière est reconstituée spécialement en base de l'inscription grecque de Pergame⁴⁰. Avant la Dacie, il avait gouverné la Syrie

²⁵ M. P. Speidel, *loc. cit.*

²⁶ N. Gostar, *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès international d'épigraphie grecque et latine*, Bucarest, 1977, p. 79—98.

²⁷ G. Molisani, *loc. cit.*

²⁸ I. Piso, *op. cit.*, p. 395.

²⁹ CIL, III, 1443 (= IDR, III/2, 1).

³⁰ P. v. Rohden, RE, II (1896), col. 2384, nr. 6; E. Groag, RE, VI (1935), col. 18; PIR², A 1408; A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 10—11; B.W. Jones, *Domitian and the Senatorial Order. A Prosopographical Study of Domitian's Relationship with the Senate*, A.D. 81—96, Philadelphia, 1979, nr. 614; RE, Suppl. XII, col. 129, nr. 6; I. Pizzo, *op. cit.*, 4, p. 372.

³¹ A. Donati, *Tituli*, 5, Roma, 1983, p. 306.

³² PIR², A 1407; E. Groag, *Die römischen Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Wien-Liepzig, 1939, nr. 42; B.E. Thomasson, LP, col. 192, nr. 15.

³³ A. Degraffi, *Fasti*, p. 33; L. Ydman, *Fasti Ostiensis*, Prague, 1982, p. 47.

³⁴ CIL, III, 567 (cf. 7305); Syll.³, 827 (A.E.G.); A. Plassart, *Fouilles de Delphes*, III/4, Paris, 1970, p. 43 (nr. 290), 55 (nr. 294), 61 (nr. 296).

³⁵ PIR², A 1408

³⁶ *Tituli*, 4, Roma, 1982, p. 372, note 6..

³⁷ B. E. Thomasson, *Legatus. Beiträge zur römischen Verwaltungsgeschichte*, Stockholm, 1991, p. 77 (note 28), 95—96.

³⁸ CIL, III, 7904 (= ILS, 2417; IDR, III/2, 205); cf. B.E. Thomasson, LP, col. 149, nr. 2.

³⁹ PIR², I 508; E. Groag, RE, Suppl. VII (1940), col. 311—312; A. Stein, *Reichsb. Dazien*, p. 11—14; W. Eck, RE, Suppl. XIV (1974), col. 209—211; R. Halßmann, *Die Senatoren aus dem östlichen Teil des Imperium Romanum bis zum Ende des 2. Jh. n. Chr.*, Göttingen, 1979, p. 119—120, nr. 26; idem, *Tituli*, 5, Roma, 1983, p. 626.

⁴⁰ Th. Wiegand, *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse*, 5, 1932, p. 39—42, avec le commentaire de W. Weber, *op. cit.*, p. 57—95 (= *AnnÉp*, 1933, 268); reprise par R. Herzog, *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Klasse*, 10, 1933, p. 408—415 (= *AnnÉp*, 1933, 201); A. v. Premerstein, *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Abteilung*, 3, 1934, p. 3—71 (= *AnnÉp*, 1934, 176); C. Habicht, *Altertümer von Pergamon*, VIII, 3. *Die Inschriften des Asklepieions*, Berlin, 1969, p. 43—55, nr. 21. Voir aussi CIL, III, 14387, d+w (deux fragment), avec la reconstitution d'A.v. Premerstein, *loc. cit.*, p. 53—69 (= *AnnÉp*, 1934, 177; IGLS, VI, 2775; cf. C. Habicht, *op. cit.*, p. 50—52).

(circa 115—117)⁴¹, étant remplacé dans ce poste par P. Aelius Hadrianus⁴². Des antécédentes militaires de Bassus dans la zone danubienne, le faisant apte pour la nouvelle mission, l'inscription mentionne le tribunat militaire de la légion XII-I^e Gemina en Pannonie (vers 87)⁴³, la commande de la légion XIe Claudia dans le même province (circa 99—101)⁴⁴ et spécialement la participation aux guerres daces: — ce qui avaient lui valu l'octroi par l'empereur Trajan des *ornamenta triumphalia*⁴⁵. C. Iulius Quadratus Bassus tomba probablement au cours des luttes contre les Sarmates Jazyges, qui avaient envahi la Dacie ayant appris la nouvelle de la mort de Trajan⁴⁶.

Le gouvernement de la Syrie plaçait Bassus dans l'élite des *virī militares*; sa nouvelle mission n'était aucunement inférieure, ayant en vue que l'armée de la Dacie comptait sous Trajan trois légions (Ire Adiutrix, IIIe Flavia felix et XIIe Gemina)⁴⁷. Il s'avère que le gouvernement de la Dacie — tout aussi que celui de la Syrie ou de la Britannie — pouvait couronner à cette époque une carrière militaire; cette constatation expliquerait mieux aussi la prétention (aspiration) à la pourpre impériale de C. Avidius Nigrinus.

CONSTANTIN C. PETOLESCU

⁴¹ B.E. Thomasson, *LP*, col. 310, nr. 43.

⁴² *Idem*, *op. cit.*, nr. 44.

⁴³ J. Fitz Tituli, 4, Roma, 1982, p. 324.

⁴⁴ *Idem*, *op. cit.*, p. 326.

⁴⁵ K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans*, Bonn, 1984, p. 64—66.

⁴⁶ I. I. Russu, *Dacia*, N.S., XVIII, 1974, p. 163; cf. A. v. Premerstein, *loc. cit.*: "nicht auf dem Schlachtfeld, was wohl in der Inschrift ausdrücklich hervorgehoben wäre".

⁴⁷ Pour la présence de la légion Ire Adiutrix en Dacie à l'époque de Trajan, voir *JDR*, III/4, p. 18 (I.I. Russu); cf. C.C. Petolescu, *Dacia*, N.S., XXXIII, 1989, p. 253—254.

FORTIFICATIONS DE TERRE TRAJANES EN DACIE ET DANS LE NORD DE LA MÉSIE INFÉRIEURE

La Dacie offrait l'avantage de briser le front "barbare" et de le tenir sous contrôle, mais cet avantage était secondé de l'obligation d'établir des liaisons sûres et rapides permanentes au-delà du Danube ainsi que de défendre une frontière relativement étendue¹ et exposée de façon inégale aux menaces venant de l'extérieur.

Dans les premières années, après que "universa Dacia devicta est"², la province de Dacie comprenait seulement la zone centrale de la Transylvanie, le Banat et l'ouest de l'Olténie³.

Nous estimons que la délimitation du territoire impérial était virtuelle pour cette période, coïncidant avec les limites des territoires des tribus daces soumises et incluses dans la province⁴.

En consignant sur une carte les fortifications pour lesquelles on dispose d'une datation sûre à l'époque de Trajan, reposant soit sur les données archéologiques, soit sur des témoignages épigraphiques, on remarque que prépondérante était la préoccupation visant à annihiler toute tentative d'opposition interne, du fait qu'étaient restée en usage les fortifications jalonnant les routes sur lesquelles s'était déroulée l'offensive des troupes romaines vers le centre du pouvoir et les points de résistance de l'Etat dace⁵. (fig. 1).

Les légions III Flavia Felix, I Adiutrix et XIII Gemina occupaient des camps fortifiés à proximité de Sarmizegetusa Regia et, non pas par hasard, croyons-nous, du centre militaire des Apuli.

Dans la zone méridionale, où s'étendait l'autorité du légat de la légion III Flavia Felix⁶, sont maintenues des troupes dans les camps situés sur les routes *Lederata*—*Tibiscum*—les Portes de Fer de la Transylvanie—*Ulpia Traiana* et *Drobeta*—le défilé Vilcan — *Sarmizegetusa*, les principales voies de pénétration vers le centre du royaume de Décébale au cours des guerres daces.

De toute façon, la route *Lederata* — *Tibiscum* ne saurait être considérée comme une route fortifiée de frontière, l'autorité impériale s'étendant vers l'ouest, peut-être jusqu'à la Tisza⁷.

¹ Eutropius VIII, 2: "ea provincia decies centena millia in circuitu tenet".

² Inscription de Salonie, *AnnEp*, 1934, 2.

³ M. Macrea, *Viața în Dacia română*, București, 1969, p. 32—39. La localisation des troupes attestées en 110 (CIL XVI, 57; 163) et, plus récemment, en 109 (J. Garbsch dans *BVb*, 54, 1989) a contribué à établir l'étendue de la province à l'époque de Trajan.

⁴ C. Daicoviciu, *NEH*, 1955, 1, p. 121—137 (= *Dacia*, 1969, p. 82; Ioana Bogdan Cătănciu, *EphemNap*, I, 1991, p. 61).

⁵ Ioana Bogdan Cătănciu, *Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, Oxford, 1981, p. 11 sqq.

⁶ D. Protase, *ActaMN*, IV, 1967, p. 62, fig. 17.

⁷ Les hypothèses concernant la frontière romaine dans le Banat sont discutées par I. Ferenczi, *Apulum*, XI, p. 201—204; de nouvelles données sont mises en discussion par D. Benea, *Militärgrenzen Roms*, III, 1986, p. 455—458 et D. Benea, O. Bozu, *Symposia Thracologica*, 9, 1992, p. 44 sqq.

Le *castellum* de Micia (Vețel) a été construit peut-être seulement après la constitution de la province, dans le but de surveiller la circulation sur le fleuve Mureș.

Dans le nord de la province, on constate une concentration relative de forces dans les camps de Bologa, Românași, *Porolissum*, Romita et Tihău. La reprise des investigations dans les *castella* de Cășeu et Ilișua⁸ a fourni des éléments de certitude pour le début de leur occupation à l'époque trajane. Les troupes cantonnées dans ces camps étaient destinées à empêcher une action coordonnée des Daces libres de cette zone et de ceux restés dans la province. Ce secteur demeure constamment un des plus exposés de la province. Dans l'angle nord-est, le camp de Orheiul Bistriței est assez grand pour y abriter une *cohors milliaria* — *cohors I Hispanorum*, et à Inlăceni la fortification peut être datée à l'époque de début de la province⁹. Ce sont pour l'instant les seules fortifications connues pour cette époque.

La démarcation des territoires de la Dacie de ceux de la Mésie inférieure demeure tout à fait hypothétique; seules les données épigraphiques concernant l'occupation des camps situés sur l'Olt supérieur par les troupes de la Mésie inférieure et de ceux sis sur la route Drobeta — Bumbești par les troupes de Dacie représentent des repères sûrs.

Le tableau dont nous disposons actuellement sur les fortifications trajanes est fort lacunaire; parmi les *alae* stationnées entre 109—110 dans la province de Dacie: *ala I Britannica*, *ala Civium Romanorum*, *ala I Claudia*, *ala Flavia Commagenorum*, *ala I Augusta Ituraeorum* et *ala II Pannoniorum*, il n'est établi que pour cette dernière qu'elle était cantonnée dans le camp de Gherla¹⁰. Quant aux autres troupes de cavalerie, qui ne tarderont d'ailleurs pas à être disloquées et remplacées, toute indication portant sur le lieu de leur garnison fait défaut; la chiffre des cohortes qui n'ont pas été localisées est lui aussi relativement important, en sorte qu'il s'avère nécessaire d'intensifier les recherches sur le terrain afin d'identifier les camps fortifiés trajans.

La Mésie inférieure a contribué en large mesure au déroulement des guerres daciques; l'armée placée sous les ordres de Laberius Maximus a avancé dans le secteur sud-est, pénétrant au nord du Danube par les routes à proximité desquelles se sont établies aussi les légions — la route de *Oescus*, le long de l'Olt, et de *Novae*, par l'ouest de la Valachie, par Flămânda — le défilé de Bran.

La pénétration des troupes romaines par la route de l'Olt a été marquée par le toponyme *Castra Traiana*¹¹, et la présence des estampilles *P(edites) S(ingulares)* à *Buridava* semble indiquer ici une concentration de troupes placées sous le commandement du gouverneur¹².

La deuxième route¹³ est surveillée par une série de fortifications dont une

⁸ Fouilles archéologiques par D. Isac et présentées dans les communications annuelles à la Session Nationale de rapports archéologiques, inédites. A Ilișua, le Musée de Bistrița, sous la direction de D. Protase, a effectué des fouilles systématiques, acquérant la certitude qu'il y avait stationné une troupe déjà du temps de Trajan, dans un *castellum* de petites dimensions auquel s'est superposé par la suite celui de l'*ala Tungrorum Frontoniana* (D. Protase, *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 249—253).

M. Macrea, K. Horedt, *SCIV*, II, 1, 1951, p. 304—306; N. Gudea, *ActaMP*, III, 1979, p. 149—270

¹⁰ Les fouilles de sauvegarde du site, effectuées dans les années '60 par D. Protase et '80 par un collectif du Musée de la Transylvanie (A. Soroceanu, R. Ardevan), n'ont pas été interprétées ni publiées jusqu'à présent. La partie la plus importante du *castellum* est détruite par des constructions industrielles.

¹¹ *Tabulae Peutingeriana*, VII.

¹² D. Tudor, *Dacia*, N.S., VIII, 1964, p. 345.

¹³ Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, 1900, p. 126, carte; V. Christescu *Viața economică a Daciei romane*, 1929, p. 105, n. 4; idem, *Istoria militară a Daciei romane*, 1937, p. 110; B. Mitrea, *EDR*, X, 1945; Eug. Chirilă, I Pop, *Apulum*, VII, 1, 1968, p. 156.

bonne partie n'a pas encore été investiguée. Pour l'époque de Trajan, la datation est assurée pour les fortifications de Flămânda¹⁴, Voinesti¹⁵, Rucăr¹⁶ et, probablement aussi, Jidava, petit *castellum* de terre¹⁷, et Urluieni, *castellum* A¹⁸. Les *castella* trajans, repérés dans la zone subcarpatique de Valachie et dans le sud de la Moldavie, ont contribué à établir l'appartenance de ces régions à la Mésie inférieure.

L'étendue des territoires conquis par Laberius Maximus dès la première guerre dacique peut être appréciée aussi rapportée à l'aire des unions tribales dace, déterminée sur la base de la diffusion de la monnaie dace¹⁹; évidemment qu'il convient de tenir compte du fait que l'union de tribus la plus avancée — celle établie dans l'ouest de la Valachie — avait déjà subi des changements en raison des actions antérieures des Romains au nord du Danube²⁰.

Nous avons répété²¹ ici les données relatives aux fortifications romaines de Dacie à l'époque de Trajan telles qu'elles ont été perçues en vertu des recherches effectuées jusqu'à cette heure. Il convient d'y ajouter aussi certaines carences des

¹⁴ I. Bogdan Cătănicu, *Evolution...*, p. 8, 33; eadem, *Militärgrenzen Roms*, III, 1986, p. 464. A Flămânda, l'agger s'est conservé uniquement sur le côté est et est construit en terre noire avec très peu de lentilles de terre jaune; dans la structure de l'agger on n'observe pas la disposition spécifique d'une construction à *caespites*; nous sommes d'avis que l'agger a à la base une largeur de 6,5 m, étant visiblement démarqué vers l'est par les couches d'alluvions et vers l'ouest par deux lentilles de terre à charbon et pigments de terre brûlée; la trace d'un pilier carbonisé se trouve à 1,50 m environ de la limite ouest de l'agger, mais sans pénétrer dans la terre vive. On peut interpréter les lentilles de terre et de charbon comme étant des traces d'un manteau de bois et de gazon: dans la section S II il semble qu'elles intersectent aussi un ascensus. Le seul élément datable a été mis au jour dans le matériel de remplissage du fossé à l'angle nord-est: une fibule en fer (Algreen, *Nordeuropäische Fibelformen*, 1923, Pl. I, Fig. 15; Böhme, *Saalb/hb*, 29, 1972, Pl. 3, 100), datée de 80 à 130 n.è.; le matériel céramique du camp est fort peu nombreux et ne peut pas être encadré avec exactitude.

¹⁵ C. Petolescu, fouilles inédites; au cours de celles-ci ont été découvertes des estampilles de la Legio XI Claudia.

¹⁶ I. Bogdan Cătănicu, *SCIVA*, 25, p. 24 sqq.

¹⁷ Nos fouilles ont eu pour seul objectif de sectionner trois côtés du *castellum* A (méridional) de Urluieni; le matériel archéologique qui en a résulté ne contient pas d'éléments de datation fermes pour l'époque de Trajan, mais pour des raisons stratigraphiques, nous estimons que le camp A est antérieur à celui en brique. Sur la *berma* du camp (B) en brique, devant la porte est, nous avons découvert une monnaie en bronze émise par Trajan (identifiée par Bucur Mitrea) av. Trajan, buste dr.; Rv. Empereur à cheval.

¹⁸ C. Petolescu a sectionné le petit camp de terre de Jidava et a établi qu'il est romain et non pas féodal, tel que le croit Em. Popescu, *Materiale*, IX, 1971, p. 251—263.

¹⁹ Nous faisons remarquer en 1975 que le chemin à travers l'ouest de la Valachie semble avoir été la limite entre deux unions de tribus — celle d'Olténie centrale et orientale et celle de l'ouest de la Valachie, du sud de la Moldavie et, probablement, du sud-est de la Transylvanie, qui ont détenu dès la période du monnayage dace des territoires précisément contournés (C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, 1971, fig. 25), ce qui paraît être confirmé aussi par la diffusion des monnaies Macedonia Prima et de celles de la ville de Thasos (I. Bogdan Cătănicu, SCN, VI 1974, p. 185, fig. 4); en grandes lignes, les territoires de ces formations constitueront la partie nord-danubienne de la Mésie inférieure.

²⁰ I. Bogdan Cătănicu, *ActaMN*, XX, 1983, p. 67 sqq.

²¹ Il est de notre devoir envers les professeurs du département d'histoire ancienne et archéologie de l'Université Babeş—Bolyai de nommer seulement ceux qui nous ont quittés: Constantin Daicoviciu, Mihail Macrea, Ioan Iosif Russu et Hadrian Daicoviciu, qui ont pris à tâche de transmettre à leurs élèves leur méthode de travail scientifique; si quelques-uns de ces derniers n'ont pas eu à cœur de respecter les paramètres de l'exigence et de l'autoexigence dans leurs recherches ultérieures, c'est qu'ils ont cédé à la superficialité et à la médiocrité cultivées par les sommets de la vie scientifique, et au provincialisme dans lequel a sombré la recherche à l'époque "communiste".

Dans le mémoire de licence *Armata in Dacia Romană* (L'armée en Dacie romaine), soutenu en 1967 (directeur scientifique Hadrian Daicoviciu), nous avons analysé les données relatives aux fortifications des troupes de la Dacie en vertu de critères qui nous ont permis de parvenir à la conclusion de l'évolution dans le temps du système de fortifications romaines. (Nous n'en appellerions pas à ce premier travail, s'il n'avait pas bénéficié d'une certaine circulation sous sa forme manuscrite). N. Gudea opère en fait avec les mêmes critères (AIIA, XVIII, 1975, p. 82) dans l'analyse des fortifications en terre de Dacie, sans aboutir à la conclusion qui s'impose, à savoir le développement dans le temps du système de fortifications de la province nord-danubienne (op. cit., 81).

investigations effectuées jusqu'à présent²², afin de pouvoir saisir les limites de nos connaissances, mais aussi dans l'espoir que, une fois signalées, il sera possible de mettre en place les principes et méthodes modernes de recherche pour le proche avenir.

A de rares exceptions près, la datation de la phase de terre des fortifications romaines n'est pas assurée par des critères archéologiques mais en vertu de données épigraphiques et numismatiques, la plupart ne bénéficiant pas des précisions requises pour que leur valeur soit entièrement exploitable. Lorsqu'il s'agissait d'aborder un site, il n'a pas été proposé, afin d'être investigués, les objectifs qui convergent vers la résolution des problèmes essentiels. Il n'a pas été proposé d'aborder la mode de construction et les transformations successives; les données archéologiques obtenues par des sections stratigraphiques n'ont pas été contrôlées au moyen de fouilles en surface, raison pour laquelle des éléments surpris dans les profils sont restés inexplicables et ont été purement et simplement écartés de l'analyse ou, quelquefois, de tels éléments n'ont même pas été enregistrés graphiquement. Les carences de la méthode d'investigation archéologique donnent lieu à des simplifications qui influent sur le stock informationnel à analyser en vue de connaître l'histoire militaire et politique de la province, au-delà des informations épigraphiques et littéraires antiques.

L'étude des fortifications de terre de Dacie, dont cette contribution n'est qu'un chapitre, s'est imposée à nous en tant qu'une nécessité, notamment ces derniers temps²³, après la parution de l'article de N. Gudea (voir n. 21) et celui de R. Florescu concernant le "opus caespitium" (sic). Selon N. Gudea, "le squelette de bois" (au cas où celui-ci a réellement existé) servait seulement pour la période de formation du vallum de terre" (op. cit. 78—79).

R. Florescu, en revanche, considère que toutes les fortifications en terre ont "les terrassements à structure spécifique constitués de couches successives de *caespites* avec certains éléments de résistance en bois, joints ou cloués" (op. cit. 90). Les deux opinions sont, tel que nous croyons pouvoir le prouver au moyen de l'analyse des données objectives, même sommaires comme elles sont, unilatérales et ne recouvrent pas la réalité archéologique, limitant les possibilités romaines dans le domaine de la construction, possibilités dont nous avons pris connaissance non seulement par des monuments archéologiques attentivement étudiés dans l'Empire, mais aussi illustrés sur les monuments contemporains et décrits dans les sources littéraires que nous sont parvenues.

En analysant les *castella* situés sur la ligne de fortifications transalutanes, R. Florescu estime — il est vrai que sans disposer des informations fournies par des recherches systématiques — qu'on y remarque une technique unitaire de const-

²² Cette préoccupation est une leitmotiv dans mes travaux et a été interprétée comme un "manque au patriotisme" (N. Gudea, *ActaMP*, X, 1986, p. 202—203 et, de la même façon, voire sur la même trame d'arguments, aussi par V. Mihăilescu—Birliaba, *ArhMold*, XII, 1988, p. 334—335). Nous espérons que ceux qui se font de l'auto-perfectionnement un but dans la vie et dans le travail scientifique comprendront que, par l'ignorance suffisante, on n'a jamais abouti au progrès. Pour ce qui est de la circonstance que, dans nos travaux, nous publions des programmes d'activité, il est bien évident que nous le faisons pour la raison que nous n'avons eu, objectivement, la possibilité de les mettre en application; en les publiant, nous avons tenté de stimuler les discussions les concernant et portant aussi sur l'opportunité de leur exécution, mais à la fois de rendre publics leurs buts, les principes et la manière que nous envisageons pour aborder nos recherches. Par malheur, nous avons été privée jusqu'à ce moment de l'habitude d'entamer des discussions scientifiques dépourvues de subjectivisme de groupe ou personnels, relatives au programme entier portant sur la recherche archéologique. Même s'il existait un "projet prioritaire de recherche", celui-ci était soit "commandé", soit établi en fonction de l'intérêt subjectif momentané ou des possibilités modestes réservées à l'investigation scientifique.

²³ Notre étude *Fortificațiile de pământ din Dacia (Les fortifications en terre de Dacie)*, rédigée en 1985, est demeurée à l'état de manuscrit en raison des difficultés consistant à trouver un espace typographique pour un travail coûteux, incorporant un nombre important d'illustrations. Hormis l'étude de N. Gudea, citée à la note 21, R. Florescu s'est occupé des fortifications en terre de Valachie, en exploitant uniquement des recherches plus anciennes et sans disposer d'investigations plus récentes qui auraient validé les opinions précédentes visant ces fortifications, *Opus caementicium* (sic) in Ilfov, *File de Istorie*, 1978, p. 89—92.

ruction en bois et en terre, qui n'aurait pas de correspondant ailleurs en Dacie, des structures en bois ayant été découvertes seulement (et là aussi sans la moindre certitude) à Buciumi et Cumidava (Rîșnov); le "murus caespiticius" (sic) proprement dit existe uniquement à Bumbești et Mălăiești.

Des conclusions à caractère absolu, formulées à ce stade des recherches et négligeant les mentions, incomplètes, il est vrai, et sans illustration ni localisation spatiale, portant sur les restes des structures en bois, nous paraissent hasardées. Ayant investigué le petit *castellum* de Putineiu²⁴ et comparé les résultats à ceux publiés pour le grand *castellum* de Băneasa²⁵, nous pouvons affirmer sans crainte de nous tromper que, aussi dans le cas d'un voisinage tel que celui d'ici, la technique de construction est différente, sans que nous disposions d'arguments qu'il puisse s'agir uniquement d'un encadrement chronologique différent.

Compte tenu de la multitude d'exemples connus, découlant des recherches minutieuses réalisées durant ces dernières décennies, en particulier en Grande Bretagne et en Allemagne, nous avons élaboré un schéma typologique des formes de l'*agger* en fonction du mode de construction. Cette classification est fondée sur deux critères, à savoir: I. la forme sous laquelle est utilisée la terre dans la construction de l'*agger*, soit: a) comme *caespites* découpées en parallépipèdes ou b) la terre, caractéristique de l'endroit, battue et II. la destination du bois dans l'édification de l'*agger*, a) comme principal élément de soutènement ou bien b) comme élément de liaison avec la terre (fig. 2).

De la bibliographie se rapportant aux *castella* en terre²⁶ et en bois, que nous avons consultée, découle la constatation qu'il y a deux variantes pour le *murus caespiticius*²⁷. A The Lunt²⁸, où l'*agger* est construit surtout en *caespites* aux dimensions de 444x296x146 mm, le bois n'est employé qu'au soutènement de la palissade qui coiffe l'*agger*; dans ce cas, tout comme dans celui de la construction de vallum d'Antoninus, les glèbes d'herbe sont utilisées comme briques non cuites; l'expérience de The Lunt a révélé la résistance dans le temps de telles

²⁴ A Putineiu, l'*agger* est constitué de glaise bien battue, de type Bohlenwand. Du fait que, depuis 1979, nous n'avons plus disposé de possibilités pour poursuivre les fouilles dans le *castellum* de cet endroit, nous publierons prochainement les résultats partiels obtenus jusqu'à cette heure.

²⁵ L'analyse des profils publiés par G. Cantacuzino, *Dacia*, IX-X, 1945—1947, p. 441—472, nous a permis de formuler la conclusion (*Evolution of the System of Defence Works in Roman Dacia*, 1981, p. 35—36) qu'il y avait ici deux phases d'utilisation de la fortification, les deux étant en terre et en bois; la dernière phase, réalisée après le nivellement de la première, est de type Holz-Erdemauer.

²⁶ M. J. Jones, *Roman Fort-defences to 117 AD*, BAR, 21, 1975; Anne Johnson, *Roman Forts of the 1st and 2nd centuries AD in Britain and German Provinces*, London, 1983; G. de la Bédoyère, *The Buildings of Roman Britain*, 1991.

²⁷ Nous sommes d'avis que l'on ne peut désigner comme *murus caespiticius* que l'*agger* formé dans sa plus grande partie de *caespites*. Aussi l'*agger* dont le front est recouvert de *caespites* devra être encadré dans le type d'*agger* en terre. Pour ce qui est de cette interprétation, notre point de vue diffère de celui exposé dans son schème par Anne Johnson (*op. cit.*, p. 59—63 et fig. 36), repris aussi par la Bédoyère (*op. cit.*). Notre classification est plus proche de celle de M. J. Jones, *op. cit.*, p. 81. Ce n'est que dans le cas de Inlăceni (*Acta, MP*, III, 1979, p. 218, fig. 1), dans le profil publié par N. Gudea pour le côté est, que l'on pourrait supposer l'existence d'un *murus caespiticius* avec des "murs" verticaux de *caespites*. Sur ce dessin sont peu visibles les trous des piliers qui suggéreraient néanmoins qu'il s'agirait d'une Holz-Erdemauer à *caespites* derrière les piliers verticaux. Nous proposons la classification suivante pour les type d'*agger*:

- *murus caespiticius* — aux "parements" de *caespites*
 - entièrement en *caespites*
- Holz—Erdemauer (Mur—palissade)
 - avec deux rangées de poteaux
 - avec trois rangées de poteaux
- *Agger* à base large en terre battue
 - revêtu de planches (Bohlenwand)
 - revêtu de *caespites*.

²⁸ B. Hobley, *An experimental Reconstruction of a Roman Military Turf Rempart*, *Roman Frontier Studies*, 1967, Tel Aviv, p. 21; l'*agger* est de 5,2 — 5,4 m en largeur; la terre excavée du fossé aurait représenté seulement un tiers de la masse de l'*agger*; il a été construit en *caespites* aussi bien vers l'intérieur que vers l'extérieur une sorte de muraille large de 2 m environ, tout juste apte à résister à la pression de la terre de l'intérieur. Les *caespites* comportaient les dimensions données par Vegetius (444 x 296 x 148 mm).

constructions²⁹. Le second système de construction d'un *murus caespiticius* consiste en un système de "murs" en caespites³⁰, reliés au moyen de poutres placées horizontalement. Ce système a été utilisé à l'époque flavie à la construction du fort de Strageath. L'*agger* obtenu de cette façon est plus résistant que celui de The Lunt et nous semble être celui qui est représenté sur la Colonne trajane aux scènes LXVI, CXVIII et CXXXII.

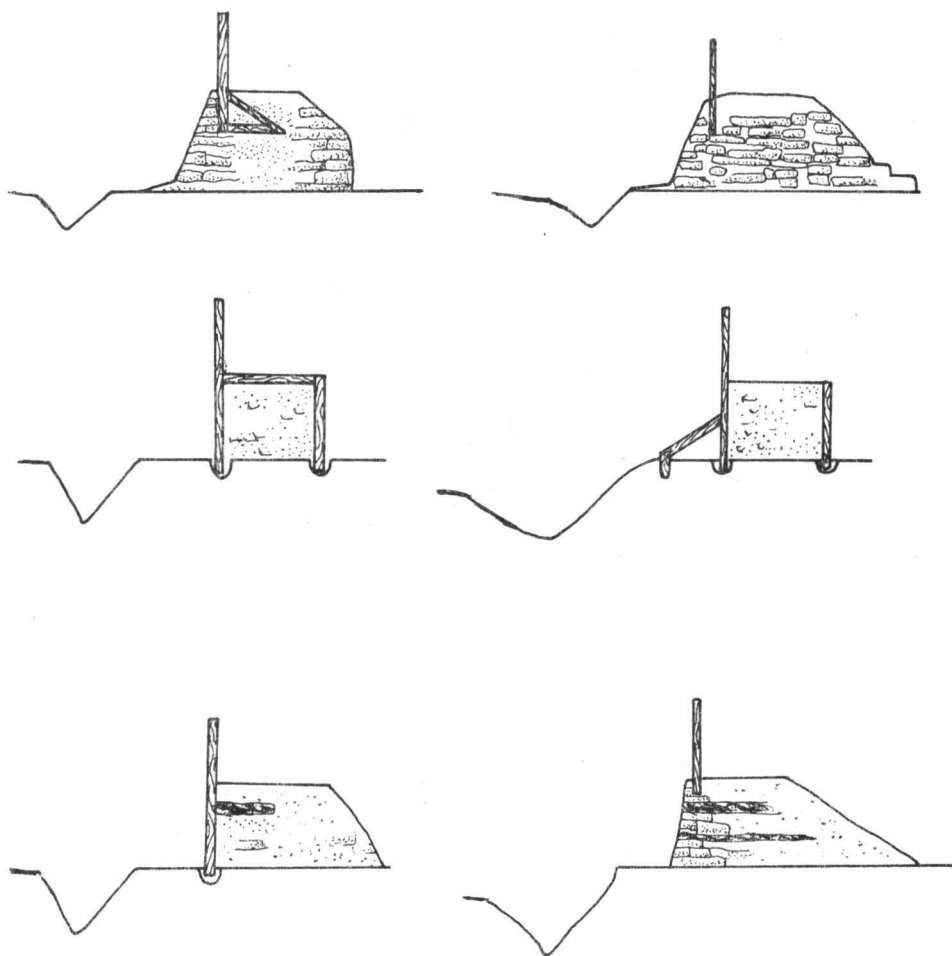

Fig. 2. Principaux types constructifs pour l'*agger* en terre et bois:

murus caespiticius — Strageath

— The Lunt

mur-palissade (Holz-Erde mauer)

— Künzig Per. II

— avec trois rangs de poteaux, Houghiz
Bohlenwand

— Künzig Per. I

— *agger* revêtue en caespites, Flãmãnda.

²⁹ Même si dans le compte rendu du congrès de 1969 (*Roman Frontier Studies*, 1974, p. 79) il a été affirmé que l'*agger* reconstruit pourra résister encore pendant des décennies, on a constaté plus tard combien précaire est la construction, notamment dans la formule adoptée: *agger* sans *berma*.

³⁰ S.S.Freere, *Militärgrenzen Roma*, II, 1978, p. 1—12, fig. 3; S. S.Freere, J.J.Wilkes, *Strageath, excavations*, 1973—1983; *Britannia*, monograph series, 9, 1989; l'*agger* a la base de 5,18 m et s'est conservé sur le côté est à une hauteur de 1,20 m.

Par malheur, en Dacie, là même où l'on a découvert des *caespites* et des traces de structures en bois, celles-ci n'ont pas été consignées dans le plan afin de permettre la reconstitution du système de construction. Le plan qui a résulté des fouilles que nous avons faites à Rucăr (fig. 3) contient suffisamment de données qui pourraient permettre une tentative de reconstitution des éléments de fortification³¹. De ce que nous avons remarqué à Rucăr, il résulte que les *caespites* ne sont pas utilisés seulement pour recouvrir les deux côtés, mais qu'ils ont constitué en même temps le noyau de l'*agger*. Des *caespites* ont également été identifiés

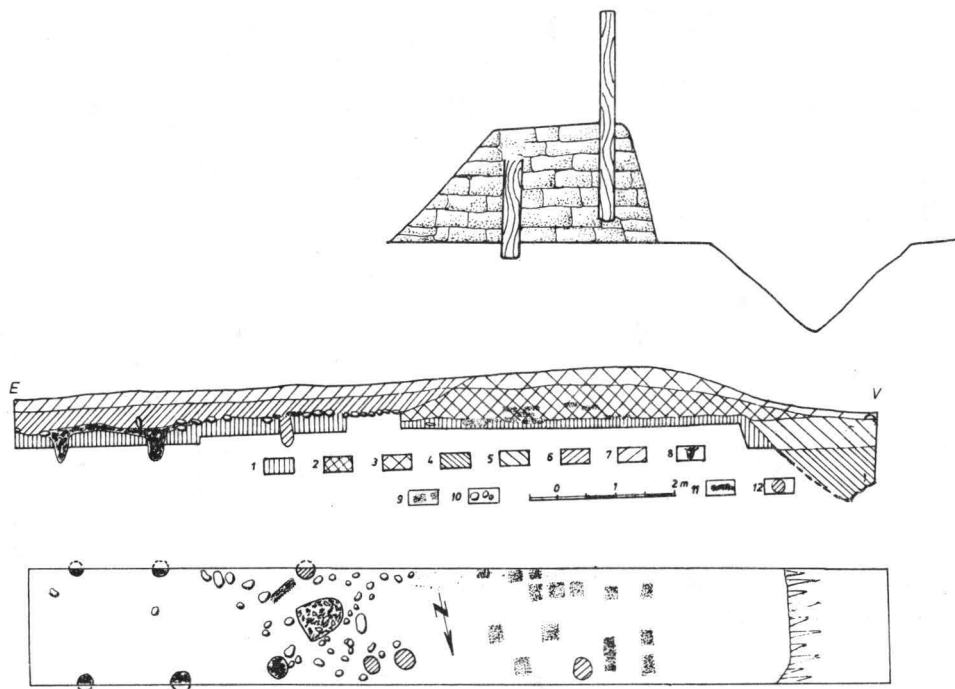

Fig. 3. Plan et profil de la section sur côté ouest du petit *castellum* de Rucăr; reconstruction probable des éléments de fortification.

³¹ I. Bogdan Cătănicu, *SCIVA*, 25, 2, 1974, p. 28 et *Raport general privind săpăturile din castellum* de la Rucăr, ms; nous nous proposons de réaliser une monographie consignant les résultats obtenus à commencer de 1971 (avec des interruptions entre 1975—1977 et 1985—1992); en attendant n'est excavé qu'un tiers du *castellum*, en sorte que la reconstitution du plan intérieur serait pour une bonne part hypothétique; c'est pourquoi nous nous proposons de poursuivre les recherches, que nous estimons d'autant plus nécessaires qu'ici il n'y a pas eu d'interventions ultérieures et que l'on pourra connaître aussi le plan d'un fort de petites dimensions datant de l'époque de Trajan.

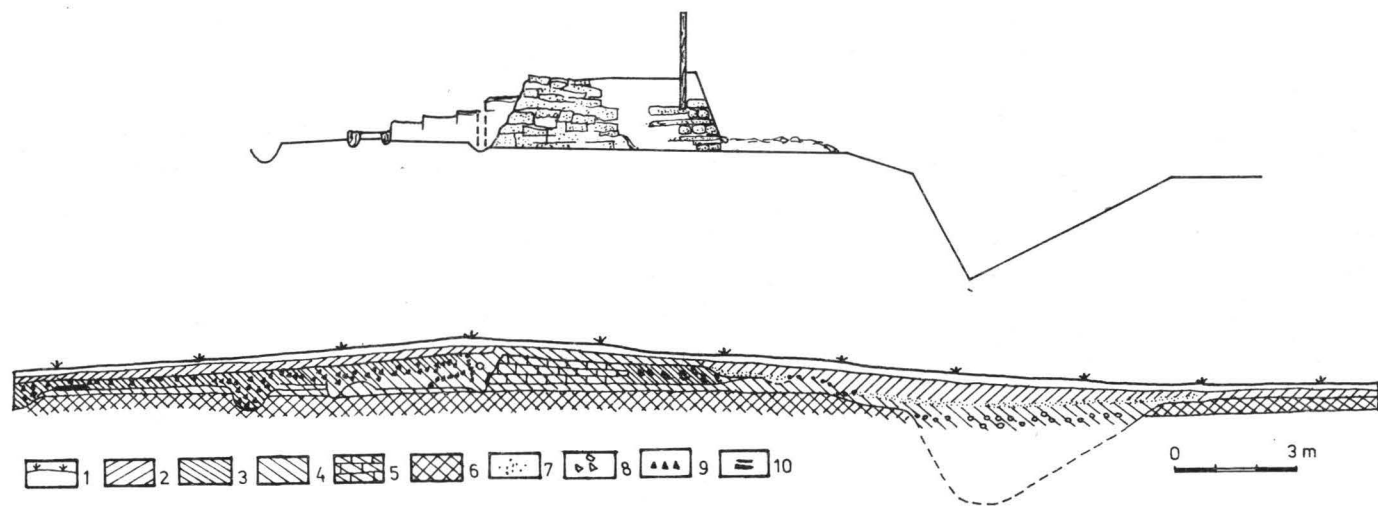

Fig. 4. Profil de la section sur côté est du *castellum* Mălăiești après SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 272, fig. 1; reconstruction que nous proposons.

à Mălăiești³² (fig. 4), où l'on peut avoir en vue une forme similaire à celle de Strageath. Il n'est pas exclu qu'on ait recouru à des *caespites* même dans le cas d'un *agger* décrit comme étant de terre de couleur noire-humus, en alternance régulière avec de la terre jaune, comme à Orheiul Bistriței, ou seulement de terre noire, comme à Gilău³³.

Nous estimons que tous les exemples cités peuvent être encadrés dans les deux types principaux pour le *murus caespiticus*, étant édifiés sur une base étroite de 20 pM environ.

Les *caespites*, économiques comme elles sont, ne sont pas toujours à portée de main, étant conditionnées par le sol et le climat.

L'*agger* pouvait être construit en sol argileux, en terre compacte, battue. Il est caractéristique pour le *vallum* érigé en terre battue d'avoir la base beaucoup plus large que les autres types. La face extérieure de cet *agger* pouvait être revêtue en gazon, de planches ou de poutres (Bohlenwand), avec un chemin de ronde devant lequel s'élevait la *lorica* en planches ou en branchages entrelacés. Ce type d'*agger*, en terre, a été mis en évidence à Künzig — Quintana, dans sa première phase d'existence datée à la dernière décennie du I-ier siècle et la première du II-e siècle n.è.³⁴ Il est généralement admis qu'en Dacie la phase en terre a eu cet aspect, bien qu'il n'ait pas été obtenu de précisions sur les traces des poutres de soutènement³⁵. Du point de vue de sa composition, cet *agger* est réalisé en terre homogène d'une épaisseur importante, représentant en fait le résultat de l'épuisement des couches du fossé ou d'alentour. La pente extérieure de ces fortifications en terre doit être sensiblement oblique, presque verticale. La partie intérieure du *vallum* était en pente plus douce ou, au cas où la base de l'*agger* était plus étroite et ne permettait pas que la pente intérieure soit assez douce afin d'être exploitée comme accès au chemin de ronde, on pratiquait dans certains points des *ascensi*.

³² A Mălăiești (Gr. Florescu, SCIV, VI, 1—2, 1955, p. 272, fig. 1), la succession des *caespites* s'est conservée dans la partie intérieure et était très évidente; le front de l'*agger* était construit en terre noire avec des traces de charbon — ce qui nous porte à croire qu'il s'agit toujours de *caespites* dégradé et que le charbon pourrait représenter les restes d'une structure en bois détruite par le feu dans sa partie exposée à l'air.

À Inlăceni, la section B (N. Gudea ActaMP, III, 1979, p. 151 sqq., fig. 7; malheureusement on a négligé de publier la légende), pardessus le côté est, est un exemple particulièrement expressif pour un *agger* en *caespites* comme celui de The Lunt ou comme le *vallum* d'Antonin (la terre noire faisant défaut sur les autres côtés, N. Gudea l'a interprétée comme étant une "couche géologique" (op. cit., p. 159). La muraille en pierre a été érigée à l'extrémité frontale de l'*agger*, où se sont conservées les *caespites* suggérées graphiquement par des lignes parallèles horizontales de 40 cm jouxtant la muraille. La base de l'*agger* est formée sur toute sa longueur de glèbes, sur une hauteur de 50 cm, après quoi seules les parties latérales sont en *caespites*, tandis que, au milieu, sur une largeur de 1,80 — 1,90 m, se trouve de la terre excavée du fossé; ici, à la différence de The Lunt, il a été découvert les traces de fosses paires pour piliers, sur les deux faces. Le profil présente aussi les traces d'un *ascensus* à 2—3 marches; la *berma*, tel que l'avaient fait remarquer M. Macrea et K. Horedt, a une largeur de 2 m; deux fossés successifs, creusés à bref intervalle l'un de l'autre, ont produit un profil à deux sommets, de profondeur réduite.

³³ A Orheiul Bistriței, dans l'interprétation que nous avons proposée pour le profil publié (SCIV, XVIII, 1967, 1, p. 115, fig. 1), l'*agger* du camp est en *caespites*, la *berma* est de 3 m et la *fossa* revêt l'aspect d'une *fossa punica*; nous attirons l'attention que cette hypothèse repose sur la remarque que l'excavation ne s'est pas déroulée dans la zone du fossé jusqu'à ce que son remplissage soit épuisé.

A Gilău, les recherches entreprises par D. Isac ont révélé l'existence de *caespites* dans l'*agger* de la phase de terre du *castellum* de *ala Siliiana*; puisque l'on distingue deux phases du *castellum* en terre — le petit et l'autre, s'étendant vers le sud et l'ouest — il faudra attendre la publication des résultats relatifs aux différences dans le mode de construction de l'*agger* durant les deux phases. Il semble que pour le côté ouest il ait été utilisé des *caespites* à la construction de l'*agger* (D. Isac et coll., Potaișsa, 11, 1980, p. 35 et fig. 2), sans doute dans le genre de celui de The Lunt, la partie centrale ayant été construite avec la glaise creusée dans le fossé. En ce qui concerne la reconstitution proposée par A. Diaconescu (ActaMN, XXI, 1984, p. 147—151, fig. 2), en raison du grand nombre des hypothèses avancées à son appui, elle nous paraît discutable.

³⁴ H. Shönberger, Limes Forschungen, 13, 1975, fig. 6—7, p. 15 et 20.

³⁵ En général, les profils des sections sur les fortifications du camp en terre n'ont pas enregistré les trous creusés pour ces piliers; évidemment, il est incertain que la section ait intersecté obligatoirement les piliers de ces palissades, étant donné que l'intervalle qui les séparait pouvait dépasser 1 à 2 m, représentant la largeur des sections.

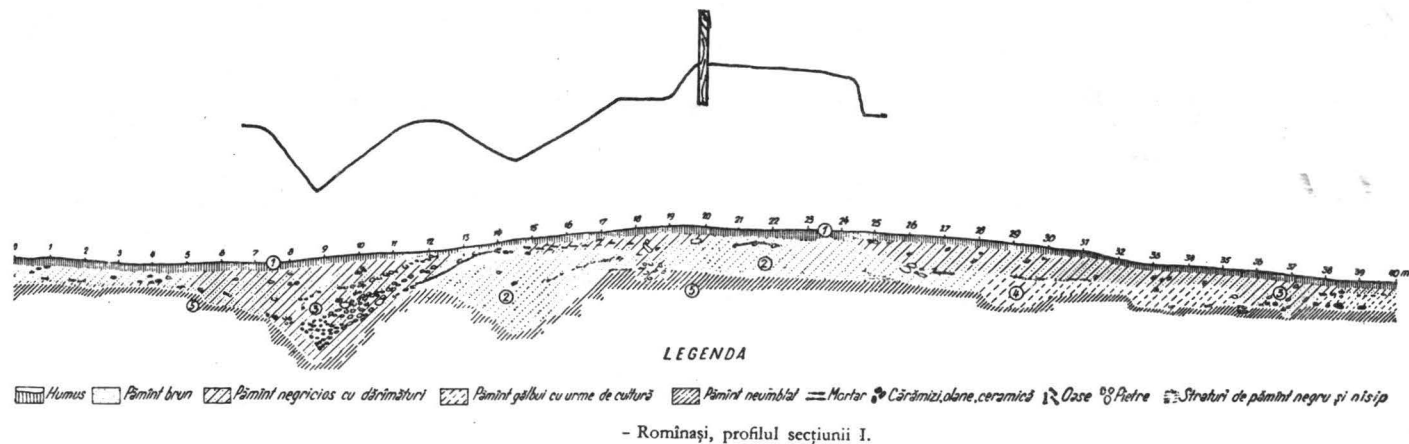

Fig. 5. Profil de la section sur côté ouest du castellum Românași après *Materiale*, VIII, p. 499, fig. 18; reconstruction que nous proposons pour la phase en terre et bois.

Le *vallum* de terre, large à la base (entre 9 et 12 m) a été mis au jour avec certitude à Pojejena³⁶, Românași³⁷ (fig. 5), Orăștioara de sus³⁸ (dans la phase I de terre), à Putineiu et Flămânda³⁹ (fig. 6). L'*agger* de ce type était construit dans les zones où il y avait de la glaise à coefficient favorable de cohésion. Dans toutes les fortifications énumérées on ignore comment était revêtu cet *agger*, car il était impossible de laisser la glaise sans revêtement protecteur puisqu'elle aurait été lavée par les pluies à débit plus important. En ce qui nous concerne, nous croyons que les glèbes d'herbe étaient préférables parce qu'elles protégeaient la fortification contre les possibles incendies.

Même si nous ne détenons pas aujourd'hui des éléments évidents quant au mode de construction de la palissade qui surplombait le *vallum*, en raison du fait qu'au long des siècles la crête de celui-ci s'est complètement aplatie, les fouilles attentives réalisées à Putineiu ont révélé des éléments importants quant à la forme qu'avait revêtu la construction; ces éléments ont été obtenus grâce à l'examen des innombrables fragments de torchis découverts au pied le l'*agger*, sur la *via sagularis* ou dans la *prima fossa*. S'il existe bon nombre de fragments qui présentent des traces de branchages en faisceau ou entrelacés, il y a aussi quantité de mottes de torchis comportant des impressions de solives coupées en angles droits et dépassant 15 cm en largeur (largeur maxima du fragment de torchis). Bien entendu qu'on ne peut pas établir la distance à laquelle étaient disposées les solives entre lesquelles étaient placées des poutres étroites sur lesquelles étaient tressées des branches minces, mais il n'en est pas moins clair que c'était bien la forme que revêtait la *lorica* à Putineiu. Construite de cette façon, on y a étendu de la glaise pétrie avec de l'eau et un peu de glume, réalisant de la sorte la consistance d'une brique non cuite. Le fait qu'à Putineiu il s'est produit un incendie qui a causé l'anéantissement des fortifications nous a permis d'obtenir certains données. De toute façon, celles-ci constituent un exemple des images des forts figurant sur la Colonne trajane (Cichorius XIV, LI).

Une forme qui semble avoir des traditions dans les constructions latène est le mur en bois et en terre⁴⁰. Cette muraille est constituée de deux palissades en piliers et planches, fixés par un système de solives horizontales. Les traces de ces solives ne peuvent pas se conserver sous forme de charbon, car, dans le cas de l'incendie d'un *castellum*, la combustion se produisant seulement là où la quantité d'oxygène le permettait; ainsi les traces de solives se conservent d'habitude comme des bandes de terre noire, beaucoup plus ameublée que le sol d'alentour.

A Micia⁴¹ a été construite, au cours d'une première phase, une Holz-Erde Mauer où les deux cadres extérieurs ont été reliés par des solives horizontales (fig. 7).

³⁶ A Pojejena il y a un *agger* mesurant à la base 12 m en largeur, la hauteur conservée étant de 1,50 m (N. Gudea, *Banatica*, II, 1973, p. 87). Ce sont les seules données sur la phase de terre était du fort à propos duquel rien n'est ajouté dans les numéros de 1975 et 1979 de la même revue.

³⁷ A Românași, la phase de terre caractérisée par un *agger* en terre glaise ayant à la base un largeur de 6 m (20 pM), conservé sur une hauteur de 1,40 m; la berma est large de 2 m; la pente intérieure de l'*agger* est fermement délimité; fosse est de 5,15 m largeur et sa profondeur, est de 1,88 m (*Materiale*, VIII, 1962, p. 499, fig. 18).

³⁸ A Orăștioara de Sus, le *castellum* a un *agger* en terre brun-jaunâtre et a été utilisé à deux moments différents; ce n'est qu'au troisième moment qu'on a construit la muraille en pierre sur la *berma* de la première phase (voir *Evolutia...*, p. 14 et fig. 18).

³⁹ Voir la note 14.

⁴⁰ Anne Johnson, *op. cit.*, p. 62—63; M.J. Jones, *op. cit.*, p. 69 croit que le box-rempart — Holz-Erdemauer à poteaux verticales et poutre transversales était utilisé à l'époque du fer en Britannia; c'est l'aspect que doivent avoir eu les fortifications "vitrifiées" découvertes sur le territoire de notre pays.

⁴¹ A Micia, C. Daicoviciu a enregistré très attentivement à la fois en plan et en profil la situation observée, si bien que nous avons pu avancer l'hypothèse de l'existence d'un Holz-Erdemauer; les solives transversales étaient destinées à relier les deux cadres extérieurs. L. Petculescu confirme l'existence d'un mur-palissade (Session Nationale de rapports archéologiques, Brașov, 1981), mais il est à déplorer que ne soient pas encore publiés les profils de ses nouvelles recherches sur les éléments de fortification.

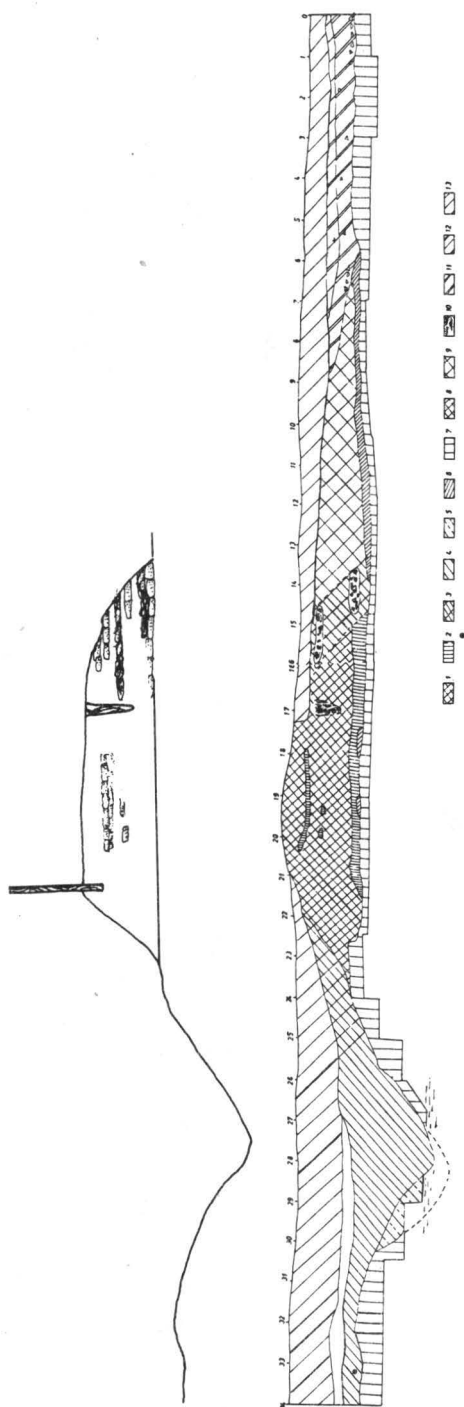

Fig. 6. Profil de la section sur côté est du *castrum* de Flămânda; reconstruction probable.

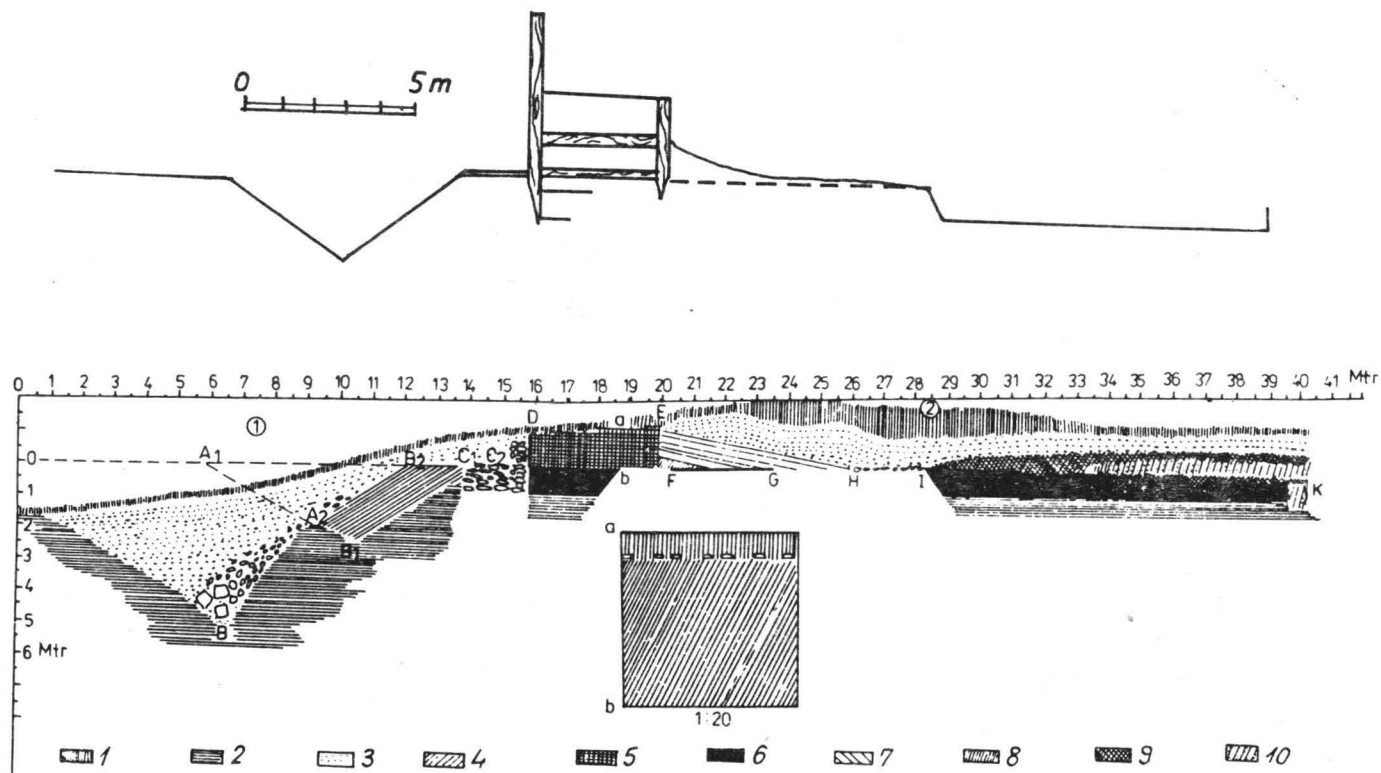

Fig. 7. Section sur côté nord du camp de MICIA (Vețel) après ACMIT, 1930—1931 et la reconstruction que nous proposons pour phase I.

Au terme de ce passage en revue des données que nous détenons sur quelques camps fortifiés de Dacie, nous pouvons affirmer qu'au cours de leur phase de terre (en fait un détail valable aussi pour leur phase de pierre) il a été utilisé des matériaux de construction situés dans leur voisinage immédiat et qu'il n'a pas été réalisé des travaux pharaoniques avec gaspillage de moyens de transport et de force humaine.

On constate que le système Holz-Erde Mauer a été appliqué dans la première phase à Porolissum (fig. 8), Hoghiz (fig. 9) et Micia (fig. 7). Il est à remarquer que ce système de construction a été préféré pour les *castra* et *castella* devant revêtir un aspect imposant, pour ceux notamment occupés par les légions, les *alae* ou pour plusieurs troupes simultanément. Hormis la solidité de ce genre de construction, on économisait aussi une quantité de travail requise par la construction de *vallum* de terre, en même temps que l'on gagnait une surface importante à l'arrière de la muraille en bois et en terre.

Pour Porolissum on remarque aussi le fait qu'au bord du plateau et vu les précipitations fréquentes, la seule formule viable ne pouvait être que ce système de muraille de terre et de bois; de par la nature du sol on y a utilisé aussi des débris de roche.

A Urluieni aussi (le *castellum* A), sur le rebord abrupt, il a été construit une muraille en bois et en terre, précisément afin d'assurer une plus grande solidité, fait d'autant plus intéressant que sur les deux autres côtés sectionnés il existe un *vallum* de terre jaune à palissade de bois sur sa crête (fig. 10).

Le *murus caespiticius* était construit dans les zones de collines et de pâturages où les glèbes étaient à portée de main. Pour la variante construite entièrement en glèbes on dispose d'exemples suffisants, en premier lieu à Mălăiești et à Rucăr et probablement, à Orheiul Bistriței. Ce n'est que grâce à un plus d'attention dont bénéficieront les recherches à venir que l'on obtiendra des éléments plus nombreux sur cette variante.

Pour la variante où les glèbes forment la base et les zones latérales, l'exemple le plus intéressant nous est fourni par Inlăceni; la même forme se retrouve dans la construction du *vallum* de Gilău (la phase de terre).

Nous croyons pouvoir affirmer qu'il n'existe pas de préférence pour un de ces types de fortifications, caractéristique d'une certaine période plus longue ou plus courte. Il paraît que le principe fondamental quant au choix du système de construction découlait de l'aspect du milieu géographique où s'établissait la troupe mais une certaine signification détenait aussi le caractère de celle-ci. Il est sûr que là où dans le voisinage du lieu choisi pour y ériger le *castellum* il existait une riche végétation de pâturage, la construction d'un *murus caespiticius* était préférée à un *agger* en terre battue, en raison de la rapidité des travaux.

Nous réitérons la remarque que l'*agger* en terre battue n'était pas construit uniquement de la terre creusée dans le fossé; la terre était apportée du voisinage et il n'était pas rare qu'on la prit à la surface.

La *fossa* ou les deux fossés étaient creusés au moment où la plus grande partie de l'*agger* était déjà élevée, la terre étant utilisée éventuellement pour la crête. L'accès vers chaque secteur de la fortification en voie de construction devait être conservé jusqu'à la phase finale des travaux, puisque le fossé aurait empêché de les poursuivre du fait que la terre et le bois étaient acheminés de l'extérieur.

Pour ce qui est de la forme de la *fossa*, on constate que durant la période initiale d'exploitation, elle était de dimensions réduites et, généralement, elle était *fastigata*. Les exemples les plus clairs pour la *fossa* à l'époque de fonctionnement du camp en terre sont ceux qui étaient colmatés au moment de l'édification du

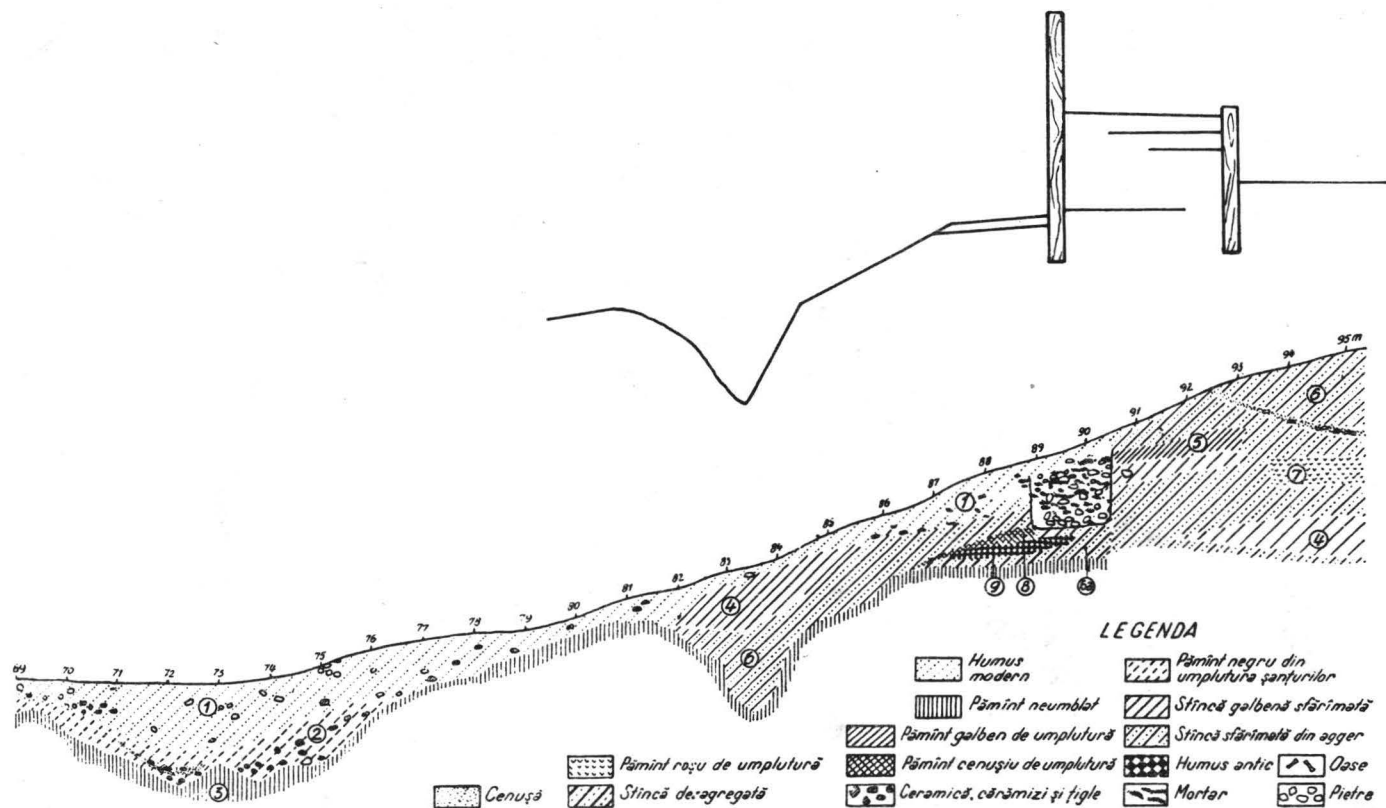

Fig. 8. Section sur côté sud-ouest du castrum de Porolissum après *Materialie*, VIII, p. 491, fig. 9, reconstruction de la Ière phase.

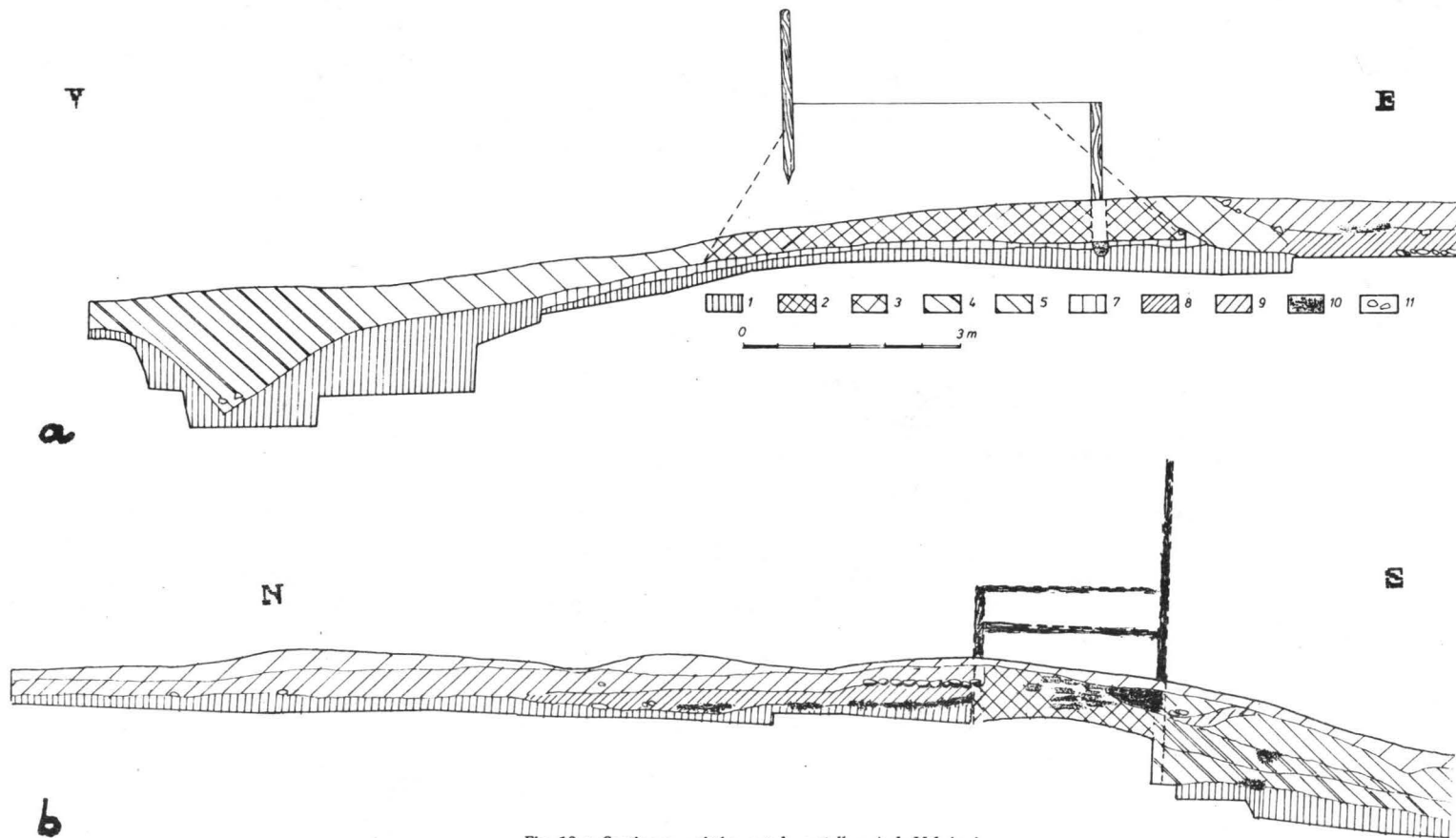
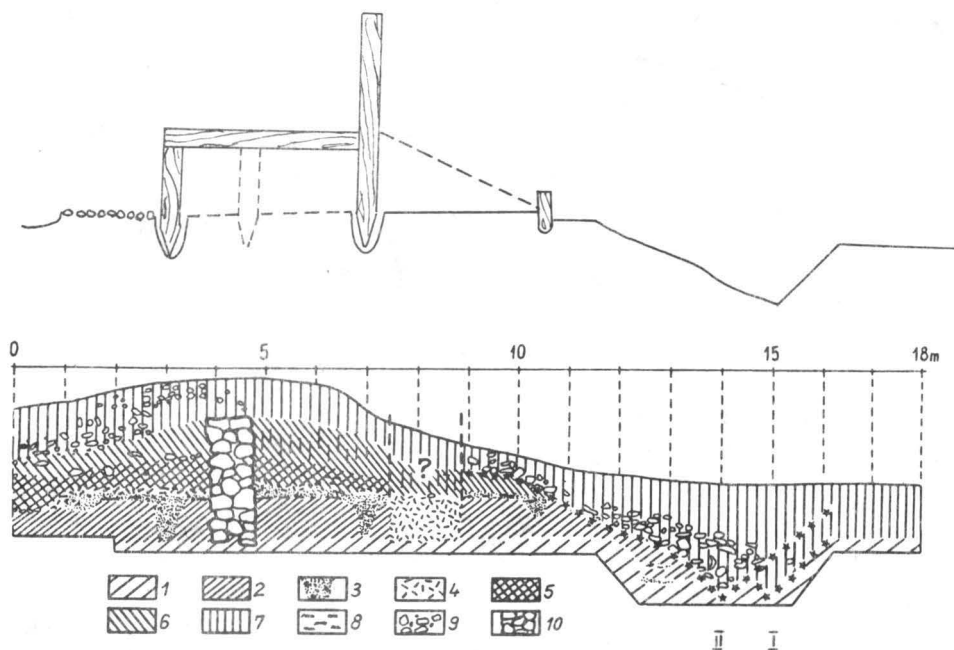

Fig. 10. a. Section sur côté ouest du *castellum* A de Urlueni.
b. Section sur côté sud du *castellum* A de Urlueni.

Section across North-West side of Hoghiz fort after SCIV, I, 2, 1950, p. 130. 1) Undisturbed subsoil; 2) Yellow soil; 3) Soil with burnt post-holes; 4) Disturbed wall; 5) Grey soil; 6) Grey soil for filling; 7) Humus; 8) Burnt matter; 9) Stones and debris; 10) Internal wall.

Fig. 9. Section sur côté nord-ouest du *castrum* Hoghiz après SCIV, I, 2, 1950, p. 130 reconstruction que nous proposons en analogie avec Munzingen — D. Baatz, *SaalbJhb.* XXXIII, 1975, p. 21, fig. 11.

camp en pierre ou encore ceux qui avaient été abandonnés après la phase de terre⁴² (Rucăr).

La *fossa punica* apparaît probablement en Dacie seulement à Mălăiești, Bologa (la *fossa* extérieure) et à Micia (la seconde *fossa* du côté sud).

Dans aucun des exemples connus on ne peut trouver des arguments permettant de soutenir qu'il n'a pas été construit de *berma*; celle-ci est même assez large et nous estimons que sa largeur est déterminée en rapport inverse de la solidité des éléments de soutènement du front de l'*agger*.

De ce qui vient d'être exposé on peut conclure qu'à l'époque de Trajan il a été construit en Dacie des camps de divers types, mais tous revêtant la forme la plus adéquate à leur destination.

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

⁴² Les dimensions sont en grandes lignes celles transmises par Hygin, 50.

LE SAECULUM TRAIANI, APOGÉE DE LA CULTURE ET DE LA CIVILISATION ROMAINES

Le siècle de Trajan — *saeculum Traiani* — constitue un syntagme, qui, à notre connaissance, nous appartient, dans l'exégèse moderne ayant trait à l'antiquité. De cette manière, nous nous sommes efforcés de définir la séquence historique, qui réunit les règnes de Nerva (96—98 ap. J.-C.) et de Trajan lui-même (98—117 ap. J.-C.). Cependant, même Pline le Jeune, l'ami de Trajan, dont il s'était fait le porte-parole dans le sénat, lors d'une lettre adressée à l'empereur, s'exclame: *precor ergo ut tibi et per te generi humano prospera omnia, id est digna saeculo tuo, contingant*, "je fais donc des prières pour que te sois donnée et par toi au genre humain une entière prospérité, telle que la mérite ton siècle"¹. En vérité, un mot comme *saeculum* apparaît souvent dans les textes de Pline, pour caractériser l'époque de Trajan². Le César lui-même, dans une lettre, qu'il avait envoyée à Pline, distingue son époque, en utilisant un mot tel que *saeculum*³. D'autre part, aussi bien Tacite que Florus, se servent du *saeculum* pour mettre en vedette le temps de Trajan. C'est ainsi que Tacite se réfère à un *beatissimum saeculum*, "siècle très heureux" — dans le texte en question utilisé au génitif, donc *beatissimi saeculi* — en vue de marquer les règnes de Nerva et de Trajan⁴.

Le professeur Robert Étienne, notre ancien ami, docteur *honoris causa* de l'Université de Cluj-Napoca, dans sa monographie sur le siècle d'Auguste met en lumière trois des significations revêtues, chez les Romains, par la notion de *saeculum*. Le concept de *saeculum* assumerait un sens plus vague, qui équivaldrait à *aetas*, "âge", sinon "époque". En second lieu, *saeculum* désignait les gens, qui avaient vécu pendant la même période, donc une génération. Enfin, *saeculum* comprendrait une séquence de cent ans, sinon de cent dix ans, en tant que limite de la vie humaine et en fonction de nombreuses spéculations astrologiques sur la succession ou le retour des âges historiques, qui pouvaient inaugurer une nouvelle ère, le cas échéant même la renaissance de l'âge d'or, *aurea aetas*⁵. Néanmoins, le professeur Robert Étienne attire aussi notre attention sur le titre d'un livre fondamental de Voltaire, c'est-à-dire *Le siècle de Louis XIV*. En effet, nous songeons, nous aussi, que le *saeculum* prend un quatrième sens, afin de désigner un moment-clé de l'histoire de l'humanité, à une durée variable. Un moment-clé de l'essor de la culture et de la civilisation. Nous pourrions ajouter que ce quatrième sens du *saeculum* connote un moment fort important de l'histoire de l'humanité, non seulement dans les domaines de la culture et de la civilisation, mais aussi du point de vue politique. A cet effet, on pourrait parler soit d'un "siècle d'Auguste", soit d'un "siècle de Périclès", soit enfin d'un "siècle des Scipions" etc. Et également d'un "siècle de Trajan"⁶. D'ailleurs une active propagande, plus ou moins dirigée par les partisans des empereurs Nerva et Trajan,

¹ Plin., *Ep.*, 10, 1, 2.

² Plin., *Pan.*, 36, 4; 40, 5; 46, 4; 7; *Ep.*, 10, 3a, 2; 23, 2; 37, 3.

³ Plin., *Ep.*, 10, 97, 2.

⁴ Tac., *Agr.*, 3, 1; aussi Flor., *Tabella, praef.*, 8.

⁵ Robert Étienne, *Le siècle d'Auguste*, 2e éd., Paris, 1989, p. 9—12.

⁶ Eugen Cizek, *Epoca lui Traian. Imprejurdări istorice și probleme ideologice*, București, 1980, p. 15—19; "La littérature et les cercles culturels et politiques à l'époque de Trajan", *ANRW*, Berlin—New York, II, 2, 33, 1, p. 3—35, part. 3—5; R. Étienne, *op. cit.*, p. 12—13.

utilisait, comme l'a montré le regretté sir Ronald Syme, le langage de l'âge d'or de l'humanité, afin d'exalter le règne de Trajan. C'est pourquoi, si Tacite applique aux règnes de Nerva et aux débuts de celui de Trajan l'épithète de *beatissimus*, Pline le Jeune se rapporte aux *initia felicissimi principatus*, "les commencements d'un règne fort heureux"⁷. D'ailleurs, afin de faire montrer que les règnes des Antonins avaient commencé, Suétone se rapportera lui aussi à un *beatiorum laetiorumque ... rei publicae statum*, "stade plus heureux et plus prospère de l'État". Alors qu'ils réprouvaient l'inertie infructueuse des princes, qui avaient précédé Trajan, des auteurs tels que Tacite et Juvénal, selon le même sir Ronald Syme, envisageaient la renaissance militaire mise en oeuvre par Trajan⁸. Par conséquent, on s'évertuait à exalter un *beatissimum*, un *felicissimum*, un *laetissimum saeculum*! Nous avons jadis montré que, à la différence de ceux qui avaient fait auparavant propagande pour d'autres règnes et qui avaient célébré, avec un manifeste effort, des Césars, lesquels auraient recouvré l'âge d'or, à l'époque de Trajan, lorsqu'on exaltait le nouveau *saeculum*, on ne tombait pas dans un certain embarras, dans une insistance déplacée. Les Anciens célébraient le *saeculum Traiani*, comme une donnée normale⁹. De cette façon, on prenait conscience que la civilisation de l'Empire atteignait son sommet, en réalité son véritable apogée.

Il ne convient nullement de négliger l'aspect militaire. Avant Trajan, l'Empire avait plutôt pratiqué la défensive sur ses frontières naturelles: l'Océan, le Rhin, le Danube, l'Euphrate, le désert. Les empereurs s'attachaient notamment à consolider ces frontières, à les ajuster grâce à des annexions, qui, en fin de compte, assuraient une plus judicieuse défense de l'Empire. De semblables opérations eurent lieu principalement sous les règnes de Claude, Néron et Domitien. A notre avis, il est certain que Néron, uniquement à quelques égards précurseur des Antonins, avait envisagé une demi-expansion de l'Empire¹⁰. Pourtant son projet s'était plutôt cantonné dans le domaine des chimères, de sorte qu'il n'avait pu qu'échouer. Il n'est pas moins vrai que les modestes poussées offensives de certains empereurs du I-er siècle ap. J.-C. avaient, en quelque sorte, préparé l'expansion amorcée vigoureusement par Trajan. Car, quoi qu'il en soit, c'est Trajan l'empereur qui avait entrepris une véritable, une nette expansion militaire; en somme, il revient à la politique clairement offensive, lancée à l'extérieur des frontières de l'Empire. Beaucoup plus tard, lorsqu'il se rapportera au dessein de Julien, qui souhaitait vivement écraser les Perses, Ammien Marcellin fera allusion à Trajan. Julien aurait agi *ut Traianus fertur aliquotiens iurando dicta consuesse firmare "sic in prouinciarum speciem redactas uideam Dacias: sic pontibus Histrum et Euphratem superem et similia plurima"*, c'est de cette manière, dit-on, que Trajan avait accoutumé de renforcer parfois ses déclarations par des serments: "puissé-je ainsi voir les Dacies réduites à la condition de provinces! et franchir également par un pont le Danube, aussi bien que l'Euphrate! et bien des formules semblables"¹¹. Toujours est-il que Tacite, le génial contemporain de Trajan, avait mis en relief combien important avait été le projet de la guerre contre les Parthes aux yeux et dans l'esprit de Trajan¹². Des auteurs tels que Criton, Fronton, Appien, Saint Jérôme avaient compris eux aussi le rapport entre la conquête de la Dacie et la guerre entreprise contre les Parthes.

⁷ Flin., *Ep.*, 10, 2, 2; pour ce qui est de ce langage relevant de l'*aurea aetas*, voir sir Ronald Syme, *Tacito*, trad. italienne de Carla Marocchi Santandrea, 2 vol., Brescia, 1967—1971, p. 289.

⁸ R. Syme, *op. cit.*, p. 29.

⁹ E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 17—18..

¹⁰ E. Cizek, "Traian și moștenirea neroniană", *Culegere de Studii de Civilizație Română*, București, 1979, p. 29—45. D'ailleurs Aur. Vict., *Caes.*, 5, 2 faisait valoir que Trajan avait admiré les débuts du règne de Néron. Quant aux desseins demi-expansionnistes de Néron, voir E. Cizek, *Néron*, Paris, 1982, p. 319—348.

¹¹ Am. Marc., *Res Gest.*, 24, 3, 9.

¹² Tac., *Germ.*, 37, 3. En ce qui concerne l'analyse de ce texte et surtout de celui mentionné dans la note antérieure, voir E. Cizek, *Traian și moștenirea neroniană*, p. 33; *Epoca lui Traian*, p. 262.

En effet, Trajan commença par la conquête de la Dacie. À notre sens, la causalité de cette grande entreprise militaire s'avère être complexe. La cause des causes a pu résider dans l'intention de Trajan d'assurer fermement les arrières du front qu'il envisageait d'ouvrir contre les Parthes. Il convient de préciser que, à l'exception surtout de Tacite, les Romains estimaient, jusqu'à la fin de l'antiquité, que ce n'étaient pas les Germains et d'autres Barbares qui constituaient le principal danger pour l'Empire et le plus important adversaire de Rome. Ils prêtèrent ce rôle aux Parthes et plus tard aux Perses. Déjà Strabon considérait les Parthes comme les plus importants rivaux, ἀντίπαλοι, de l'Empire, tandis que Lucain était d'avis que le gouffre de l'Euphrate séparait les Romains d'un monde tout à fait différent¹³. D'un autre monde, en l'occurrence celui d'un "challenger", qui disputait aux Romains la capacité de gérer les pays civilisés. Au demeurant, le Grand Roi, Pacorus II, avait entretenu d'excellents rapports avec Décébale. Le roi des Daces lui avait fait cadeau des prisonniers de guerre, pris aux Romains, et avait tâché de mettre en oeuvre une véritable alliance avec les Parthes, alliance qu'il voulait diriger contre Trajan. En outre, déjà aux débuts de son règne, Trajan avait amorcé avec doigté une authentique stratégie, qui se proposait d'encercler l'État des Arsacides. C'est ainsi qu'en 99 ap. J.-C., il y eut un échange d'ambassades entre Trajan et le royaume indo-scythe des Kusans, lequel se situait dans l'Asie Centrale et au nord de l'Inde. Alors qu'en 100 ap. J.-C., les Romains annexèrent le royaume palestinien clientelaire, par suite de la mort d'Hérode Agrippa II, et encouragèrent, partout dans cette zone, le processus de romanisation. Notamment en 105—106 ap. J.-C., l'armée de Trajan liquida et annexa le royaume des Arabes Nabathéens: on y mit en place la province de l'Arabie¹⁴.

Une seconde cause des guerres daciques relève du fait que les Daces, sous le règne de Décébale, s'étaient pratiquement intégrés dans le monde civilisé ou, ainsi que les Anciens l'appelaient, dans l'οἰκουμένη, "le monde habité". Or, à partir de Jules César, les Romains avaient tendance à équivaloir l'*orbis romanus*, "le monde romain", à l'οἰκουμένη. Voilà pourquoi César avait conquis la Gaule Chevelue; voilà pourquoi Rome s'acharnait contre les Parthes, peuplade du monde habité, et se considérait forcée à s'emparer de l'État de type hellénistique, que Décébale était en train de mettre en place sur le territoire de la Dacie. Il y a lieu de rechercher une troisième cause dans la réputation d'être riche, qu'avait acquise la Dacie¹⁵. C'est Roberto Paribeni qui, jadis, avait évoqué une quatrième raison, laquelle consisterait dans l'aspiration de forger une romanité orientale¹⁶. Pour sa part, M. Rostovtzev était d'avis que Trajan envisageait de créer aux Balkans une nouvelle Gaule¹⁷. Du reste, au IIIe siècle, l'espace danubien et balkanique sera la plus dynamique et la plus patriotique zone de l'Empire. Alors que la conquête de la Dacie fit mieux protéger les lignes de communication entre l'Ouest et l'Est de l'Empire. D'ailleurs, à ce propos, il convient de mentionner que le regretté Emil Condurachi a mis en vedette une cinquième cause,

¹³ Tac., *Germ.*, 34, 3 (cité dans la note antérieure); non Samnis, non Hispaniae Galliaeque, ne Parthi quidem saepius admonere, quippe regno Arsacis acrior est Germanorum libertas; contra Stab., *Geogr.*, 11, 575; Luc., *Phars.*, 8, v. 290; voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 379—382.

¹⁴ Plin., *Ep.*, 10, 74. Voir Otto Cuntz, "Zum Briefwechsel des Plinius mit Trajan", *Hermes*, 61, 1926, p. 192—207; E. Cizek, *Traian și moștenirea neroniană*, p. 33; *Epoca lui Traian*, p. 371—372 (sur Callidromus et le projet d'une alliance entre les Daces et les Parthes). Pour l'annexion du royaume palestinien, voir R. Paribeni, *op. cit.*, II, p. 2—6; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 366; sur la conquête du royaume des Arabes Nabathéens, voir R. Paribeni, *op. cit.*, II, p. 6—13; Claude Préaux, "Une source nouvelle sur l'annexion de l'Arabie par Trajan: le papyrus de Michigan 465 et 466", *Phoenix*, 5, 1950—1951, p. 123—139; R. Syme, *op. cit.*, p. 29; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 367.

¹⁵ Sur cette réputation, voir Paul Mac Kendrick, *The Dacian Stones Speak*, Chapel Hill, 1975, p. 71.

¹⁶ Roberto Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, 2 vol., Messina, 1926—1927, I, p. 228; 339.

¹⁷ Michael Rostovtzev, *Storia economica e sociale dell'impero romano*, nouvelle édition, Firenze, 1976, p. 407.

qui a entraîné les Romains à s'emparer de la Dacie. On souhaitait protéger la frontière septentrionale de l'Empire contre les attaques lancées par les Barbares, à savoir les Germains, surtout les Sarmates etc. De cette manière, on mit en place un véritable avant-poste militaire fort solide, donc un *propugnaculum Imperii*¹⁸. Quoi qu'il en soit, Trajan n'est pas parvenu à écraser ou à annexer l'État des Parthes, nonobstant les brillantes victoires qu'il a remportées sur eux. Maintes difficultés, de même que sa propre mort, ont empêché le prince de mener à bon terme sa principale entreprise. Nous n'avons guère le loisir d'insister sur la guerre parthique, que nous avons jadis analysée¹⁹.

Il reste que l'expansion militaire appuya un essor remarquable, qu'on réalisa dans la politique intérieure. Tandis que la paix et la prospérité, acquises dans l'existence intérieure de l'Empire Romain, conditionnèrent l'offensive entamée au-delà des frontières de l'État Romain. Nous avons jadis montré que deux importantes valeurs rendent compte de la logique, qui caractérisait les rapports entre le facteur extérieur et le facteur intérieur. Ces valeurs apparaissent également dans les témoignages contemporains du siècle de Trajan, mais elles seront étroitement associées plus tard par Eutrope, qui présentera Trajan comme un empereur *inusitatae civilitatis et fortitudinis*, "d'une insolite civilité et bravoure"²⁰. D'autres auteurs, comme Pline le Jeune et Dion Chrysostome dépeignent Trajan en tant que *civis et homo Romanus*. Il en ressort que la *civilitas* fait état de l'attitude civique, aussi bien que d'une conduite humaine, clémente, et confère à la *persona* de Trajan des attributs, qu'illustrent des notions comme la *pietas*, "piété", l'*obsequium*, "respect", la *fides*, "loyauté", la *moderatio*, "modération", la *modestia*, l'*humanitas* et la *iustitia*²¹. Par conséquent, la *civilitas* dénote et, du même coup, connote la politique intérieure, alors que la *fortitudo* se réfère à la politique extérieure. Cependant, comment on mit en oeuvre l'apogée de l'Empire? Non seulement en matière de politique extérieure, où l'État romain atteint sa plus grande extension. Car on créa les provinces de la Dacie et de l'Arabie et on mit en branle des annexions éphémères, en Orient aux dépens des Parthes et des Arméniens, tandis qu'en Occident on engloba, dans la Mésie Inférieure, certains territoires daciques, situés à l'extérieur de la province, mise en place par Trajan. Certainement, les Anciens, par le truchement de Pline le Jeune²², saisissaient des difficultés socio-économiques, qui d'ailleurs se limitaient à quelques contrées. À vrai dire, il n'y avait que certaines régions italiennes, qui étaient affectées, en quelque sorte, par la récession. En contrepartie, la Campanie, le centre et le nord de la péninsule italienne, les provinces, dans leur grande majorité, comportent un essor économique notable et constant. Nous n'avons pas le répit d'insister sur ce phénomène, ni sur les mesures qu'avait adoptées l'administration impériale, qui se proposait de stimuler l'économie et la démographie; on peut citer en ce sens les institutions alimentaires, les *alimenta*²³. L'essor intérieur, dans son en-

¹⁸ Emil Condurachi, "La Dacia romana e i suoi problemi strategici e politici", *La Dacia Preromana e Romana. I. Rapporti con l'Impero. Colloquio Italo-Romano* (Roma, 18—19 novembre 1980), Roma, 1982, p. 99—108, part. 99—100; *Daco-Romania Antiqua. Études d'archéologie et d'histoire ancienne*, éd. par Zoe Petre, București, 1988, p. 146; 149; 155. Quant à la complexité des causes des guerres daciques, voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 258—265.

¹⁹ E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 365—427.

²⁰ Eutrop., *Breu.*, 8, 2, 1.

²¹ Sur ces concepts, voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 201—209; voir surtout Plin., *Pan.*, 2, 4—7 et Dio Chrys., *Orat.*, 3, 2.

²² Plin., *Ep.*, 3, 19, 7.

²³ Pour ces mesures, voir, entre autres, C. De La Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877, p. 110—114; F. De Pachère, *La Table hypothécaire de Veleia*, Paris, 1920; Jérôme Carcopino, "La table de Veleia et son importance historique", *Revue des Études Anciennes*, 23, 1921, p. 287—303; R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 177—185; Albino Garzetti, *Nerva*, Roma, 1950, p. 70—73; *L'Impero Romano da Tiberio agli Antonini*, Bologna, 1960, p. 364—365; R. Syme, *op. cit.*, p. 297; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 216—243; Joël Le Gall—Marcel Le Gay, *L'Empire Romain. I. (Le Haut-Empire de la bataille d'Actium à la mort de Sévère Alexandre: 31 av.—235 ap. J.-C.)*, Paris, 1987, p. 413—425 etc.

semble, a été mis en train particulièrement en vertu d'un contrat non-écrit, passé entre le pouvoir impérial et le sénat, naguère plutôt hostile aux Césars. Un tel quasi-*foedus* intérieur a rendu possible la stratégie militaire expansionniste, qui, en revanche, a encouragé une politique intérieure reposant sur la *ciuitas*. Sans conteste, la tactique politique de Trajan, habile manœuvrier, César prudent et relativement tolérant, contribua à rendre possible une certaine réconciliation entre les forces politiques significatives de l'Empire.

Donc, la civilisation romaine comporte une remarquable croissance. Il ne s'agit pas seulement du fait que les habitants de l'Empire mènent une existence meilleure et plus confortable, mais une authentique éclosion touche le domaine édilitaire, les constructions, l'architecture. Rome en ressort comme une splendide ville, toute en marbre, enrichie par nombre d'édifices et de beaux jardins. Xiphilin rend compte d'un urbanisme grandiose, mis en oeuvre dans la capitale de l'Empire, ainsi que de l'aménagement des marais pontins, devenus praticables du fait des routes ici créées²⁴. On connaît fort bien l'oeuvre de Trajan en matière d'architecture. L'empereur fit reconstruire le Grand Cirque de Rome, *Circus Maximus*, refaire certains édifices bâtis par Domitien, élever deux arcs de triomphe, surtout le forum, qui porte son nom, avec la basilique Ulpia et la célèbre Colonne, construire le marché dit de Trajan, vaste complexe commercial, qui faisait pendant au centre administratif et culturel, mis en place à l'intérieur du forum. On fit bâtir partout en Italie des thermes, des aqueducs, des ponts, des routes etc. Il suffit de mentionner l'arc de triomphe de Bénévent. Des constructions similaires s'élevèrent dans presque toutes les provinces de l'Empire²⁵. Sans nul doute, l'empereur tira parti du génie pluriforme d'Apollodore de Damas. Architecte et brillant lettré, Apollodore dirigea les travaux entrepris au forum de Trajan, y compris ceux concernant la Colonne, aussi bien que d'autres, auxquels donnèrent lieu l'édification du marché de Trajan, des thermes, d'un odéon et, certes, du pont de Drobeta. Ce n'est pas, par hasard, que le génie d'Apollodore a pu s'exprimer précisément à l'époque de l'apogée de l'Empire. En outre, il ne convient peut-être pas d'envisager l'intervention du même hasard lors du meurtre d'Apollodore, après la mort de Trajan et sur l'ordre d'Hadrien²⁶. Au demeurant, l'administration impériale a dû utiliser un grand nombre de spécialistes en général. On sait que le pont d'Alcantara, en Hispanie, a été édifié sous la direction de l'architecte Gaius Iulius Lacer, tandis qu'en Italie on a élevé des temples et des bâtiments, sous la surveillance de l'architecte Mustius. Hormis cela, Rabirius, l'architecte de Domitien, a continué de travailler avec succès²⁷.

L'esthétique de l'architecture relève d'un classicisme nettement exprimé, bien que nuancé, que traduisent les tendances à l'équilibre, le goût de la simplicité élégante, des proportions judicieuses, de l'espace adroitement utilisé, qui n'écarte aucunement la recherche insistante de la grandeur. Les arts plastiques comportent les mêmes traits esthétiques. Le style des sculpteurs s'avère être sévère et rigoureux, chez tous les tenants des écoles artistiques. Étant donné que se manifestent trois écoles différentes, à Athènes, dans l'Asie Mineure et à Rome. Parmi les collaborateurs d'Apollodore, il y avait aussi le sculpteur Marcus Ulpius Orestes. Dans l'art du trophée d'Adamclissi, on est à même de déceler, hormis un classicisme monumental, une manière que Radu Florescu a défini comme naïve et rudimentaire. Toutefois nous songeons qu'une telle option stylistique pourrait être mise en relation non seulement avec une technique locale, plutôt fruste, relativement maladroite, mais également avec l'ancien expressionnisme romain,

²⁴ Dio, 68, 7, 15; voir aussi J. Carcopino, *Points de vue sur l'impérialisme romain*, Paris, 1934, p. 75.

²⁵ Voir, parmi beaucoup d'autres, R. Paribeni, *op. cit.*, II, p. 23—149; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 335—349.

²⁶ Sur Apollodore, voir Dio, 69, 4, 1.

²⁷ CIL, II, 759 (Lacer); Plin., *Ep.*, 9, 89 (Mustius); Mart. *Epigr.*, 7, 56; 10, 71 (Rabirius).

même avec l'émergence, sous les successeurs de Trajan, d'un véritable atticisme archaisant²⁸. D'ailleurs, on pourrait remarquer qu'au siècle de Trajan se développe le goût de la peinture archaïque, des vestiges d'un Latium primitif²⁹. Il va sans dire que la peinture est elle aussi marquée par la recherche de la "convenance", de l'harmonie philoclassique, que met en relief l'art du portrait. Prend essor également la musique, en rapport avec un horizon d'attente favorable au théâtre, parce que le II-e siècle ap. J.-C. s'avère être, entre autres, un siècle "ludique". Pour ce qui est de la musique, il y a lieu d'envisager son enrichissement: augmente sensiblement le nombre des instrumentalistes et des chanteurs, alors que l'orgue devient un instrument indispensable des musiciens³⁰.

L'épanouissement culturel touche aussi le domaine des sciences. On constate le progrès des recherches dans le domaine de la mathématique et de l'astronomie, illustrées notamment par Nicomaque de Gerasa. Du même coup, la géographie fait ses preuves, car Marinus de Tyr brosse une carte du monde habitée. S'épanouit également la géographie "mathématique", puisque sont mises en relation l'astronomie et la connaissance du monde³¹. Il convient de faire une brève mention du concours des médecins locaux, qu'on organise à Éphèse et dont rend compte Pline le Jeune³², aussi bien que de l'expansion de la philosophie, du droit, brillamment illustré par des juristes comme Neratius Priscus et Iuventius Celsus, en attendant les grands spécialistes du temps d'Hadrien et de ses successeurs, y compris de l'époque des Sévères. C'est pourquoi, lorsqu'il se réfère à l'effervescence des arts libéraux, Pline le Jeune s'exclame: *siquando urbs nostra liberalibus studiis floruit, nunc maxime floret*, "si jamais, dans notre ville, les études libérales ont été florissantes, c'est bien à présent qu'elles le sont"³³. Du même coup, se déploie sensiblement — et à tous les niveaux — l'enseignement. D'autre part, prospère le commerce des livres. À Rome, on met en place un office administratif pour subvenir au ravitaillement en papyrus, la *ratio chartarum*. On institue de nouvelles bibliothèques publiques et privées, à Rome aussi bien que dans les provinces, par exemple à Éphèse et à Dyrrachium. C'est ainsi que Lucius Iulius Vestinus dirige les bibliothèques publiques de la capitale de l'Empire³⁴. Pour sa part, Pline le Jeune constate avec une évidente satisfaction que ses ouvrages sont vendus avec succès dans les librairies de Lugdunum.

Il n'empêche que le même Pline le Jeune met en vedette le fait que seule la gloire littéraire est susceptible d'assurer, à l'époque de Trajan, une vraie immortalité³⁵. À son tour, Juvénal rend compte qu'il y avait bien des écrivains et des oeuvres littéraires, tandis que Dion Chrysostome fait l'éloge vibrant des poètes, en tant qu'authentiques interprètes de la spiritualité du peuple³⁶. Qui plus est, prolifèrent, d'une manière exceptionnelle, les récitations des oeuvres littéraires dans des salles spécialisées, avant que les différents écrits ne soient publiés et vendus dans les librairies. Aussi bien les spectateurs de ces récitations parvenaient-ils avec difficulté à se déplacer pour répondre aux invitations, qu'ils recevaient³⁷. Alors que, durant le spectacle, ils n'étaient même pas capables de fournir un effort d'attention. Lorsque Passenus Paulus, un érudit, auteur d'élégies et

²⁸ Voir Radu Florescu, *Adamclisi*, București, 1973, p. 5—19; E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 448; *La littérature*, p.

16.

²⁹ Comme le montraient C. De La Berge, *op. cit.*, p. 273; R. Syme, *op. cit.*, p. 664.

³⁰ Sur la peinture, le théâtre et la musique, voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 448—449.

³¹ À cet égard, voir C. De La Berge, *op. cit.*, p. 262—265 et E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 436.

³² Plin., *Ep.*, 10, 11, 1.

³³ Plin., *Ep.*, 1, 10, 1.

³⁴ C.I.G., 5900; *CIL*, III, 431. Pour ce qui est de l'essor de l'enseignement, voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 435.

³⁵ Plin., *Ep.*, 2, 10, 4.

³⁶ Iuv., *Sat.*, 7, vv. 1—35; Dio Chrys., *Orat.*, 7, 145.

³⁷ Plin., *Ep.*, 1, 13, 1—4.

compatriote de Propertius, commença à réciter ses vers, en déclamant *Prisce iubes, "tu veux, Priscus"*, le juriste Iavolenus Priscus, distrahit et ne comprenant point que le spectacle littéraire avait débuté et croyant que le poète s'était adressé à lui, s'écria de la salle: *ego uero non iubeo*, "mais non, je ne veux rien!"³⁸ Voilà pour-quoi, il est étrange que certains savants aient jugé le *saeculum Traiani* comme pauvre en matière de littérature et affligé par des oeuvres médiocres³⁹. Cependant R. Hanslik remarquait qu'à l'époque de Trajan ont écrit leurs oeuvres Tacite et Plutarque⁴⁰. En effet, comment on pourrait estimer comme médiocre, du point de vue littéraire, une *aetas*, durant laquelle ont vécu et écrit Martial, Juvénal, Dion Chrysostome, Plutarque, Suétone et Pline le Jeune? Pour ne plus nous référer au plus brillant et profond prosateur romain, que nous avons souvent considéré comme l'Homère de la prose antique, c'est-à-dire à Tacite. L'essor de la littérature ne s'est pas accompli d'une manière linéaire à Rome, comme, du reste, nulle part ailleurs. C'est que la littérature latine a connu des moments de recul, voire de relative récession, mais, certainement, pas de décadence, notion inacceptable pour les historiens de la littérature. Ce concept de décadence a été, à la vérité, accredité par la critique stalinienne et sociologisante. Toujours est-il que la littérature latine a comporté plusieurs moments d'éclatant épanouissement. D'ailleurs, déjà pendant l'antiquité, Velleius Paterculus avait fait remarquer que la littérature se déploie dans certaines périodes, où, à la différence d'autres moments historiques, de nombreux talents se manifestent, dans des espaces et des séquences temporelles strictement limités⁴¹. De tels sommets ont été atteints durant le siècle des Scipions, au I-er siècle av. J.-C. et pendant le siècle d'Auguste, à l'époque de Néron, à l'époque de la renaissance constantino-théodosienne, partant au IV-e siècle ap. J.-C. Néanmoins, le siècle de Trajan constitue, lui aussi, un semblable sommet, en rien inférieur aux autres points culminants de la littérature et de la culture romaines.

Maints genres littéraires traversent un trajet nettement ascendant. Nous avons déjà consigné le brillant essor de l'historiographie, véritable genre-roi, sinon plutôt une fédération de genres littéraires. Ce ne sont pas seulement Tacite, Plutarque et Suétone qui ont oeuvré pour cet essor. À l'intérieur de la biographie, richement diversifiée, émergent des *exitus*, consacrés aux récits des morts célèbres, notamment des héros de l'opposition stoïcienne, qui s'était dressée contre les princes du I-er siècle ap. J.-C. Ce sont Titinius Capito et Gaius Fannius qui rédigèrent de tels *exitus*. Pour sa part, Trajan lui-même écrivit des mémoires de guerre, *Dacica*, ou bien *Bellum Dacicum*. Quant à lui, Criton, le médecin personnel de Trajan fut l'auteur des *Getica*. Ce qui fait que jamais l'historiographie ne s'imposa à ce point dans la littérature latine, comme au I-er siècle et au début du II-e siècle ap. J.-C. L'art des orateurs continua lui aussi de connaître, des succès, alors qu'on aboutit à une véritable jonction entre la rhétorique et la philosophie, qui traduisent, entre autres, les écrits de Dion Chrysostome. Le cynisme, l'épicurisme, surtout la Nouvelle Académie probabiliste et le stoïcisme firent valoir des succès bien remarquables. Épictète enseigna devant ses élèves stoïciens, tandis que Plutarque fut aussi un philosophe. Pline le Jeune, lui, non seulement contribua à faire dégager l'art épistolaire comme un genre littéraire de marque, mais institua un genre nouveau, l'*encomion* politique, dont fit état le *Panegyrique* de Trajan: d'autre part, Tacite déploya, dans le *Dialogus de oratoribus*, la théorie de la rhétorique, ainsi que d'autres formes de littérature. À son tour, Florus dé-

³⁸ Plin., *Ep.*, 6, 15, 2. Sur les ré citations, voir E. Cizek, *La littérature*, p. 9—10.

³⁹ Nous nous référons à C. De La Berge, *op. cit.*, p. 221—222; 229; 231; 267; à R. Paribeni, *op. cit.*, II, p. 268—273; à Dumitru Tudor, *Figuri de împărați romani*, București, 1974, II, p. 37. Contra E. Cizek, *La littérature*, p. 3—5.

⁴⁰ R. Hanslik, "M. Ulpius Traianus", *RE*, Supplément à X, 1965, colonne 1102.

⁴¹ Vell. Paterc., I, 16, 3.

fendit avec passion le métier des rhéteurs, dans son ouvrage *Vergilius orator an poeta*. Malheureusement, nous ne conservons que fort peu des nombreux poèmes, écrits pendant ce *saeculum Traiani*. Autrement riche, s'avéra être la poésie lyrique, représentée par Vestricius Spurinna, Arrius Antoninus, Passenus Paulus, consigné ci-dessus, Sentius Augurinus etc. Parmi ces poètes, il y a lieu de mentionner également Trajan. Exquis poète et intellectuel raffiné à ses heures, il ne fut aucunement ce militaire fruste, qu'imaginent parfois certains savants. Notamment se développa la poésie de vocation satirique. Martial écrivit ces dernières épigrammes, à portée satirique, tandis que Juvénal paracheva, dans un excellent recueil de poèmes, la transformation de la *satura* littéraire en satire⁴². Hormis cela, nous avons signalé ci-dessus que le théâtre prit un grand essor. Pomponius Bassulus et Verginius Romanus écrivirent des comédies, tandis que l'atellane et le mime jouirent d'un nouveau départ. Trajan commença par expulser les acteurs des mimes, qu'il fit plus tard réhabiliter⁴³.

Les esthétiques, les courants et les styles de l'époque se dégagent de la littérature encore plus nettement que des autres arts. Il n'en est pas moins vrai que le classicisme de l'époque-selon nous, à définir comme le second classicisme-en opposition avec le premier, celui cristallisé au temps de Cicéron et de Virgile⁴⁴ — se montre d'une manière plus nuancée, sur le terrain de la littérature que sur celui des arts plastiques. Élèves de Quintilien, les "classicisants" de l'époque pratiquent, sans doute, le culte de la *conuentia*, du contrôle rationnel, de l'admiration à l'égard des grands modèles, mais acceptent de colorer l'expression, en tirant profit de l'expérience du style nouveau. Ce dernier, au demeurant de facture néoasianique, fait véhiculer la couleur poétique, l'asymétrie, le pathétisme concentré, alors que, ainsi que nous l'avons noté plus haut, l'atticisme archaïsant s'apprête à émerger. Sans contester, c'est le second classicisme qui s'installe dans une position dominante. Mais Tacite met en oeuvre, dans ses magnifiques performances littéraires, une véritable synthèse stylistique⁴⁵.

Il s'ensuit que, dans d'innombrables domaines, le *saeculum Traiani* est l'autentique apogée de l'Empire, de la civilisation et de la culture romaines, voire antiques. Nous ne songeons pas que c'est à peine sous le règne d'Hadrien que cet apogée a été atteint. De même, nous n'estimons pas non plus que, après la fin du règne de Trajan, suit un déclin, une déchéance masquée de la civilisation antique⁴⁶. En vérité, la civilisation et la culture antiques ont continué à s'enrichir, même à un niveau en quelque sorte plus modeste, du moins jusqu'en 238 ou même jusqu'en 250 ap. J.-C. On a beaucoup exagéré les proportions de la prétendue crise du III-e siècle ap. J.-C., qui, en fait, n'a touché que certaines zones de l'Empire et a agi tout spécialement sur le terrain des mentalités.

Tout de même, comment s'explique l'amorce de cet apogée au siècle de Trajan? Il va sans dire que la société romaine était lasse, par suite des nombreuses confrontations politiques du I-er siècle ap. J.-C. et tendait à s'assurer certains équilibres, à transgresser les distorsions. Somme toute, le I-er siècle ap. J.-C. a

⁴² Les poèmes de Trajan sont signalés par R. Paribeni, *op. cit.*, I, p. 6 et par Henry Bardon, *Les empereurs et les lettres latines d'Auguste à Hadrien*, 2-e tirage, Paris, 1968, p. 348. Pour la poésie de l'époque, voir, entre autres, C. De la Berge, *op. cit.*, p. 235—236; R. Paribeni, *op. cit.*, II, 274—275; R. Syme, *op. cit.*, p. 123—126; Pierre Grimal, *Le lyrisme à Rome*, Paris, 1978, p. 249—250; 255—262; E. Cizek, *La littérature*, p. 5—6.

⁴³ Plin., *Pan.*, 46; Dio, 68, 10. Quant à l'éclosion du théâtre, voir Jean-Marie André, "Les Ludi Scaenici et la politique des spectacles au début de l'ère antonine", *Actes du IX-e Congrès de l'Association Guillaume Budé (Rome, 13—18 avril 1973)*; 2 vol., Paris, 1973, I, p. 468—479. En général, sur les genres littéraires de l'époque, voir E. Cizek, *La littérature*, p. 5—10.

⁴⁴ E. Cizek, "Introducere", *Istoria literaturii latine (14—117 e.n.)* (ouvrage collectif, București, 1982, p. 33—34..

⁴⁵ E. Cizek, *Istoria literaturii latine*, p. 34; *La littérature*, p. 10—17.

⁴⁶ La première hypothèse appartient à Karl Loewenstein, *The Governance of Rome*, Hague, 1973, p. 238, tandis que la seconde a été proposée par G. Starr, *Civilisation and the Caesars*, London-Nex York, 1965, p. 255. Sur l'apogée de la civilisation antique sous Trajan, voir E. Cizek, *Epoca lui Traian*, p. 443.

été, ainsi que nous avons naguère essayé de le montrer, un siècle de "Renaissance"⁴⁷. C'est qu'il a été marqué par les recherches fébriles, par les explorations hardies, même funambulesques. Autant que par les déchirements intérieurs, par les crispations aiguës. Pourtant Marcel Le Glay estime que, au contraire, le I-er siècle av. J.-C. aurait été un siècle de "Renaissance"⁴⁸. En réalité, ces deux siècles ont assumé tous les deux une typologie mentale de "Renaissance". C'est une crise de croissance de l'Empire de Rome et nullement crépusculaire qui les avait marqués. Ou, autrement dit, en premier lieu une crise des mentalités, une crise d'identité, bien que les croissances aussi bien que les tribulations aient touché également la vie politique et sociale. En découlaient surtout des efforts en vue d'agencer de nouvelles structures mentales, de nouvelles valeurs, à vrai dire une nouvelle donnée. Si, jusqu'au milieu du I-er siècle ap. J.-C. ont dominé des valeurs-clé ou plutôt des métavaleurs, comme nous préférons de les qualifier, c'est-à-dire celles exprimées par les notions de *pietas*, "piété", et de *fides*, "loyauté", affectées d'ailleurs par une certaine crise, déjà à l'époque de Cicéron et de César, sinon depuis celle des Gracques, à partir des années 60 ap. J.-C. s'est dessinée une douloureuse, mais fertile période de transition. Cette période s'acheva à peine sous Trajan et Hadrien, lorsque s'imposèrent des valeurs comme la *persona*, rôle bien rempli, autant dans le métier de chaque citoyen que sur le terrain des rapports entre les hommes, et la *dignitas*, "dignité". Il était certainement question de certaines valeurs permutable. Les appuyaient et les rendaient plus performantes non seulement la *ciuitas* et la *fortitudo*, mais également la *disciplina* et la *libertas*. Par *libertas* on comprenait désormais non pas la liberté politique et sociale, mais la motivation des actes accomplis, dans les conditions de l'autoritarisme impérial⁴⁹. Ce qui d'ailleurs donnait lieu au maintien et même aux progrès de la société civile. C'est ainsi qu'on en est venu à un univers mental collectif vraiment équilibré, lequel a favorisé une vie sociale proportionnée d'une façon judicieuse, l'expansion de la civilisation, l'essor de la culture. Ce n'est que de cette manière que s'est décantée la nouvelle identité de l'Empire Romain, où l'*homo Romanus* visait à écarter l'ancien *ciuis Romanus*, auparavant prééminent, à l'intérieur du climat mental. Dorénavant, ce climat mental sera empreint par un humanisme profond, par l'oecuménisme culturel, par une vision universalisée quant aux rapports qui se déroulent à l'intérieur du monde du Principat. Ce n'est que de cette manière, à notre sens, qu'on atteint l'apogée de la civilisation et de la culture antiques.

Néanmoins, quel rôle a joué l'empereur Trajan dans ce processus, qui aboutissait à ces équilibres fructueux? Nous avons signalé ci-dessus combien était prudent et même intelligent Trajan. Son libéralisme n'a été que fort limité sur le plan politique. Par contre, l'économie et les relations sociales connurent un épanouissement généreux. Le libéralisme socio-économique, la libre initiative économique, la mobilité sociale, quasiment sans bornes, autrement qu'il en sera pendant les derniers siècles de l'Empire, ont permis, comme nous l'avons montré, que la société civile subsistât. Le régime politique, que pratiquait Trajan, avait tout de même un caractère clairement autoritaire. Il n'en est pas moins vrai que l'antiquité romaine n'a jamais subi les tourments d'un authentique totalitarisme, du moins avant l'avènement de la seconde dynastie flavienne, à savoir avant Dioclétien et Constantin. En somme, nous acceptons les points de vue, proposés par Hannah Arendt et Jean-François Revel, qui séparait l'autoritarisme du totalitarisme, précisément en fonction du maintien, ou tout au contraire, de l'élimination de la société civile⁵⁰. D'autre part, hélas, l'autoritarisme n'a pas diminué, mais, au contraire, il s'est renforcé pendant l'époque de Trajan. Somme toute,

⁴⁸ Marcel Le Glay, *Rome. Grandeur et déclin de la République*, Paris, 1960, p. 366—367; 381—382.

⁴⁹ E. Cizek, *Mentalités et institutions politiques romaines*, Paris, 1990, p. 40—43.

nous avons naguère tâché de montrer que Trajan n'a pas su résister à la tentation, normale sous un gouvernement quand même despotique, fût-il prudemment mis en oeuvre, d'effectuer en 112 ap. J.-C. un tournant absolutiste. L'enjeu était le renforcement du pouvoir impérial. De ce tournant découlèrent un véritable culte religieux des Ulpîi, la famille de l'empereur, la transmission du pouvoir monarchique à Hadrien, le neveu du César. Du même coup, on ignorait les nombreux groupes politiques, qui faisaient opposition à l'hérédité du Principat, aussi bien qu'à la glorification outrée du souverain; quitte à faire usage des termes d'une mystique théocratique, laquelle entreprenait de revaloriser les thèmes de la propagande naguère mise en train par Domitien. Trajan fut encouragé et même poussé dans cette direction par les femmes de sa famille, spécialement par Pompeia Plotina, son épouse⁵¹. Il est certain que tout monarque absolu non seulement devient le prisonnier de la logique de son propre système politique, mais est forcé de s'appuyer sur quelque membre de sa famille: le fils, le frère, notamment la femme ou ... la maîtresse. Même Aurélien, rude soldat, profondément hostile à l'hérédité de l'Empire, n'a su plus tard s'opposer à l'influence politique croissante d'Ulpia Sévérine, sa femme. De toute manière, Trajan a pu demeurer prudent et adroit, même après 112 ap. J.-C. De telle sorte que l'opposition contre ce tournant absolutiste n'a su se manifester que d'une façon très discrète⁵².

Voici donc comment s'est accompli l'apogée de la civilisation et de la culture antique, durant le siècle de Trajan. La nouvelle donne, en matière de structures mentales, de civilisation et de culture, a essaimé au niveau d'un équilibre nouveau et supérieur. Quoique ne fassent pas défaut certaines difficultés, de rayons d'ombre, à côté de longs espaces lumineux, le *saeculum Traiani* éprouve la valeur d'un essor que l'humanité ne sera susceptible le recouvrer que bien des siècles plus tard. La magnificence de ce siècle est capable d'émouvoir tout spectateur de ses exploits.

EUGEN CIZEK

⁵¹ Voir E. Cizek, "Cotitura lui Traian din 112 e.n.", *Revist.*, 36, 1983, p. 372—382.

⁵² E. Cizek, *Cotitura lui Traian*, p. 378—380; mais également *Epoca lui Traian*, p. 246—253; 349—363.

STUDII

DESPRE SITUAȚIA DEMOGRAFICĂ ÎN ESTUL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE II î.e.n. — I. e.n.

Dacă cifrele furnizate de autorii antici pentru lumea barbară a daco-geților nu sânt întotdeauna demne de crezare¹, dacă pentru această lume lipsesc acele date oficiale (recensăminte, liste de conventus-uri) folosite de civilizațiile greco-romane², dacă din cauza credinței religioase și a ritului de înmormântare (au rămas "nemuritoare" doar sufletele dacilor, trupurile lor s-au risipit în cenușa rugului funerar) necropolele lipsesc sau nu au fost descoperite, atunci singura metodă capabilă să ofere date și informații unui studiu de demografie rămâne cercetarea arheologică. Dar, întrucât nici aceasta nu este completă (și ne referim cu precădere la estul Transilvaniei), estimările noastre vor reflecta, de bună seamă, stadiul actual al cunoașterii zonei respective.

Abordarea unui asemenea studiu nu este deloc simplă, dimpotrivă, dar este necesară. După cum remarca Fernand Braudel "... astăzi nu cunoaștem încă populația globului decât cu o aproximație de 10%, în ce privește populația lumii de ieri cunoștințele noastre sunt foarte imperfecte. Și totuși, pe termen scurt ca și pe termen lung, la nivelul realităților locale ca și pe imensa scală a realităților mondiale, totul este legat de număr, de oscilațiile maselor de oameni"³. Prin urmare, și civilizația daco-geților, cu tot ce a însemnat ea, este legată de numărul celor care au creat-o și au dezvoltat-o. Pentru a ne forma o idee cât mai apropiată de adevăr în ceea ce privește tema abordată, vom lua în considerare toate elementele care pot influența densitatea populației, le vom analiza și compara. Sperăm ca numărul obținut să se apropie de realitate și să nu fie "un număr oarecare, bun sau rău, dar care nu obligă cu nimic și nu convinge pe nimeni"⁴. Vom ține, deci, cont în demersul nostru de: mediul geografic, tipul, mărimea și densitatea așezărilor de astăzi, suprafața agricolă și întinderea pădurilor, numărul așezărilor dacice descoperite, suprafața ocupată de acestea, numărul și întinderea fortificațiilor, numărul locuințelor din fiecare așezare (în funcție de întinderea acesteia), densitatea medie a populației estimată pentru Dacia, situația economică a zonei rezultată din descoperirile arheologice etc.

Orice comunitate umană își desfășoară activitatea într-un anumit mediu geografic și nu este deloc indiferent, pentru evoluția și prosperitatea ei, dacă acest mediu dispune de condiții climaterice favorabile, de pământuri fertile sau de resurse minerale utile, de ape, de protecție naturală sau căi de comunicație și acces. De aceste elemente sau numai de unele din ele, depinde nu numai existența sau neexistența așezărilor umane, ci și sporul lor demografic, evoluția și progresul lor economic, tipologia satelor și a locuințelor, ocupațiile, modul de trai, viața spirituală etc.

Mediul geografic, în special, cel din zona studiată, a suferit puține modificări în cei aproape două mii de ani, fapt consemnat deosebit de prozaic de marele geograf Simion Mehedinți: "Ceasornicul veșniciei nu bate la fel pentru toți. Pentru munți, crugul veacurilor se schimbă domol, ca și mersul stelelor pe cer;

¹ C. Daicoviciu, *Dacia*, Cluj, 1969, p. 15.

² Idem., p. 10.

³ F. Braudel, *Structurile cotidianului*, I, București, 1984, p. 19.

⁴ C. Daicoviciu, *op. cit.*, p. 16.

pentru copacii pădurilor mai repede; pentru vietățile codrului și mai repede, iar pentru oameni — repede de tot. De la dacii lui Decebal până la bacia stânilor de azi ... au trecut doar câteva săptămâni de veacuri”⁵. Estul Transilvaniei, de la Someșul Mare până la Depresiunea Brașovului, de la Carpații Orientali și până la Subcarpații Transilvaniei, inclusiv, este o zonă relativ unitară din punctul de vedere al condițiilor pe care le-a oferit și le oferă așezărilor umane, acesta fiind, de altfel, și unul din motivele care ne-a determinat să o adoptăm spre cercetare în această formă. Un alt motiv este și rolul strategic ce i-a fost conferit de-a lungul secolelor (rol dependent în mare măsură de caracteristicile sale geografice) și pe care l-a avut cu siguranță și în epoca dacică.

Teritoriul preponderent muntos (80%), el oferă locuitorilor săi o climă aspră, montană sau de inversiune termină în depresiunile Gheorgheniului și Ciucului și ceva mai blândă, continental moderată, în depresiunile sudice și în dealurile subcarpatice. Prin urmare, elementul geografic climă, este aici mai puțin favorabil întemeierii și dezvoltării comunităților umane, dar ca și în alte părți, el a fost printre ultimele de care a depins o asemenea situație. Altele au fost, desigur, motivele care i-au adus pe oameni în aceste zone și i-au statornicit. Ele se concretizează în: bogății ale subsolului (grafit, andezite, dacite, gresii, argile, sare, minereu de fier, izvoare tămăduitoare etc.), păduri întinse și bogate în vânat, pășuni necesare creșterii animalelor, numeroase cursuri de apă, de-a lungul cărora se putea circula, iar pe terasele înalte se practica agricultura și, nu în ultimul rând, adăpost în calea dușmanilor. După cum afirma Braudel “există și munți bogați datorită subsolului lor după cum alții sunt neobișnuit de populați ca urmare a refugierii locuitorilor nemunteni”⁶.

Numeroasele căi de acces înspre Transilvania (Valea Someșului, Defileul Mureșului Toplița—Deda, Pasul Bucin, Sicaș, Vlăhița etc.) ca și cele înspre Moldova (Pasul Rotunda, Tihuța, Borsec, Tulgheș, Ditrău, Bicăz, Ghimeș, Uz, Oituz etc.) au făcut ca așezările de aici să fie într-un continuu contact cultural și material cu cele existente de o parte și de alta a munților. Nu întâmplător, majoritatea pieselor descoperite în așezările dacice din această zonă, își găsesc analogii în cele din Moldova și Transilvania.

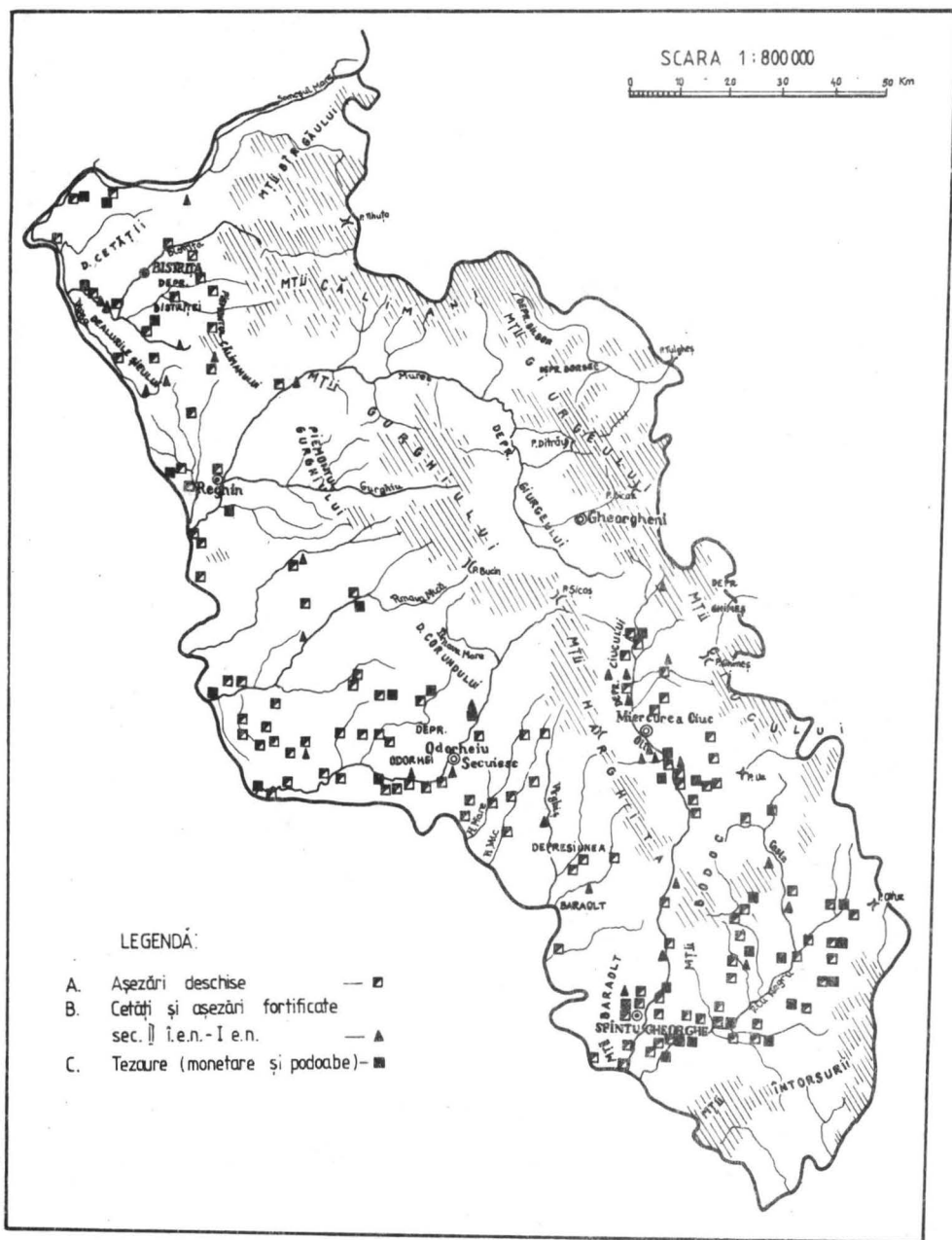
Găsind prin urmare condiții favorabile vieții, oamenii au populat încă din preistorie văile apelor, depresiunile intramontane și dealurile subcarpatice. Culmile și crestele munților au fost locuite și în antichitate, ca și astăzi, doar sezonier de păstori și crescători de animale.

Privind harta așezărilor de astăzi (pl. 1), observăm că există aproximativ 166 de localități, comune sau așezări urbane și un număr de peste 500 de sate. Concentrate în zonele propice vieții, ele se înscriu, în general, în tipul așezărilor adunate. Configurația terenului nu a permis formarea de mari aglomerații urbane. Densitatea populației (aproximativ 55 locuitori/kmp) este cu mult sub media densității pe țară (97,5 locuitori/kmp), situație foarte probabilă și în antichitate.

Terenul utilizat astăzi în agricultură este de circa 400.000 ha (foarte puțin dacă îl raportăm la suprafața de peste 14.215 kmp pe care o are toată zona), locuitorii fiind mai puțin ocupați cu cultivarea pământului și mai mult cu creșterea animalelor, meșteșugurile tradiționale și exploatarea resurselor subsolului. Aceasta ne face să credem că în epoca dacică suprafața arabilă era, probabil, mult mai mică și că și atunci cultivarea plantelor însemna doar o mică parte din ocupațiile băștinașilor.

⁵ S. Mehedinți, *Opere alese*, București, 1967, p. 281.

⁶ F. Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneeană în epoca lui Filip al II-lea*, I, București, 1985, p. 75.

Pl. I. Harta geografică cu descoperiri din sec. II î.e.n. — I.e.n.

Urmărind în continuare harta cu localitățile pe teritoriul cărora au fost descoperite sau semnalate materiale și așezări dacice din sec. II, î.e.n. — I. e.n., constatăm, în primul rând, suprapunerea locuirii, firească de altfel, deoarece și în antichitate ca și acum s-au căutat locurile cele mai favorabile vieții. Așadar, descoperirile arheologice sunt semnalate pe văile Someșul Mare, Șieu, Bistrița, Muș, Târnava Mică și Mare, Homoroad, Olt, Pârâul Negru etc., pe dealurile subcarpatice, în depresiunile intramontane ale Ciucului, Cașinului, Târgu Secuiesc, Baraolt, Sfântu Gheorghe etc. Constatăm, de asemenea, și lipsa totală a descoperirilor arheologice în depresiunile Bilbor, Borsec și Giurgeu. Cauza ar putea fi slaba cercetare arheologică efectuată în aceste zone, dar s-ar putea datora și existenței pădurilor. Din cercetările geografilor rezultă că până în secolul al XVII-lea o mare parte a depresiunii Gheorghenilor era acoperită cu mlaștină și pădure (pl. 2⁷). După cum afirma botanistul Emil Pop, pământul românesc a fost acoperit în antichitate, în proporție de 60—70%, cu pădure⁸. Geograful Mihai David a realizat chiar o hartă cu răspândirea probabilă a pădurilor în vechea Dacie și în evul mediu⁹ (pl. 3).

Suprafața ocupată de pădure fiind, deci, foarte mare în antichitate, credem că datorită acestui fenomen, precum și datorită configurației terenului, așezările dacice din estul Transilvaniei nu puteau fi, după cum nu sunt nici astăzi, decât așezări mici, adunate sau compacte, poate chiar de tip cătun, înșirate pe văile râurilor sau adăpostite de masive deluroase. S-au preferat locurile propice agriculturii și în general cu resurse naturale bogate¹⁰. Spunem că au fost așezări mici deoarece suprafața pe care o ocupau (cu mici excepții) nu depășea 2 ha. Este cunoscut, de altfel, că "în aceste spații, relativ restrânse, sunt masate numeroase locuințe și o mulțime de gropi de provizii"¹¹.

Până în prezent au fost descoperite materiale arheologice în peste 300 de puncte (am consemnat toate cercetările de suprafață, săpăturile arheologice, sondajele, descoperirile întâmplătoare de monete, tezaurе și alte obiecte de factură dacică), din care 159 sunt așezări deschise și aproximativ 36 cetăți și așezări fortificate. Din acestea, au fost săpate parțial sau sondate 72, materialele arheologice descoperite aflându-se la diferite muzee zonale sau județene. Subliniem, încă o dată, că din cele 300 de puncte cu descoperiri am luat în considerare doar pe cele ce ne-au oferit informații sigure.

Revenind la suprafața pe care o ocupă așezările deschise, remarcăm că în depresiunea Ciucului, pe terasele Oltului, așezările de la Cetățuia, Sânsimion, Sântimbru, Sâncrăieni au o întindere de 2—3 ha. La acestea, se adaugă cele de la Cechești, Reci, Șieu-Măgheruș, Șintereag, Tonciu, Târgu Secuiesc, Vânători, toate situate pe terasele superioare ale râurilor și având în apropiere cetăți de refugiu.

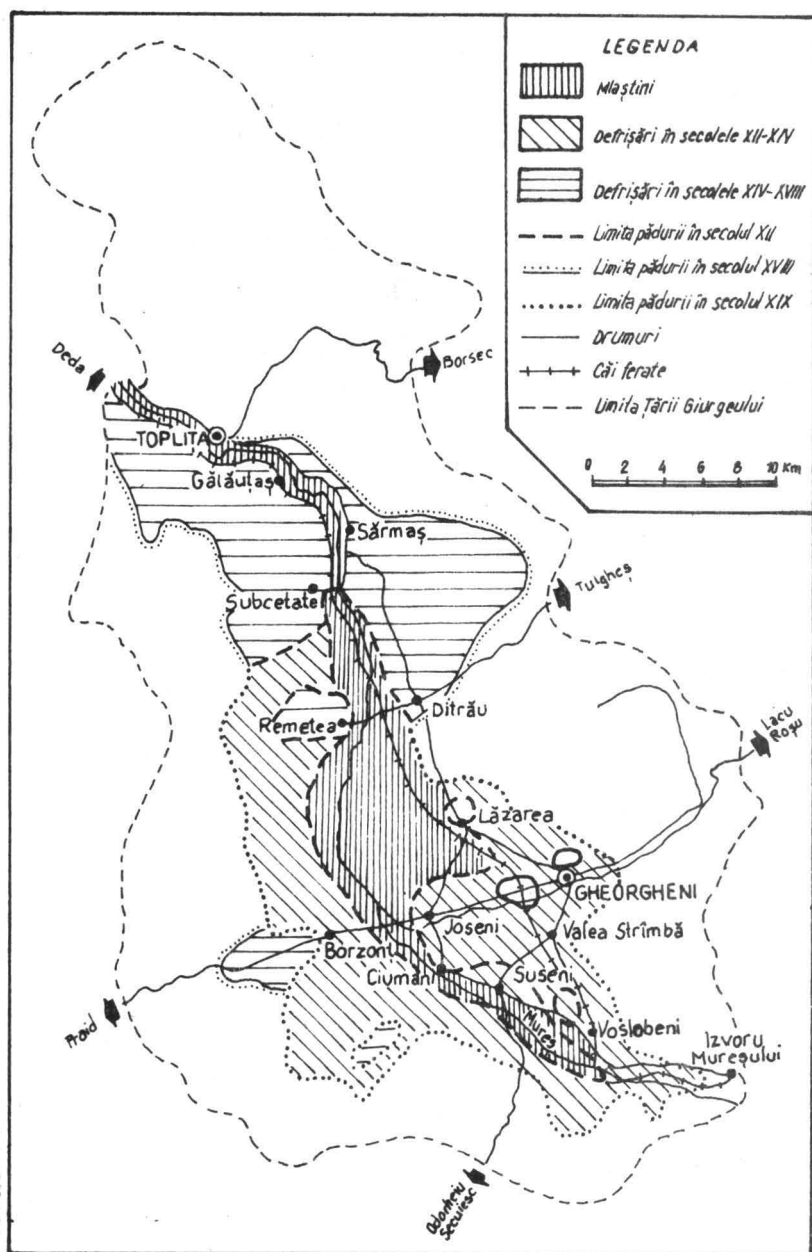
⁷ V. Velcea, Al. Savu, *Geografia Carpaților și a Subcarpaților românești*, București, 1982, p. 58.

⁸ E. Pop, *Pădurile și destinul nostru național*, Sibiu, 1943, p. 17.

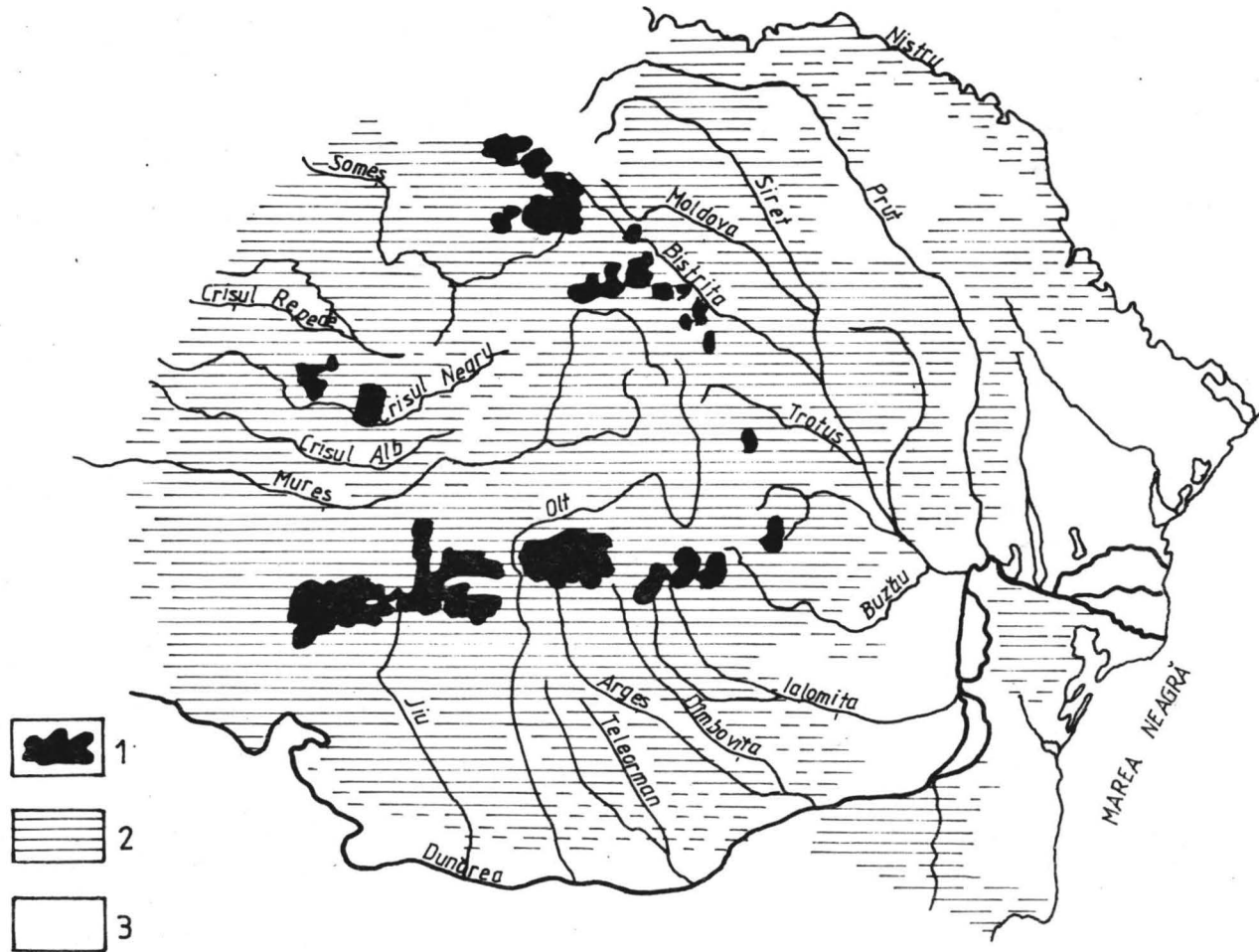
⁹ M. David, *Considerațiuni geo-politice*, Iași, 1939, apud V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X — XIII*, Iași, 1985, p. 174.

¹⁰ I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj, 1983, p. 46.

¹¹ Idem., p. 44.

Pl. II. Evoluția defrișărilor în Depresiunea Gheorgheni (după Swiezewski).

Pl. III. Harta întinderii probabile a pădurilor în vechea Dacie și în evul mediu, întocmită după hărțile solurilor, vegetației și a indicelui de ariditate (după M. David, 1939):
1. pășuni alpine, 2. păduri; 3. zone de stepă ierboasă.

În toate așezările s-au găsit locuințe care, în mod firesc, "poartă amprenta meșteșugurilor, dar și pe aceea a posibilităților economice"¹². Aceste posibilități s-au concretizat, în estul Transilvaniei, în materiale de construcție din abundență: lemn, piatră, argilă. Locuințele care predomină sunt cele de suprafață sau ușor adâncite, cu temelie de piatră sau uneori din pari înfipti în pământ, cu pereți din lemn acoperiți cu un strat de lipitură și acoperișul în două ape¹³. Sunt semnificative, în acest, sens descoperirile de la: Bistrița — Poderei¹⁴, Bezid — Lot¹⁵, Cernatu — Vârful Ascuit și Poderei¹⁶, Covasna — Cetatea Zănelor¹⁷, Jigodin I¹⁸, Lelicieni¹⁹, Merești²⁰, Porumbenii Mari²¹, Sălașuri²², Poian²³, Sfântu Gheorghe²⁴, Sâncrăieni²⁵.

Locuințele de tip bordei sunt mult mai puține, dată fiind structura și configurația terenului. Ele se întâlnesc, îndeosebi, în zonele cu terase aluvionare (Bezid²⁶, Baraol²⁷, Oituz²⁸, Sfântu Gheorghe — Bedehaza²⁹, Sălașuri³⁰, Sâncrăieni³¹, Voivodeni³² și coexistă alături de celelalte două tipuri. În general, "locuințele adâncite, de tip bordei, s-au înregistrat cu precădere în fazele mai vechi, databile în secolele II î.e.n. — I î.e.n."³³ (vezi în acest, sens descoperirile de la Sâncrăieni — Fabrica de cărămidă³⁴).

În ceea ce privește forma locuințelor, aceasta variază și ea, fiind rectangulară, pătrată sau ovală³⁵, dar predominând primele două. "Este de remarcat că formele geometrice devin cu atât mai regulate cu cât evoluează sistemul de construcție"³⁶. Din cercetările arheologice întreprinse "nu s-a putut constata existența vreunei ordini în amplasarea locuințelor și a construcțiilor gospodărești"³⁷, ele aflându-se în număr foarte mare în spații, de cele mai multe ori, restrânse.

E greu de spus, dacă locuințele descoperite până acum (autorii precizează mai puțin acest lucru) aveau o cameră sau mai multe. Cert este că dimensiunile lor erau suficiente pentru a adăposti o familie. Spre exemplu, locuințele de la Sâncrăieni³⁸ (de formă pătrată, 3,80 x 3,80 m), de la Bistrița — Poderei (3,25 x 2,5 m), de la Merești — Dâmbul Pipașilor³⁹ (6,40 x 2,60 m, cu două încăperi, temelie de piatră, bârne carbonizate și lipitură de lut), sunt cât se poate încăpătoare și,

¹² H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea română*, Cluj, 1972, p. 161.

¹³ Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 107.

¹⁴ Șt. Dănilă, *Repertoriul arheologic al județului Bistrița-Năsăud*, Buletin intern, Cluj, 1989, p. 29—30.

¹⁵ *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, ms.

¹⁶ Z. Székely, *op. cit.*, p. 101.

¹⁷ Idem., SCIV, XXIII, 2, 1972, p. 201 — 214.

¹⁸ P. Roman, V. Șoiom, *Raport privind săpăturile arheologice de la Jigodin — Pământul morii, 1988, Sesiunea de rapoarte*, Sibiu, 1989.

¹⁹ P. Roman și colab., SCIV, 24, 4, 1973, p. 559—572.

²⁰ Șt. Ferenczi, V. Șoiom, *Sesiunea de rapoarte arheologice*, Sibiu, 1988.

²¹ Șt. Ferenczi, IMCD, Cluj, 1974, p. 137—150.

²² Z. Székely, *Materiale*, IX, 1970, p. 298.

²³ Idem., *Cumidava*, III, 1969, p. 102.

²⁴ *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, (prescurtat în continuare, *Reparh.Cv.*), ms.

²⁵ C. Preda, *Materiale*, VI, 1959, p. 825—826.

²⁶ *Reparh.Cv.*, ms.

²⁷ Z. Székely, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 579.

²⁸ *Reparh.Cv.*, ms.

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ Z. Székely, în *Materiale*, IX, 1970, p. 298.

³¹ C. Preda, *op. cit.*, p. 835.

³² *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, ms.

³³ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 42.

³⁴ C. Preda, *op. cit.*, p. 841.

³⁵ Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 107.

³⁶ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 42.

³⁷ Idem., p. 44.

³⁸ C. Preda, *op. cit.*, p. 842.

³⁹ Șt. Ferenczi, V. Șoiom, *op. cit.*

apoi, chiar atunci când locuința avea mai multe camere “pentru locuitul propriu-zis se folosea adesea doar una dintre ele”⁴⁰.

Aminteam mai sus, că zona de est a Transilvaniei, pe lângă așezările deschise abundă, în cetăți și așezări fortificate, fenomen firesc dacă ținem cont de poziția strategică și protecția naturală pe care o oferea ținutul. Mai mult, zăcămintele de sare (de la Sovata, Praid, Sâmpaul) și minereurile de fier (de la Vlăhița, Lueta, Vârghiș și Mădăraș), atât de necesare economiei dacice, trebuiau protejate și supravegheate. Fără a insista asupra tipurilor și organizării interne, consemnând că fortificațiile sunt așezate în așa fel, încât să poată ține sub control toate căile de acces din și înspre Transilvania, precum și pe cele intramontane. Astfel, în partea de nord, fortificațiile de la Arcalia⁴¹, Ardan⁴², Sărățel⁴³, Șieu — Măgheruș⁴⁴ și Viile Tecii⁴⁵ sunt dispuse pe toate căile posibile de acces spre Transilvania dinspre Moldova de nord.

Zăcămintele de sare de la Sovata — Praid sunt înconjurate de cetățile de la Câmpul Cetății⁴⁶, Ghindar⁴⁷, Șoimușul Mare⁴⁸, Săcel⁴⁹, Porumbenii Mari⁵⁰, Odorheiu-Secuiesc⁵¹, Zetea⁵², fiind supravegheate atât căile dinspre Transilvania cât și cele dinspre depresiunile Giurgeului și Ciucului.

De-a lungul Oltului, de-o parte și de alta a acestuia, se află cetățile de la Racu (I, II)⁵³, Ciceu⁵⁴, Mihăileni⁵⁵, Jigodin (I—III)⁵⁶, Lelicieni⁵⁷, Bixad⁵⁸, Olteni⁵⁹, Valea Crișului⁶⁰.

Accesul spre minele de la Vlăhița, Lueta și Vârghiș era închis de cetățile și fortificațiile de la Zetea, Odorheiu-Secuiesc, Merestii⁶¹ și Biborțeni⁶².

Pe căile de comunicație cu Moldova se află, în pasul Ghimeș, cetatea de la Mihăileni, iar în pasul Oituz cele de la Casinul Mic, Sânzieni, Cernat și Covasna.

Este un fapt evident că pentru construirea și întreținerea unui număr atât de mare de fortificații era nevoie de oameni, de așezări deschise aflate în apropiere, bine populate și prospere din punct de vedere economic.

Despre prosperitatea economică vorbesc toate descoperirile arheologice, situația zonei fiind asemănătoare cu cea a întregii Dacii din secolele II î.e.n. — I e.n. Materialele și obiectele descoperite (ceramică, unelte agricole, arme, unelte pentru meșteșuguri casnice, cuptoare pentru redus minereul de fier și ateliere de prelucrare a acestuia, cuptoare pentru ars ceramica etc.) ne prezintă ocupațiile populației de aici, iar unele din ele, cum sunt tezaurele monetare, de obiecte sau

⁴⁰ I. Glodariu, *op. cit.*, p. 43.

⁴¹ Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 302.

⁴² Idem, p. 15.

⁴³ H. Daicoviciu și colab., *SCIV*, XX, 3, 1969, p. 481.

⁴⁴ Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 240; N. Vlăsia, Șt. Dănilă, *Apulum*, VI, 1967, p. 39—47.

⁴⁵ Șt. Dănilă, *op. cit.*, p. 284.

⁴⁶ Șt. Ferenczi, M. Petrică, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 565; V. Lazăr, *Marisia*, XI—XII, p. 709.

⁴⁷ Z. Székely, *Cumidava*, III, 1969, p. 103.

⁴⁸ Informație, Elek Benkő.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Șt. Ferenczi, *IMCD*, Cluj, 1974, p. 137—150.

⁵¹ Idem., *Crisia*, I, 1972, p. 60—61.

⁵² Z. Székely, *Zetevdura, Jelentés, A székely Nemzeti Múzeum*, 1946; Șt. Ferenczi, *Materiale*, X, 1973, p. 345—346.

⁵³ Al Ferenczi, *ACMIT*, IV, Cluj, 1938, p. 234—252.

⁵⁴ Ibidem., Z. Székely, *Materiale*, III, 1957, p. 149—159.

⁵⁵ Informație, Floricel Marinescu.

⁵⁶ M. Macrea și colab., *SCIV*, I, 1951, p. 285—311.

⁵⁷ P. Roman și colab., *SCIV*, 24, 4, 1973, p. 572.

⁵⁸ Al. Ferenczi, *op. cit.*, p. 245.

⁵⁹ Z. Székely, *Almanah*, 16, 1949, p. 30—31.

⁶⁰ Idem, *Jegyzetek*, 6, p. 18—23.

⁶¹ V. Șoiom, *Symposia Thracologica*, Tulcea, 1989, p. 311.

⁶² Z. Székely, *Almanah*, 16, 1949, p. 14—16.

de podoabe, ne vorbesc de existența unei stratificări sociale, a unor aristocrați locali pentru care au fost făurite.

Întrebarea care se pune, și a cărei răspuns este mai puțin evident, este cea referitoare la numărul celor care au populat așezările, au construit, întreținut și apărut fortificațiile, au realizat prosperitatea economică a zonei și ne-au lăsat, "spre aducere aminte", toate obiectele și tezaurile descoperite până acum.

După descoperirile din zonă trebuie să credem că ținutul a fost intens locuit și vom încerca, asumându-ne toate riscurile, o estimare a numărului locuitorilor. Ne bazăm pentru aceasta pe tot ceea ce știm (și, uneori, pe ceea ce am vrea să știm), precum și pe calculele demografilor, arheologilor și istoricilor.

Problematica referitoare la situația demografică în preistorie și antichitate, la nivel global și european, a intrat în atenția mai multor cercetători⁶³. Pentru lumea greco-romană, istoricul german K.J. Beloch a realizat un studiu considerat exemplu de rigoare științifică. Estimările sale, contestate și amendate încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, au rezistat până astăzi, fiind acceptate de cei mai mulți specialiști⁶⁴. Pe baza aceluiași studiu, se presupune că densitatea medie a populației de pe teritoriul Daciei era de aproximativ 5 locuitori/kmp. Știind că în estul Transilvaniei nu au fost niciodată condiții deosebit de favorabile întemeierii comunităților umane, că astăzi densitatea este aproximativ jumătatea mediei pe țară, credem că și în antichitate situația a fost oarecum asemănătoare. Prin urmare densitatea medie a zonei nu putea depăși cu mult 2 locuitori/kmp. În aceste condiții, pe suprafața de circa 14.000 kmp, cât are zona studiată, putea trăi o populație de 28.000—30.000 de oameni.

Din cercetările arheologice, precum și din alte calcule de acest gen⁶⁵, rezultă că suprafața intravilană, ocupată efectiv de locuințe, era de 2—3% restul fiind construcții anexe, curți, gropi menajere, grădini, drumuri etc. În așezările fortificate densitatea locuirii era ceva mai mare, ajungând în unele cazuri până la 25%⁶⁶. În ceea ce privește cetățile, ele sunt (în această zonă) de mici dimensiuni și aveau, în general, scop de apărare, nu de refugiu. Așadar, ele nu intră în acest tip de calcule. Suprafața medie ocupată de o locuință era de circa 10 mp⁶⁷.

Din sursele bibliografice și din cercetările noastre am reușit să aflăm, pentru aproape toate așezările, suprafețele pe care acestea se întindeau. Ele variau între 0,2 și 3 ha, iar numărul locuințelor între 6 și 60. O locuință era, în general, ocupată de o familie compusă din 5—6 membrii⁶⁸. Prin urmare, în cele 159 de așezări cunoscute până acum (2 de 0,2 ha, 7 de 0,3 ha, 3 de 0,4 ha, 49 de 0,5 ha, 5 de 0,6 ha, 13 de 0,7 ha, 72 de 1 ha, 8 de 2 ha), au fost în jur de 3849 de locuințe și, probabil, 20.000—23.000 locuitori.

În ceea ce privește așezările fortificate, nu cunoaștem până acum decât do-

⁶³ Vezi în acest sens, W. F. Willcox, *Increase in the Population of the Continent 1650*, *International Migrations*, II, New York, 1931; idem, *Studies in American Demography*, New York, 1940; J.N. Biraben, *Population 34 années*, 1, 1979, p. 13—25; W. Suder, *Census populi. Bibliographie de la démographie de l'antiquité romaine*, Bonn, 1987; idem., *A Study of the Age and Sex Structure of Population in the Western Provinces of the Roman Empire*, Wrocław, 1990, seria *Historia*, nr. XLIX.

⁶⁴ K.J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig, 1886. După estimările autorului, populația Europei era în jurul anului 14 e.n. de 31 milioane de locuitori, din care 23 milioane în Imperiul Roman și 8 milioane în lumea barbară. Din calcule, rezultă că densitatea medie a populației, aflată în afara granițelor imperiului (pe o suprafață de 2.702.000 kmp), era de aproximativ 4 locuitori/kmp. Dar aceasta nu era răspândită uniform și, prin urmare, ținând cont de dezvoltarea civilizației geto-dacice la acea dată, credem că densitatea de 5 locuitori/kmp, în general, acceptată în Dacie, nu este exagerată.

⁶⁵ V. Vasiliu, I.A.I. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României*, Cluj, 1991, p. 157.

⁶⁶ M. Macrea, I. Glodariu, *Așezarea dacică de la Arpașu de Sus*, București 1976, p. 8 și p. 89.

⁶⁷ V. Vasiliu și colab., *op. cit.*, p. 156.

⁶⁸ E. Comșa, *Neoliticul pe teritoriul României*, București, 1987, p. 18; V. Vasiliu și colab., *op. cit.*, p. 157; M. Macrea, I. Glodariu, *op. cit.*, p. 89.

uă, Merești și Bixad, iar date sigure deținem numai despre Merești. Dealul pe care se desfășoară cercetările are o terasă mai mare (648 mp) și alte 17, de dimensiuni mai mici (7 x 6 m), toate cu urme de locuire. Suprafața totală aflată însă în spatele fortificației, este de circa 3 ha. În cei 5 ani de cercetare s-au săpat pe terasă mare 150 mp și s-au descoperit patru locuințe. Cu toate că din calcule ar putea rezulta o locuire efectivă de 26% din suprafața totală, credem, ținând cont de configurația terenului, că locuirea este asemănătoare cu cea din așezările deschise și, prin urmare, estimăm numărul locuințelor la aproximativ 90 și al locuitorilor la 400—450.

După cum am mai arătat, pe teritoriul studiat au fost descoperite, până în prezent, în jur de 34 de cetăți. Forma lor este de cele mai multe ori neregulată, fortificația urmând curbele de nivel, deci, posibilitățile de apărare oferite de teren. De cele mai multe ori aceste forme sunt descrise ca fiind elipsoidale. Având scop de apărare și supraveghere a zonei, ele adăposteau, pe timp de pace, doar o mică garnizoană. În timp de război, în spatele fortificației, se aflau luptătorii. Se presupune că fiecărui apărător îi erau distribuiți în luptă 3 metri din fortificație⁶⁹. În interior trebuia să mai fi fost un număr de cel puțin trei ori numărul celor care apărau fortificația, ca luptători de rezervă sau cu alte atribuții. Calculând perimetrele (uneori doar lungimea) fortificațiilor am obținut următoarele: Biborțeni p. (perimetru) = 810 m, Ciceu, p. = 160 m, Covasna, p. = 256 m, Ghindari, p. = 116 m, Jigodin I, p. = 207 m, Jigodin II, p. = 120 m, Jigodin III, p. = 280 m, Odorheiu-Secuiesc, p. = 314 m, Pintic, p. = 302 m, Racu I, p. = 375 m, Racu II, p. = 220 m, Porumbenii Mari, p. = 830 m. Ruștior, p. = 220 m. Sărățel, p. = 600 (?) m, Sânzieni, p. = 900 m, Șieu, p. = 256 m, Viile Tecii, p. = 420 m, Zetea, p. = 146 m. Prin urmare, pentru apărarea cetăților de mai sus (nu intră în calcule cetățile a căror perimetru nu l-am putut calcula) era nevoie de un număr de circa 6.600 de luptători. Aceștia proveneau în bună parte, dacă nu în totalitate, din așezările aflate în apropiere. Coeficientul folosit, în general, pentru războinici este de 1 la 4⁷⁰. Reiese, așadar, că în zonă ar fi trebuit să trăiască un număr de cel puțin 28.400 de locuitori, care să asigure apărarea cetăților pe timp de război.

În concluzie, din calculul densității rezultă un număr de aproximativ 30.000 de locuitori, din cel al așezărilor de peste 20.000 și din cel al fortificațiilor de cel puțin 28.400 de locuitori. Limitele cunoașterii zonei nu ne permit să adoptăm ca veridică o cifră sau alta, dar credem că putem estima populația zonei, la un moment dat din secolele II î.e.n.—I e.n., în jurul a ± 30.000 de locuitori. O zonă în care s-a putut și se poate totuși trăi, "dar nu cu ușurință. Câtă trudă reclamă munca pe aceste costișe care nu îngăduie folosirea animalelor domestice. Numai cu mâna goală trebuie să transformi locurile pietroase, să oprești pământul care alunecă la vale de-a lungul pantelor și, dacă e cazul, să-l ridici din nou, până la vârf și să-l susții prin bariere mărunte de piatră. Penibilă muncă și fără sfârșit! Dacă încetează, muntele se întoarce la sălbăticie și totul trebuie făcut de la capăt"⁷¹.

VIORICA CRIȘAN

⁶⁹ A. Florescu, *RevMuz*, I, 1980, p. 13; I. H. Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, București, 1986, p. 148; V. Vasiliiev și colab., *op. cit.*, p. 156.

⁷⁰ C. Daicovicu, *op. cit.*, p. 12; V. Vasiliiev și colab., *op. cit.*, p. 156.

⁷¹ F. Braudel, *op. cit.*, p. 80—81.

ABOUT THE DEMOGRAPHIC SITUATION IN THE EAST OF TRANSYLVANIA IN II B.C. — I A.D. CENTURIES (Summary)

The work wants to estimate the Dacian population from the East of Transylvania (the area of the Eastern Carpathian Mountains and Sub-Carpathian Hills between the river Someșul Mare and the Depression of Brașov) for a long period (II B.C. — I A.D. centuries). The author has examined all the elements which can influence or determine the denseness: geographical environment, agricultural surface, the extent of the forests, type, extent and denseness of the contemporary settlements, number of the Dacian settlements and the surface of them, number of the dwellings and the members of a family, number of the fortresses, the mean denseness of Dacian population etc.

The author cannot precisely estimate the Dacian population between II B.C. — I A.D. centuries, but he thinks that it was ± 30.000 inhabitants.

SE POATE IDENTIFICA HIDRONIMUL ANTIC SARGETIÁS CU RÎUL VÎRGHIȘ DIN ESTUL TRANSILVANIEI?

După cum este bine cunoscut, arheologilor și filologilor clasici le stau la dispoziție puține date de toponimie și hidronimie antică și acestea fiind dispersate în cele mai diferite opere ale autorilor antici, cum ar fi: Herodot, Strabon, Claudius Ptolomaeus, M. Ulpus Traianus, T. Statilius Kriton, Cassius Dio, Ammianus Marcellinus, Jordanes, Prokopios și alții. Operele lor, nu odată sînt excerptate de epitomatori mai tîrziu sau se păstrează numai foarte fragmentar (cum ar fi, de exemplu, *Commentarii de bello Dacico* ale împăratului Traian), din nefericire rezumîndu-se abia la cîteva cuvinte. Acest lucru îngreunează foarte mult străduința cercetătorilor de a studia, respectiv de a identifica anumite "situri" mai mult sau mai puțin importante recunoscute prin investigații pe teren sau prin dezveliri arheologice de amploare. Întrucît la daco-geți — în afara reședințelor de triburi sau uniuni de triburi, iar mai apoi a curții regale de la *Sarmizegétusa* și *Basileion* — cunoașterea scrisului nu a reprezentat încă o necesitate socială¹, nu prea sînt șanse de a identifica cu ajutorul unor materiale (presupuse) epigrafice toponimele cu anumite așezări din acea epocă. Această constatare regretabilă este numai o singură latură a problemei. În altă ordine de idei, trebuie să recunoaștem că: "... în filologie, poate nicăieri nu este mai ușor de greșit ca la explicarea numelor proprii [și de locuri = toponime], unde adeseori, pentru a da etimologia unui nume sînt posibile mai multe apropieri, iar jocul fanteziei este destul la largul său² ..." Mai ușor se poate greși în concluziile istorice. Și acest lucru este explicabil. Se știe doar — potrivit exprimării lui N. Iorga într-o conferință — că istoria nu este decît "atenție și interpretare". Interpretarea presupune imaginație³, iar imaginația adeseori se depărtează de realitate.

¹ Cu privire la cunoașterea scrisului la daco-geți, trimitem doar la următoarea bibliografie mai importantă: Cassius Dio, *Rhomaikê historia*, LXVII, 7 (în partea citată a operei autorului antic se găsește informația că împăratul Domitianus, după războiul cu dacii, a trimis senatului roman o scrisoare primită de dînsul de la regele Decebal. Este drept că opoziția senatorială, care-l ura pe suveran, insinua că această scrisoare fusese plămădită chiar de însuși împăratul. Este însă clar că Domitianus nu ar fi putut trimite o scrisoare plămădită ca din partea unui rege care nu avea o cancelarie și care nu purtase nici odată nici un fel de corespondență cu statele vecine. Senatul roman nu putea manifesta nici o mirare față de o scrisoare a regelui dac. Tot același istoric a păstrat și o altă știre referitoare la problema cu pricina, și anume, că împăratului Traian, în primul război dacic, i s-a trimis o ciupercă mare, pe care scria cu litere latine că burii și alți aliați ai lui Decebal îl sfătuiesc pe împărat să se întoarcă înapoi și să facă pace. În cursul secolului trecut se descoperiseră, în perimetrul cetății celei mari de la Grădiștea Muncelului, cîteva blocuri de calcar lucrate cu deosebită grijă și purtînd pe una din fețele lor două-trei litere (majuscule) grecești. (Cf. S. Jakó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiștea Muncelului în anii 1803—1804* (IV), *ActaMN*, X, 1973, p. 618, 621, 638—639; M.J. Ackner, *Reisebericht über einen Theil der südlichen Karpathen, welche Siebenbürgen von der kleinen Wala-chei trennen, aus dem Jahre 1838* (II), *AVSL*, II, 1844, p. 22—23; G. Finály, *A gredistyei dák várak. Die dakischen Festungen in Gredistye*, *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 22; cf. și V. Wollmann, *Johann Michael Ackner. (1782—1862). Leben und Werk*, Cluj-Napoca, 1982, p. 88. Primii specialiști, care s-au ocupat cu ele, le-au considerat drept semne făcute de meșteri greci pentru potrivirea pietrelor în ziduri (vezi G. Finály, *ArchÉrt*, XXXVI, 1916, p. 40; V. Părvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ARMSI, ser. III, mem. III, num. 2, București, 1926, p. 480). C. Daicoviciu, în schimb, era cert convins că dacii cunoșteau scrisul și îl foloseau. (Vezi, C. Daicoviciu și colab., *Studiul traiului dacilor în Munții Orăștiei*, SCIV, II, 1, 1951, p. 118—121, pl. 7/1—15, 17; C. Daicoviciu, *IstRom*, I, p. 327; H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, 1972, p. 224—232; I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, 1977, p. 438—446. O atitudine aparte prezintă A. Bodor (*Blocurile cu litere grecești din cetățile dacice, Crisia*, II, 1972, p. 27—35), acceptată și de I.I. Russu (*Scrierile grecești și latine în Dacia preromană. (Regele Thiamarcos, Decebalus și Scorilo)*, AIIA, XIX, 1976, p. 38—51)..

² În această privință, cf. N. Drăganu, *Toponime și istorie*, ser. *Biblioteca Institutului de istorie națională*, I, Cluj, 1928, p. 5.

³ Asupra acestei probleme, vezi, A.D. Xenopol, *L'imagination en histoire*, extras din *Revue de Synthèse Historique*, X, Paris, 1909.

După aceste câteva fraze introductive să trecem la subiect. Intenția noastră este să corectăm, pe cât este posibil, o eroare de topografie arheologico-istorică, care se poate atribui unor cercetători străini de seamă din trecutul nu prea îndepărtat.

În primăvara și vara anului 1982 am făcut recunoașteri sistematice, începând de la Sărățeni (jud. Mureș) și pînă la pasul scund dintre Ocland (jud. Harghita) și Virghiș (jud. Covasna, 693 m altitudine absolută), vizînd problema limes-ului din estul Daciei intracarpatică.

Ca de obicei, înainte de a pleca pe teren am cules toate datele accesibile nouă în bibliografia mai veche de specialitate referitoare la toate descoperirile arheologice din fișa avută în vedere, marcată oarecum de linia castrelor auxiliare, de graniță de la Sărățeni — Inlăceni — Odorheiu Secuiesc (?) — Sînpaul (pe Homorodul Mare) — Baraolt ...

În zona carstică, redusă ca întindere, situată la est de comuna Merești⁴, în ultima decada a secolului trecut, a fost semnalat de Gábor Téglás (care a făcut investigații în această zonă din încredințarea conducerii fostului județ Odorhei) o porțiune scurtă de aproximativ 440 m de șanț și val de apărare "roman"⁵. Acest *vallum* se întinde pe micul platou carstic numit "Cîmpul pietrii" (Kőmezeje)⁶. În cursul investigațiilor am ajuns și la acest obiectiv menționat de cercetătorul amintit care, după aspect, nu ne-a părut de loc a fi de origine romană. La îndemnul preotului unitarian Dénes Benczô din comuna Merești, bun cunoscător al locurilor, care a observat primul fragmente ceramice de diferite tipuri, ne-am urcat și pe vîrfșorul de stîncă de calcar numit "Dîmbul pipașilor" (Pipások dombja), unde am avut prilejul de a constata existența unei așezări de lungă durată cu cel puțin trei perioade de locuire: epoca bronzului (faza evoluată și finală a culturii Sighișoara—Wietenberg), epoca La Tène III (dacică, faza clasică)⁷. Întrucît în legătură cu ambele aceste două obiective (*vallum*-ul și așezarea de lungă durată) în literatura de specialitate străină s-au polarizat niște vederi greu acceptabile sau chiar inacceptabile față de cunoștințele actuale despre tot ce știm referitor la chestiunea cu pricina, considerăm necesar s-o examinăm mai detaliat.

Așa cum am putut deduce, eraorea pornește de la vestitul filolog și istoric german, Konrad Cichorius⁸. "Constatățile" acestuia, fără nici un control prealabil au fost preluate de alți savanți de seamă, cum a fost, de exemplu, R. Paribeni și alții, dînd posibilitate unor confuzii de idei cu circulație internațională. Răsfoind, de pildă, și opera cunoscută a omului de știință italian, intitulată *Optimus*

⁴ Cf. *Harta geologică a Republicii Socialiste România*. Scara: 1: 200.000 L-35-XIV.20. ODORHEI, București, 1968, p. 14—15, 19—20; redactori: M.Săndulescu, Al.Vasilescu, A.Popescu, M.Mureșan, Adela Arghir-Drăgulescu, T.Brandabur; notă explicativă: Al.Vasilescu, M.Mureșan, Ileana Popescu, Jana Săndulescu, A.Popescu, T.Brandabur.

⁵ A *Limes Dacicus p. két Küküllő és Olt közötti részlete Udvarhely megye keleti részeiben Oroszfalutól (!) Alsórákosig*, ArchKözl, XIX, 1895, p. 24—25; vezi, și Ist. Paulovics, *Dacia keleti határvonala és az úgynevezett "dák" -ezüstkincsek kérdése*, Kolozsvár, 1944, p. 54.

⁶ În legătură cu configurația terenului, vezi A.Kristó: blocdiagrama: *A Vargyas-szurdok fejlődése és vázlatos tömbszelvénye. Evoluția și formele actuale ale Cheilor Virghișului, A homoródmási Vargyas-szurdok geomorfologiai problémái. Problemele geomorfologice ale defileului Virghișului de la Merești, A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Almanahul Muzeului din Cristuru Secuiesc, Miercurea Ciuc, 1974, p. 5—16, fig. 1. Cf. și Z. Kisgyörgy-Ist. Dénes, A homoródmási "Orbán Balázs" barlang. Peștera "Orbán Balázs" din Merești, Acta Hargitensis, I, 1980, p. 351, 357; M. Grigore, *Defileuri, chei și văi de tip canion în România*, București, 1989, p. 232—234, 263, 276 nr. 138.*

⁷ În legătură cu primele rezultate ale săpăturilor arheologice de amploare efectuate în vara anului 1986, cf. Ist.Ferenczi—V.Șoiom, *Raport de săpătură la Sesiunea a XXI-a anuală de rapoarte, Timișoara, 1987, și perioada feudalismului timpuriu (secolele XI—XIII)*.

⁸ *Die Reliefs der Trajanssäule*, vol. III, Berlin, 1900, p. 398.

Princeps", se pot citi următoarele⁹ "... Abilele operațiuni ale armatelor romane i-au obligat pe daci să se retragă într-o mare fortăreață și sub zidurile ei a culminat acțiunea militară a acestui al doilea război..." Dăm mai departe textul notei nr. 30. "... Fără îndoială și această puternică cetate, între ale cărei ziduri se afla însuși regele și care cu atîta energie era apărată este capitala regelui dac, pe care Cassius Dio (68, 14) și Plinius (*Epist.*, VIII, 4) o menționează ca fiind cucerită în al doilea război. Cichorius, care a adăugat lungului studiu asupra columnei și repetate călătorii pe locurile războiului, își propune într-un *excursus* (*op. cit.*, III, p. 398 [este vorba de: *Die Reliefs der Traianssäule*, Berlin, 1900]), să se determine poziția geografică a acestei cetăți.

Avem cîteva date din Cassius Dio; referindu-se la expedientul la care recurge Decebal pentru a-și ascunde comorile [...] ne vorbește despre un curs de apă și despre peșteri în vecinătatea cetății de scaun. Cursul de apă căruia i se dă numele Sargetias, de altminteri cu totul necunoscut, nu putea fi decît un riuleț de mică importanță. Într-adevăr, nu ar fi fost posibil cu cunoștințele primitive ale barbarilor în mecanica lichidelor să-i devieze cursul pentru a ascunde în albie comorile și mai ales nu ar fi fost posibil să îndeplinească acest lucru într-un timp atît de scurt, încît

⁹ OPTIMUS PRINCEPS. Saggi sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano, I, Messina, 1926, p. 296—297, cu nota 30. Iată textul italian în întregime: "... Le abili operazioni degli eserciti Romani indussero i Daci a ritirarsi in una loro grande fortezza, e sotto di essa culminò l'azione militare di questa seconda guerra..." Textul notei nr. 30. "... Non può dubitarsi, che questa forte città, entre le cui mura è il re stesso, a che così energicamente è difesa, sia la capitale del regno dacico, che Cassio Dione (68, 14) e Plinio (*Epist.* VIII, 4) dicono espugnata nella seconda guerra. Il Cichorius che al lungo studio della colonna fece seguire anche ripetuti viaggi sui luohi della guerra, si propone in un *excursus* (I.c.III, p. 398) di determinare la posizione geografica di questa città.

Alcuni dati si possono avere da Cassio Dione; riferendoci questi dell'espedito, cui Decebal ricorse per celare i suoi tesori [...] ci parla di un corso d'acqua e di caverne vicine alla reggia. Il corso d'acqua cui è dato il nome di Sargetias, d'altra parte affatto sconosciuto, non può essere stato che un fiumiciattolo di poca importanza. Non sarebbe stato infatti possibile alle primitive cognizioni dei barbari sulla meccanica dei liquidi deviarne il corso per celare nel letto i tesori, e soprattutto non sarebbe stato possibile compiere questa opera in tempo brevissimo, si da riuscire a tenerla segreta a tutti, tranne agli operai e a pochi amici del re, se si fosse trattato di un corso d'acqua di qualche rilevanza.

Le caverne esistenti presso la città dovrebbero essere state o per ampiezza, o per profondità e per complicità di pianta degne di nota, si de avere una certe celebrită; Cassio Dione infatti la denota *εισηγηταια* non *εισηγηταια*. Questi i dati della tradizione scritta: i rilievi della colonna offrono pure alcuni punti di riferimento per la conoscenza del terreno e della posizione della città. In sostanza si tratta di una città abbastanza grande con mura e fortificazioni in parte di modello romano, ma con case e altri edifici di tipo del tutto dacico. Si adagia essa sui fianchi di un monte, e le estreme sue propaggini si estendono al piano. Dietro a lei si leva assai più ripido il monte con cime che gli assediati romani non raggiunsero, e attraverso le quali sfugi forse Decebal con parte dei suoi. Naturalmente queste caratteristiche non sarebbero sufficienti a identificare con qualche probabilità un luogo in tutte la superficie della Dacia, ma il Cichorius tenendo per fermo, che i Romani siano rimasti padroni della parte di Dacia occupata con Sarmizegetusa nella prima guerra, riconoscendo nelle vallate dell'Alt e del Gran Kokel quelle, per dove avviene la marcia parallela di due divisioni romane verso le grande fortezza dace (quando CVI) e identificando il Maros nel grande fiume, che i Romani valicano, dopo espugnata la fortezza (quando CXXXI) pensa di restringere il campo della ricerca al pendic occidentale dei monti di Harghita, e ferma la sua attenzione precisamente al ponderoso gruppo delle grandi caverne di Almas, che sono le uniche della regione e celebrate in tutta la Transilvania. Colà presso è l'altipiano di Kómező (campo di pietre) appoggiato al picco di Máltető, strategicamente assai importante e ben difeso, si che anche nel medio evo fu spesso rifugio alle popolazioni contro le invasioni tartare e turche. Abbondano in quel luogo e nelle prossime caverne di Almas resti di mura e di ripari, e il fiumicello che scorre poco lungi porta il nome di Vargyas non troppo distante de quelle tramandateci da Dione di Sargetias, come in genere tutti i nomi attuali dei fiumi di Transilvania e d'Ungheria ricordano gli antichi.

Il Cichorius fa notare anche, che il Vargyas ha un naturale canale di scarico sotterraneo, e che è facile cosa condurre le acque tutte per quello, lasciando in secco il letto abituale. Si aggiunga, che appunto a questa regione si dirigono le due grandi strade romane della Transilvania Orientale, per quanto non vi si trovino resti di notevoli città romane, sicché non può alle strade attribuirsi altro valore che strategico e militare.

Il Petersen che crede la capitale dacica esser rimasta a Sarmizegetusa anche durante la seconda guerra (vedi sopra pag. 292) si prova anche a dimostrare in un *excursus* [...] che la città riprodotta nei rilievi della colonna ai cadri LXXIV—LXXVI e in cui tutti riconoscono Sarmizegetusa è identica a quella raffigurata nei quadri CXI, CXIII—CXVI riferibili alla seconda guerra, e perciò dal Cichorius ritenuti un'altra città. La dimostrazione del Peterson non mi pare però di matematica evidenza, se più che altro consiste nel toglier di mezzo le obiezioni che a prima vista si appongono a ritenere una cosa sola le due città..." Cf. și K.Cichorius, *op.cit.*, vol. III, Textband, Berlin, 1900, p. 399—400 și fig. CXXXVIII.

să reușească să-l țină secret față de toți, exceptînd muncitorii și cîțiva prieteni ai regelui, chiar dacă ar fi fost vorba de un curs de apă de oarecare mărime.

Grotele existente în apropierea cetății — scrie mai departe R. Paribeni — trebuie să fi fost fie prin întindere, fie prin adîncime și prin planul complicat vrednice de remarcat într-atît încît să aibă o anumită celebritate. Cassius Dio într-adevăr le denumeste *εἰς τὰ σπηλαια* și nu *εἰς σπηλαια τίνα*. Acestea sînt datele din tradiția scrisă. Reliefulurile columnei oferă totuși cîteva puncte de reper pentru cunoașterea terenului și a poziției cetății. Pe scurt, este vorba despre o cetate destul de mare cu ziduri și fortificații în parte după model roman, dar cu care și alte clădiri de tip în întregime dacic. Această se întinde pe pantele unui munte și ultimele sale ramificații se extind la șes. În spatele ei se înalță muntele foarte abrupt cu vîrfuri pe care asediatorii romani nu le-au atins și printre care a fugit probabil Decebal cu o parte din ai săi. Într-adevăr, aceste caracteristici nu ar fi suficiente pentru a identifica cu o oarecare probabilitate un loc pe întreaga suprafață a Daciei, dar Cichorius susținînd că romanii au rămas stăpîni a acelei părți din Dacia ocupată împreună cu Sarmizegetusa în primul război, recunoscînd în văile Alt [= Olt] și Gran Kokel [= Tîrnava Mare] acelea pe unde înaintează paralele cele două divizii romane spre marea cetate dacică și identificînd Maros [= Mureș] cu marele rîu pe care romanii l-au trecut după ce au cucerit cetatea [...] se gîndește să restrîngă cîmpul cercetării la pantele occidentale ale munților Hargitta [= Harghita] și-și fixează atenția exact asupra grupului important de peșteri din Almas [= Merești], care sînt singurele din regiune și renumite în toată Transilvania. Acolo, în apropiere este platoul Kőmező [cîmp de pietre] sprijinit de pîcul Máltető, strategic foarte important și bine apărut, așa încît și în evul mediu era adesea locul de refugiu al populației în timpul invaziilor tătare și turce. În acel loc și în apropiatele grote de la Almas [= Merești] abundă urme de ziduri și de adăposturi, iar rîulețul care curge nu departe poartă numele de Vargyas [= Virghiș], nu prea depărtat ca nume de cele transmise de către Dio despre Sargetias [?], cum în general toate numele actuale ale rîurilor din Transilvania și Ungaria le amintesc pe cele antice.

Cichorius amintește — scrie mai departe R. Paribeni — și că Vargyas [= Virghiș] are un canal natural de scurgere subterană și că este ușor ca toată apa să fie condusă prin aceasta scînd albia obișnuită. De adăugat că tocmai spre această regiune se îndreaptă cele două mari drumuri [?] romane din Transilvania orientală și întrucît aici nu se găsesc urme de orașe romane însemnate, nu se poate atribui drumurilor altă valoare decît strategică și militară.

Petersen, care crede că la Sarmizegetusa a rămas capitala dacică și în timpul celui de-al doilea război (vezi mai sus p. 292) încearcă să demonstreze într-un *excursus* [...] că cetatea reproducă în reliefulurile columnei în scenele LXXIV—LXXVI și în care toți recunosc Sarmizegetusa este identică cu cea reprezentată în scenele CXI, CXI-II—CXXI [...], referitoare la al doilea război și totuși considerate de Cichorius o altă cetate. Demonstrația lui Petersen nu-mi pare însă de evidență matematică — constată R. Paribeni —, întrucît ea constă mai ales în a înlătura obiecțiunile care la prima vedere se opun la a considera cele două cetăți ca una singură..."

Cu ocazia primelor noastre investigații afirmația că în această zonă muntoasă destul de nepopulată în decursul mileniilor au existat mai multe așezări (excuzînd mai multe peșteri fosile, încăpătoare din Cheile Virghișului)¹⁰ ni s-a părut a fi cu totul nejustificată, întrucît pe suprafața micului platou carstic acoperit cu un strat de sol brun mai gros sau mai subțire de pădure, nu s-a observat nici măcar cea mai neînsemnată urmă dacică sau romană.

Această situație s-a schimbat însă total în urma efectuării unor periegeze

¹⁰ Cf. s.v. *Merești*, *Repertoriul arheologic al României*, păstrat în formă de manuscris la Institutul de arheologic și istoria artei din Cluj-Napoca.

mai atente pe teren, precum și a unor săpături în vara anului 1983 cu caracter informativ, vizînd secționarea "Șanțului tătarilor". Deși la prima vedere nu părea a fi o construcție defensivă romană nici prin aspectul său general, nici prin dimensiuni (deosebindu-se în mod considerabil de porțiunile de *vallum* roman din împrejurimile comunei Poieni (jud. Cluj) sau al centrului roman *Porolissum* (jud. Sălaj)¹¹, totuși era absolut necesară secționarea pentru a clarifica caracterul ei. Conform rezultatelor observațiilor făcute în cursul lucrărilor s-a dovedit faptul că construirea "Șanțului tătarilor" nu poate fi atribuită unei hotărîri a comandanților militari romani care activau pe această porțiune a *limes*-ului provinciei Dacia, ci reprezintă urmarea unei măsuri luate în apărarea populației din localitățile apropiate¹² în epoca feudalismului timpuriu.

Rezultatele amintite au o importanță redusă însă față de problema pe care vrem s-o ridicăm în cele ce urmează. Urme dacice au fost semnalate și chiar săpate¹³ în peștera cea mare din Cheile Virghișului, dar cele descoperite de noi în porțiunea de sud-vest a "Cîmpului de piatră" (Kómező), și anume, prin executarea unor sonde la capătul de vest al "Șanțului tătarilor", precum și în virful stîncos al "Dîmbului pipaișilor" nu erau cunoscute. Acest mic virf îngust, de formă piramidală, foarte greu de atacat din mai toate părțile, are mai multe terase măcar parțial antropogene, săpate în stîncă de calcar mezozoic! În aceste săpături de dimensiuni reduse, cu caracter cu totul informativ, s-au descoperit urmele unei așezări din a doua jumătate a epocii bronzului de tip Wietenberg-Sighișoara, precum și a uneia, de mai mare întindere și de o importanță deosebită din a doua vîrstă a fierului, și anume din perioada clasică a culturii dacice (secolul I î.e.n. — secolul I e.n.). Trebuie subliniat faptul că, săpînd pe unele din terasele de pe acropola așezării s-a aflat nu numai ceramică tipică de uz casnic, lucrată cu mîna, ci și fragmente ceramice foarte fine, chiar de lux unele, poate importuri sau imitații grecești reușite.

Descoperirea acestei așezări dacice, aproape inexpugnabilă, apărută de condițiile de relief aruncă într-o măsură oarecare o lumină nouă asupra problematicii identificării hidronimului antic *Sargetias*. K. Cichorius — nu știm pe ce bază — consideră drept capitala Daciei de dinaintea cuceririi romane localitatea antică situată deasupra defileului foarte strîmt al Virghișului, punînd semnul egalității între aceasta, pe de o parte, și *Sarmizegetusa Regia*, pe de altă parte, iar — luînd în considerare afirmația arhicunoscută a lui Cassius Dio — pîrul de munte, actualmente denumit Virghiș, îl identifică cu *Sargetias*. Necunoscînd realitățile istorico-geografice din Transilvania, R. Pariberi preia această opinie, considerînd-o drept acceptabilă.

Pentru clarificarea problemei — dacă este posibil acest lucru din capul locului — trebuie să ne ocupăm, pe scurt, de chestiunea denumirii pîrului de munte *Sargatias*. Luînd în considerare încercările de localizare a rîulețului de munte amintit, aflăm, cu oarecare surprindere, că nici pe departe nu s-a format o opinie unică în privința identificării hidronimului cu vreo apă curgătoare stabilă în mod precis. Ba mai mult, unii dintre cercetători sînt de părere că un rîu cu acest nume nici nu a existat, ci este o simplă născocire a lui Cassius Dio ca să-și facă mai interesantă, mai atrăgătoare narațiunea. În concluzie, deci, cei care s-au ocupat cu această chestiune, au păreri diametral opuse. Dar să vedem lucrurile puțin mai îndeaproape.

¹¹ Vezi, Șt. Ferenczi, *Die Erforschung des römischen Limes auf den Höhen des Mesegebirges, Dacia*, N.S. XI 1967, p. 143—162; idem., *Observații cu privire la sistemul și caracterul așa-zisului "Limes Dacicus"*, *Acta MN*, V, 1968, p. 80, 82, 83, 92; idem., *Neue Forschungsergebnisse über den Limes des innerkarpatischen Daziens, Dacia* N.S., XVIII, 1974, p. 132; N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. I. Linia înaintată de fortificații mici de pe sectorul de NV al limesului provinciei între castrule de la Bologa și Tihău*, *Acta MP*, IX, 1985, p. 158—159, nr. 2, 26, 39, 52, p. 161, 177, 178.

¹² Pentru toate acestea, vezi raportul nostru preliminar, prezentat la lucrările celei de a XVIII-a sesiuni anuale de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1993, organizată la Alba Iulia, în zilele de 26—27 martie 1984.

¹³ Cf. Z. Kisgyörgy—Ist. Dénes, *Acta Hargitensis*, I, 1980, p. 351.

Înainte de toate să cităm textul original al lui Cassius Dio — Ioannes Xiphilinos, preluat din traducerea clasică publicată în primul volum al "Izvoarelor privind istoria României"¹⁴. Iată pasajul respectiv: "... Fură descoperite și comorile lui Decebal, deși se aflau ascunse sub riul Sargetia, din apropierea capitalei sale. Căci [Decebal] abătuse riul cu ajutorul unor prizonieri și săpase acolo o groapă. Pusese în ea o mulțime de aur și de argint, precum și alte lucruri foarte prețioase — mai ales dintre cele care suportau umezeala —, așezase peste ele pietre și îngrădise pământ, iar după aceea aduce riul din nou în albia lui..." Pe aceeași pagină, în nota 155 se menționează: "Povestea aceasta nu este confirmată de nici un alt izvor".

a) Dintre acei care iau drept valabilă, realistă, afirmația lui Cassius Dio trebuie să-l amintim pe luminatul domn al Moldovei, Dimitrie Cantemir. Acest mare gânditor se referă la *Strelța*, apă care "cură dinspre Maramureș spre Tisa"¹⁵. Gr. Tocilescu — bazându-se pe opinia unor înaintași de seamă — crede că numele antic corespunde

¹⁴ *Fontes ad historia Dacoromaniae pertinentes*, I, Ab Hesiodo usque ad Itinerarum Antonini. Izvoare privind istoria României, I, București, 1964, p. 655.

¹⁵ Cf. *Hronicul vechimii româno-moldoavilor*, p. 189. Citează I. Minea, *Despre Cantemir*, Iași 1926, p. 116. Notăm că în opera lui Al. Philippide (*Originea Românilor* (I), I—II, Iași 1923—1926) hidronimul *Sargetias* nu figurează. Dintr-o serie întreagă de autori, mai vechi sau mai noi, care preiau părerea altor cărturari ai secolelor XVI—XVII (de pildă, István Szamosközy — Zamosius) amintim doar pe Fr. Fasching (*Novae Daciae ex Probatissimis Scriptoribus Deprompta*, Claudiopol Transilvaniae, 1743, p. 40—41: "... Quam plurimos insuper haec Provincia amnes, eosque limpidissimos numerat, ut Sargetiam sau Strig [= Streul]..."; p. 44: "... Montes insuper a Millenbachio [= Sebeș-Alba] civitate, qua parte ad meridia Hâczeg [= Hateg] & Sil [= Iul] oppida declinant aversa autem elegans & prope ad integrum puritatem vel fluvii ipsi dant aurum, quo chrysus recte vocant..."); J. Fridvalsky (*Minero-logia* (!) *Magni Principatus Transilvaniae seu metalla, semi-metalla, sulphura, salia, lapides & aquae conscripta*, Claudiopol, 1767, p. 41: "... Sargetia seu Strigh [= Streul], Strella, vel etiam Strolla..."; Samuelus Köleséri de Keres-Eer, *Auraria Romano-Daciae*, Posoni & Cassovia, 1780, p. 27, 29. "... 15. In, vel ad ripam strigii (!), olim Sargetiae amnis, prope Raglam Decebali Aegetusami, quam ali ridicule ad Albam locant, effossi, Istius thesauri memorata Xiphilino, Epitomatore Dionis, ac omnium inde scriptorum rerum Daciarum traditio fabulosa non minus, ac commentitia est; quam sepulcrum Cyri thesauris ingentibus repletum. Probabil haud est Decebalum de sua, suorumque fortuna desperantem in fluvium Aegetusam praeter labentem, cuius tanta ibidem vaditas, ut omnes in fundo lapillos numeras; tanta vicissim capiosus imbribus aucti rapiditas, ut securitatem nullus oppositus obex, aut defossa formix promittat, submergere thesaurum regium maluisse, quam montanis occultare cauernis, alpiumque quibus regio adiacet, credere silentio. [...] 16. Stabiliri nihilo-minus a recentioribus verisimilitudo visa perdidit auri *Lysimachei*, piscaturam in ripa Strigii anno 1545. factam, qua reliquias thesauri Decebali post Traianum detectas esse persuadere nituntur [...] Se vitrum in fluvio Sargetio, vel si in illo, quia prope ad influentum Marusii [= Mureșul], quinque autem miliaribus a Regia a Decebalaea inuenta sunt, ut perhibetur, an pars reconditi thesauri censerii possint, vel ipso autore ex massa auri, quam titulo Thesaurarius Isabellae Ex-Reginae et Joannis secundi [este vorba de principele Ioan Sigismund] possederat, cusi fuerint, quis certo affirmabit...". Vestitul cronicar transilvănean Farkas (Wolfgang) Bethlen din secolul al XVII-lea în opera sa postumă (*Historia de rebus Transilvanicis*, tom. V, nunc primum e manuscriptor editus, Cibinii, 1780, p. 23, 214, 445) a identificat și el hidronimul antic *Sargetias* cu Streul. El a avut părerea că: "... *Sargetius* sive *Sargetia*, Hungaris *Sztrigy*, seu *Istzrigy*, Transilvaniae fluvius". Încă mai mult, într-un alt loc (ed. II. Cibinii 1789, p. 223), descrie Streul amănunțit. Observă că acest riu de munte cu debit constant mare de apă și cu repeziunea cu care curge este [a fost] cu totul prielnic pentru a ascunde comori în albia sa. Anume apa Streului își schimbă de multe ori albia [panta longitudinală a râului, precum și a afluenților lui mai de seamă din Depresiunea Hategului și cea a Călanului fiind foarte redusă față de cantitatea aluviunilor cărată din Masivul Retezatului și Munții Șureanului]. Riul prezintă o albie supraliniată cu aluviuni din care cauză din loc în loc el se desparte în mai multe brațe. Puhoițele râului, aluviunile aduse în cantități imense, fac ca vechea albie a râului părăsită să dispară după un interval de timp relativ scurt. Iată ce scrie textual: "... Est Sargetia, cuius mentio est apud Dionem in Troiani (!) cum Deceballo (!) Rege Daciae bello limpidissimus Transylvaniae fluvius, ab ferream pilaram salubius violentis torrentis instar erumpens, magis quam effluens. Omnium Transylvaniae fluvium impatientissimus ripae est, novos alveos, novaque vade identidem facit, adeoque a seipso passim desciscit, ut non recta fluere, sed peregrinari per campos videatur. Ad haec, cum imbribus lymphatus agitur, torrentibusque impletur, Saix et cotibus seipsum implet; nunc hic, nunc illic vadum aperit, oblitat, sublimat, traiectionem variat. Is ubi a fonte viginti passuum millia conficit, paucos interea rivos de raptu sibi vindicans, ac late montes, viciniamque eorum indignatus, ab se dimovit (accentuările ne aparțin [...]), rapidum frems ad Castrum Arany (quod latine *Aurum* significat) In Marusium undas cum nomine praecipitat, et qui dicebatur, vocari definit...". J. Benkő (*Hunyad vármegyérol, Transsylvania Specialis*, tradus, adnotat cu prefață, note de J. Koncz, *A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Értéktöze*, XII, 1901, p. 15: "... Sztrigy [= Streul], másnéven Sargetia..."); L. Kőváry (*Erdély építészeti emlékei*, Kolozsvár, 1866, p. 34: "... A Sztrigy vize [= Streul]. Latin neve Sargetia, németül Strehlbach..."; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 30: "... În fața înfrîngerii, Decebal nu se pleacă. Hotărît să ducă lupta mai departe, el retrage ceea ce îi mai rămăsese din ostași, după ce mai înainte avusese grăiă să ascundă tezaurule în albi a riului Sargetias (Streul). Aici au fost găsite de Traian, după destăinuirile unui prizonier dac, *Bicilis*..."). Izvoare privind istoria României, I, București, 1964, p. 781 (red. VI. Ilescu, V.C. Popescu, Gh. Ștefan), stă următorul text: "... Sargetia (azi probabil Streul), riu în Dacia..."

denumirea actuală a râului Strei (care izvorește parte din Munții Șurianului, parte din masivii Retezatului și Godeanului-Țarcului)¹⁶. N. Vulic preia drept valabilă afirmația lui Cassius Dio (LXVIII, 14, 3) și a autorului bizantin Ioannes Tzetzes fără nici o observație¹⁷.

Marele erudit al arheologiei românești, care a fost V. Pârvan, discutând în mai multe rânduri în opera sa "Getica" problema hidronimului *Sargetias*, ajunge la următoarea concluzie: "... Livius (XLIV, 26, 7) cunoaște — pentru secolul al II-lea a. Chr. — în teritoriul *Maedi*-lor dintre *Axios* și *Strymon*, localitatea *Desudava* [...] Pe de altă parte, tot prin aceeași regiune, unde trebuie să căutăm *Desudava*, un excerptator bizantin [...] ne-a păstrat numele de râu Σαργυρίας care e cvasi identic cu aceea *Sargetias* dacică, de care ne vorbește Cassius Dio [...], cu prilejul ascunderii tezaurului lui Decebal¹⁸ ..." Iar în privința caracterului lingvistic al hidronimului spune următoarele: "... Păreră ca aceea lui G[udmund] Schütte că în *Sarmizegethusa* ca în *Sargetias* (= *Sarm(ati)getias*) avem a căuta un toponimic sarmatic, sînt fundamental greșite din motiv cronologic [...] că dacă e vorba de iranieni în Ardeal, înainte de Traian, singurii la care ne putem gândi sînt scythii, în vreme ce sarmații se vor infiltra mult mai târziu. Dar nici etimologia lui W[ilhelm] Tomaschek nu e completă și chiar nu ni se pare exactă perfect..."¹⁹. Mai încolo afirmă — credem pe bună dreptate — că: "... Trebuie reținută constatarea că chiar în lista lui Ptolemaeus numărul orașelor de aspect onomastic străin e absolut disparent: doar singure două originar celtice, unul în NV, rămas poate încă celtic, Rucconium, la Anarți, iar celălalt în E, Ramidava, de mult getizat. Cum însă la țară străinii se așezau mai puțin și cum Romanii înșiși au păstrat în mare parte chiar la orașe toponimia getică (vezi itinerarii și inscripțiile), e ușor de înțeles în ce număr precumpănitor se va fi prezentat lista așezărilor ome-nești cu nume indigene, din Dacia proprie. Chiar însă cu puținul ce ni s-a păstrat putem să ne dăm seamă de vechimea și intensitatea elementului getic în Carpați. Puținele urme de toponimie scythică ne sunt cu atât mai prețioase cu cît ele trădează prin forma lor thracică prezența Geților aici, ca populație băștinașă, la venirea Scythilor: *Saci-dava*, *Zargi-dava*, *Napuca*, *Palo-da*, *Sarget-ias* [accentuarea n.n.], *Abie-ta*, etc., în vreme ce, dacă Geții ar fi venit mai târziu, după Scythi, numele de localități iraniene ar fi avut în întregime, ca în Rusia sudică, forma scythică. E adică același fenomen ca și la toponimicele celto-gete: *Ramidava*, *Piroboridava*, etc.: elementul băștinaș getic — la această epocă ne mai discutat de nimeni — imprimă pe cetea lui numelor de orașe [și de ape] ale intrușilor în ținut compact getic"²⁰.

¹⁶ *Dacia înainte de romani*, București, 1880, p. 614. Ideea este preluată și de N. Drăganu, *Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomastice*, Academia Română, Studii și cercetări, XXI, București, 1933, p. 276.

S.v. *Sargetias*, RE, ser. II, I, 2, Stuttgart 1920, col. 2498. (Cass. Dio, LXVIII, 14, 3; Tzetzes, Chil II, 61, VI, 53). Fluss in Dakien, an welchen Decebalus' Residenzstadt lag, wahrscheinlich einer der Bäche bei Várhely (Sarmizegethusa)... Nu precizează sau nu ști la care dintre cele două Grădiști se gîndește. H. Kiepert, *(Formae) Orbis* (Antiqui), XVIII. De aceeași părere este și Gábor Téglás în mai multe lucrări ale sale, dintre care cităm numai *Hunyadvörmege földjének története az őskortól a honfoglalásig*, *Hunyadvörmege története*, I, 1, Budapest, 1902, p. 46, 47 (redactat de Géza Kuun, Zsófia Torma și Gábor Téglás).

¹⁸ V. Pârvan, *Getica*, p. 230. Cf. și I. I. Russu, *Sarmizegetusa. Contribuție la toponomastica tracă*, AISC, II, 1933—1935, p. 174, ca nota nr. 4.

¹⁹ Idem., p. 263

²⁰ Idem., p. 285. Poate, aici este cazul să menționăm că I. I. Russu în opera sa (*Limba traco-dacilor*², București, 1967) nu se ocupă cu hidronimul *Sargetias*. Socotim că acest lucru nu este cu totul întâmplător, ci înseamnă că — în mod tacit — și marele tracolog, dispărut nu de mult, a ținut seama de originea străină a hidronimului în cauză. De altfel, este de menționat că lucrări speciale asupra raporturilor lingvistice daco-traco-iraniene și româno-iraniene sînt destul de rare. În rândul acestora, amintim următoarele: O. Densușianu, *Irano-romanica* (părțile I și II), *Grai și suflăt*, I, 1, 1923, p. 39—71; II 1924, p. 233—250; idem, *Noms de lieu roumains d'origine iranienne*, *Donum natalicium Schrijnen*, 1929, p. 426—430; V. Pârvan, *Considerații asupra unor nume de riuri daco-scitice*, *Analele Academiei Române. Memoriile secției istorice*, seria III, I, memoriul I, București, 1923; C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, *Akademie der Wissenschaften in Wien, ArchAnz*, 1925, No XIIa, p. 69 și urm.; Al. Rosetti, *Vestiges de la langue scytho-sarmate*, *Mélanges de linguistique et de philologie*, Bucarest, 1974, p. 357—375 (studiu republicat din *Vieșia românească*, 1930); Cic. Poghi, *Irano-daco-romanica*, *Studia et acta orientalia*, VIII, 1971, p. 25—28 (*Sargetia*, *Sargetae*, nom de tribu scythie (cf. Patsch, *Agathyrsen*, 72); Adrian Riza, *Concordances lexicales entre éléments roumains anciens et éléments relevant des aires iranienne et caucasienne*, *Studia et acta orientalia*, VIII, 1971, p. 29—44.

Scarlat Lambrino, într-un studiu care trădează erudiția sa lingvistică, se ocupă mai pe larg cu chestiunea hidronimului în discuție²¹. Reluând narațiunea lui Cassius Dio în legătură cu comorile ascunse ale lui Decebal în râul *Sargentias*, spicuind în literatura antică, este primul cercetător care constată că o povestire asemănătoare se găsea și în scrierea istorică a lui Diodor din Sicilia, în legătură cu o regiune din partea centrală a Peninsulei Balcanice, anume Peonia, care se întinde în nordul Macedoniei, în porțiunea superioară a văii Vardarului. "... Audoleon, care domnea peste peoni în jurul anului 300 î.e.n., fiind atacat de un rege dușman și-a ascuns comorile tot în albia unui râu numit *Sargentias*. *Zermodigestos*, nobil la curtea sa, a comunicat taina regelui Traciei (probabil, lui Lysimach, care a pus mîna pe aceste comori). Din nenorocire, acea parte din opera lui Diodor în care era vorba de aceste evenimente nu ni s-a păstrat. Avem în schimb, — observă Sc. Lambrino — un rezumat al povestirii într-o prelucrare poetică a literaturii bizantine, Ioannes Tzetzes²² ..." Mai constată că "... tot Tzetzes pomeneste în treacă după Cassius Dio, întîmplarea cu *Sargentias* din Țara Dacilor²³. Această povestire — continuă Lambrino —, care se regăsește cu elementele ei esențiale în două regiuni deosebite, a dat naștere la multe discuțiuni. Deocamdată ținem să amintim — scrie mai departe Sc. Lambrino — că, după exemplul lui W. Tomaschek²⁴, [...] G.G. Mateescu [...] a văzut în *Zermodigestos* un dublet al lui Bikilis după cum întregul fragment de 11 versuri [scrise de Tzetzes] pare a fi puternic influențat de Dio, dacă nu chiar copiat și aplicat în legătură cu Peonia²⁵. Acest fel de a vedea ar trebui să ne ducă în chip firesc la concluzia că povestea din Peonia, atribuită de Tzetzes lui Diodor, este falsă [!] și că nu există un râu *Sargentias* în acea regiune".

După ce Sc. Lambrino analizează în mod amănunțit textele vechi care vorbesc despre evenimentele pomenite, autorul, citat mai sus, ajunge la următoarea concluzie: "... Avem deci la Diodor și la Cassius Dio două povestiri asemănătoare potrivit cărora un rege își ascunde într-o albie de râu comorile [...] Primul eveniment are loc în Peonia la începutul secolului al III-lea î.e.n., cel de al doilea în Dacia, în primii ani ai secolului al II-lea e.n. În amîndouă cazurile avem de-a face cu o simplă legendă care apare des de-a lungul istoriei. Încă J.Dierauer, care nu cunoaște spusele lui Tzetzes cu privire la Audoleon, pune la îndoială adevărul povestirii lui Dio, considerînd-o ca o legendă cu un miez străvechi și care apare mai tîrziu la goți²⁶. C. Cichorius²⁷ și S. Reinach²⁸ accentuează și mai mult asemănarea dintre povestirea lui Cassius Dio și cea în care Jordanes arată cum Alaric a fost îngropat de goți²⁹. La acestea G.A.T. Davies adaugă³⁰ [...] povestirea lui Diodor păstrat la Tzetzes cu privire la comorile lui Audoleon. Considerîndule pe toate, savantul englez trage concluzia că în aceste diferite cazuri se poate urmări o veche legendă balcanică sau carpatică pe care goții au adus-o apoi în Italia..." Conform părerii lui Sc.Lambrino este mult mai probabil însă că în aceste numeroase povestiri să avem o legendă a celților, care s-a transmis apoi popoarelor din Balcani și din Carpați cu prilejul năvălirii diferitelor triburi gallice.

²¹ *Rîul Sargentias și tezaurul lui Decebal, Închinare lui N.Iorga cu prilejul împlinirii vîrstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, p. 223—228.

²² Sc.Lambrino, *op.cit.*, în nota 3 de pe p. 223, trimite la Tzetzes. *Chiliades*, VI v. 470—480.

²³ Sc.Lambrino, *op.cit.*, p. 223, cu nota 4; Tzetzes, *op.cit.*, v. 61.

²⁴ Lambrino trimite la opera cunoscută a lui W.Tomaschek: *Die alten Thraker, Sitzungsberichte der k.u.k. Akademie der Wissenschaften in Wien*, CXXX, 1894, Abh. I, II, 2, p. 98—99.

²⁵ *Granița de apus a tracilor, Anuarul Institutului de istorie națională — Cluj*, III, 1924—1925, p. 74.

²⁶ Sc. Lambrino trimite la: *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans*, M.Büdingen: *Untersuchungen zur römischen Kaisergeschichte*, I, 1868, p. 102, cu nota 4.

²⁷ S.Lambrino, l.c.

²⁸ *Les funérailles d'Alaric*, *Revue Archéologique*, VIII, 1, 1916, p. 13—19.

²⁹ Jordanes, *Getica*, 30.

³⁰ *Topography and the Trajan Column*, *JRS*, X, 1920, p. 20.

Confirmarea acestei ipoteze, Sc. Lambrino o vede în faptul că legenda a apărut pentru prima dată în Peonia, la începutul secolului al III-lea î.e.n., adică aproximativ un secol după apariția unor triburi celtice la Dunărea de mijloc și cam pe vremea pătrunderii acestora către Marea Neagră și Tracia. Conform părerii lui, în Carpați tot influența celtică a făcut-o să apare iarăși în legătură cu Decebal.

Care este concluzia finală a lui Sc. Lambrino? Iată cum conchide cele expuse mai pe larg în studiul său: "... Calitatea legendară a acestor povestiri *nu nimicește însă realitatea* [accentuarea noastră] evenimentelor, a personajilor, și a numirilor geografice [...] De aceea nu se poate pune la îndoială existența celor două râuri cu nume asemănătoare din Dacia și din Peonia. Cel dintâi apare sub forma *Sargentias* la Cassius Dio — Xiphilinos, cel de-al doilea sub forma *Sargentias* la Tzetzes care copiază pe Diodor. Forma cu *n* epentetic, se regăsește, într-un al treilea exemplar la un rîu din Tracia care se numește Σεργεντιου³¹.

Din cele spuse mai sus reiese — continuă Sc. Lambrino — că povestirea lui Tzetzes cu privire la Audoleon există în textul lui Diodor și că rîul din Peonia nu trebuie pus la îndoială. Pentru confirmarea acestei din urmă concluzii, putem adăuga că tocmai existența a două râuri cu nume asemănătoare să nu spunem aproape identice în Peonia și în Dacia a înlesnit, probabil, apariția legendelor în legătură cu sfîrșitul tragic al regelui dacilor..."

Profesorul vienez C. Patsch, punînd la îndoială — pe bună dreptate — afirmația lui K. Cichorius bazată pe opinia lui C. Gooss, H. Kiepert și Th. Mommsen³², ademenit însă de ideea că reședința statului dac a fost situată în Depresiunea Hațegului, la un moment dat se gîndește la "Pîriul Hațegului" (= Galbena), un afluent din stînga a Streiului, care se unește cu Riul Mare cu puțin înainte de vărsarea acestuia din urmă în Strei³³.

În siteza lui H. Daicoviciu³⁴ apare întrebarea dacă nu cumva hidronimul antic se poate identifica cu actuala Apa Grădiștii sau Apa Orașului care constituie pentru fortificațiile dacice din aripa de vest a Munților Șurianului "... un fel de ax și face legătura între marea așezare de la Sarmizegetusa și rodnică vale a Mușului mijlociu".

Rezumînd opiniile celor care au o atitudine pozitivă în privința hidronimului *Sargentias*, luîndu-l drept o realitate din antichitate, majoritatea istoricilor, gîndindu-se conform textului lui Cassius Dio — Xiphilinos, — natural — își aruncă privirile spre zona cetăților dacice din Munții Sebeșului. În majoritatea cazurilor (Gr.G. Tocilescu, Gábor Téglás, N. Drăganu etc.) se gîndesc la importantul rîu de munte care este Streiul. În schimb, V. Pârvan și Sc. Lambrino se ocupă numai cu latura filologică, respectiv de cheștiunea veridicității numelui

³¹ Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 230.

³² C. Patsch, *Der Kampf um den Donaauraum unter Domitian und Trajan* (Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, V/2), Wien-Leipzig, 1937, p. 106, "... Im vereinigten Heerlager fand das zu Feldzugsbeginn übliche Lustrationsopfer statt (CIII), den eine Ansprache des Kaisers an die Truppen (CIV) und ein Kriegsrat (CV) folgten [...] Dass es wieder Sarmizegetusa war, hat Peterson (5 II 6 ff., 72 ff., 82 ff., 134 ff., 146 f. Vgl. Paribeni a.a.0 297 f.) was früher nicht bezweifelt wurde, gegen Cichorius erwiesen, der ihn (211 f., 216 f., 269, 292 f., 398 f.), da sich nach seiner Annahme (Vgl.o.S. 87 Anm. 4) die Stadt samt den ganzen südwestlichen Dazien seit 102 im römischen Besitz befand, nach den östlichen Siebenbürgen an den Westabfall des Hargittagebirges (!) auf das Kőmező oder Steinfeld genannte Plateau nächst Oláhfalú (mit den Almascher Höhlen über dem Bache Wargiasch, einen rechten Tributär des Alt) verjagt hatte..."

³³ *Idem*, p.111. "... Sein reicher Schatz war in Sarmizegetusa zurückgeblieben; Gold, Silber und andere Kostbarkeiten waren im Bett des ab- und wieder zurückgeleiteten Sargentias, an dem die Stadt lag, also des heutigen Hatzegerbaches, eines linken zuflusses der Strell [= Streiul] [trimitte la R.Kiepert și Th.Mommsen, CIL, III, p. 1016; C.Gooss, *Studien zur Geographie und Geschichte des trajanischen Daziens, Programm des evangelischen Gymnasiums in Schönsburg*, 1873/1974, p. 34; *idem*, AVSL, N.F., XIII, 1876, p.318; XIV, 1877, p. 111] durch hernach getötete Kriegsfangene vergraben und gewänder nebst anderem, das die Feuchtigkeit nicht vertrug, in nahen Höhlen verborgen, wohl vermauert worden. Die Depots gerieten später durch Verrat eines eingebrachten königlichen Vertrauensmannes namens Bikilis in die Hände der Römer..."

³⁴ *Dacia de la Burebista la cucerirea română*, Cluj, 1972, p. 127.

antic, fără a-l identifica cu vreun hidronim actual. C. Patsch opinează pentru Valea Galbenă care curge în partea de nord a Depresiunii Hațegului, iar H. Daicoviciu încearcă să-l identifice cu Apa Orașului sau Apa Grădiștii. Fără cunoștințe geografice locale, N. Vulic nu poate lua o atitudine fermă în privința localizării râului antic. Domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir se gîndește la o zonă mult mai îndepărtată, și anume la Țara Maramureșului. În sfîrșit, K. Cichorius și după el R. Paribenî identifică hidronimul antic *Sargetias* cu rîușorul actual Virghiș din estul Transilvaniei.

b). Față de părerea acestor cercetători, alții, ca, de pildă, R. Vulpe neagă în mod categoric existența de odinioară a hidronimului în cauză³⁵, punînd la îndoială justețea afirmației lui H. Daicoviciu, susținută în repetate rînduri³⁶. Expri-mîndu-și părerea opusă argumentării lui H. Daicoviciu, la un moment dat spune următoarele: "... Pe linia tezei sale [...] autorul imaginează în decretul de la Dionysopolis și eventualitatea unui nume *Sargedava* în loc de *Argedava*, presupunînd că ar fi existat un S inițial în partea mutilată a inscripției. Iar acest nume astfel făurît, a-l aminti pe acela al râului *Sargetia*, sub albia căruia, după anecdota transmisă de Cassius Dio [...] și-ar fi ascuns Decebal tezaurul care ar fi identificat cu Apa Grădiștii de la Grădiștea Muncelului și de la Costești. Presupunerea nu este numai foarte fragilă în sine — scrie în continuare R. Vulpe —, dar și cu totul inutilă, fiindcă sînt toate șansele ca un rîu cu nume *Sargetia*, să nu fi existat în Dacia. Cassius Dio care a scris pe la începutul secolului III.e.n. despre fapte întîmplate în anul 106 și care știa că Traian capturase la Sarmizegetusa tezaurul lui Decebal [...] a cedat ispitei pur literare de-a aplica acestui caz floricelele unei versiuni citite la istoricul anterior Diodor din Sicilia (sec. I î.e.n.). [...] Motivul ascunderii de tezaur sub albiile rîurilor este un loc comun în legendele multor popoare vechi și ca atare nu e de luat în seamă aici, dar un rîu *Sargentia* a putut exista în Balcani, căci un loc cu nume asemănător *Sargentzion* este atestat în sudul Traciei. Cassius Dio, suprimîndu-i din nume doar pe *n* din mijloc, a mutat rîul cu legendă cu tot, în preajma Sarmizegetusei, unde numai el îl menționează..."

Ultimul care neagă existența de odinioară în Dacia, a hidronimului *Sargetias* este I.H. Crișan³⁷, însușindu-și întru totul aserțiunea lui R. Vulpe citată mai sus *in extenso*. Ambii acești autori moderni se referă la faptul că numele antic este pomenit numai de Cassius Dio — Xiphilinos, respectiv de Ioannes Tzetzes.

După părerea noastră, argumentarea celor doi cercetători nu poate să rămî-nă în picioare din simplul motiv logic că evenimentul s-a petrecut cu ocazia celor două războaie dacice, numele râului ajungînd *abia atunci* la o oarecare importanță, iar altă narațiune, altă descriere a desfășurării războaielor nu ni s-a păstrat, după cum se știe fiind pierdute atît *Commentarii de bello Dacico* ale lui Traian, cît și "jurnalul de război" al medicului său de companie de origine greacă T. Statilius, Kriton, "Getica"³⁸.

Oricum este, deci, de la sine înțeles că nu dispunem de alte izvoare în privința afirmării sau infirmării existenței hidronimului de *Sargetias*. Cu toate acestea, personal sîntem de părere că numele de rîu *Sargetias* este o denumire reală din antichitate și că trebuie să înălțurăm o atitudine atît de hipercritică asupra sa. La un moment dat, chiar I.H. Crișan recunoaște că: "...Istoria Romană scrisă de Dio Cassius după anul 229 e.n. (cînd s-a retras din viața publică) cuprinde o mulțime de informații deosebit de prețioase cu privire, mai ales la epoca cuceririi

³⁵ Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dacic, Studii și comunicări — Pitești, I, 1968, p. 52.

³⁶ Probleme și perspective ale săpăturilor arheologice din Munții Orăștiei, SCIC, XIII, 1, 1962, p. 14; idem, *Dacii*², București, 1968, p. 116, idem, *Steaua*, XIX, 2, Cluj, 1968, p. 83.

³⁷ Burebista și epoca sa, București, 1977, p. 109.

³⁸ Vezi, Izvoare privind istoria României, I, p. 507.

Daciei de către romani. Cu toate că a fost scrisă mai tirziu cu peste un veac după ce s-au consumat evenimentele, constituie izvorul principal pentru războaiele lui Traian cu Decebal...³⁹

După ce am tratat în mai multe privințe problematica hidronimului *Sargetias*, ne întoarcem la întrebarea pusă în titlul prezentei lucrări: se poate oare identifica hidronimul cu pricină cu riul Virghiș din estul Transilvaniei? Conform textului lui Cassius Dio — Xiphilinos: "... comorile lui Decebal [...] se aflau ascunse sub riul Sargetia, din apropierea capitalei sale". Așezarea dacică din perioada clasică a civilizației de la Merești în nici un caz nu se poate asemui cu reședința Daciei preromane, aceasta fiind identificată cu câmpul întins de ruine de la Grădiștea Muncelului — "Piciorul Muncelului" cu denumirea antică *Sarmizegetusa Regia*.

În cazul așezării dacice de la Merești — după toate aparențele totuși destul de importantă — trebuie să ne gândim la una dintre *davae* dacice⁴⁰. În legătură cu existența acestei așezări nou identificată, ne întoarcem la o posibilitate presupusă de noi cu câțiva ani în urmă⁴¹.

Géza Bakó, ocupându-se de problema localizării așezării antice *Sangidava*, amintită de Cl. Ptolemaeus (*Geographiké hyphégesis*, III, 8, 4), ajunge la concluzia că aceasta trebuie să fi existat în vatra satului actual Sînpaul (com. Mărtiniș, jud. Harghita, și anume, pe teritoriul așa-zisei "Cetatea banului Béla" (Béla bán vára), unde a ființat în perioada preromană o localitate înfloritoare dacică". [...] Este cunoscut că aici se afla, încă din epoca dacică, centrul salinelor [??] de pe valea Homorodului. (Pentru descoperiri, vezi *TIR*, L — 35, București, 1969, p. 67.) Menționarea de către Ptolemaeus a acestui important centru daco-roman este, desigur, un lucru firesc⁴² ...". Din nefericire, argumentarea lui G. Bakó se bazează pe o greșeală grosolană a lui M. Roska⁴³ (strecurată și în *TIR*) care, fără a controla conștiințios realitățile a confundat numele de *Păuleni* (Csíkpálfalva) cu acela de Sînpaul (Homoródszentpál), referindu-se într-un mod cu totul eronat la studiul lui Al. Ferenczi⁴⁴ (autor al cărui nume M. Roska nu mai considera că este necesar să-l citeze). O dovadă în plus pentru *inexistența unei așezări dacice* în partea de est a localității Sînpaul (de pe Homorod), pe locul numit "Cetatea banului Béla" o constituie observațiile noastre repetate în acest sens, făcute cu ocazia săpăturilor arheologice, efectuate în anii 1957—1958 și 1983⁴⁵. Conform realităților

³⁹ Idem, p. 109.

⁴⁰ Pentru această chestiune, vezi, bunăoară: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista...*, p. 127—168; idem., *Fenomenul urban în România*, Apulum, XII, 1975, p. 87—88; I. H. Crișan, *Le caractère des établissements oppidans chez les Daco-Gètes*, Thracia, III, *Academia Litterarum Bulgarica. Primus Congressus Studiorum Thracicorum*, Serdicae, 1974, p. 179—183; idem., *Burebista...*, p. 290—292, 320—339; idem., *Faza oppidană a civilizației geto-dacice*, Ziridava, XV—XVI, 1986—1987, p. 37—42; D. Antonescu, *Aspecte ale arhitecturii și urbanismului geto-dacice*, revista UNESCO, nr. 3—4, 1979; Ist. Ferenczi, *Contribuții la soluționarea problemei formării orașului la daci*, Studii dacice, (sub red. prof. univ. H. Daicoviciu), Cluj-Napoca, 1981, p. 48—64; idem., *Contribuții la problema formării așezării cu caracter protourban la daci (cu privire specială la Sarmizegethusa și basileion) (părțile I—II)*, Apulum, XXV, 1988, p. 127—159, XXVI, 1989, p. 99—134, cu bibliografia citată; H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, București, 1989, cap. *Dispunerea așezărilor în funcție de formele de relief*, p. 77—85. Vezi, și G. Mihailov, *Le processus d'urbanisation dans l'espace balcanique jusqu'à la fin de l'antiquité*, IIIe Congrès International d'Études du Sud-est européen, Bucarest, 1974; I. Glodariu, *Arhitectura dacilor*, Cluj-Napoca, 1983, p. 46—48.

⁴¹ G. Ferenczi—Ist. Ferenczi, *Observații de topografie arheologică în partea superioară a Depresiunii Homoroadelor (jud. Harghita) între anii 1957—1978, Raport preliminar*, ActaMN, XVI, p. 416—417, nota 7.

⁴² Cf. O oxaliție a legiunii XIII Gemina în sud-estul Transilvaniei, SCIVA, 28, 2, 1977, p. 207, cu nota 83; idem., *Claudius Ptolemaeus Délkelet-Erdélyről*, Brassói Lapok, seria III, XI, 1979, 17 febr. p. 3.

⁴³ ErdRep, p. 109, nr. 57.

⁴⁴ Cetăți antice în județul Ciuc, ACMIT, IV, 1932—1938, p. 308, 309, 311 și 316.

⁴⁵ Cf. G. Ferenczi—Ist. Ferenczi, *Săpături de salvare din 1957—1958 de la Sînpaul, Materiale*, VII, 1968, p. 401—405; idem., *Cercetări și sălturi arheologice pe limes-ul de nord-est al Daciei în zona castrului de la Sînpaul (com. Mărtiniș, jud. Harghita)*, comunicare prezentată la lucrările celei de-a XVIII sesiuni anuale de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1983 ținută la Alba Iulia, în zilele de 26—27 martie 1984. Menționăm că singurul material arheologic preroman apărut în cursul lucrărilor datează din a doua jumătate a epocii bronzului, fiind de tip Sighișoara-Wietenberg, faza evoluată.

arheologice și de geografie istorică nu putem, deci, împărtăși încercarea lui G. Bakó de a plasa așezarea dacică *Sangidava* în vatra actualului sat Sînpaul. Trebuie însă să revizuiim și părea noastră anterioară. Dorind să identificăm *Sangidava* cu vreo localitate mai importantă dacică, cu câțiva ani în urmă, și necunoscînd așezarea mult mai importantă de la Merești, ne-am gândit la aglomerarea de așezări de la Miercurea Ciuc-Jigodin, cu urme, de altfel, destul de sărăcicioase față de cele descoperite în interiorul sitului arheologic de la Merești. Dar acum această posibilitate se leagă mai degrabă de stațiunea cu terase, ce se află deasupra Cheilor Virghișului, situată cu cel puțin 15 km mai spre nord-est față de castrul și așezarea civilă romană de la Sînpaul. Această ipoteză nouă de lucru nu contrazice nici fixarea așezării *Sangidava* de către N. Vulic⁴⁶, și nici opiniei marelui erudit-cartograf al antichității H. Kiepert⁴⁷.

Luînd în considerare cele expuse mai sus, sîntem de părere că aserțiunea lui K. Cichorius și după el a lui R. Paribeni în privința amplasării hidronimului în estul Transilvaniei, adică identificarea cu rîșorul Virghiș s-a făcut în mod greșit. Anticul *Sargetias* trebuie căutat, neapărat, în zona complexului cetăților dacice din aripa de apus a Munților Șurianului⁴⁸, în apropierea reședinței reale a regelui dac.

GÉZA FERENCZI — ISTVÁN FERENCZI

⁴⁶ S.v. *Sangidava*, RE, seria II, I, 2, col. 2271, spune următoarele: "Sangidava. Stadt in Dakien [...] Nach Kiepert [...] in Quellgebiet des Alutus". Vezi, și V. Pârvan, *Getica*, p. 259, (*Sangidava*), p. 260, (*Singidava*), p. 750, 753 (*Sargidava*); Aur. Filimon, *Cristești (Sangidava?)*, *Revista de preistorie și antrichități naționale*, II—IV, 1940, p. 89—94; Sev. Dumitrașcu, *Dacidava?*, *Crisia*, I, 1971, p. 39—46; N. Gostar, *La population de la Dacie avant la conquête romaine*, *Le Monde Thrace. Actes du IIe Congrès International de Thracologie*. Bucarest 1976, Paris-Roma-Montreal-Pelham N.Y., 1982, p. 253, cu nota 29; Oct. Floca, *Singidava, Sargetia*, XIII, 1977, p. 172—174. Orientîndu-se după părerea lui Z. Székely, R. Florescu încearcă să localizeze așezarea antică *Sargidava* (și nu *Sangidava* [!], poate este un *lapsus calami*) (cf. Pârvan, V., *Getica. O protoistorie a Daciei*, ediție îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu, Ed. Meridiane, București, 1982, p. 549, cu nota 222) în Depresiunea Ciucului de mijloc. Iată, ce scrie în privința acestei chestiuni: "... Neînclusă de Russu în glosarul lui, localizarea Sargidavei este printre cele mai dificile. Cea mai mare probabilitate — ținînd seama de faptul că coordonatele lui Ptolemeu pentru Sargidava în comparație cu cele pentru *Salinae* și cu cele pentru *Angustia*, o situează într-o zonă de schimbare a erorii zonale — este situarea localității în zona Miercurea Ciucului, unde cetatea dacică Jigodin III durează pînă în epoca imperială romană..." Trimite la Z. Székely, *Contribuții la problema așezărilor și cetăților dacice din sud-estul Transilvaniei*, *Cumidava*, 3, 1969, p. 105—107.

⁴⁷ *Formae Orbis Antiqui*, XVII.

⁴⁸ La concluzie similară a ajuns și cercetătorul german K. Strobel, care, în ultima vreme, s-a ocupat detaliat de problema războaielor lui Traian cu dacii. (Cf. *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, seria *Antiquitas*, Reihe 1, *Abhandlungen zur Alten Geschichte*, Bl. 33, Bonn 1984, p. 216 cu nota 78. Iată ce părere are acest cercetător: "... Bei dem Sargetias wird es sich wahrscheinlich um einen Gebirgsfluss im Inneren des Orăștie-Gebirges im Umkreis von Sarmizegetusa gehandelt haben. Auf keinen Fall kann dieser Fluss mit dem Ort der späteren Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa in der Hațeg-Ebene in Verbindung gebracht werden, wie dies Gauer 40 vermutet. (Allerdings nimmt er noch fälschlicherweise hier die ursprüngliche Hauptstadt des Dakerreiches an). Auch daraus ergibt sich somit kein Indiz für die Lokalisierung der letzten Kämpfe des Decebalus im Bereich des Lagers von Sarmizegetusa (Colonia Ulpia Traiana)..."

PEUT-ON IDENTIFIER LE HYDRONYME SARGETÍAS À LA RIVIÈRE DE VÎRGHIŞ DANS L'EST DE LA TRANSYLVANIE? (Résumé)

Dans son oeuvre *Optimus Princeps* (vol. I, p. 296—297, note 30), le savant italien R. Paribeni identifiait — fondé sur les suppositions de K. Cichorius — le hydronyme antique *Sargetias* à la rivière de Vîrghiş de la Transylvanie orientale (dép. de Harghita). Cassius Dio — Xiphilinos dit *expressis verbis* (LXVIII, 14, 4—5) que *Sargetias* coule tout près de la résidence royale dacique; il en résulterait donc que la capitale de la Dacie préromaine devait se trouver près de cette rivière. L'endroit le plus probable semblerait être un plateau situé au dessus du défilé du Vîrghiş. Mais l'on sait bien aujourd'hui que la capitale du royaume de la Dacie se trouvait au Nord-Ouest des Montagnes de Şurianu, au pied du mont Godeanu (1 659 m, dép. de Hunedoara). On devrait chercher la rivière de *Sargetias* non dans l'Est, mais dans le Sud-Ouest de la Transylvanie. Certains chercheurs l'identifient à la rivière de Strei, d'autres avec Apa Oraşului ou Apa Grădiştii, avec Valea Galbenă; enfin quelques-uns mettent en doute la véracité de l'affirmation de Cassius Dio — Xiphilinos.

Pendant l'été de 1983 on a exécuté des fouilles archéologiques sur le plateau mentionné déjà, près du défilé de Vîrghiş. On a découvert les vestiges d'un important établissement dacique, avec plusieurs terrasses anthropogènes. Il y a de la potterie commune et même de la céramique de luxe (peut-être même des pièces grecques de l'importation). Il doit y avoir existé un centre tribal de type *dava*, qui pourrait éventuellement être identifié avec la *Sangidava* de Claude Ptolémée.

LE CULTE DE NÉMÉSIS ET LES JEUX DE L' AMPHITHÉÂTRE DANS LES PROVINCES BALKANIQUES ET DANUBIENNES*

La plupart des documents que j'ai recueillis jusqu'à présent sont répartis dans le Norique, les Pannonies et le nord de la Macédoine, bien que les provinces intermédiaires entre ces deux extrémités soient aussi représentées (fig. 1). Il faut sans doute voir dans cette répartition géographique la confirmation des voies des échanges économiques et culturels mais aussi de la conquête et de la colonisation. Notons que tous les sites connus du Nord de la Macédoine, dont il va être question, se trouvent sur la *via Egnatia*, sur l'un de ses embranchements en

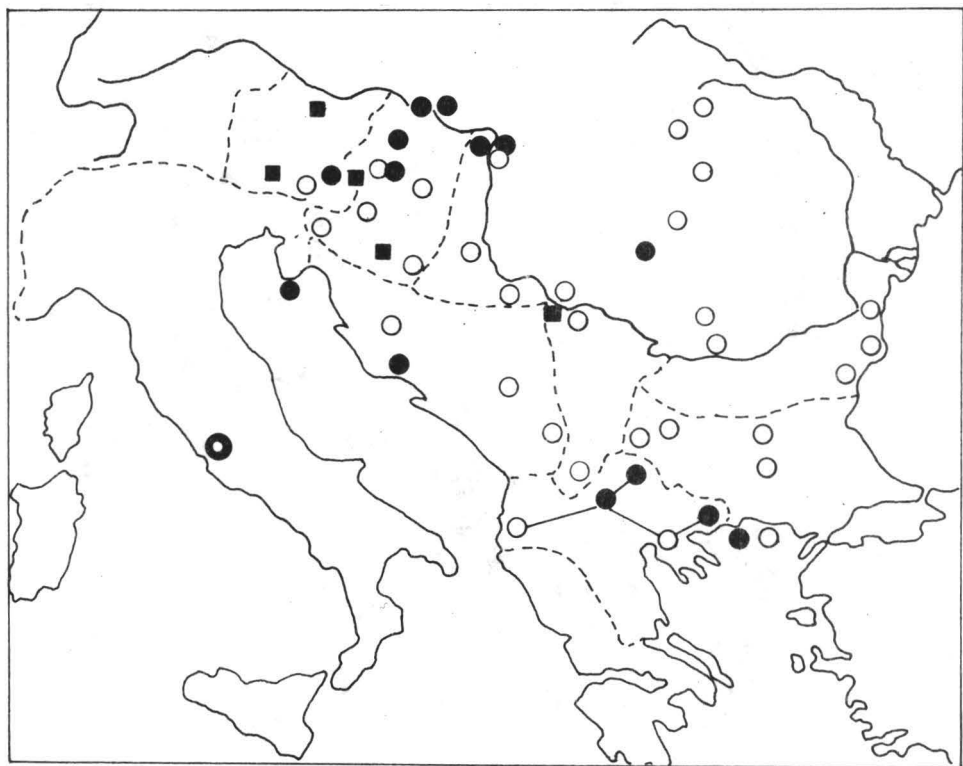

Fig. 1. — Localisation des documents témoignant d'un culte à la Némésis des arènes dans les provinces balkaniques et danubiennes.

- — documents de Némésis retrouvés dans les théâtres et les amphithéâtres.
- — représentations de Némésis avec les armes de la gladiature et des *venationes*.
- — documents de Némésis retrouvés hors de tout contexte agonistique ou de "jeux de l'amphithéâtre".

* Communication faite au Colloque International qui s'est tenu en mai 1987 à l'Université de Toulouse-le-Mirail et au Musée Archéologique de Lattes (Hérault, France) sur le thème "Amphithéâtres et Gladiateurs", et qui doit paraître dans les *Actes du Colloque*.

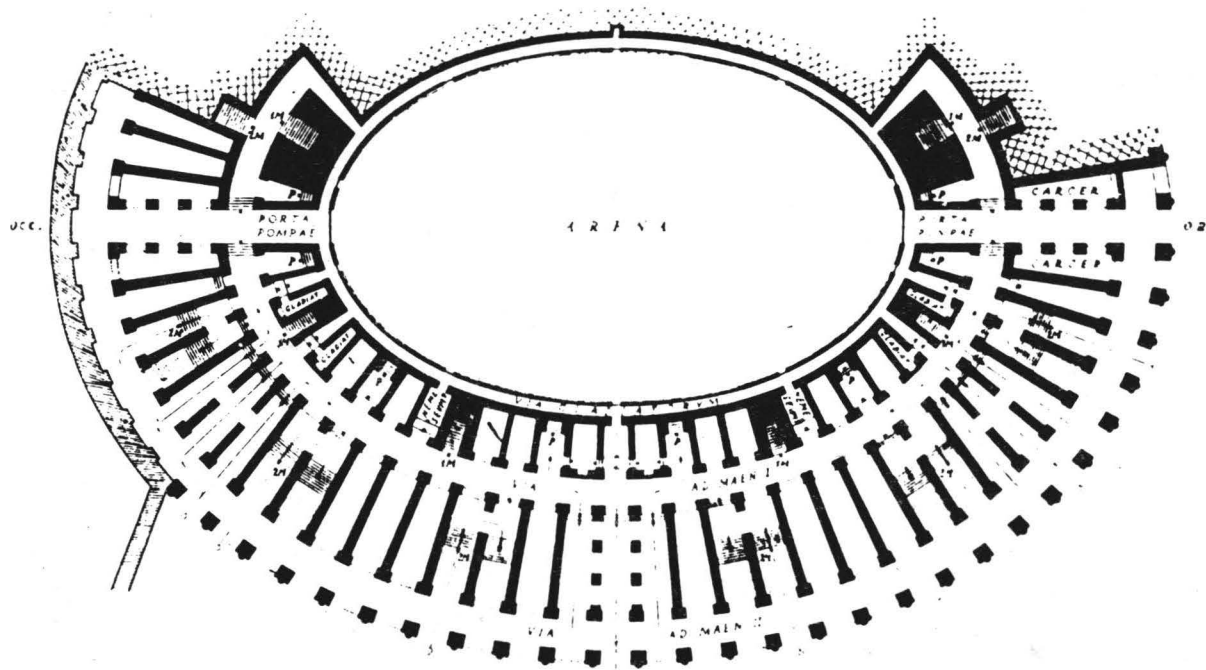

Fig. 2. — Plan restitué de l'amphithéâtre de Salona par E. Dyggve, *Recherches à Salona*, II, 1933, fig. 54 a.

direction du centre de la Thrace, et à son débouché (Héraclea Lyncestis — Stobi — Philippes — Thasos). Notons aussi que les amphithéâtres des deux colonies les plus anciennes d'Istrie et de Dalmatie, Pola et Salona, abritaient dans leurs substructions des *sacella* dédiés à Némésis.

A Pola le *sacellum* avait été aménagé au IIe s. ap. J.C. dans l'espace compris entre deux murs rayonnants du soubassement de la *cavea*, à l'est du couloir axial sud¹. A Salona (fig. 2) il avait été aménagé dans un *carcer*, sous le premier *maenianum* sud. Son entrée donnait dans l'ambulacre et une ouverture basse et étroite le faisait communiquer avec l'arène. Il avait été transformé au IVe s. en oratoire chrétien. C'est un petit autel dédié à Némésis, retrouvé à côté de l'oratoire, qui a permis de connaître la destination initiale de la pièce².

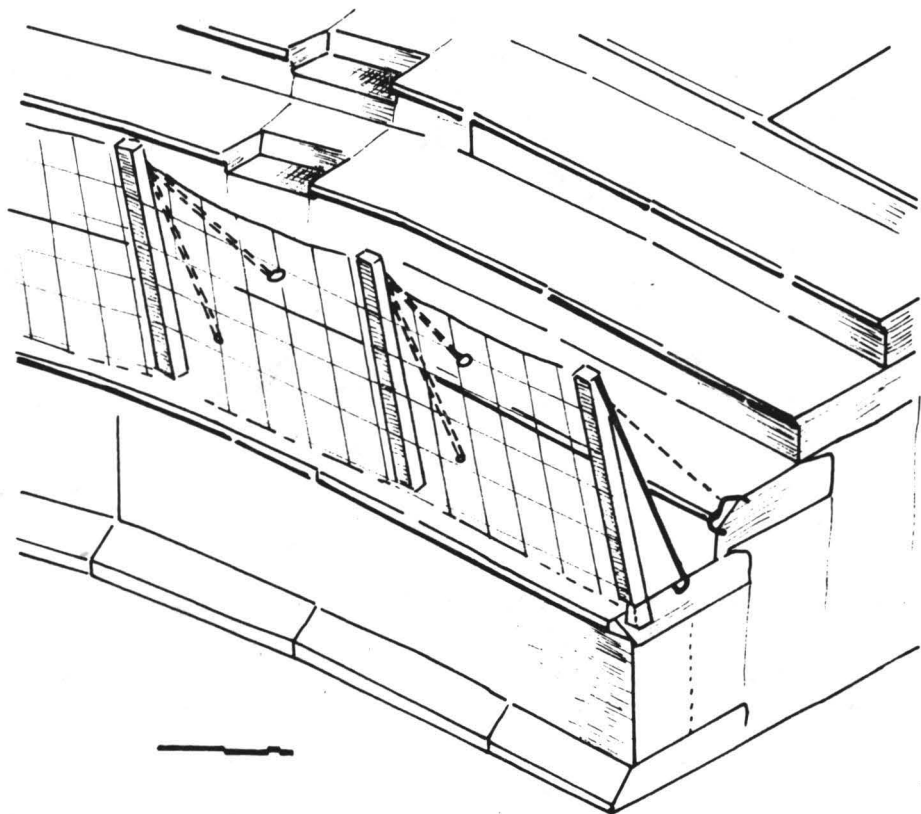

Fig. 3. — Plan et section du podium à l'extrémité Est de la portion conservée par W. B. Dinsmoor dans *Studies in Antiquities of Stobi*, II, Beograd, 1975. Reconstitution du dispositif de sécurité par P. F. Hemans dans *op. cit.*, fig. 4.

En Macédonie les sanctuaires de la divinité ont tous été retrouvés pour le moment dans des théâtres, ce qui a laissé supposer que Némésis était la divinité tutélaire de toutes les sortes de jeux, en particulier des spectacles de la scène³. Or

¹ St. Mlakar, *Das Amphitheater in Pula*, Pula, 1980, p. 18.

² *Dia ... ex jussu Deae (N)emesi / s(oluit) l(ibens) m(erito)*; E. Dyggve, *Recherches à Salona*, II, 1933, p. 102—107 et E. Ceci, *I monumenti pagani di Salona*, I, Milano, 1923, p. 127.

³ P. Perdrizet, *Nemesis*, BCH, 38, 1914, p. 97 sq.

les *orchestrae* des théâtres du municipe de Stobi, de la colonie des Philippes et de la ville de Thasos, où furent élevés des autels, ont toutes été transformées en modestes arènes à partir de la fin du IIe s. ap. J. C.⁴

On constate aussi que ces villes, de même que la plupart des villes de Grèce péninsulaire, n'avaient pas fait construire d'amphithéâtres, mais qu'elles avaient fait aménager leur théâtre en arène. La médiocrité de leur situation économique ne leur permettait pas, selon L. Robert⁵, de financer les édifices coûteux qu'étaient les amphithéâtres; aussi avaient-elles trouvé un moyen économique de donner des combats en faisant transformer leur théâtre, qu'il soit d'origine hellénistique ou romaine.

Dans les quatre théâtres macédoniens les transformations ont touché le cœur des édifices: l'*orchestra*, les premiers rangs de gradins et le bâtiment de scène. Les surfaces de toutes leurs *orchestrae* n'étaient pas dallées mais recouvertes de gravier et de sable comme celle des arènes.

Les *orchestrae* des théâtres de Philippes et de Thasos, d'origine hellénistique, ont été agrandies par la suppression de leurs rangs de proédrie et toutes furent entourées d'un mur de *podium* dont la hauteur varie entre 2m30 à Heraclea (v. la note 4), 2m10 à Philippes, 1m71 à Thasos, 1m60 à Stobi. Les trous de fixation des montants de dispositifs de protection complémentaires (filet ou grille) sont encore visibles dans les murs de *podium* des quatre théâtres, permettant une reconstitution de ce dispositif (fig. 3)⁶.

En outre les débouchés des *parodoi* vers les *orchestrae* de tous ces théâtres avaient été fermés par des portes. A Philippes (fig. 4) le mur du *podium* avait même été complété du côté de la scène par un mur demi-circulaire dont la construction avait nécessité la destruction du *proscenium*. On avait laissé debout le mur de scène à cause de sa décoration architecturale mais on avait aménagé sous la scène un *carcer* d'où partait un couloir souterrain qui débouchait dans l'*orchestra*⁷.

On a retrouvé en 1973 le même aménagement carcéral sous la scène du théâtre de Stobi, complété d'ailleurs par trois *carceres* situés sous les premiers gradins⁸. Pour fermer complètement son *orchestra* on avait placé deux portes aux débouchés des *parodoi* et construit devant la scène, qui communiquait directement avec l'*orchestra* par cinq escaliers dans un premier état, un mur rectiligne (H. 2m50) percé de trois portes (fig. 5). Le couloir ainsi formé entre la scène et le mur rectiligne permettait bien sur les allées et venues des professionnels des jeux et des animaux du *carcer*, situé sous la scène, vers l'arène⁹.

Les transformations de ces *orchestrae* en arènes ont été datées de la fin du IIe s. et du début du IIIe s. par différents vestiges d'un culte rendu à Némésis dans ces théâtres à ce moment-là. A Thasos trois reliefs représentant la divinité avaient été sculptés, l'un sur le pilastre d'*ante* (fig. 6) qui limitait la colonnade dorique du *proscenion* hellénistique rénovée par les Romains, les deux autres sur les assises du *proscenion*¹⁰.

A Philippes ce sont trois reliefs (fig. 7), sculptés sur les parastades de l'en-

⁴ L'existence d'un *sacellum* consacré à Némésis n'est pas encore vérifié au théâtre d'Heraclea actuellement en cours de fouilles. Tome Janakievski, (Fouilles au théâtre antique d'Heraclea), *MacedAA*, 1, 1975, p. 165 sq. et Id., *Zur Frage des Pulpitums bei Theatern mit gemischtem Program*, *Archlug*, 22/23, 1982/1983, p. 88—91.

⁵ L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1943, p. 33, 239, 240.

⁶ E. Gebhard, *Protective devices in Roman theatres*, *Studies in the Antiquities of Stobi*, II, 1975, Beograd, p. 43—63 et Ecole Française d'Athènes, *Guide de Thasos*, Paris, 1968, p. 50 sq.

⁷ P. Collart, *Le théâtre de Philippes*, *BCH*, 52, 1928, p. 103—105.

⁸ D. Mano-Zisi, *Fouilles de Stobi 1973/74*, *Starinar*, 26, 1975, p. 90 sq.

⁹ E. Gebhard, *The theater at Stobi*, *Studies in the Antiquities of Stobi*, III, Titov Veles, 1981, p. 17 sq.

¹⁰ Fr. Salviat, *Le bâtiment de scène du théâtre de Thasos*, *BCH*, 84, 1960, p. 301—316 et Id., *Dédicaces à Némésis*, *BCH*, 86, 1962, p. 596—603.

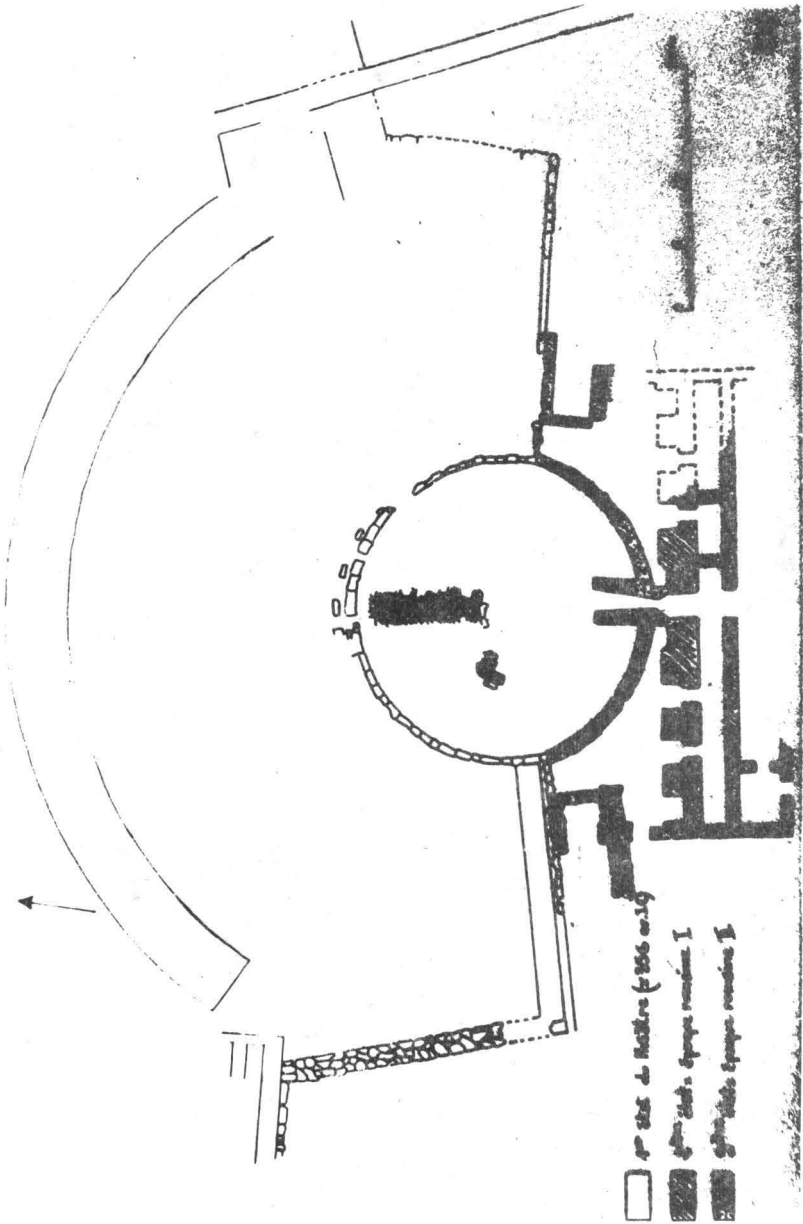

Fig. 4. — Plan du théâtre de Philippos par P. Collart, BCH, 52, 1928, pl. 2 et 3.

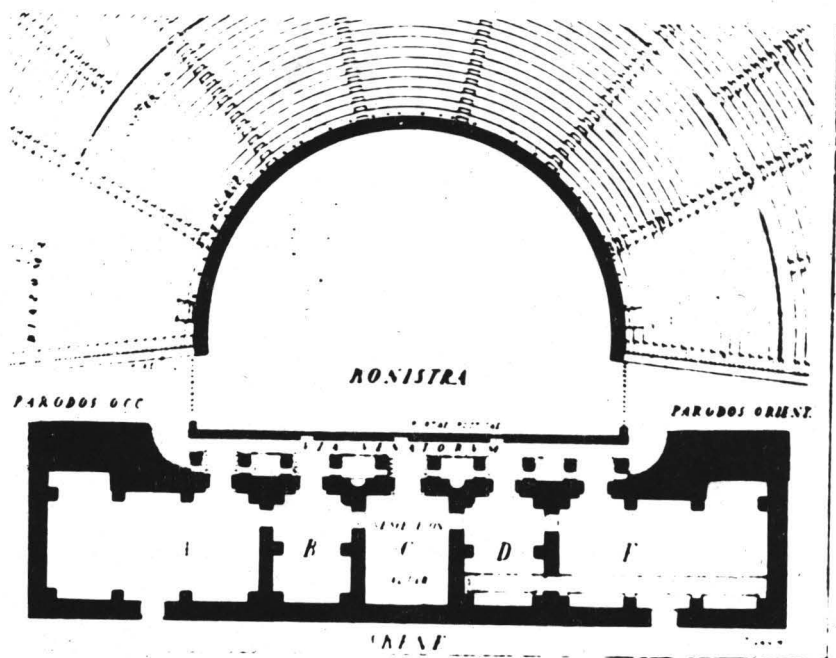

Abb. 1. Der Plan des Stobi-Theaters, zweiter Bauzustand.

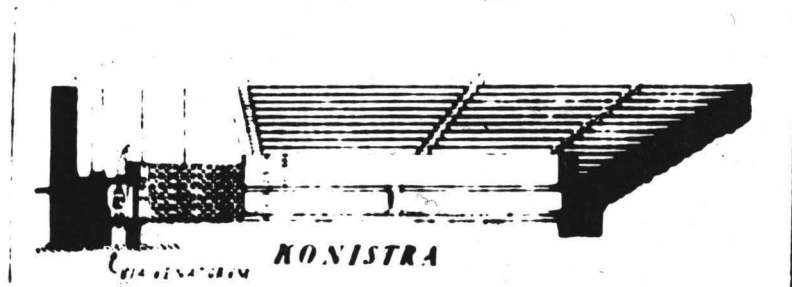

Fig. 5. — Plan et coupe du théâtre de Stobi (deuxième état) par E. Dyggve dans B. Saria, *Das Theater von Stobi*, *ArchAnz*, 1938, fig. 34 et 35.

trée de la *parodos* ouest, représentant Niké, Némésis et Mars, qu'un prêtre du culte de "l'invincible" Némésis avait dédiés au nom d'un collège de chasseurs (v. la note 7).

Fig. 6. — Relief de Némésis sur le pilastre d'ante du *proskenenion* du théâtre de Thasos par F. Salviat, *BCH*, 86, 1962, p. 599—602, fig. 21.

Enfin à Stobi l'aménagement d'un *sacellum* qui lui était consacré dans la pièce centrale du bâtiment de scène (v. la fig. 5) aurait eu lieu au début du IIIe s. vraisemblablement avant que trois *augustales* ne finissent l'offrande d'une statue de la divinité à l'empereur et au municipe vers la fin du même siècle¹¹.

La transformation des *orchestrae* en arènes de ces théâtres macédoniens coïncident donc avec les premiers témoignages d'un culte rendu à Némésis dans leurs murs à partir de la fin du IIe s. La nature de cette dévotion est donc agnostique mais spécifique des combats des arènes à l'exclusion des spectacles de la scène.

Cette constatation vaut aussi pour les provinces danubiennes qui ont connu au même moment le même engouement pour les combats de gladiateurs et les *venationes* et le même essor du culte de la divinité. Mais on trouve ses sanctuaires

¹¹ B. Saria, *Das Theater von Stobi*, *ArkAnz*, 53, 1938, p. 113—116. Inscription du *nemeseum*: *Deo Caes(ari) Aug(usto) / p(atri) p(atriciae) et munic(ipio) Stob(ensium) Ultricem / Augustam / Sex(tux) Cornelius / Audoleo / et C(aius) Fulcinius / Epictetus / et L(ucius) Mettius / Epictetus / augustales fecerunt*. F. Papazoglu (L'inscription du *nemeseion* et la date du théâtre de Stobi) *Ziva Antika*, 1951, p. 279—292.

Dédicace d'un citoyen issu d'une famille de notables du municipe: *Thea Nemesei kat' epitagen / T(itos) Mestrius Loggos* — J. Wiseman, *Gods, War and Plague in The Time of the Antonines, Studies in the Antiquities of Stobi*, I, Beograd, 1973, p. 158 sq.

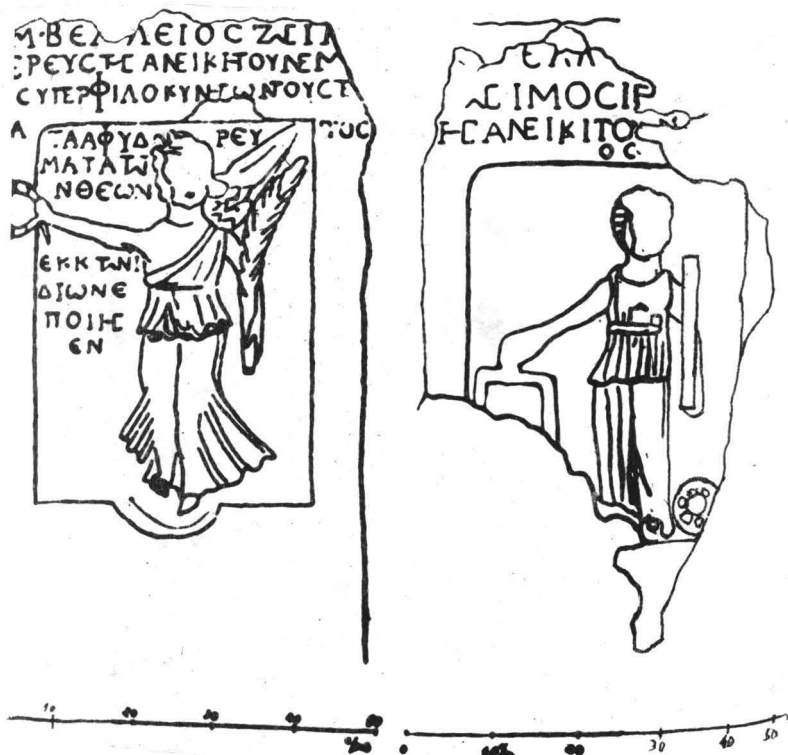

Fig. 7. — Reliefs dessinés par F. Chapouthier, *BCH*, 48, 1924, p. 288, fig. 1 et 2.

installés dans des amphithéâtres à l'exclusion des théâtres, parce que l'urbanisation de ces provinces, en particulier celles du haut et du moyen Danube est née de l'initiative des empereurs, alors que les provinces hellénisées du Bas Danube et des Balkans étaient déjà dotées d'une infrastructure urbaine, dont faisaient partie les théâtres.

Par exemple, en Dacie, l'amphithéâtre (fig. 8) et le *nemeseum*¹² attenant de la colonie d'*Ulpia Trajana* ont été construits aussitôt terminée la conquête de la Dacie, dès la fondation de la colonie (vers 108/110). L'amphithéâtre fut rénové en 158 lorsque cantonnait à *Ulpia Trajana* la *legio IV Flavia Felix* et le *nemeseum* fut peut-être agrandi au même moment¹³ (fig. 9). Ont été ajoutées, au sud-est et au nord-est du portique entourant la *cella*, trois pièces¹⁴.

Ailleurs, dans le Norique et les Pannonies, la construction des amphithéâtres coïncident avec l'implantation des camps légionnaires et des municipes mais le culte rendu à la Némésis des arènes ne fut pas simultané, puisque le culte est attesté seulement à la fin du IIe s. Dans l'ancien *Regnum Noricum*, dont les

¹² *Nemeseum* = petit sanctuaire consacré à Némésis.

¹³ D'après des tuiles estampillées retrouvées à l'amphithéâtre. G. Téglás, *Mitteilungen u. Nachrichten, Klio*, X, 1910, p. 497; C. et H. Daicoviciu, *Ulpia Trajana*, Bucarest, 1966, p. 61—67.

¹⁴ D'après les archéologues roumains l'inscription du couple d'utriculaires se rapporte à la construction et au financement du sanctuaire. CIL, III, 1547: *Deae Nemesei Ael(ius) Diogenes / et Silia Valeria / pro salute sua et filiorum suorum / mater et pater / ex voto a solo / templum ex suo / fecerunt colle / gio utridari / orum*. D. Alicu (Temple de la divinité Némésis de *Ulpia Trajana*), *ActaMN*, XV, 1978, p. 173—177; I. Mitrofan, *Un altar dedicat Nemeseilor*, *ActaMN*, XVII, 1980, p. 95; H. Daicoviciu, D. Alicu, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 63.

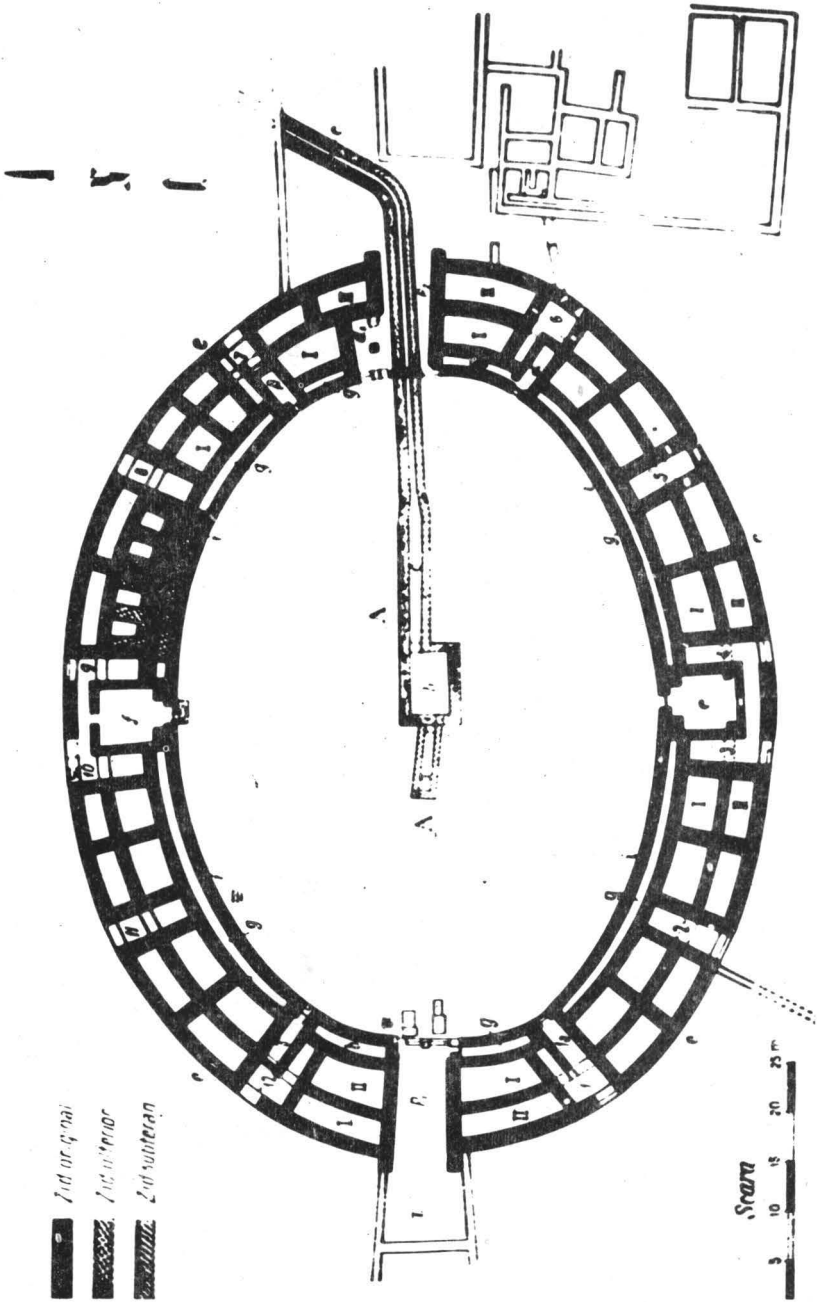

Fig. 8. — Plan de l'amphithéâtre de Ulpia Trajana par C. et H. Daicoviciu, *Ulpia Trajana*, Bucarest, 1966.

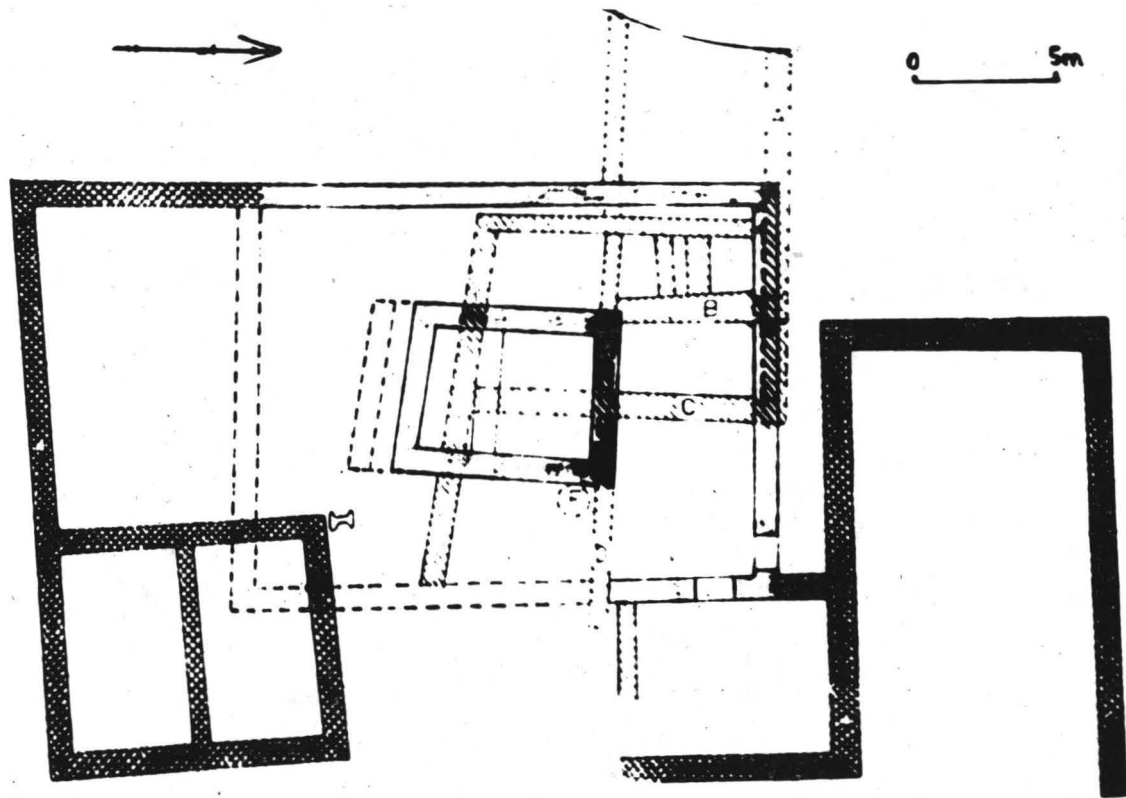

Fig. 9. — Plan du nymphaeum de l'amphithéâtre de Ulpia Trajana par H. Daicoviciu, D. Alicu, *ActaMN*, XIX, 1982, fig. 3.

premières fondations municipales datent du règne de Claude, le *nemeseum* de l'amphithéâtre du municipe de *Flavia Solva* ne date que du début du IIIème s.¹⁵

Dans les Pannonies voisines tous les amphithéâtres, jusqu'à présent découverts, abritaient des sanctuaires de Némésis mais les constructions des uns et des autres ne sont pas contemporaines du moins selon les résultats actuels des fouilles.

Le *nemeseum* de l'amphithéâtre militaire (fig. 10) de Carnuntum, situé à l'extérieur de son couloir axial occidental, est contemporain de la reconstruction en pierre du monument et daté de la deuxième moitié du IIème s. par des *ex-voto* retrouvés *in situ*, le plus ancien datant du règne de Commode (184)¹⁶. Constitué d'une seule pièce avec abside dans son état originel (fig. 11), que les archéologues ont appelé "*cella*", le sanctuaire fut agrandi après 235, d'après l'inscription d'un autel, vers l'ouest par un espace aménagé comme un vestibule comprenant lui-même un prévestibule¹⁷.

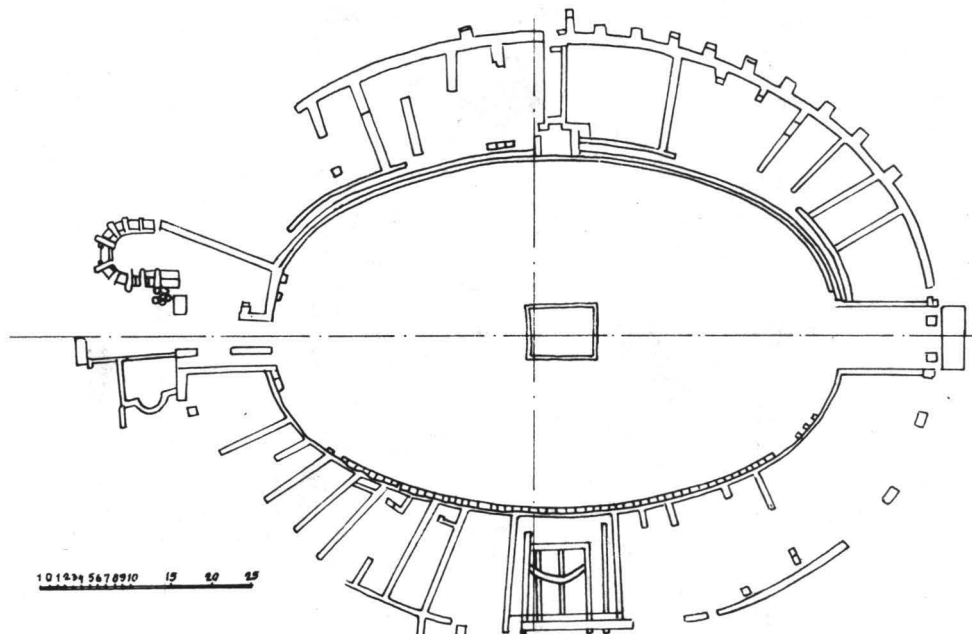

Fig. 10. — Plan du *nemeseum* de l'amphithéâtre militaire de Carnuntum par L. Klima, H. Vetter, *Römische Limes in Österreich*, 1953, fig. 57.

Il existe le même décalage chronologique entre la construction des amphithéâtres des municipes de Carnuntum et d'Aquincum et celle de leur sanctuaire. On a reconnu les traces d'un amphithéâtre antérieur aux vestiges subsistants dans le municipe d'Aquincum et son *nemeseum* attenant date probablement d'une re-

¹⁵ Petit autel dédié à *Nemesi / Aug(ustae)* par *Kan(ius) Tertulinus* / v. s. l. m. W. Schmidt, *Flavia Solva*, JÖAI, 19/20, 1919, p. 149—150.

¹⁶ CIL, III, 14071 = *P(ro) sal(ute) imp(eratoris) / Commodi / Nem(esi) Reg(inae) sac(rum) / C(aius) Atiu(s) / Castus / (centurio) leg(ionis) XIII G(eminae) / ex iussu pos(uit) / Marullo et Elian(o) co(n)s(ulibus)*.

¹⁷ L. Klima, H. Vetter, *Das Lageramphitheater von Carnuntum*, *Römische Limes in Österreich*, 20, 1935, p. 59 sq. La transformation du *nemeseum* a été datée par un autel inscrit remployé dans un des murs de ce prévestibule. CIL, III, 14357 = *D(eae) Nemesi s(acrum) / (s)anc(to) Numi(ni) / P(ublius) Ael(ius) Sept(imius) / Mucapor (centurio) / leg(ionis) XIII G(eminae) Sever(ianae) / ...*

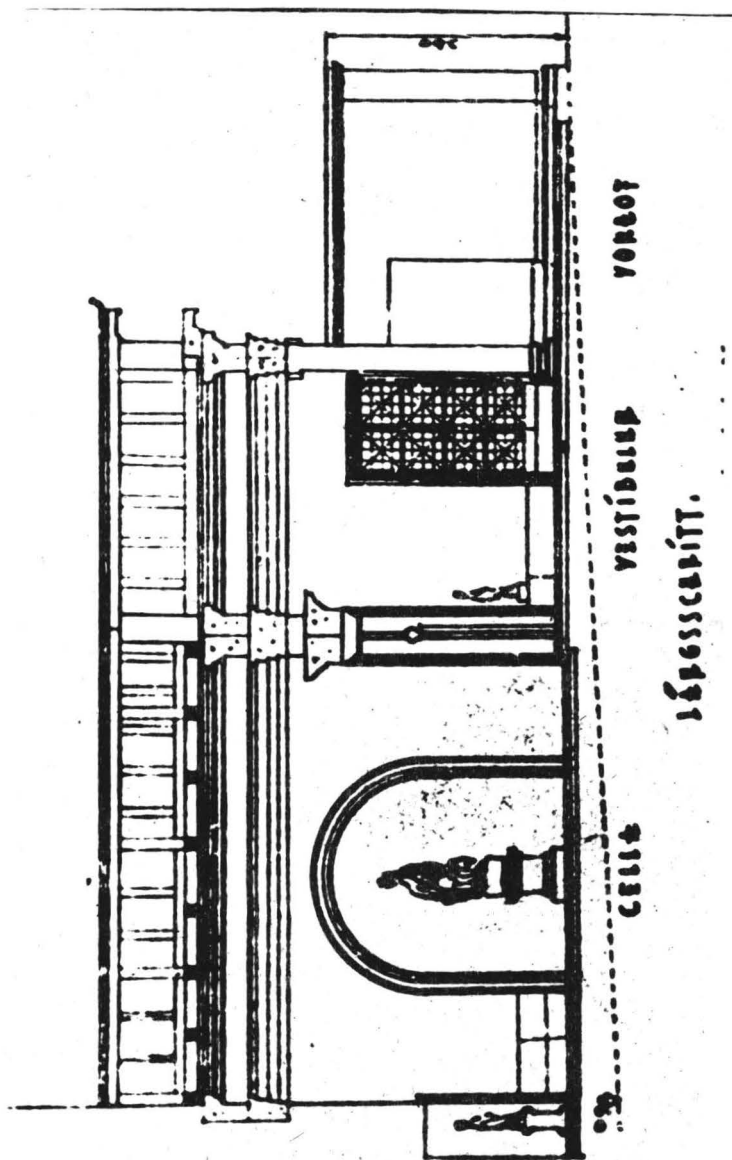

Fig. 11. — Coupes nord/sud à travers le *nemescum*, dans L. Klima, H. Vetter, *op. cit.*, fig. 62.

construction de l'édifice, avant 162 d'après un autel votif¹⁸, puisqu'il a été construit contre le mur périphérique de l'amphithéâtre (fig. 12) à l'extérieur de son

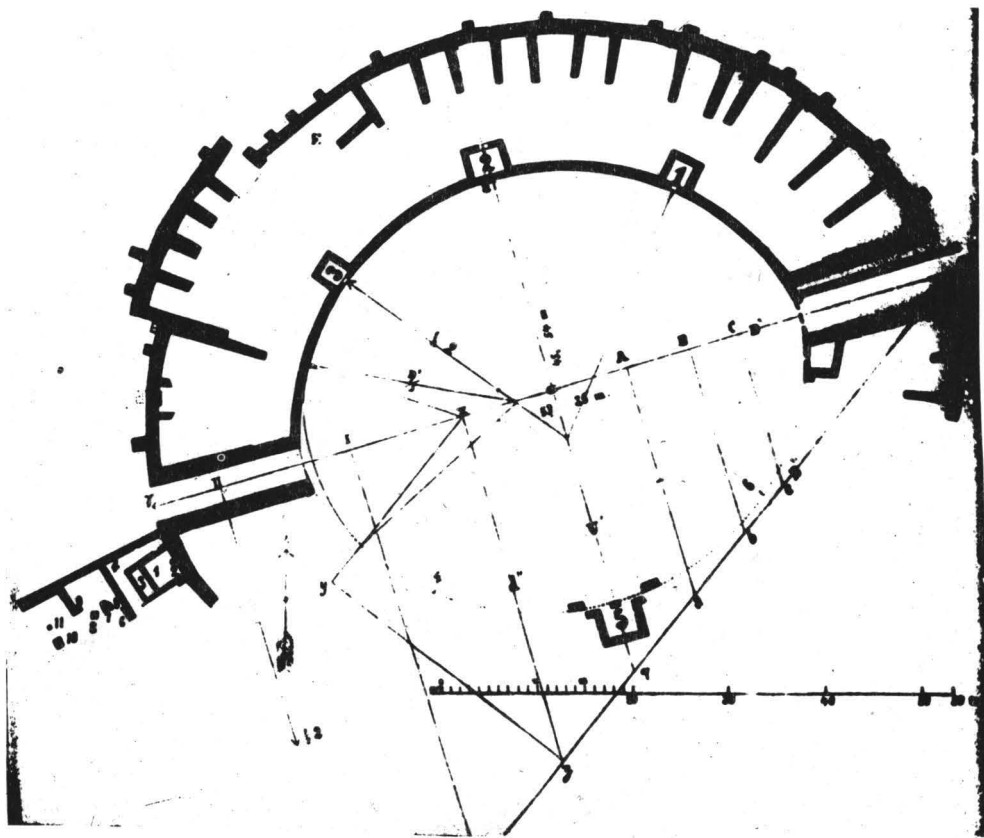

Fig. 12. — Plan de l'amphithéâtre civil d'Aquincum par E. Henszlmann, *Das Amphitheater von Alt-Ofen*, *Ungarische Revue*, I, 1881, Taf. II.

couloir axial ouest. D'après une dédicace¹⁹ il fut reconstruit en 214. Dans l'amphithéâtre du municipe de Carnuntum, on a rendu un culte à la divinité peu avant le milieu de IIe s. d'après la paléographie d'un autel remployé dans un pilastre du couloir axial sud (fig. 13)²⁰.

L'essor du culte rendu à la Némésis des arènes date donc dans les provinces du haut et du moyen Danube du milieu du IIe s. même si sa diffusion a suivi

¹⁸ Plus d'une dizaine d'autels et d'*ex voto* se trouvaient encore *in situ* dans le sanctuaire au moment des fouilles, dont le plus ancien est daté de 162; CIL, III, 10441 = *Nemesi / Omnipoten/ti Aug(ustae) / M(arcus) Ulp(ius) / Zosimus / XII K(alendas) sept(embres) Rus(tico) II et Aquil(ino) (consulibus)*.

¹⁹ E. Henszlmann, *Das Amphitheater von Alt-Ofen*, *Ungarische Revue*, 1, 1881, p. 464, Taf. II; J. Kolendo, *Deux amphithéâtres dans une seule ville: Aquincum et Carnuntum*, *Archaeologia* (Wrocław), 30, 1979, p. 41—47. Le *nemeseum* fut reconstruit en 214 d'après une dédicace; CIL, III, 10439 = *templum / (Ne)mesis / vetustate / (con)lapsum / Ilviri q(uin)q(uennales) col(oniae) Aq(uincensis) / restituerunt*.

²⁰ *Nemesi / Aug(ustae) sac(rum) / Ulp(ius) Se(kundus) / et Ulp(ia) / Secundi/na filia / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. R. Egger, *Das zweite Amphitheater in Carnuntum*, *Römische Limes in Österreich*, 16, 1926, p. 105.

Un autre autel avait été dédié par les citoyens du municipe: *N(emesi) F(ortunae) ... ? / mun(icipes) K(arnunti-ni) / l(ibens) m(erito)*. H. Volkman, *Studien zum Nemesiskult*, *Archiv für Religionswissenschaft*, 26, 1928, p. 314.

le cantonnement des légions et, par contamination, a touché les municipes voisins des camps et au-delà, les municipes et les colonies de l'intérieur des provinces; à une soixantaine de kms au sud du camp et du municipe de Carnuntum, l'amphithéâtre du municipe de Scarbantia comprenait aussi dans ses murs un *sacellum* consacré à la divinité²¹. Notons de plus que les municipes et les colonies du Norique, des Pannonies et de Mésie inférieure livrent d'abondants témoignages d'un dévotion némésiaque mais sans rapport, d'après nos connaissances actuelles, avec les jeux.

Rien que par ses sanctuaires où abondent les autels et les *ex-voto*, la Némésis des arènes danubiennes et balkaniques est donc bien attestée, vénérée selon toute vraisemblance et d'abord par les professionnels des arènes. Or paradoxalement les dédicaces provenant de gladiateurs, de bestiaires ou du personnel des amphithéâtres sont rares: une dizaine d'inscriptions sur cinquante quatre ont été répertoriées jusqu'à maintenant, très laconiques d'ailleurs, adressées à Némésis Auguste ou Reine sans indication des raisons de l'offrande et des circonstances de l'invocation excepté une fois, sur un *ex-voto* de *Ulpia Trajana* où un esclave, Hilarus, remercie la déesse d'avoir sauvé son frère, Alexandre, d'un danger qui n'est pas précisé mais qui a du survenir pendant un combat de gladiateurs ou une *venatio*²², tandis que sur un autre *ex voto* très abîmé figure à droite de l'invocation (*Deae Nemesi*) un trident.

A Philippes c'est un collège de chasseurs (*stemma philokunegôn*) qui dédiait trois bas-reliefs à Niké, à Némésis et à Mars par l'intermédiaire d'un prêtre du culte de "Némésis Invincible" (v. la note 7).

A Flavia Solva, dans le Norique, c'est peut-être un professionnel des arènes qui dédiait à la *Deae Nemesi* une stèle représentant la divinité en compagnie d'un personnage portant les armes offensives et défensives de la gladiature et des *venationes*²³ (v. la fig. 20). Toujours dans le Norique, à Teurnia ce sont trois bestiaires esclaves d'un certain Albius Maximus, dont deux portent des sobriquets grecs (Syrascus et Eutyches) suivant la mode des jeux, qui ont dédié un relief à Némésis Augusta²⁴.

L'unique surnom Eravitus gravé sur l'autel votif du *sacellum* de Scarbantia est sans doute celui d'un esclave gladiateur ou bestiaire (v. la note 21). Enfin à Thases l'un des trois reliefs votifs a vraisemblablement été dédié par un gladiateur ou un bestiaire, nommé Kerdôn et surnommé Sisyphos, "le fourbe"²⁵.

Une autre catégorie de dévots est constituée de soldats (11 inscriptions sur 54). Ce sont en majorité de simples soldats ou des officiers subalternes, à l'exception toutefois de la dédicace d'un légat de la *legio XIII Gemina Gordiana* à Ulpia Trajana (v. la note 22).

Mais la majorité des dédicants sont des civils issus de catégories sociales et professionnelles variées (plus de 30 inscriptions): des affranchis, des *ingenui*, des femmes, des époux, des citoyens du municipe de Carnuntum (v. la note 20) et de Stobi (v. la note 11), un *defensor lecticariorum*, un douanier, des artisans, des utriculaire (v. la note 22). On trouve aussi mais en moins grand nombre des notables, des patrons de collèges d'artisans, des magistrats locaux (deux décurions de la colonie d'Ulpia Trajana, un *duumvir* de la même colonie (v. la note 22), différentes catégories de prêtres (trois *augustales* à Stobi — v. la note 11 — et des

²¹ A. Mocsy, *Die römische Inschriften Ungarns*, Budapest, 1972; deux autels inscrits se trouvaient à l'intérieur: *Nemesi / Aug(ustae) s(acrum) / Eravitus / ex voto et Nemesi / sacr(um) / Iulia Musa*. K. Sc. Pocsy, *Städte in Pannonien*, Budapest, 1976, p. 27—29.

²² D. Alicu, v. Wollmann, C. Pop, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 55, 1979, p. 88 sq.; I. Piso, *Sarmizegetusa*, XI—XII, 1975, p. 67—68, fig. 18; IDR III/2, no. 318, 319, 320.

²³ E. Diez, *Ein Nemesisrelief aus Flavia Solva*, JÖAI, 36, 1946, p. 5—14.

²⁴ R. Egger, *Teurnia*, Klagenfurt, 1948, p. 69—70.

²⁵ Ch. Dunand, J. Pouilloux, *Etudes thasiennes, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thases*, V, 1958, p. 162.

prêtres préposés au culte de la déesse à Philippes — v. la note 7 — et à Aquincum — v. la note 19).

Ces dédicaces invoquent généralement la *Dea Nemesis Augusta* ou *Regina*; elles sont très simples, manifestant la gratitude des dévots et leurs inquiétudes pour le salut de leurs proches et le leur, sans donner les indications qu'on souhaiterait sur la nature de ce culte et sur les jeux qui l'on fait naître et développer. Aussi les ai-je cherchées dans les représentations qui accompagnent souvent les dédicaces.

Fig. 14. — Statues des Némésis jumelles de Tomis/Constanza; photo du Musée Archéologique National de Constanza.

Je vois deux filiations iconographiques dans les images variées de la divinité. L'une est hellénistique (fig. 14), empruntée au modèle de statues jumelles de Smyrne²⁶ qu'illustrent les Némésis de Tomis/Constanza en Mésie inférieure, re-

²⁶ O. Rossbach, *Nemesis*, *LexMyth*, III, 1, 1902, p. 147—166; P. Perdrizet, *Némésis*, *BCH*, 22, 1989, P. 600 sq. et *BCH*, 36, 1912, p. 248 sq.

trouvées hors de tout contexte agonistique. Elle est aussi, selon ce type, souvent représentée seule (fig. 15)²⁷ mais elle est toujours vêtue d'une tunique longue serrée

Fig. 15. — Statue de Némésis de Callatis/Mangalia; photo du Musée de Mangalia.

sous la poitrine, coiffée d'un diadème, repliant son bras droit vers sa poitrine, portant la coudée ou la balance (quelquefois les deux ensemble), accompagnée parfois de la roue et du griffon comme sur ces stèles de Ulpia Trajana en Dacie (fig. 16)²⁸.

La deuxième filiation iconographique est romaine et se rattache au répertoire martial et artémisien; Némésis est vêtue d'une tunique courte, chaussée de bottillons, armée du carquois et de l'arc ou, comme sur la statue du culte du *nemeseum* de Carnuntum (fig. 17), armée d'un glaive (dans son fourreau) et d'un fouet (v. la note 17).

²⁷ G. Bordenache, *StCl*, 6, 1964, p. 163—167; Eadem, *Sculture greche e romane...*, I, Bucarest, 1969, no. 90 et 91; V. Barbu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, 1963, p. 83—84. Callatis/Mangalia en Mésie Inférieure: C. Preda, *Callatis*, Bucarest, 1963, fig. 20 et G. Bordenache, *Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 489—509, no. 17.

²⁸ D. Alicu, V. Wollmann, C. Pop, *loc. cit.*, 88, 89, 90; R. Ciobanu, *Le culte de Némésis et Fortuna en Dacie*, *Apu-lum*, XXV, 1988, p. 278 sq.

Fig. 16. — Statue du nemeseum de l'amphithéâtre d'Ulpia Trajana; photo du Musée de Deva (Roumanie) = fig. 99 dans D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Figured Monuments from Sarmizegetusa*, BAR, 55, 1979.

Fig. 17. — Statue du culte du nemeseum de Carnuntum; photo du Musée Petronell/Carnuntum.

Au type hellénistique s'apparentent les fragments de statues et de reliefs du sanctuaire d'Ulpia Trajana (v. la fig. 16 et la note 22). Sont du même type les Némésis à la coudée du théâtre de Thasos (fig. 18) et à la balance du théâtre de Philippes (v. la fig. 7).

A ces deux endroits apparaissent les premiers éléments iconographiques du syncrétisme Némésis/Victoria, caractéristique de la Némésis des arènes²⁹. A Philippes elle est représentée à côté de Victoria et invoquée par le même dédicant (v. la note 7). A Thasos, sur l'un des trois reliefs (v. la fig. 18) elle est ailée, comme Victoria, tenant la balance et la palme, une roue sous ses pieds (v. la note 10).

Sont du type artémisien la plupart des Némésis des Pannonies et du Norique: la Némésis de l'amphithéâtre militaire de Carnuntum porte les symboles d'Artémis/Diane, un croissant de lune et une étoile retenant sa chevelure (v. la fig.

²⁹ F. Chapouthier, *Némésis et Niké*, BCH, 48, 1924, p. 287—302.

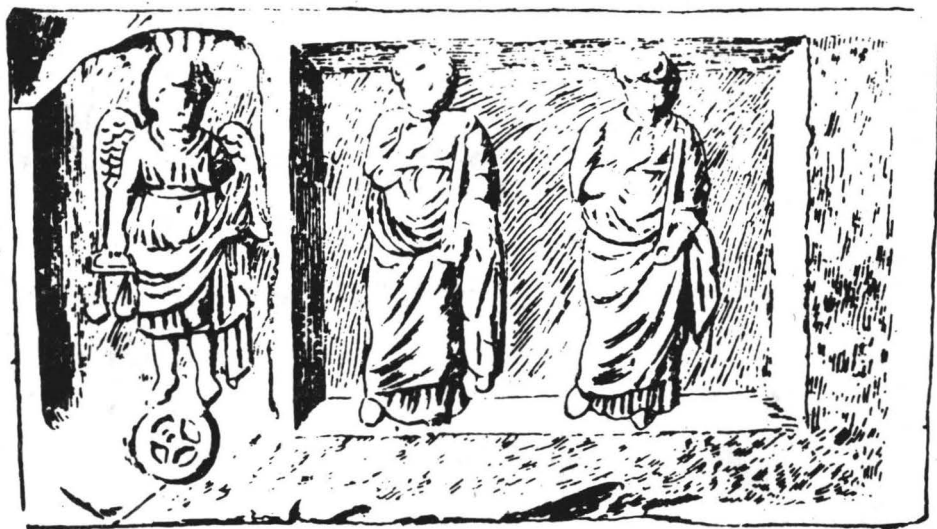

Fig. 18. — Relief des Némésis jumelles et de Némésis/Niké; photo du Musée d'Istanbul dans BCH, 66/67, 1942/1943, fig. 9.

17). Elle est d'ailleurs invoquée en même temps que Diane sur un autel du sanctuaire³⁰.

A Aquincum le syncrétisme Némésis/Diane est total dans l'invocation *Dea Diana Nemesi* du prêtre qui lui a offert un autel³¹. La statue du culte de Carnuntum est d'ailleurs compliquée et enrichie par la figuration des symboles des combats de l'arène, le fouet des bestiaires et le glaive des gladiateurs. Cette image némésiaque, retrouvée sous différentes formes et dans plusieurs sites des provinces du Haut et du Moyen Danube, affirme le caractère agonistique du culte dans ces régions.

Sur un relief du municipe de Teurnia dans le Norique (fig. 19) elle est représentée en train de sacrifier, tandis que trois bestiaires armés de fouets et de boucliers luttent avec un ours (v. la note 24). Sur une stèle de Flavia Solva elle apparaît en tunique longue à la façon hellénistique, ailée (fig. 20), tenant les attributs de *Victoria*, palme et couronne, accompagnée de l'inséparable griffon et d'un personnage arborant les armes offensives et défensives de la gladiature et des *venationes*: le casque, le *scutum* de l'oplomache, le trident du rétiaire, le fouet des bestiaires et le flambeau des chasseurs (v. la note 23). En arborant les attributs de *Victoria*, Némésis ne symbolise pas la victoire abstraite mais la victoire des concours et des luttes des arènes car elle est accompagnée d'un combattant. Sur cette stèle Némésis/*Victoria* et les combats sont symbolisés de façon distincte mais sur d'autres représentations Némésis réunit tous ces symboles.

Sur un fragment de moule en terre cuite³² elle est ailée, vêtue d'une tunique courte, coiffée d'un casque décoré d'un croissant de lune, tenant un fouet dans la main droite et un trident dans la gauche. Enfin sur un relief provenant du mu-

³⁰ CIL, III, 14076: *Nemesi / Reginae et / Deanae Sa(crum) / M(arcus) Anc(uarius) Se(cundinus) / n(atus) M(ursae?) ve(teragus) leg(ionis) / XIII G(eminiae) v(otum) s(olvit) l(ibens) / Anu(l)lino et Fr(ont)one co(n)s(ulibus)*.

³¹ CIL, III, 10440: *Deae Dianae Nemesi Aug(ustae) / honoribus et fa(v)oribus / G(aii) Iul(ii) Victorini eq(uo) p(ublico) aedili / Ilv(iri)ali et T(ito) Fl(avio) Luciano / q(uaestori) pontificibus / q(uin)q(uennalibus) col(oniae) Aq(uinci) / Pupili(us) Hyliatianus, antistes numini eius(dem) / deae posuit V Kal(endas) Iulias / Aemiliano et Basso co(n)s(ulibus)*.

³² Fragment retrouvé à Pozarevac (75 km à l'Est de Belgrade) et conservé au Musée National de Belgrade. A. Alföldi, *Laureae Aquincenses*, II, 1938, p. 340, no. 54.

Fig. 19. — Relief des bestiaires de Teurnia; photo R. Egger, *Teurnia*, Klagenfurt, 1948, p. 70.

Fig. 20. — Stèle de Flavia Solva/Leibnitz (Autriche); photo du Musée Joanneum de Graz.

Fig. 21. — Stèle de Scitarjevo/Zagreb (Croatie); photo du Musée National de Zagreb.

nice de *Antautonia* (fig. 21) daté de la fin du IIeme s.³³, elle est vêtue de la même façon et porte les mêmes armes; de son bouclier sortent un flambeau, un trident et une palme, le griffon est à sa droite et la roue à sa gauche.

Ces représentations syncrétiques assez frustes ont emprunté leurs symboles au répertoire des jeux (palme, couronne) et au répertoire des combats (armes défensives et offensives de la gladiature et de la *venatio*). Elles traduisent la richesse d'un culte essentiellement populaire où subsiste encore malgré son interprétation romaine, l'ancienne référence attique à une justice distributive, à la colère divine punissant l'*ubris* (v. la note 3). Elles traduisent aussi très simplement l'inquiétude des dévots de ces régions du Haut et du Moyen Danube qui demandaient à la divinité de transmettre à eux-mêmes ou à des proches s'ils combattaient dans l'arène, combattivité, force et courage et d'enlever à leurs adversaires toutes ces vertus. La vie leur était conservée en même temps que la victoire; en invoquant Némésis Reine et Auguste ils pensaient écarter la défaite et conjurer par conséquent la mort.

ELISABETH BOULEY

³³ CIL, III, 4008: Stèle retrouvée à Scitarzevo dans la banlieue de Zagreb et conservée au Musée National de Zagreb. Elle fut dédiée à la *D(eae) Nem(esi)* par *Iul(ius) Victorinus ve(teranus)?* / ... *mun(icipii) And(autoniensium) cum suis* / *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. V. Höffler et B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawia*, I, Zagreb, 1938, no. 479, l'ont datée de la fin du IIeme s. grâce à l'inscription gravée à son dos, qui décrit la carrière du légat propréteur de Dalmatie, de Pannonie et de Mésie Supérieure, L. Funisulanus, décoré par Domitien pendant la campagne contre les Daces. Le relief représentant Némésis a donc été sculpté et dédié bien après.

VIAȚA RURALĂ ÎN SUD-VESTUL DACIEI ÎN SECOLELE II—IV

(II)

ANEXA de față constituie partea a doua a studiului apărut în
ActaMN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 247—260.

1. ARAD

I. 1. Punctul "Ceala". Cu ocazia unor cercetări de salvare s-a degajat un cup-tor de olar datat în secolul IV împreună cu multe gropi de dimensiuni reduse. În interiorul gropilor și în apropierea cuptoarelor s-a găsit ceramică de factură daci-că lucrată cu mâna, decorată cu briu alveolar și butoni. În cantitate mare s-a descoperit ceramică cenușie, lucrată la roată, deformată prin ardere. Ca forme: oale de provizii decorate cu linii în val incizate. Două monete de la: Caracalla și Constantius II — ultima descoperită în interiorul cuptorului asigură datarea ate-lierului. După fotografia expusă în Muzeul Județean Arad se deduce că cuptorul a suferit o refacere totală, aproape de la bază, ceea ce pledează pentru o activita-te îndelungată¹. Cu ocazia unor cercetări mai vechi sînt semnalate și urmele altor cuptoare de ars oale², ceea ce sugerează prezența unui atelier mare de olărie apar-tinînd populației daco-romane. Așezarea, care va fi existat în preajmă, nu a fost cercetată. Întîmplător, au fost descoperiți denari de la: Nero, Antoninus Pius, Faus-tina Senior, Faustina Junior.

2. Arad-Horia, punctul "Pusta Rodnei". În anul 1961 au fost depistate pe o suprafață întinsă fragmente cenușii lucrate la roată, alături de ceramică din pas-tă impură, de culoare brună sau negricioasă, modelată cu mâna de tradiție daci-că. Urme de cuptoare și chirpic provenind probabil de la locuințe. S-au mai descoperit trei monete de bronz: două monede constantiniene, una de la Licini-us³.

3. Punctul "La sere", la 500 m de cartierul Arad-Grădiște. S-au descoperit patru gropi de provizii în formă de clopot. Inventarul acestor gropi cuprinde: fragmente ceramice cenușii, lucrate la roată, dintre care se evidențiază fragmen-tele unui vas mare de provizii decorat cu șiruri de puncte incizate. Ceramica prezintă analogii cu ceramica descoperită la Arad-Ceala. În umplutura unei gro-pi s-a mai descoperit un pieptene de os cu miner semicircular, decorat cu șiruri de puncte incizate (secolul IV); din toate gropile a fost recoltat un bogat material osteologic⁴.

4. Fabrica "Teba", într-o groapă de provizii cu pereții în formă de trunchi de con(diametru de 0,60 m, adîncime de 1,20 m), s-au aflat fragmentele a cel puțin 10 vase lucrate dintr-o pastă cenușie, la roată. Două vase, deformate prin ardere (urcior și oală) sugerează două piese rebutate aruncate în această groapă. În apropiere a existat probabil un cuptor de olar⁵.

5. Alte descoperiri de fragmente ceramice cenușii sînt cunoscute la Arad-Grădiște, str. Vasilescu-Vasea, nr. 20, piața din cartierul Bujac⁶.

II. Cercetări de teren, cu mici sondaje de salvare.

III. Așezări databile în secolele II—IV.

IV. *Bibliografie*: 1. SCIV, XIV, 1963, 2, P. 460; SCIV, XIX, 1968, 1, P. 176.

2. *ArchÉrt*, 1901, p. 334—335; E. Dörner, *SesComSt*, p. 12.

3. *Idem*, p. 13, 4. *Ibidem* 5. *Ibidem* 6. *Ibidem*.

2. *Armeniș* (com. Armeniș, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Pe platoul din fața gării CFR se observă urmele unei fortificații.

Anticul *Gaganae* a fost identificat aici.

II. Cercetări de teren. Așezare secolele II—III.

III. *Bibliografie*: M.Moga—N.Gudea, *Tibiscus*, V, 1975, p. 128—129.

3. *Băile Herculane* (jud. Caraș-Severin)

I. Pe tot teritoriul stațiunii balneare urme de locuire antică; un brăzdar de tip I varianta a (L = 23,5 cm, l = 10 cm), care se afla în anul 1946 în colecția muzeală de la Băile Herculane.

II. Așezare de secolele II—III.

III. *Bibliografie*: OTS, p. 13; C.M.Tătulea, *Oltenia*, IV, Craiova, 1982, p. 83).

4. *Beja Crkva* (Iugoslavia)

I. 1. În nordul localității, la nord-est de șanțul Misic se află un mamelon, pe care ar fi fost o fortificație romană cu dimensiunile de 150 x 130 m; urme de cărămidă, fragmente ceramice, monete¹.

2. Monete descoperite începînd cu Vitellius continuînd pînă la Zeno.

3. Descoperiri pe întreaga vatră a așezării, a unor morminte de înhumare, și incinerare, îndeosebi în punctul "Cariera de argilă" aflat între calea ferată și Lunca Poștei, databile în secolele III—IV e.n.

II. Cercetări de teren. 2. Așezare de sec. III—IV.

III. *Bibliografie*: TRÉT, IX, 1885, p. 57; Milleker, p. 21—27; Berkézi, p. 18—19.

5. *BERZOVIA* (jud. Caraș-Severin)

I. 1. În jurul castrului părăsit de legiunea a III-a Flavia felix în anul 114 sau 118 se constată urme de locuire densă. În anul 1785 Hoffinger a dezvelit și sesizat edificii impunătoare dispuse la circa. 300—400 m depărtare de castru.

2. Descoperiri întîmplătoare de monete de secolele II—III, opaițe, fragmente ceramice apar pe întreaga suprafață (informație O. Bozu)

3. În izlazul vecin cu satul Gherteniș, pe o întindere mare apare ceramică cenușie lucrată la roată de secolul IV, alături de masive urme de zgură.

II. 1. Așezare romană, secolele II—III.

2. Așezare rurală, secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: D.Protase, *ActaMN*, IV, 1966, p. 41—67; O.Răuț, O.Bozu, R.Petrovsky;

Banatica, IV, 1977, p. 157; E.Iaroslavschi, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

6. *BILED* (jud. Timiș)

I. 1. 1877 — un tezaur de 2.000 de monete de la Traian la Constantin cel Mare, păstrat în Cabinetul numismatic de la Viena¹.

2. În Muzeul Banatului se păstrează din descoperiri fortuite sub nr. inv. 9400—9442, 9444 ceramică, o fibulă și alte podoabe².

3. 1986 — s-au identificat în vatra satului trei așezări rurale, databile pe baza inventarului ceramic descoperit la suprafața solului, în secolele III—IV³.

II. Așezare rurală (?) datare secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: 1. D.Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticei*, București, 1966, p. 173.

2. D.Benea, *StIstB*, IX, p. 10.

3. Cercetări arheologice inedite efectuate de colectivul de arheologi al muzeului.

7. *BOCȘA ROMÂNĂ* (jud. Caraș-Severin)

I. Între riul Moravița și șoseaua spre Ocna de Fier se observă pe teren urmele unei așezări întinse atestată prin fragmente ceramice cenușii tipice pentru secolul IV alături de cantități masive de zgură și mai multe tuburi vitrificate utilizate în cuptoarele de redus minereu.

II. Cercetări de teren. Așezare rurală secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E.Iaroslavschi, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

8. BOLVAȘNIȚA (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Griselini menționează urma de spălare a nisipului aurifer¹.

2. Un sondaj efectuat în anul 1968 ar indica existența unei așezări rurale (o ștampilă pe o țigla M.I.D. — asemenea celor descoperite la Tibiscum, Apulum etc.)².

II. Așezare rurală secolele II—III e.n.

III. *Bibliografie*: 1.. Milleker, p. 16; 2. IDR, III, 1, p. 141.

9. BORLOVA (com. Turnu Ruieni, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Griselini observă urme antice de spălare a nisipului aurifer.

II. Așezare rurală (?) secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 16.

10. BORLOVENII VECHI (com. Prigor, jud. Caraș-Severin)

I. Pe malul Nerei, în dreptul Bălții Negre, în punctul "La mănăstire" se observă urmele unei așezări antice.

II. Cercetări de teren. 2. Așezare secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: M.Moga, N.Gudea, *Tibiscus*, IV, 1974, p. 140.

11. Brebu (jud. Caraș-Severin)

I. 1. În Valea Macului au fost întreprinse săpături arheologice de salvare la un edificiu impunător probabil o *villa rustica* (dimensiuni 22 x 17 m (cu 9—11 încăperi) cu două nivele de locuire. Inventarul sărac relevat cu ocazia săpăturilor permite o încadrare cronologică largă în secolele II—III.

II. Cercetări arheologice de salvare.

III. *Bibliografie*: O.Bozu, *Banatica*, VI, 1982, p. 59—60.

12. BROȘTENI (com. Oravița, jud. Caraș-Severin)

I. Punctele "Ogașul Mic", "Micleni", "La Fintina". Cercetările de teren au identificat pe o suprafață mare ceramică gălbuie și cenușie lucrată la roată, databilă în secolele III—IV. Întinderea așezării neprecizată.

II. Cercetări de teren. 2. Așezare rurală secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257; idem, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 454.

13. CARANSEBEȘ (jud. Caraș-Severin)

I. 1. *Punct Măhala* — a fost dezvelită o mică *villa rustica* cu dimensiunile de 14,75 x 10 m, orientată nord-sud. Clădirea se compune din trei încăperi: A (8,40 x 7,50 m), B (dimensiunile nu pot fi precizate, partea de sud, distrusă), C, terminată cu o absidă (5,75 x 3,75 m), cu o instalație de hypocaust. Inventarul descoperit este relativ sărac — 6 țigle cu ștampile, cărămizi etc.; ceramică fragmentară de factură romană realizată dintr-o pastă fină de culoare roșie sau neagră-roșiată arsă incomplet. Ca forme se remarcă strachina și oala de dimensiuni medii; deasupra nivelului roman cimitir de secolele (XI—XII)¹.

2. *Cîmpul lui Corneanu*, la aproximativ 150—200 m, depărtare de șoseaua națională (E 94) Caransebeș—Orșova — o nouă *villa rustica*. Construcția se compune dintr-o clădire centrală (13,90 x 9,80 m) cu 7 încăperi. Clădirea centrală era integrată unei curți înconjurată cu zid din piatră de formă patrată (32,70 x 32,70 m). Pe latura de nord a curții au fost surprinse la distanțe egale gropi de stlpi din lemn ceea ce sugerează existența unor grajduri—depozite în această parte a construcției.

Inventarul arheologic se compune mai ales din ceramică fină și semifină romană locală, un fragment de rîșniță din piatră, cuțite din fier (2 bucăți), două vîrfuri de sulită, fibule din bronz, 7 monete: Vespasian, Faustina Junior, Crispina, restul deteriorate. Autorii opiniază pentru a o considera o *mansio* sau *statio*. În apropierea acestei construcții pe teren se observă și alte urme de clădiri ceea ce sugerează existența unui complex întreg de edificii².

II. Cercetări arheologice sistematice, 1973—1974. 1. *Villa rustica* — a doua ju-

mătată a secolului II — secolul III. 2. villa rustică — secolul II, un singur nivel de locuire.

III. *Bibliografie:* 1. E.Iaroslavschi, *Banatica*, III, 1975, p. 355—363.

2. R. Petrovsky, M.Petrovsky, *StComC*, II, 1977, p. 311—319.

14. CĂRBUNARI (jud. Caraș-Severin)

I. Punct Boiște sau Poiana Boiști — cu ocazia unor cercetări de teren au apărut urmele unei construcții romane din cărămidă, țiglă cu urme de *cocciopesto*, poate o *villa rustica* (?). Dimensiuni aproximative 35 x 35 m.

II. Cercetări de teren. 2. *Villa rustica* secolele II—III.

III. *Bibliografie:* O.Bozu, C.Secărin, *Banatica*, V, 1979, p. 554.

15. CĂRPINȘ (jud. Timiș)

I. 1. Punct "Cărămidăria Rözer", un vas din pastă cenușie, lucrat la roată¹.

2. Descoperiri întâmplătoare din anul 1963. Trei vase din pastă cenușie, la roată păstrate în Muzeul Banatului (nr.inv. 1274, 1277, 1294)².

II. Așezări rurale secolele III—IV.

III. *Bibliografie:* 1. Milleker, p. 33.

2. A.Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

16. CENA (jud. Timiș)

I. 1. În anul 1868 Römer Fl., cu ocazia construirii bisericii parohiale descrie descoperirile romane de aici (ziduri, cărămizi romane, stele funerare pierdute apoi)¹.

2. Pe teritoriul satului apar morminte romane din cărămidă, monete romane etc.²

3. În sondajul arheologic din 1974 au apărut fragmente ceramice din pastă cenușie, la roată de tradiție romană, de secolul IV³.

4. În 1986, cu ocazia lucrărilor arheologice efectuate în centrul satului Cenad pe locul viitorului Cămin cultural s-au descoperit fragmente ceramice romane târzii⁴.

II. 2. Cercetări de teren. 3—4. Cercetări arheologice 1974—1975, 1986.

Muzeul Banatului în colaborare cu Institutul de Arheologie Cluj-Napoca.

III. *Bibliografie:* 1. I.Henzelmann, *ArchKözl*, VIII, 1871, p. 2—34.

2. M.Moga, N.Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 143.

3. P.Iambor, Șt.Matei, A.Bejan, *Ziridava*, XIV, 1982, p. 90.

4. Informație A.Bejan.

17. CERNĂ (jud. Timiș)

I. 1. În anul 1986 a fost descoperită pe malul râului Beriniu sub linia de înălțată tensiune pe o terasă ce coboară spre valea Tofan o așezare daco-romană (notată simbolic A 4).

2. Pe malul stîng al Tofăii a apărut ceramică cenușie lucrată la roată decorată cu incizii, linii paralele, fragmente de rîșniță, zgură și urme de cuptoare de redus minereu de fier.

II. Cercetări de teren pentru Întreprinderea I.E.E.L.I.F.Timiș, Proiectul de lucrări Șipet-Folea-Cerna.

18. CHECEA (com. CENEI, jud. Timiș)

I. În Muzeul Banatului se păstrează în colecția veche: 4 vase cenușii lucrate la roată, cu nr. inv. 963—965, 1253 provenind din această localitate. Piese inedite¹.

II. Așezare rurală (?) secolele III—IV.

III. *Bibliografie:* 1. A.Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

19. CİCLOVA (com. Ciclova, jud. Caraș-Severin)

I. Urme de exploatare minieră.

II. Așezare antică secolele II—III (?).

III. *Bibliografie:* Milleker, p. 19.

20. CIORTEA (com. Vrani, jud. Caraș-Severin)

I. La cumpăna apelor Vicinic și Caraș, la 800 m de sat, urmele unei așezări întinse cu ceramică cenușie lucrată la roată, de secolul IV e.n.

II. Cercetări de teren. Așezare de secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E.Iaroslavschi, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 454.

21. COMLOȘUL MARE (jud. Timiș)

I. Dintr-o perighează efectuată în anul 1957 de prof. Marius Moga se păstrează la Muzeul Banatului două vase realizate dintr-o pastă cenușie lucrată la roată (nr.inv. 6714, 6715). Material inedit.

II. Așezare rurală daco-romană secolele II—IV (?).

22. COMLOȘUL MIC (com. Comloșul Mare, jud. Timiș)

I. În apropierea satului s-au descoperit în anii 1980—1982 fragmente de vase cenușii lucrate la roată, de secolul IV (informație prof. N.Duckhorn, Școala Generală Comloșul Mic).

II. Așezare rurală secolele III—IV (?).

23. CORNEȘTI (com. Orțișoara, jud. Timiș)

I. La nord de localitate, în apropierea râului s-au descoperit pe teren fragmente roșii din pastă fină, de factură romană precum și fragmente ceramice cenușii din pastă fină, la roată databile în secolele III—IV.

II. Așezare rurală secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: Fl.Medelet, I.Bugilan *Tibiscus*, III, 1974, p. 88.

24. CORNUȚEL (jud. Caraș-Severin) (— *Caput Bubali*)

I. Între Vaideeni și Delinești urme de fortificație romană, de drum roman.

II. Cercetări de teren. Așezare antică secolele II—III.

III. *Bibliografie*: TIR, L 34.

25. CRICIOVA (jud. Timiș)

I. 1. În punctul "Tramnic" a fost dezvelită o construcție romană distrusă parțial de un cimitir medieval din secolul XVI. Din întreaga clădire se păstrează doar partea de est a edificiului, restul fiind distrus de calea ferată Nădrag-Găvoidia. Inventarul arheologic sărac, doar fragmente de țigle și cărămizi romane, din care una cu ștampila MID.

2. La 1500 m nord-est de acest punct, înspre râul Timiș au fost descoperite urmele unei așezări întinse caracterizată prin ceramică lucrată cu mâna de factură grosieră, alături de cioburi cenușii, lucrate la roată. În sondajul efectuat a fost surprinsă o locuință, iar în apropierea acesteia un cuptor de piine, cu diametrul de 0,90 m ușor alungit, orientat est-vest. Inventarul arheologic recuperat constă mai ales din ceramică.

II. 1. 2. Cercetări arheologice în anii 1981—1982 de D.Benea.

1. *Villa rustica* sau *statio* secolele II—III; 2. Așezare daco-romană secolele III—IV.

26. CRUCENI (jud. Arad)

I. Punct "Stockbrunnen" — fragmente ceramice cenușii datate în secolele III, IV.

II. Așezare rurală daco-romană secolele III—IV (?).

III. *Bibliografie*: E.Dörner, *Ses.ComSt*, p. 14.

27. DALBOȘET (jud. Caraș-Severin)

I. 1. În punctul "Dragomireana" urmele unei *villa rustica*. Inventarul lipsește în mare parte¹.

2. La 800 m est de "Dragomireana", în punctul "Șiul lui Bădescu", fragmente de materiale de construcție romane².

3. La 300 m vest de "Dragomireana", urme de materiale, de construcții romane³.

II. Cercetări arheologice efectuate de Institutul de Arheologie din Cluj-Na-

poca, 1969—1972. Datarea celor trei puncte în secolele II—III. Pe vatra aşezării multe monete de secolul IV.

III. *Bibliografie*: D. Protase, *SCIV*, XXI, 3, 1970, p. 506; Idem, *Banatica*, III, 1975, p. 350.

2. M. Moga, N. Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 136.

3. O. Bozu, C. Secărin, *Banatica*, V, 1979, p. 555.

28. *DEJAN* (jud. Timiş)

I. Un fragment de rişniţă romană descoperită în hotarul satului.

II. Cercetări de teren. Aşezare romană rurală (?).

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 20.

29. *DENŢA* (jud. Timiş)

I. 1. Urme de aşezare civilă sau militară pe teritoriul satului.

III. *Bibliografie*: TIR L, 34, p. 52 cu toată bibliografia mai veche.

30. *DEŢĂ* (jud. Timiş)

I. Urme de aşezare romană documentată prin descoperiri de ceramică romană, podoabe şi monete.

II. Aşezare rurală antică secolele II—III.

III. *Bibliografie*: TIR L, 34, p. 52.

31. *DEZEŞTI* (com. Fîrlug, jud. Caraş-Severin)

I. În punctul "Valea Curtii", lângă drumul roman apare în cantitate mare ceramică cenuşie lucrată la roată şi fragmente de zgură.

II. Cercetări de teren. Aşezare secolele III—IV.

III. E. Iaroslavski, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

32. *DOGNECEA* (jud. Caraş-Severin)

I. Urme de exploatare metalurgică antică.

II. Aşezare rurală (?) secolele II—III.

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 20.

33. *DOMAŞNEA* (jud. Caraş-Severin)

I. Urmele unei mici aşezări rurale. O diplomă militară, din anul 159, a fost descoperită cu mulţi ani în urmă.

II. Aşezare rurală antică secolele II—III.

III. *Bibliografie*: TIR L, 34, p. 54.

34. *DRACŞINA* (jud. Timiş)

I. Pe terasa înaltă a riului Timiş au apărut pe o mare suprafaţă fragmente ceramice fine cenuşii lucrate la roată. În mal a fost identificat un cuptor de ars ceramică.

II. Aşezare daco-romană secolul III—IV.

III. Informaţie Al. Rădulescu.

35. *DUBOVAT* (Iugoslavia)

I. 1. Pe malul Dunării în faţa hanului local — urmare de cărămizi romane, monete, fragmente ceramice.

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 121.

36. *DUDEŞTII VECHI* (jud. Timiş)

I. În colecţia Muzeului Banatului se păstrează mai multe fragmente ceramice cenuşii lucrate la roată, o strachină întreagă, descoperite în anul 1976 cu ocazia construirii unui canal de irigaţie. Material înedit.

II. Cercetări de teren. Aşezare rurală daco-romană, secolele III—IV.

III. D. Benea, *StIstB*, IX, 1983, p. 10.

37. *DULEU* (jud. Caraş-Severin)

I. 1. Pe vatra satului s-au depistat patru aşezări întinse în care apar fragmente ceramice cenuşii lucrate la roată, databile în secolele III—IV.

2. Punctul "Cornet" s-a depistat o cantitate mare de rişniţă, un topor de fier, un vîrf de lance urme de cuptoare de redus minereu de fier.

II. Așezări daco-romane secolele III—IV.

III. 1—2. Informație O.Bozu (Muzeul județean Reșița).

38. *FISCUT* (com. Șagu, jud. Arad)

I. În anul 1875 s-a descoperit un vas din pastă cenușie databil în secolul IV e.n.

II. Așezare daco-romană, secolele III—IV (?).

III. *Bibliografie*: Milleker, I, p. 33.

39. *FIZEȘ* (com. Berzovia, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Punctul "Drumul Mare" — cuptoare de redus minereu de fier alături de ceramică de sec. IV e.n.¹.

2. Punctul "Gorgane" — ceramică cenușie în cantitate mare zgură, tuburi din lut vitrificate².

II. 1. Sondaj 1972 Muzeul Reșița: 2. Cercetări de teren. Așezări daco-romane, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E.Iaroslavschi, R.Petrovsky, *Tibiscus*, III, 1974, p. 147—155.

2. E.Iaroslavschi, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1975, p. 257.

40. *FOENI* (jud. Timiș)

I. Urme de construcții romane, piese din ceramică, metal, etc. ce atestă existența unei așezări antice.

II. Descoperiri fortuite. Așezare rurală secolele II—III e.n.

III. *Bibliografie*: Milleker, I, p. 30—31.

41. *FOLEA* (jud. Timiș)

I. 1. Pe șoseaua Folea-Șipet la 3 km de Folea așezare întinsă cu fragmente ceramice cenușii și roșii lucrate la roată, zgură, vetre de redus minereu (A.15)

2. La circa 300 m de așezarea precedentă pe o terasă urme de așezare daco-romană, fragmente ceramice, zgură (A.16).

II. Cercetări de teren efectuate în anul 1986 pentru I.E.E.L.—I.F.Timiș, Proiectul Șipet-Folea-Cerna.

42. *FRUMUȘENI* (jud. Arad)

I. La 300 m est de comună, urme de așezare daco-romană evidențiată prin ceramică cenușie.

II. Cercetări de teren. Așezare daco-romană secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E.Dörner, *SesComSt*, p. 14.

43. *GAD* (com. Ciacova, jud. Timiș)

I. În colecția Muzeului Banatului se păstrează un vas fragmentar cenușiu lucrat la roată (Nr. inv. 1287).

II. Așezare daco-romană, secolele III—IV (?).

III. *Bibliografie*: A.Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

44. *GAJ*, (Iugoslavia)

I. Punctul "Beli Breg", în anul 1897 s-au descoperit cărămizi romane, fragmente ceramice, un belciug din bronz, un fragment din sîrmă de bronz, o mărgea de sticlă.

II. Așezare rurală secolele II—III (?).

III. *Bibliografie*: Milleker, II, p. 32.

45. *GHERMAN* (jud. Timiș)

I. 1. O așezare romană înconjurată de val (?) apare lângă riul Borugă.

II. Așezare antică, secolele II—III.

III. *Bibliografie*: OTS, p. 24.

46. *GHERȚENIȘ* (jud. Caraș-Severin)

I. 1—7. În punctele "Goru", "Făitălanu Mare", "Zaton", "Glegesaț", "Rovină", "Ogașul Haiducilor", "Pătruene" apar numeroase fragmente ceramice de secolele III—IV e.n., zgură precum și un mic creuzet [(de la "Ogașul Haiduci-

lor”), care păstrează în interior urme de aur], dovedind existența în zonă a unor cuptoare de redus minereu.

II. Cercetări de teren. Așezări daco-romane, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: I. Albu, *Banatica*, V, 1979, p. 547.

47. GÎRBOVĂȚ (com. Bănia, jud. Caraș-Severin)

I. Punctele “Arșița”, “Gai”, “Pustă”, s-au descoperit fragmente de rîșniță și ceramică de secolul IV, zgură metaliferă.

II. Cercetări de teren. Așezări daco-romane, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: O. Bozu, C. Secărin, *Banatica*, V, 1979, p. 556.

48. GORNEA (com. Sichevița, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Punctul “Căunița de Jos” — o construcție romană de secolele II—III, de tip *villa rustica*.

2. Cătatea romană țirzie, secolele III—IV. În inventarul descoperit apar: *unelte agricole*: sape, săpăliți, seceri, topoare, tîrnăcoape; *unelte pentru prelucrarea lemnului*: dălți (7 bucăți), tesle (2 bucăți); *unelte de zidărie*: mistrie; *unelte pentru prelucrarea metalului*: lingură de turnat metal¹.

3. Punctul “Zăsloane”, pe Valea Camenița, ceramică dacică alături de ceramică romană țirzie².

II. 1—2. Săpături arheologice efectuate de Muzeul Reșița 1967—1970, 1973—1974; 3. Cercetări de teren.

III. *Bibliografie*: 1. N. Gudea, *Gornea. Așezări din epoca romană și romană țirzie, Reșița*, 1977.

2. E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

49. GOTLOB (com. Lovrin, jud. Timiș)

I. În colecția Muzeului Banatului se păstrează două vase cenușii, lucrate la roată, secolul IV, descoperite fortuit în anul 1966.

II. Așezare rurală, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

50. GRĂDINARI (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Între Greoni și Grădinari, în lunca Carașului apar urmele unei așezări antice, cu locuințe de suprafață și un semibordei. Ceramică cenușie în cantitate mare databilă în secolele III—IV¹.

2. În jurul vechii minăstiri pe valea Bargeșului — ceramică gălbuie și cenușie, databilă în secolele III—IV².

3. În punctul “Gîrboace sau Săliște” au apărut urmele unei întinse așezări daco-romane din care s-au cercetat pînă acum două locuințe de suprafață (cu dimensiunile de 3,25 x 2,20 m, 3 x 2,10 m). Ceramică recuperată este de bună factură de culoare roșie-cărămizie și cenușie lucrată la roată. De asemenea au fost dezvelite cuptoare de ars ceramică³.

II. 1. Cercetări efectuate de D. Protase (Universitatea Cluj, încă inedite).

2. Cercetări de teren.

3. Săpături arheologice de salvare efectuate de O. Bozu (Muzeul Reșița).

III. *Bibliografie*: 1. E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

2. Idem, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 444.

3. O. Bozu, *Cercetări arheologice de la Grădinari*, comunicare prezentată la Simpozionul dedicat împlinirii a 2500 a ani de la primele lupte pentru neatîrnare ale dacilor — mai 1986 Timișoara.

51. GREONI (com. Grădinari, jud. Caraș-Severin)

I. 1. “Valea Budovița”, afluent al Lișavei — în jurul unor tumuli aplatizați ceramică cenușie romană de secolul IV e.n. În anul 1964 s-a efectuat un sondaj dezvelindu-se o locuință și mai multe fragmente ceramice cenușii.

II. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul din Reșița. Așezare de secolul III—IV.

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *Acta MN*, XVI, 1979, p. 452.

52. *HERNEACOVA* (com. Receaș, jud. Timiș)

I. La 250 m nord-vest de punctul "Izvorul Rece", după defrișarea unei porțiuni de pădure, la 0,40—0,50 m a fost identificată o întinsă așezare cu urme de locuințe, fragmente de ceramică roșie și cenușie, lucrată la roată, databile în secolele III—IV e.n. În colecția Muzeului Banatului se păstrează două pietre de rîșniță provenind din această așezare. Întinderea așezării 660 x 600 m.

II. Cercetări de teren 1974 — A. Bejan.

III. *Bibliografie*: A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 22.

53. *HODONI* (com. Satchinez, jud. Timiș)

I. Punctul "Pustă". Cercetări arheologice sistematice din anul 1979, s-au descoperit două nivele de locuire, unul din epoca bronzului, celălalt databil în secolele III—IV.

Din așezarea de secolele III—IV s-au degajat pînă în prezent: 11 locuințe, 16 gropi de provizii, 7 gropi menajere, 5 cuptoare exterioare locuințelor.

I. *Locuințe*

1. *Bordei*. Patrulater; distrus pe latura estică de șanțul excavat de ferma Hodoni, în anul 1976 (Dimensiuni: L = 4,20 m; l. păstrată = 2 m). Avea două încăperi de 2 m lungime, despărțite printr-un perete de pămînt cruțat de 0,20 — 0,25 m. Fundul locuinței la 1,50 de la nivelul actual de călcare. În a doua încăpere, resturile unui cuptor menajer, plasat spre colțul de sud-vest, cu vatra de formă ovală avînd axele de 1,20 x 1 m. Intrarea pe latura de vest, lată de 1,20 m.

2. *Bordei*, identic probabil tipologic cu precedentul (L = 4 m). Parțial distrus. Locuința avea tot două încăperi.

3. *Bordei* cu două faze de folosire. În prima fază avea forma trapezoidală (aproape ovală datorită colțurilor puternic rotunjite). Pe latura estică vatra, scobită în perete și adîncită în pămînt cu axele de 1,70 x 1,50 m (Dimensiuni: 3,20 x 2,50 m). În a doua fază, în jurul vetrei bordeiul se lungeste și se îngustează, căpătînd forma patrulateră cu laturile de 3,60 x 2 m. Prima fază are fundul locuinței la 1,50 — 1,60 m, iar a doua la 1,30 — 1,40 m.

2. *Semibordei* de formă dreptunghiulară (Dimensiuni = 3,50 x 3,50 m). Vatra distrusă din vechime, în colțul de sud-est.

5. *Locuința de suprafață* apare la adîncimea de 0,30 — 0,40 m de la nivelul actual. Distrusă de lucrările agricole (Dimensiuni = 6 x 4 m), de formă dreptunghiulară probabil cu două încăperi. Nu au fost observate urme de cuptor sau de vatră.

6. *Bordei* distrus parțial de șanțul de irigație din 1976 (Dimensiuni = 4,60 x 3 m). Dreptunghiular, cu colțurile rotunjite. Urme de vatră distruse pe latura vestică.

7. *Bordei* dreptunghiular, suprapus peste o locuință din epoca bronzului (Dimensiuni = 3,80 x 2,90 m).

8. *Bordei* dreptunghiular, cu colțurile rotunjite (Dimensiuni = 3,80 x 2,60 m).

9. *Bordei* distrus parțial de șanțul de irigație. Dreptunghiular (Dimensiuni = 3,70 x 1,10 — păstrată m. Locuința despărțită de un perete median din pămînt cruțat. Vatra se afla probabil pe latura de vest.

10. *Semibordei*, suprapus peste o groapă de provizii din epoca bronzului. Dreptunghiular, cu colțurile rotunjite (Dimensiuni = 2,40 x 1,50 m). Fără vatră de foc. Se caracterizează prin numeroase bucăți de zgură aflate în umplutura sa. Probabil a fost o clădire anexă (depozit a unui atelier metalurgic aflat undeva în apropiere). Adîncimea gropii locuinței: 0,90 — 1 m.

11. *Bordei* degajat parțial, doar colțul de nord-est, restul fiind distrus de excavații. Identic tipologic cu precedentele.

II. *Gropi de provizii*

1. *Cilindrică*, cu pereții drepecți, gura ovală (axe 2,20 x 1,80 m), adâncime 1,40 m de la nivelul actual (stratul de cultură în așezare se termină la adâncimea de 0,70 — 0,80 m de la nivelul actual. Împrejur, urmele a 12 pari pe care se sprijinea acoperișul (gropi mici de pari s-au găsit aproape în toate gropile de provizii de la Hodoni).

2. *Circulară* (Diametrul = 1,50 m), adâncimea de 1,20 m.

3. *Cilindrică* (Diametrul = 1,10 m), adâncime 1,20 m.

4. Identică cu precedenta.

5. *Circulară* (Diametrul = 1,50 m), adâncime 1,60 m.

6. *Circulară* în partea superioară, spre fund se bombează formînd o cavitate cu pereții bombați. Pe fund gropi de pari înfipti orizontal, sugerînd prezența unui grătar de lemn. Adâncime 1,80 m (Diametrul = 2 m, diametrul fundului 3 m).

7. *Formă de clopot*, gura patrulateră, cu colțuri rotunjite. Adâncime 2 m. În umplutura pe fundul gropii s-au observat urmele unui schelet lemnos asemănător unei etajere.

8. *Cilindrică, circulară*, (Diametrul = 2,50 m), adâncime 1,40 m.

9. Identică cu precedenta

10. *Circulară* (Diametrul = 1,40 m la gură, concavă asemănătoare unui butoi diametrul maxim 1,70 m). Adâncime 2,50 m.

11. *Circulară*, concavă, cu diametrul maxim spre fund. Diametrul gurii = 1,20 m, diametrul fundului 1,70 m. Adâncime 2,15 m. Din inventar o monedă fragmentară de bronz de la Traianus Dacius.

12. Identică tipologic cu nr. 10 (Diametrul = 1,60 m)

13. *Formă de clopot* (Diametrul = 1,80 m, diametrul gurii = 1 m). În inventar, un fragment de fibulă corodată, databilă în secolul III e.n.

14. *Circulară*, tronconică în profil, pereții oblici, lărgindu-se de la gură spre fund. Adâncime 2,40 m (Diametrul = 1,40 — 2,20 m). La fundul gropii o laviță de pămînt cruțat. L = 0,90 m, l = 0,80 m, î = 0,40 m.

15. *Formă ovală*, tronconică în secțiune, cu pereții ușor bombați. Axele gurii: 170 x 1,50 m. Adâncime 1,80 m.

16. *Formă tronconică*, circulară în diametru (Diametrul = 1,50 m, diametrul fundului = 2,40 m). Adâncime 2,20 m.

III. Gropi menajere:

7 gropi de mici dimensiuni, circulare, ovale cu diametrul în medie de 1,50 m sau 1(1,5) x 2(1,5) m, de mică adâncime și cu fundul puternic albiat, coborînd, în punctul maxim, pînă la cel mult 1 m adâncime. Umplutura constă din fragmente ceramice mărunte (majoritatea atipice) și oase de animale fragmentare, cenușă uneori.

IV. Cuptoare și vetre

1. *Cuptor de ars ceramică*. Se păstrează doar camera de foc, grătarul complet distrus, de formă rotundă (Diametrul = 1,70 m). Gura de alimentare lungă de 1 m.

2. *Cuptor menajer de copt pîine*. Formă patrulateră, trapezoidală coborînd pe axa longitudinală. Lungimea păstrată = 1 m.

3. *Cuptor menajer* aflat în interiorul locuinței 1.

4. *Vatră ovală* de mari dimensiuni, suprainălțată, cu axele de 2,20 x 2 m aparținînd probabil unui cuptor exterior locuinței.

5. *Vatră circulară* (Diametrul = 2 m) de același tip.

Materialul arheologic predominant recuperat este cel ceramic la care se adaugă oase de animale și cîteva obiecte mărunte din bronz. Nu s-au găsit obiecte sau unelte din fier. Ceramica este de două categorii: lucrată la roată și lucrată cu mîna. Ceramica lucrată cu mîna, în cantitate mai redusă, este din pastă grosieră

cenuşiu-cărmăzie aparţinând unor vase de tipul oalei-borcan de dimensiuni mici şi mijlocii. Ceramica lucrată la roată prezintă două variante: aspră la pipăit, cu o cantitate de nisip mai mare în compoziţie, în majoritatea ei cenuşie aparţinând unor chipuri de mici dimensiuni, oale şi strachini şi, ceramica mai fină de tradiţie romană predominant cenuşie dar şi roşie provenind de la vase de dimensiuni mai mari.

II. Aşezare daco-romană, databilă în a doua jumătate a secolului III-începutul secolului IV.

III. *Bibliografie*: A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 22—23; idem, *Banatica*, VI, 1981, p. 153—171; idem, *StIstB*, IX, 1983, p. 13—23.

54. IAM (com. Berlişte, jud. Caraş-Severin)

I. Punctul "Prigor" înspre Milcoveni şi spre sud de gară, apare ceramică cenuşie, lucrată la roată, databilă în secolele III—IV e.n.

II. Cercetări de teren. Aşezare daco-romană, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 460.

55. IAZ (com. Obreja, jud. Caraş-Severin)

I. În anul 1982, în apropierea satului Iaz a fost cercetat un edificiu de tip *villa rustica*, care prin structura sa se apropie de tipul de fermă agricolă. Inventarul arheologic este sărac. Datate pe bază de monete în prima jumătate a secolului III e.n.

II. Cercetări arheologice efectuate de P. Rogozea (Muzeul Caransebeş).

III. *Bibliografie*: P. Rogozea, *Raport prezentat la Sesiunea anuală de Rapoarte*, Ploieşti, 1983.

56. IECEA MICĂ (com. Cărpiniş, jud. Timiş)

I. La ieşirea înspre est de sat, la 500 m de ultima casă, în stînga, se întinde o mare aşezare daco-romană. Pe teren se observă urme de locuinţe cu multe fragmente ceramice. În primul rînd, se remarcă ceramica lucrată cu mîna, nu prea fină în compoziţie, decorată cu briu alveolari *fragmente ceramice cenuşii*, lucrate la roată (ca tipuri de vase: oale de provizii, strachini etc.); *fragmente ceramice roşii*, dintr-o pastă roşie (îndeosebi oale şi urcioare) şi un singur mic fragment de *terra sigillata*.

2. În punctul Răspas, pe un promontoriu uşor înălţat faţă de restul terenului, promontoriu avînd un diametru de circa 250 m, au apărut urmele unor locuinţe, alături de fragmente ceramice cenuşii din secolele III—IV, lucrate cu roata şi mai rar cu mîna, dintr-o pastă fină, roşie. Un fragment de fibulă din fier databilă în a doua jumătate a secolului II — prima jumătate a secolului III.

II. Cercetări de teren, încă inedite D. Benea. Aşezări secolele II—IV.

57. ILIDIA (com. Ciclova Română, jud. Caraş-Severin)

I. În punctele "Dealul Armenilor" şi "Moara Gherghinii" s-au identificat urmele a două aşezări daco-romane, secolele III—IV.

2. În anul 1977 a fost cercetat un bordei cu un bogat material ceramic datat cu două monete de secolul IV e.n. descoperite în interior.

II. 1. Cercetări de teren; 2. Cercetări arheologice efectuate de I. Uzun, D. Ţeicu, încă inedite.

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

58. JABAR (jud. Timiş)

I. În vatra satului s-au făcut cercetări arheologice de către I. Stratan descoperindu-se urmele unei întinse aşezări rurale cu locuinţe avînd ca inventar alături de ceramică cenuşie fină, lucrată la roată, o cantitate mare de zgură. Între piesele interesante se remarcă şi o pintaderă paleocreştină de secolul IV e.n. Materialul se păstrează în Muzeul din Lugoj.

II. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul din Lugoj, inedite.

59. JAMUL MARE (jud. Timiş)

I. 1. În "Șanțul Roman" în 1882 s-au descoperit mai multe piese arheologice, între care și o inscripție referitoare la legiunea a III-a Flavia felix.

2. Monete romane tirzii de la Claudius II Gothicul până la Constans.

II. Așezare antică secolele II—IV (?).

III. *Bibliografie*: Milleker, III, p. 266; D. Protase, *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 174.

60. JEBEL (jud. Timiș)

I. 1. "Fabrica de cărămidă", în anul 1863 s-au descoperit mai multe vase într-un cimitir de înhumăție având unul sau două vase depuse da ofrandă în fiecare mormint. Cîteva din aceste vase se păstrează în Muzeul Banatului (nr. inv. 5528—5532).

2. Punctul "Țarigum" s-ar fi descoperit fragmente ceramice cenușii de secolele III—IV, monete.

II Cercetări de teren (informație N. Săcară). Așezare rurală secolele III—IV (?).

61. JUPA (TIBISCUM) (oraș Caransebeș, jud. Caraș-Severin)

I. 1. În anul 1967 a fost descoperit un depozit de unelte agricole în apropierea zidului de incintă de est al castrului mare format din: 1 brăzdar de plug, 3 sape, 1 săpăligă—tîrnăcop¹.

2. În pivnița Clădirii VIII a fost descoperită o seceră din fier.

3. În anul 1877 s-a descoperit la *porta pretoria* a castrului mare un brăzdar de plug².

4. În anul 1979, un cosor de vie descoperit într-o secțiune în afara castrului³.

5. Brăzdar de plug, fragment de cosor, descoperite în anii 1981—1982, încă inedite.

6. În pivnița Clădirii VIII din vicus, recipiente din lemn în care s-au descoperit semințe de cereale.

7. Prezența masivă în majoritatea edificiilor civile a unor fragmente de rîșniță, mortaria, sugerează activitatea cotidiană desfășurată pentru prelucrarea unor produse agricole.

8. Întinderea pe ambele maluri ale râului Tibiscum a așezării rurale și mai apoi a celei urbane într-o zonă propice agriculturii, brăzdată de o rețea de afluenți ai râului au oferit condiții prielnice practicării agriculturii.

9. O inscripție votivă dedicată lui Mithras pentru sănătatea lui P. Aelius Marius, cunoscut în tracia ca arendaș imperial (conductor) al pășunilor și salinelor, de către un sclav Hermandio, constituie o mărturie prețioasă a organizării pășunilor în această zonă⁴. P. Aelius Marius apare amintit și de alte două inscripții de la Micia⁵ și Domnești (jud. Bistrița—Năsăud)⁶ avînd calitatea de *conductor pascui et salinarum*.

Alte mărturii epigrafice referitoare la agricultura antică în zona Tibiscum nu se cunosc.

II. Cercetări arheologice efectuate de Muzeul Banatului și Muzeul din Caransebeș. Așezare antică urbană cu *villae rusticae*, așezare autohtonă secolele II—III existentă în preajma așezării mari urbane, continuitatea materială și spirituală a așezării urbane în secolele III—IV este documentată prin activitatea unor ateliere meșteșugărești și o orientare mai pronunțată spre agricultură.

III. *Bibliografie*: 1. M. Moga, D. Benea, *StComC*, II, 1977, p. 321—329.

2. C. M. Tăulea, *Oltenia*, IV, haiva, 1982, p. 81.

3. M. Moga, D. Benea, *op. cit.*

4. IDR, III, 1, 145: SIMN/ pro salute / P. Ael. Mari/ Hermandio/ act. Turan./ Dil. v. s. l. m. /.

5. CIL, III, 1363.

6. *ArchMold*, IV, 1966, p. 175 sq.

62. KUVIN (Iugoslavia)

I. 1. Urme de fortificație romană pe malul Dunării. Cărămizi cu ștampila leg. VII Claudia¹.

2. Descoperiri de monumente romane, geme, ceramică romană și cenușia romană tirzie, secolele II—IV e.n.

3. Localnicul Anton Schmick a descoperit în brăzdar de plug din fier (î=32 cm). Tot aici și un opaiț cu ștampila CURATI².

II. Descoperiri fortuite. Așezare romană secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: 1. IDR, III, 1, p. 30.

2. Miljeker, II, p. 39—41; Berkeszi, p. 25.

63. LAPUȘNIC (com. Bara, jud. Timiș)

I. În anul 1868 s-a descoperit un tezaur de momente republicane romane, o parte a tezaurului s-a pierdut. În Muzeul Banatului se păstrează mai multe exemplare databile din epoca republicană (Aemilia, Barbatia, Caecilia, Roscia, Rubia, Rufia, Turia, Iulius Caesar, Augustus (3 bucăți), Hadrianus (2 bucăți), ceea ce constituie o dovadă a realizării unui nucleu înaintea cuceririi romane (în prima jumătate a secolului I e.n.) și apoi în timpul provinciei. Tezaurul a aparținut probabil unui autohton.

II. Așezare antică secolele II—III (?).

III. *Bibliografie*: Berkeszi, p. 26; D.Protase, *Autohtonii în Dacia (I)*, București, 1980, p. 176.

64. LAPUȘNICEL (jud. Caraș-Severin)

I. În punctul "Cetate" o construcție romană cu dimensiunile de 60 x 60 m de formă dreptunghiulară. În apropiere o mică construcție termală. Autorul săpăturilor nu opinează pentru o *villa rustica*, ci mai degrabă pentru o mică fortificație. Inventarul descoperit pînă acum este sărac, doar conducte de canalizare, ceea ce nu constituie un argument pentru această atribuire.

II. Cercetări sistematice Muzeul Reșița. Datate: secolul II-prima jumătate a secolului III.

III. *Bibliografie*: O.Bozu, *Banatica*, V, p. 187—200; M.Moga, N.Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 136.

65. LENAUEHEIM (jud. Timiș)

I. În anul 1960 au intrat în patrimoniul Muzeului Banatului opt vase lucrate dintr-o pastă fină cenușie lucrată la roată (5 strachini, o oală de provizii și două oale cu două torți) date în secolele III—IV. Informații asupra contextului descoperirii nu se cunosc.

II. Așezare rurală secolele III—IV

III. *Bibliografie*: 1. A.Bejan, *Banatica*, II, 1973, p. 131—137.

66. LIEBLING (jud. Timiș)

I. În stînga drumului care duce spre Cerna pe o terasă înaltă ce coboară spre Tofaia a fost identificată o așezare întinsă cu multe fragmente ceramice cenușii lucrate la roată. Ca tipuri de vase se remarcă oalele de capacitate medie și castroane cu buza profilată (A 8).

II. Cercetări de teren. Așezare daco-romană secolele III—IV.

III. Cercetări efectuate în 1986 pentru I.E.E.L.I.F. Timiș, proiectul Șipet-Folea-Cerna.

67. LIPOVA (jud. Arad)

I. Așezare romană rurală în care au apărut monete romane, o stelă funerară fragmentară.

III. *Bibliografie*: TIR, L 34, p. 74.

68. MEHADIA (jud. Caraș-Severin)

I. 1. În punctul "Zidina" au fost cercetate castrul și thremele romane. Între riul Belareca și actuala șosea națională (E 94) se întinde așezarea civilă pe o lungi-

me de circa 1000 m. Pe întreaga suprafață apar fragmente de cărămizi, ceramică fragmentară, urme romane de construcții. Cimitirul antic se afla spre est de castru¹.

2. Cu ocazia cercetărilor efectuate în castru în anii 1942—1949 s-a descoperit o ceașcă dacică².

3. Monetele descoperite în castrul de la Mehadia cuprind o paletă cronologică largă în secolele II—IV³.

4. Localitate identificată cu anticul *Praetorium*.

II. Cercetări sistematice în anii 1942—1949. Așezare rurală secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: 1. N. Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 122.

2. M. Macrea, *SCIV*, II, 1, p. 293, nota 9.

3. N. Gudea, *SCIVA*, 26, 1975, p. 147—151; E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Trei tezaure, romane de secolul IV din Banat*, Lugoj, 1974, p. 72. nr. 25.

69. *MERCINA* (com. Vărădia, jud. Caraș-Severin)

I. Pe terasele deasupra luncii Carașului, în stînga drumului spre Greoni, ceramică dacică și cenușie lucrată la roată.

II. Cercetări de teren. Așezare daco-romană rurală (?).

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 454.

70. *MILCOVENI* (jud. Caraș-Severin)

I. 1. În punctele "Grădinile din deal", "Prislana", "Moara din vale" au apărut fragmente ceramice cenușii lucrate la roată.

II. Cercetări de teren. Așezări daco-romane, secolul III—IV e.n.

III. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 450, idem, *ActaMN*, XV, 1978, p. 256.

71. *MOLDOVA-NOUA* (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Descoperiri mai vechi de inscripții, ștampile romane ale: coh. III Delm., *N(umerus) D(ermanorum) R...*¹.

2. Pe drumul spre Măcești, la poalele dealurilor s-a descoperit pe o arie destul de restrînsă ceramică cenușie lucrată la roată.

3. În punctul "În vii" — fragmente ceramice, fragmente de țigle, cărămizi de secolele III—IV².

4. Punctul "Săliște" a fost cercetată parțial o necropolă antică datată în secolele II—III³; s-au descoperit mai multe morminte: 8 de înhumăție, 2 de incinerăție, databile în secolele II—III pe baza inventarului.

5. Punctul "Vinograd" la sud-est pe malul Dunării spre Pescari: au fost dezvelite două locuințe de secolele III—IV. Un *semibordei* rectangular la adîncimea de 0,80 m. În colțul de sud-est al locuinței — vatra (1,80 x 1,10 m), avînd în preajmă o groapă menajeră. *Inventar*: ceramică lucrată la roată cenușie fină (32%), cenușie zgrunțuroasă de tradiție romană (17,6%), roșie-cărămizie (4%); piepten de os bilateral; 4 fusaiole, o plăcuță de bronz, 3 monete (1 — din 161, două puternic corodate de secolul IV e.n.); cantitate mare de oase: mamifere mari (78%), păsări (1%), pește (0,6%). *Locuința de suprafață* (2,50 x 2,20 m) cu colțurile rotunjite apare la adîncimea de 0,55 m. Vatra mică (Diametrul = 0,50 m) a fost realizată din fragmente de cărămidă romană. O a doua vatră a fost dezvelită în afara locuinței. *Inventar*: ceramică cenușie fină, lucrată la roată (41%), zgrunțuroasă cenușie (21%), roșie (12%), glazurată (0,9%), un cuțit, 2 fusaiole, 2 gresii, o fibulă din fier, 2 sape, o seceră, topor, foarfecă, teslă, 3 monete: Traianus Decius (1), Constantin II (341—346)⁴.

6. La 500 m de această așezare a fost recuperat un tezaur antic de secolul IV e.n. format din 116 monete⁵.

7. Pe malul Dunării s-a descoperit o cană cenușie lustruită cu caneluri avînd în interior două fibule cu capete de ceapă, o bară de bronz cu vîrf ascuțit și o fibulă cu picior întors pe dedesubt⁶.

II. 1—3, 7. descoperiri fortuite; 3—6 cercetări arheologice efectuate de Muzeul Reșița.

III. *Bibliografie*: 1. IDR, III, 1, p. 52—55.

2. E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978.

3. O. Bozu, comunicare prezentată la Sesiunea *În memoriam Constantini Daicoviciu*, 1982.

4. Idem, Sesiunea *In memoriam Constantini Daicoviciu*.

5. D. Bălănescu, *ActaMN*, XIX, 1982, p. 380 sq.

6. Idem, p. 373—384.

72. MOLDOVITA (jud. Caraș-Severin)

I. În colecția Muzeului Banatului se păstrează trei vase cenușii lucrate la roată, descoperite fortuit cu mulți ani în urmă: 2 câni, 1 urciur, databile în secolele III—IV e.n. (nr. inv. 1251, 1270, 1269).

II. Așezare rurală daco-romană secolele III—IV e.n.

III. *Bibliografie*: A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

73. OMOR (jud. Timiș)

I. 1. La ieșirea înspre nord a satului au apărut urmele unei așezări rurale. Pe malul riului Bîrzava, în anul 1903 s-au observat urmele unei mici fortificații romane (40 x 90 m).

III. *Bibliografie*: Milleker, III, p. 234.

74. ORȘOVA (jud. Mehedinți)

I. 1. În colecția Muzeului Banatului se păstrează provenind din colecția Pongrácz un brăzdar de plug din fier (nr. inv. 2400).

2. În Muzeul Școlar al Liceului din Orșova se păstrează mai multe unelte din fier provenind din săpăturile efectuate într-o serie de descoperiri fortuite de pe vatra anticului oraș.

3. Așezare civilă Dierna, ridicată la rangul de *municipium* de către Septimius Severus a constituit prin poziția sa o poartă de intrare în provincia nord-dunăreană. Cercetările arheologice întreprinse între anii 1964—1969 în vatra anticei așezări au identificat mai multe edificii rămase în mare parte inedite. O singură *villa suburbana* a fost dezvelită prin cercetările efectuate de V. Wollmann și ea inedită. Inventarul ei nu se cunoaște. În cetatea romană tirzie s-au descoperit mai multe unelte din fier având diverse destinații: dalți, topoare etc.¹

4. O așezare romană rurală a fost identificată pe Valea Mala lângă satul Eșelnița (lângă Orșova). Urme de construcție, ceramică. Așezare dispărută în urma construirii hidrocentralei de la Porțile de Fier.

5. *Jupainic* (suburbie a Orșovei, jud. Mehedinți) — pe malurile ogașului Isnia o întinsă așezare daco-romană databilă pe baza inventarului în sec. II—IV².

II. 1, 2, 4, 5 descoperiri fortuite. 3. Cercetări sistematice 1966—1968.

III. *Bibliografie*: 1. E. Bujor, *Atlasul complex "Porțile de Fier"*, București, 1972, p. 196; D. Popescu, *SCIV*, XVIII, 1967, 3, p. 537; *SCIV*, XX, 1969, 3, p. 499; *SCIV*, XXI, 1971, p. 519.

75. PALANKA Iugoslavia

I. În apropierea malului Dunării se constată urmele unor materiale de construcție romane, statuete, opaițe, fragmente ceramice. Se remarcă descoperirea a 5 rîșnițe din piatră, formate din cîte două piese.

II. Descoperiri fortuite. Așezare antică secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: Milleker, II, p. 56.

76. PARTA (com. Șag, jud. Timiș)

I. 1. În colecția Muzeului Banatului se păstrează dintr-o descoperire mai veche un vas lucrat dintr-o pastă cenușie, lucrată la roată (nr. inv. 1259)¹.

2. Punctul "Sarca Bara" au fost descoperite fragmente ceramice cenușii lucrate la roată databile în secolele III—IV.

3. între Parța și Peciu Nou, km 17, au fost descoperite fragmente ceramice cenușii, zgură, fragmente de rîșniță din tuf vulcanic (informație Gh. Lazarovici).

II. Cercetări de teren. Așezări rurale secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: 1. A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

77. PERLĂM (jud. Timiș)

I. Din descoperiri fortuite se păstrează în Muzeul Banatului mai multe vase și fragmente ceramice cenușii, lucrate la roată (nr. inv. 1246, 1287, 1261, 1291). Tot în Muzeul Banatului se păstrează o serie de descoperiri ceramice de pe vatra satului, în două colecții achiziționate de muzeu în ultimii ani: col. Fuchs (Sînnicolau Mare) și Schiffmann (Periam).

II. Așezări daco-romane secolele III—IV.

78. PESAC (jud. Timiș)

I. Așezare daco-romană sesizată în vatra satului, databilă pe baza descoperirilor de ceramică cenușie, lucrată la roată, secolele III—IV.

II. Cercetări de teren, informație Al. Rădulescu.

79. PESCARI (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Așezarea antică a fost identificată pe teren cu mulți ani în urmă¹.

2. Brăzdare de plug menționate în *Repertoriul arheologic al Transilvaniei* (ms.) ca fiind descoperite în intravilanul localităților Pescari și Moldova Veche².

II. Așezări rurale secolele II—IV.

III. *Bibliografie*: 1. TIR L 34. P. 49.

2. C.M. Tătulea, Oltenia, IV, Craiova, 1982, p. 75.

80. PETNIC (com. Iablașița, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Punctul "Var" în spațiile cimitirului actual a fost descoperită o inscripție funerară.

2. În punctul "Seliște" urme de cărămizi romane, ceramică provincială.

3. Carieră de piatră utilizată pentru castrul de la Mehadia.

II. Cercetări de teren. Așezare rurală secolele II—III.

III. *Bibliografie*: 1. M. Moga, N. Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 135—136.

2. OTS, p. 34.

PESCHLA (jud. Timiș)

I. 1. În anul 1960, cercetări de teren lângă livada IAS Giarmata au apărut fragmente ceramice cenușii lucrate la roată, secolele III—IV.

2. La ieșirea din sat spre Lipova — urmele unei alte așezări rurale, din care s-au recuperat fragmente ceramice cenușii din pastă fină, lucrate la roată, cît și din pastă aspră cu pietricele în compoziție, lucrate la roată. Material inedit.

II. Cercetări de teren. Așezări rurale secolele III—IV.

81. POJEJENA (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Castru roman aflat în apropierea Dunării. În imediata apropiere se întinde așezarea civilă (*vicus*)

2. În anul 1970 în șanțul de pe latura de vest a castrului a apărut o ceașcă dacică databilă la mijlocul secolului III—prima jumătate a celui următor.

II. Cercetări arheologice Institutul de Arheologie Cluj-Napoca și Muzeul Banatului.

III. *Bibliografie*: N. Gudea, I. Uzum, *Banatica*, II, 1973, p. 89; D. Protase, *Autohtonii*, p. 145—146.

82. PRIGOR (jud. Caraș-Severin)

I. În punctul "Odăii", în dreptul troiței s-au descoperit fragmente ceramice romane, monete, urme de ziduri, o inscripție fragmentară, o cărămidă cu stam-pila LEG IIII FF.

2. În muzeul școlii ar fi existat mai multe piese, între care și două monete de la Julian Apostata și Iustinianus.

II. Cercetări de teren. Așezare rurală antică secolele II—III e.n.

III. *Bibliografie*: M.Moga, N.Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 138.

83. *RAMNA* (jud. Caraș-Severin)

I. În punctul Beran în anul 1961 prof. M.Moga a efectuat cercetări arheologice pentru dezvelirea parțială a unei construcții romane rurale. Într-o încăpere a clădirii (notată simbolic I) se observă două nivele de refacere a edificiului, în cea de a doua încăpere — urme de încălzire cu hypocaust, din cărămizi mici de 20 x 20 cm, ce mențineau pardoseala încăperii; praefurnium — era amplasat la mijlocul peretelui clădirii. Inventarul locuinței este aproape inexistent, câteva fragmente ceramice, cuie din fier, un pilum.

Au fost identificate mai multe cuptoare de ars ceramică și materiale de construcție.

II. Așezare de tip *villa rustica*, secolele II—III e.n. Datele sînt luate din jurnalul de șantier al prof. M.Moga, nu se mai păstrează nici un fel de date privind dimensiunile clădirii.

84. *RECAȘ* (jud. Timiș)

I. 1. În anul 1878 s-a descoperit un tezaur de monete de argint datînd din secolul III e.n., într-un șanț de canalizare, cu un lăntșor de argint dacic cu panda-tive¹.

2. În colecția Muzeului Banatului se păstrează cu vas din ceramică cenușie databilă în secolele III—IV².

II. Descoperiri fortuite. Așezare daco-romană secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: 1. *ArchErt*, s.v. XIII, p. 161.

2. A.Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

85. *REMETEA MARE* (jud. Timiș)

I. 1. În hotarul satului au fost depistate cinci așezări daco-romane din veacurile II—IV (punctele "Săliște", "Mormiști", "Cetățuia", la nord de sat, spre Ianova, și la vest de stat, spre Ghiroda Nouă).

2. Tot pe teritoriul comunei, în hotarul satului Bazoșu Nou a fost descoperită o așezare daco-romană din veacurile II—V e.n.

II. Cercetări de teren. Așezări daco-romane secolele II—V.

III. Fl.Medelej, *Remetea Mare, vatră de civilizație multimilenară*, pliant expoziție Remetea Mare, 1983.

86. *RUDARIA* (azi Eftimie Murgu, jud. Caraș-Severin).

I. 1. În punctul "Comoara" la 200—300 m în linie dreaptă de șoseaua Prilipeț-Eftimie Murgu, în dreptul celui de al doilea stîlp de curent electric se constată urme de construcții romane (materiale de construcții, fragmente ceramice romane).

2. În punctul "La spînzurători", în anul 1895 s-au descoperit sarcofage romane (după o notiță de pe Evangheliarul de Rîmnici 1724 din Biserica comunei Prigore¹).

3. Pe teritoriul satului s-au descoperit monete romane².

II. Cercetări de teren. Așezare romană secolele II—III.

III. *Bibliografie*: 1. O.Bozu, C.Secărin, *Banatica*, V, 1979, p. 556.

2. M.Moga, N.Gudea, *Tibiscus*, V, 1979, p. 138—139.

87. *SACOȘU MARE* (com. Darova, jud. Timiș)

I. Punctul "Burău" se constată existența unei așezări rurale deschise, cu mai multe nivele de locuire. Locuirea daco-romană se caracterizează prin locuințe (semibordeie) avînd ca inventar, ceramică lucrată la roată de factură provincială romană ornamentală cu decor incizat, un cuțit din fier, fusaiole.

II. Cercetări arheologice efectuate de M.Moroz (Muzeul Lugoj).

88. *SATCHINEZ* (jud. Timiș)

I. 1. În punctul "Pămîntul galben", în anul 1973, în urma unor lucrări de excavație, în ruptura malului s-au identificat 8 gropi (7 fiind gropi simple, puțin

adâncite în pământ 0,40—0,60 m — de formă dreptunghiulară cu colțurile rotunjite sau ovale, cu puține resturi ceramice în umplutură). A opta groapă este o groapă de provizii în formă de clopot cu pereții puternici arși. Dimensiuni: diametrul gurii: 0,80 m, diametrul fundului 1,50 m, adâncime 2 m, (1,20 m sub stratul de cultură). În interior s-a descoperit o cantitate de cenușă, dovedind o îndelungată utilizare, alături de fragmente ceramice cenușii și roșii, lucrate la roată executate dintr-o pastă fină. Totodată a apărut și un mic fragment de amforă romană¹.

2. Lîngă fosta baltă a comunei Satchinez — vestigii daco-romane (cercetări de teren) și fibulă romană de secolul IV e.n. găsită cu ocazia cercetărilor arheologice din anul 1979².

II. Cercetări de teren și săpături arheologice. Așezări daco-romane.

III. *Bibliografie*: 1. A.Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 21—22; idem, *StIstB*, IX, 1983, pl. V/a.

2. Al. Rădulescu, *MCA*, Tulcea, 1980, p. 524, 529.

89. SARAVALA (com. Sînpetru Mare, jud. Timiș)

I. Din cercetări mai vechi se păstrează în colecția Muzeului Banatului, fără a cunoaște contextul exact al descoperirii lor, ceramică cenușie lucrată la roată, mărgelile, semințe de plante (nr. inv. 9364, 9366).

II. Cercetări de teren. Așezare rurală secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: D.Benea, *StIstB*, IX, 1983, p. 10.

90. SATU NOU (com. Lovrin, jud. Timiș)

I. 1. Din descoperiri mai vechi fortuite se păstrează în Muzeul Banatului mai multe fragmente ceramice cenușii, lucrate la roată (nr. inv. 7888, 7900, 9371—9374)¹.

2. La sud de localitatea Satu Nou pe teren se observă urmele unei așezări daco-romane, secolele III—IV (informație A.Rădulescu).

II. Așezare daco-romană, secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: D.Benea, *StIstB*, IX, 1983, p. 10.

91. SĂCĂLAZ (jud. Timiș)

I. Între localitățile Timișoara-Săcălaz, la sud de calea ferată Timișoara — Jimbolia, pe teren, se observă urmele unei așezări evidențiate prin fragmente ceramice romane tirzii, caracteristice secolelor III—IV.

II. Cercetări de teren. Așezare rurală secolele III—IV.

III. *Bibliografie*: Fl.Medelet, I.Bugilan, *Tibiscus*, 3, 1974, p. 89.

92. SICHÉVITA (jud. Caraș-Severin)

I. În punctul "Zasloane", fragmente ceramice cenușii de secolul IV e.n.

II. Cercetări de teren. Așezare rurală secolele III—IV (?)

III. *Bibliografie*: E.Iaroslavski, Gh.Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 256.

93. SÎNNICOLAU MARE (jud. Timiș)

I. 1. Fabrica de cărămidă Fușajtar Ștefan — în anul 1947 urmele unui cimitir roman, databil în secolul III.

2. "Cărămidăria veche" s-au descoperit fragmente ceramice romane și partea superioară a unei rîșnițe.

3. În punctul "Seliște" între drumul care duce la Saravale și un șanț mare numit "Vale" au fost efectuate cercetări într-un cimitir roman. S-au dezvelit 6 morminte de înhumăție. Datarea lor nu se poate face cu exactitate.

4. Pe malul estic al vechiului curs al râului Aranca se observă urmele unei așezări de secolele III—IV e.n. (informație Al.Rădulescu)¹.

5. În colecția Muzeului Banatului se păstrează mai multe vase databile în secolele III—IV (nr. inv. 6792, 7726, 7735, 7763, 7767, 4190, 6519, 6529, 6539, 6526, 4555)².

II. Cercetări de teren.

III. Așezări rurale daco-romane secolele III—IV.

IV. *Bibliografie*: 1. M. Moga, N. Gudea, *Tibiscus*, IV, 1975, p. 141—145).2. A. Bejan, *ÂnB*, I, 1981, p. 24; D. Benea, *StIstB*, IX, 1983, p. 10.

94. SLATINA TIMIȘ (MĂSCLIANIȘ) (jud. Caraș-Severin)

I. În anul 1881 C. Torma a găsit în vatra satului urmele unei așezări antice întinse.

II. Cercetare de teren.

III. Așezare antică, secolele II—III e.n.

IV. *Bibliografie*: Milleker, p. 63.

95. SURDUCU MARE (CENTUM PUTEA) (jud. Caraș-Severin)

I. Urmele unei fortificații romane la care se constată două nivele de locuire. În apropiere se întinde așezarea rurală.

II. Cercetări sistematice și de teren.

III. Așezare antică, secolele II—III.

IV. *Bibliografie*: D. Tudor, *OTS*, p. 1552.

96. ȘOȘDEA (com. Măureni, jud. Caraș-Severin)

I. 1. În punctul "Giuri-can" s-a descoperit un cuptor de redus minereu de fier¹.2. În punctele "La par", "Gomile", la "Odăi", "Între rîuri", "Valea Urișului" au fost descoperite urmele unor așezări rurale daco-romane, unde au apărut fragmente ceramice cenușii și mari cantități de zgură².

II. 1. Sondaj 1962; 2. Cercetări de teren.

III. Așezări rurale daco-romane, secolele III—IV.

IV. *Bibliografie*: 1. E. Iaroslavschi, *ActaMN*, XIII, 1976, p. 231—237.2. E. Iaroslavschi, G. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

97. TEREKOVA (AD PANNONIOS) (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Castru și terme militare lângă care apar numeroase urme de construcții antice aparținând așezării civile.

II. Sondaje arheologice.

III. Așezare rurală secolele II—III.

IV. *Bibliografie*: N. Gudea, *Banatica*.

98. TICVANIUL MIC (com. Ticvaniul Mare, jud. Caraș-Severin)

I. 1. Punctul "Gomile", o zonă întinsă în care apare ceramică cenușie, lucrată la roată, secolul IV e.n.¹.2. Între Ticvaniul Mic și Greoni (200 m de gara Greoni) — ceramică de factură romană provincială².

II. Cercetări de teren.

III. Așezări rurale daco-romane, secolele II—IV.

IV. *Bibliografie*: 1. E. Iaroslavschi, G. Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 454.2. Idem, *ActaMN*, XV, 1978, p. 257.

99. TIMIȘOARA (jud. Timiș)

I. În anul 1854, în urma unei explozii la pulberăria situată între cartierele Cetate și Mehala, au ieșit la iveală cărămizi și fragmente ceramice de factură romană, monete de la Probus și Dioclețian. În anul 1864 au fost găsite 11 monete romane, printre care: Hadrianus, Faustina Senior, Antoninus Pius, Annius Verus, Septimius Geta, Publius Helvius Pertinax. Monete romane postaurcliene găsite cu diferite ocazii în anii 1842, 1843, 1874 și 1903 (Constantinus I, Constantinus II, Iulianus Apostata etc.)¹.I. 2. În vatra municipiului au fost descoperite fragmente de *terra sigillata*, ornamente cu motive zoomorfe, un compas din fier, fibule, zaruri, vîrfuri de lance².

I. 3. "Cartier Mehala". În apropierea cantonului de cale ferată de pe linia Timișoara-Arad, pe un teren relativ plan s-au descoperit urme de locuire antică.

Materialul ceramic recuperat constă mai ales din ceramică cenușie lucrată la roată dintr-o pastă fină bine arsă; alături de această ceramică se află și ceramica grosieră lucrată cu mîna sau la roată de culoare maronie-brună³.

I. 4. "Mehala". Pe terenul agricol aparținînd CAP Mehala se observă o ușoară denivelare, pe care apar fragmente ceramice cenușii lucrate la roată, cu ornamente lustruite, tipice secolelor III—IV. Material asemănător a apărut și în alte două puncte din aceeași zonă⁴.

I. Punctul "Gara Ronaț". În fața gării, peste liniile de cale ferată, au fost descoperite în anul 1982 pe o suprafață întinsă de circa 500/200 m, fragmente provenind de la vase cenușii lucrate la roată. Pe întreaga suprafață apar urme de locuințe, vetre (informație D.Beneă).

I. 6. Punctul "Cioreni" — lotul experimental al Institutului Agronomic. În anul 1980 cu ocazia unor lucrări de asanare a unor mlaștini a fost identificată o întinsă așezare daco-romană. Cercetările arheologice întreprinse în anii 1981—1982 au permis dezvelirea de 5 locuințe și identificarea altora două, a unor gropi de provizii, a unei fîntini. Inventarul arheologic completează informațiile referitoare la așezare.

Locuințele sînt bordeie sau semibordeie adîncite în pămînt. Ele apar la o adîncime ce variază între 0,80 — 0,50 m. Bordeiele au o formă rectangulară sau pătrată cu colțurile rotunjite. Dimensiunile lor variază între: 4,50 — 2,50 m (de exemplu: I = 3,30 x 2,50 m; II = 4,20 x 3 m; III = 4 x 3,75 m; IV = 2,75 x 2,50 m; V = 4,50 x 4 m).

De obicei, bordeiele mai păstrează urmele de pari între care se ridică peretele de nuiel și lipit apoi, cu chirpici amestecat cu pleavă. La unele bordeie (III, IV) se păstrează și amprente de un stîlp central ce susținea acoperișul realizat probabil din stuf (avînd în vedere existența mlaștinilor din apropiere).

În genere, locuințele de la Cioreni sînt lipsite de vetre de foc, doar în două locuințe (I, II) s-au putut observa urmele unor vetre săpate mult în peretele vestic al încăperii. Vetrele trebuie să fi existat în imediata apropiere a bordeiului. Ele nu au fost surprinse în cursul sondajelor efectuate de noi.

În apropierea bordeiului III la circa 3 m spre nord a fost dezvelită o groapă menajeră (adîncă de 0,60 m de la nivelul actual al solului). Într-o singură secțiune a fost dezvelită o groapă de provizii cu pereții lutuți cu grijă și arși. În interiorul s-au descoperit cîteva fragmente de chip mare cenușiu, alături de ceramica lucrată cu mîna.

În apropiere de locuința bordei V a fost dezvelită o fîntînă cu un diametru de 1,65 m (adîncimea ei începea la 0,45 m de la nivelul actual al solului). Pereții cilindrici de lut ai fîntinii prezintă o duritate pînă la adîncimea de 0,80 m, care în continuare nu se mai observă, pereții fiind îmbibați cu apă, nivelul pînzei freatice fiind foarte ridicat. Fîntina, abandonată încă din antichitate, nu a putut fi cercetată decît pînă la adîncimea de 2,50 m, datorită infiltrațiilor de apă. În nivelul superior s-au descoperit fragmente de chirpici, alături de ceramică cenușie fină lucrată la roată și dăcică lucrată cu mîna (fragmente de oale-borcan), zgură metaliferă, un mic creuzet din ceramică, un cuțit din fier, cîteva mărgelile din sticlă.

Inventarul arheologic descoperit în așezarea de la Cioreni-Tișoara este relativ sărac, constă în majoritate din ceramică, cu o paletă diversă de forme. Ceramica se împarte în două categorii: lucrată la roată și cu mîna, la care se adaugă și fragmentele de *terra sigillata* cu o a treia categorie, neconcludent reprezentată. Ceramica lucrată cu mîna este reprezentată printr-o pastă grosolană, arsă pînă la negru, friabilă, dar și prin fragmente de culoare maronie, cu o pastă mai densă. Formele de vase obișnuite sînt: oala-borcan, cătuia, strecurătoarea.

Ceramica cenușie, lucrată dintr-o pastă densă, cu mică în compoziție, la roa-

tă. Formele tipice sînt *chipurile* de mari dimensiuni, *strachinile* formează categoria cea mai numeroasă; *oalele* de dimensiuni medii, *cănițele*.

Ceramica roșie romană este lucrată dintr-o pastă fină, cu puțin degresant, la roată. Formele tipice sînt urcioarele, strachinile caracteristice secolelor II—III e.n.

Statistic ceramica autohtonă lucrată cu mîna reprezintă: 61% din întregul inventar ceramic, cea cenușie 36%, ceramica roșie 3% (nu s-au inclus cele patru fragmente de *terra sigillata* ce constituie o cantitate infimă).

Inventarul metalic constă dintr-o *fibulă* cu picior întors pe dedesupt, tipică pentru sfîrșitul secolului II — începutul celui următor și un mic cuțit din fier.

Mărgelile descoperite se împart astfel: 1 de lut, 7 de sticlă, 1 de chihlimbar, 1 de carneol. Piese de sticlă și carneol pot să provină din atelierul de sticlă de la Tibiscum.

Așezarea de la Cioreni-Tișișoara se află pe un promontoriu mai ridicat înconjurat de mlaștini, care de fapt protejau așezarea împotriva unor eventuale pericole externe, oferind condiții prielnice procurării celor necesare traiului prin creșterea vitelor, vînat, pescuit, dovadă materialul osteologic descoperit.

II. 1—2 urme de așezări din perioada romană.

3—5 așezări rurale daco-romane, secolele III—IV e.n.

6. așezare rurală daco-romană, secolele II—IV e.n.

III. 1—2 descoperiri întîmplătoare; 3—5 cercetări de teren; 6—sondaje arheologice 1980, săpături sistematice 1981—1982 (Muzeul Banatului).

IV. *Bibliografie*: 1. Milleker, p. 67.

2. *Tișișoara 700 (Pagini din trecut și azi)*, *Tișișoara* 1969, p. 33—35;

3. Fl. Medeleț, I. Bugilan, *Tibiscus*, 3, 1975, p. 82

4. Idem, p. 83—87.

5. D. Benea, A. Bejan, M. Mare, *StIstB*, 1986.

100. TOMNATIC (jud. Tișiș)

I. 1. Punctul "Cărmidărie" — așezare daco-romană cu locuințe-semibordeie date cu ceramică cenușie din secolele III—IV e.n.

2. La 800 m sud de sat se pot observa urmele unui cimitir databil în veacurile III—IV e.n.

3. Fabrica de cărămizi — cîteva piese lucrate la roată se păstrează în colecția Muzeului Banatului (nr. inv. 7884—7887, 7963), alături de cîteva podoabe¹.

II. Cercetări de teren.

III. Așezări rurale daco-romane, secolele III—IV e.n.

IV. *Bibliografie*: D. Benea, *StIstB*, IX, 1983, p. 10.

101. ULIŪC (com. Sacoșu Turcesc, jud. Tișiș)

I. 1. În colecția Muzeului Banatului se păstrează provenind din descoperiri mai vechi ceramică, lucrată la roată, secolele III—IV (strachini-castroane) (nr. inv. 966, 968, 1257)¹.

III. Așezare rurală daco-romană, secolele III—IV (?).

IV. *Bibliografie*: A. Bejan, *AnB*, I, 1981, p. 24.

102. VALEA MARE (com. Pîrliug, jud. Caraș-Severin)

I. Urme de spălare a nisipului aurifer.

III. Așezare antică secolele II—III e.n.

IV. *Bibliografie*: Milleker, p. 67.

103. VĂRĂDIA (ARCIDAVA) (jud. Caraș-Severin)

I. 1. Pe dealul "Chilii" au fost identificate urmele unei așezări dacice cu morminte de incinerare. În locul numit "Rovina" apar urmele unei așezări civile ce s-a format în preajma castrului unde s-au descoperit întîmplător fragmente ceramice romane, monete), fibule etc. Întinderea așezării nu se poate preciza. Monete databile în secolele II—III e.n. Au fost deistate și fragmente ceramice ce-

nușii lucrate la roată din secolele III—IV e.n. pe șoseaua spre localitatea Grădinari.

2. Punctul "Dîmbul Odăii" în stînga castrului — fragmente ceramice cenușii din secolele III—IV.

II. 1—2 Cercetări de teren.

III. Așezări databile în secolele II—IV.

IV. *Bibliografie*: D. Protase, *Autohtonii*, p. 149; E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 453—454.

104. VRANIUȚ (*com. Răcăjdia, jud. Caraș-Severin*)

I. 1. Punctele: "Cuibul Stîrcului", Ogoară, "Rovine", "Livezi", "Cărmidărie" — fragmente ceramice lucrate la roată de secolele III—IV.

2. Mormînt de incinerare în urmă cu capac, oase de copil de doi ani (informație O. Bozu).

II. Cercetări de teren.

III. Așezări daco-romane, secolele III—IV (?).

IV. *Bibliografie*: E. Iaroslavschi, Gh. Lazarovici, *ActaMN*, XV, 1978, p. 256; idem, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 457.

105. VRSAC (Iugoslavia).

I. 1. Pe teritoriul orașului sînt atestate mai multe puncte în care sînt cunoscute o serie de descoperiri antice romane, ca și o serie de așezări rurale datate în secolele II—IV e.n. În diferite puncte: Dvoriște Eparhiei Banata, Parcul orașenesc etc. sînt cunoscute descoperiri de unelte agricole romane, vetre, chiar și un atelier de olărie databil în secolul IV. e.n.

1. Parcul orașenesc, două stele funerare (CIL, III, 6273, 6274), urme de construcții romane, materiale de construcție, fragmente de monumente din marmoră (capiteluri).

2. În anul 1890, în dreptul "casei lui Georgevici" s-a descoperit o rîșniță formată din două părți; la fel, în anul 1892 în punctul Postblinge, un fragment de rîșniță.

3. În anul 1888 în punctul Ludos — două rîșnițe bine conservate, alături de monete de argint datate între 69—192 e.n.

4. În anul 1895 la construcția căii ferate Vrsac-Lugoj, lângă cărămidăria lui Brandeiss — la 0,70 m adîncime s-au găsit mai multe unelte din fier romane: 3 brăzdare de plug, două topoare, o seceră și un obiect cu destinație necunoscută (Dimensiuni = brăzdare de plug: 17,5 x 90 cm; 1,40 x 95 cm; 1,50 x 95 cm; topoarele L = 20 cm; seceră, lipsă vîrf L = 5 cm).

5. Punct Crnvenka. În anul 1893, la 165 m de polul de cale ferată s-au găsit două topoare din fier, o săpăligă și trei vase: o cană din pastă cenușie lucrată la roată, un vas din pastă fină și un capac avînd o verigă din argint.

6. În anul 1896 s-au descoperit două brăzdare de plug intacte (I = 21 cm, II = 20,5 cm), descoperite la circa 60 m de calea ferată, alături de două securi.

II. Așezări rurale antice secolele II—IV e.n.

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 72—83.

106. ZRENJANIN (Iugoslavia)

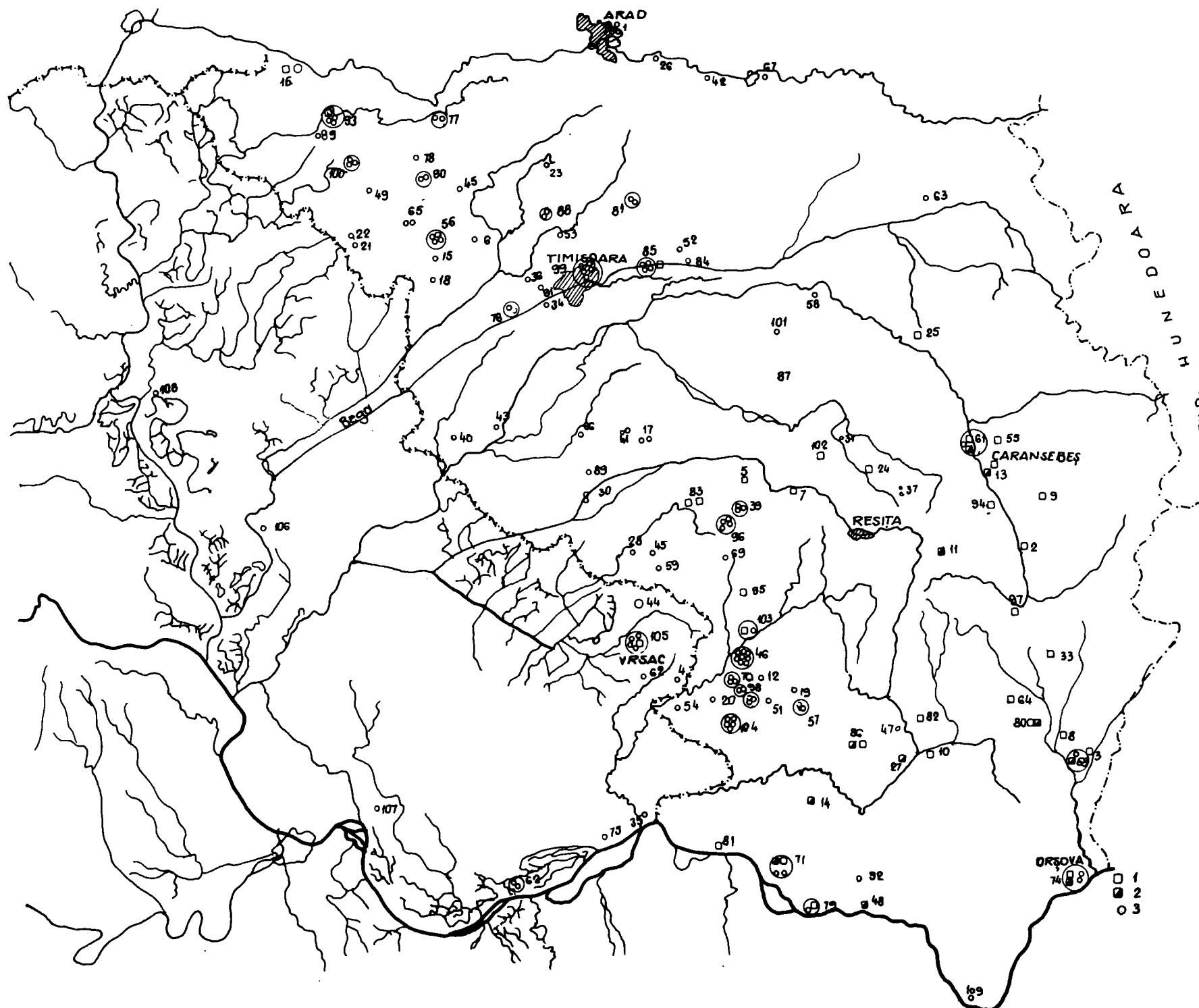
I. În pusta Bantelek, înainte de anul 1849, s-au descoperit vase, cărămizi și urme de ziduri masive romane. Alte informații nu se cunosc.

II. Așezare rurală romană.

III. *Bibliografie*: Milleker, p. 14.

FIG. 1. Așezări rurale în sud-vestul Daciei
în secolele II—IV e.n.:

m — așezări rurale daco-romane;
o — așezări rurale din preajma castrelor;
n — villae rusticae

1. Arad	61. Jupa
2. Armeniș	62. Kuvin
3. Băile Herculane	63. Lăpușnic
4. Bela Crkva	64. Lăpușnicel
5. Berzovia	65. Lenaueheim
6. Biled	66. Liebling
7. Boșca Română	67. Lipova
8. Bolvașnița	68. Mehadia
9. Borlova	69. Mercina
10. Borlovenii Vechi	70. Milcoveni
11. Brebu	71. Moldova Nouă
12. Broșteni	72. Moldovița
13. Caransebeș	73. Omor
14. Cărbunari	74. Orșova
15. Cărpiniș	75. Palanka
16. Cenad	76. Parța
17. Cerna	77. Periam
18. Checea	78. Pesca
19. Ciclova	79. Pescari
20. Ciortea	80. Petnic
21. Comloșul Mare	81. Pojiena
22. Comloșul Mic	82. Prigor
23. Cornești	83. Ramna
24. Cornuțel	84. Recea
25. Criciova	85. Remetea Mare
26. Cruceni	86. Rudăria
27. Dalboset	87. Sacoșu Mare
28. Dejan	88. Satchinez
29. Denta	89. Saravale
30. Deta	90. Satu Nou
31. Dezești	91. Săcălaz
32. Dognecea	92. Sichevița
33. Domașnea	93. Sinnicolau Mare
34. Dracșina	94. Slatina Timiș
35. Dubovăț	95. Surducu Mare
36. Budești Vechi	96. Șoșdea
37. Duleu	97. Teregovala
38. Fiscut	98. Ticvaniu Mic
39. Fizeș	99. Timișoara
40. Foeni	100. Tomnatic
41. Folea	101. Uliuc
42. Frumușeni	102. Valea Mare
43. Gad	103. Vărădia
44. Gaj	104. Vrâniut
45. Gherman	105. Vrsac
46. Gherteniș	106. Zrenjanin
47. Gîrbovăț	107. Peschia
48. Gornea	
49. Gotlob	
50. Grădinari	
51. Greoni	
52. Hermeacova	
53. Hodoni	
54. Iam	
55. Iaz	
56. Iecea Mică	
57. Ilidia	
58. Jabăr	
59. Jamul Mare	
60. Jebel	

TEZAUROUL DE LA VRAP A APARTINUT PRINCIPELUI SLAV ACAMIR AL BELZIȚIEI?

De la publicarea inițială a tezaurului de la Vrap și a concluziilor la care a ajuns cunoscutul savant vienez J.Strzygowski¹, nu s-a mai revenit asupra unor probleme rămase încă neelucidate satisfăcător, pe care le pune această importantă descoperire arheologică. Tezaurul de la Vrap a mai fost amintit în literatura de specialitate doar tangențial, cu ocazia publicării unor descoperiri ce prezintă analogii cu unele dintre piesele ce alcătuiesc acest tezaur, sau când unele piese mai caracteristice au fost date ca exemple ale orfevrăriei bizantine din perioada iconoclastă². O prezentare și o analiză a tezaurului de la Vrap, folosindu-se cele mai moderne mijloace de investigație, ar fi, în stadiul actual al cercetării, utilă și necesară chiar³. Deoarece nu avem posibilitatea de a studia mai îndeaproape acest tezaur, în cele ce urmează vom face doar câteva observații de ordin general pentru a justifica și argumenta o ipoteză de lucru pe care dorim s-o formulăm în legătură cu ultimul proprietar al tezaurului și al cauzei care l-a determinat pe acesta să îl ascundă.

De la început dorim să precizăm că în ansamblu împărtășim opiniile și concluziile la care a ajuns J.Strzygowski, referitor la atelierele bizantine în care au fost executate cele mai reprezentative piese, ori referitor la încadrarea lor cronologică între secolele VII—IX. Observațiile pe care le vom face au ca scop final explicarea cauzei condițiilor care au determinat tezaurizarea unei adevărate colecții de vase destinate cultului creștin, precum și motivul combinării acestora cu o serie întreagă de piese de podoabă și harnașament turnate în tipare bivalve, deoarece în mod normal și logic nu ar fi justificată o tezaurizare a lor în ansamblu, mai ales că și din punct de vedere stilistic ori cronologic tezaurul a fost format din două loturi distincte. Primul lot cuprinde vase de cult databile în secolele VI—VII (vasele nr. 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 11 și 12, după numerotarea lui J. Strzygowski), iar lotul al doilea înglobează vase de cult și piese de podoabă (cf.nr. 1, 7, 10, 13—35, 39—47), databile în perioada iconoclastă, deci, între anii 720—834. S-ar putea ca cercetările viitoare, care vor supune tezaurul unor analize mult mai complexe din punct de vedere tehnic și tehnologic să modifice compoziția loturilor propuse, dar pentru scopul pe care ni l-am propus este

¹ J. Strzygowski, *Altai — Iran und Völkerwanderung*, Leipzig, 1917, p. 1 sq., 240 sq. (Vrap).

² A. Riegl, JCC, N.F. I, 1903, p. 282 sq., fig. 229—232 (Albania); *ArchErt*, 1904, p. 340, 371, 384; *Bull. Metropolitan Mus.*, 1913, p. 64; P.Reinecke, *Germania*, 1928, p. 94; N. Fettich, *Művelőlexikon*, I, 1935, p. 17 sq.; T. Horváth, *ArchHung*, XIX, 1935, p. 117; D.Csallány, *Archologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*, Budapest, 1956, p. 216 sq.; M.C.Ross, *L'art Byzantin, Art Européen*, Athena, 1964, p. 360, 376, nr. 427; D.T.Rice, *ArtByzantin*, pl. 82 (Skoda); J. Erdélyi, *L'Art des Avars*, Budapest, 1966, p. 36, fig. 16—17; *Guide of the Metropolitan Mus. New York*, 1972, p. 213 (Albania); K.Wessel, *Die Kultur von Byzanz*, Frankfurt a.M., 1970, p. 257, fig. 159 (Skoda); J.Dekan, *SlavArch*, 1972, p. 388, fig. 83, 1; Z. Klanica, *Balkanoslavica*, 1972, p. 99, fig. 3; W.F. Volbach, *Actes du XIVème Congr.Int. Byz.*, I, București, 1974, p. 366; C. Delvoye, *Arta bizantină*, București, 1976, p. 273.

³ În 1972, cu ocazia organizării de către Metropolitan Museum la New York a unei expoziții speciale consacrată metalurgiei aurului din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre, am avut fericita ocazie să văd expus întreg tezaurul de la Vrap, împărțit însă în două loturi: "Colecția J.P. Morgan" și "Albania", dar nu am avut posibilitatea să-l studiez mai detaliat. Colegii de la Metropolitan Museum ar putea însă republica tezaurul, făcând, totodată, analize electrono-microscopice, examinări cu raze gamma, iridium 192 etc., contribuind în mod substanțial la elucidarea unor probleme tehnice, tehnologice, stilistice și cronologice legate de această descoperire arheologică unică în felul ei.

Recent profesor R. Harhoiu de la Institutul de Arheologie din București mi-a comunicat că a audiat o comunicare prezentată de prof. dr. J. Werner în legătură cu tezaurul de la Vrap și că în curând renumitul savant va publica o lucrare consacrată acestui tezaur.

suficientă, deocamdată, o încadrare arheologică și istorică generală pentru a înțelege și preciza cauza și condițiile tezaurizării, ori a momentului ascunderii lui.

Arheologii, istoricii și mai ales istoricii de artă, pornind de la izvoarele scrise ori de la monumentele descoperite pe cale arheologică, sau altele care încă se mai păstrează într-o stare de conservare relativ bună, au stabilit că stilul floral și animalier era în plin avânt mai ales în perioada împăraților iconoclaști, din cauza necesității stringente a artiștilor de a înlocui iconografia tradițională creștină cu un nou curent artistic, mai profan, conform noilor cerințe.

Un început l-a făcut abia împăratul Leon III, care în anul 725 a interzis adorarea icoanelor, poruncind îndepărtarea lor din edificiile publice, piețe, etc., dar el a acceptat totuși ca unele icoane să mai poată fi păstrate ca obiecte decorative. Se pare că această decizie a luat-o împăratul sub influența unor vechi tradiții iconoclaste dar și a califului omeid Yezid II (720—724), care a poruncit în anul 723 să fie distruse toate icoanele din bisericele și casele creștinilor ce se aflau sub ascultarea sa⁴. Procesul de înlocuire a iconografiei creștine tradiționale cu stilul floral și animalier s-a accentuat și aplicat concret mai ales după sinodul de la Constantinopol din anul 754, când împăratul Constantin V a ordonat distrugerea imaginilor sfinților și înlocuirea acestora cu reprezentări profane. Decorațiile cu subiecte florale și animaliere, cu cruci de un anumit tip, ori cu reprezentări ale împăratului, ale scenelor de luptă și vinătoare, curselor de cai etc., erau principalele subiecte ce împodobeau acum bisericele, edificiile publice și particulare, țesăturile, obiectele prețioase din aur și argint etc., deoarece casa imperială deținea și monopolul atelierelor ce prelucrau aceste adevărate opere de artă⁵.

Reacția iconodulilor s-a manifestat printr-o puternică opoziție, mai ales între anii 760—766, dar în august 766 Constantin V a pus capăt răscoalei ordonând executarea a 19 demnitari și ofițeri superiori, închizând totodată mănăstirile care erau focarul răscoalei, iar pe acelea care nu s-au convertit le-a transformat în cazărmi, băi, sau alte edificii publice⁶. De asemenea, el a confiscat proprietățile funciare ale unor mănăstiri, transferind în patrimoniul tezaurului imperial numeroase produse din aur și argint, acumulate de aceste mănăstiri timp de mai multe secole, prin donații darnice din partea unor credincioși, sporind astfel considerabil averea casei imperiale. Ca urmare a expedițiilor războinice efectuate în Orient ori în hanatul bulgar, Constantin V a mai făcut importante transferări și colonizări de populații, din Siria în Tracia și Armenia, ori din hanatul bulgar în Bythinia și Peloponez⁷. Printre coloniștii și prizonierii transferați din zona orașelor Germanice, Theodosiopolis, Melitene, etc. se aflau fără îndoială și numeroși meșteri bijutieri, țesători de stofe scumpe, sculptori în fildes etc., dintre care pe cei mai talentați i-a oprit la Constantinopol în atelierile imperiale. De altfel izvoarele scrise bizantine îi acuză pe împărații Leon III și Constantin V că s-au înconjurat de siriieni și alți orientali, care i-au influențat în diverse probleme. Printre acești meșteri — artiști veniți de bună voie sau transferați cu forța la Constantinopol — trebuiesc căutați meșterii care au executat la comanda împăratului vasele decorate în stilul floral și animalier, mai ales că aceștia erau familiarizați din tată în fiu, timp de mai multe generații, cu tehnica de lucru și motivistica ornamentală orientală, acceptând bucuroși să execute indicațiile și

⁴ DACL, VII, 1, p. 232 sq., 240 sq.; G. Marçais, *Byzantion*, 1932, p. 161, sq.; N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation d'après les sources*, II, București, 1934, p. 34; idem, *Istoria vieții bizantine*, București 1974, p. 288 sq.; A. Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantin*, Paris, 1936, p. 164 sq., 184 sq.; G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État Byzantin*, Paris, 1956, p. 190 sq.; C. Delvoye, *op.cit.*, p. 241 sq.

⁵ Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, 1885, p. 427, 437, 439, 440, 443; DACL, VII, 1, p. 287, sq.; A. Grabar, *op.cit.*, p. 171 sq., nr. 3; G. Ostrogorsky, *op.cit.*, p. 202 sq.; J. Beckwith, *The Art of Constantinople*, London, 1969, p. 58 sq.; C. Delvoye, *op.cit.*, p. 260 sq., 270 sq.

⁶ Theophanes, 443; DACL, VII, 1, p. 253 sq., 258 sq.

⁷ Theophanes, 422, 427, 429; Nicephoros, *Breviarium*, 66, 69; G. Ostrogorsky, *op.cit.*, p. 196 sq.

dispozițiile împăraților iconoclaști. Artiștii băștinași din Constantinopol ori din alte centre europene erau purtătorii tradițiilor elenistice și romane timpurii, deci, erau mai puțin dispuși să se conformeze noii mode, mai ales că foarte probabil mulți dintre ei erau iconoduli, deci, dușmani pe față sau ascunși ai noului curent artistic impus de iconoclaști. Pentru artiștii veniți din Orient stilul floral și animalier era repertoriul lor motivistic tradițional, cotidian chiar, de aceea picturile, frizele arhitectonice, țesăturile, piesele de fildeș, vasele din aur și argint ori alte bijuterii le-au executat cu măiestria și îndemânarea dobândită prin practica cotidiană, concurându-i pe artiștii locali, reușind astfel să impună în marea metropolă o modă nouă, mai barocă, mai profană decât cea tradițională locală. Similitudinile tehnice și motivistice dintre tezaurele de la Vrap și Sînnicolaul Mare (Nagyszentmiklós) ca și contemporaneitatea lor au fost subliniate în repetate rânduri de către J. Strzygowski și alți specialiști⁸, astfel că nu mai este cazul să le reliefăm. Identitatea formei, a tehnicii de lucru, dar mai ales a motivisticii ornamentale dintre ceștile descoperite la Dune și Preslav⁹ este atât de frapantă încât se impune de la sine ipoteza că ele au fost executate în același atelier, poate chiar de către același meșter. Deosebirile sînt minore, ca de pildă la ceașca de la Dune friza centrală are pe lângă palmete și reprezentări de grifoni, lei înaripați ori păsări, asemănătoare cu cele redată pe cupa nr. 1 de la Vrap. De asemenea, pe ceașca de la Preslav se află o inscripție în limba greacă cu formula creștină "Doamne ajută + (pe credinciosul) Seben, mare zopan la Bulgaria" (al Bulgariei), dar pe ceașca de la Duna nu este semnalată nici o inscripție. Identificarea lui Seben cu Sabin hanul bulgar care a fugit la Constantinopol unde este semnalat în anul 765 în anturajul intim al împăratului Constantin V,¹⁰ și prin urmare datarea

⁸ J. Strzygowski, *op.cit.*, p. 54 sq., 164 sq., 240 sq. Pentru cele aproape 150 lucrări speciale consacrate tezaurului de la Sînnicolaul Mare, cf. J. Banner, J. Jakabffy, *Bibliografie archéologique du bassin danubien*, Budapest, I, 1954, p. 445 sq.; II, 1961, p. 200 sq., III, 1968, p. 219 sq.; R. Noll, *Vom Altertum zum Mittelalter*, Wien, 1974, p. 72 sq.; G. László, I. Racz, *A Nagyszentmiklósi kincs*, Budapest, 1977, p. 189 sq.; R. Florescu, *Tezaure transilvane*, București, 1979, p. 59 sq.

Tezaurul a fost atribuit pe rînd: hunilor, gepizilor, avarilor, cuturgunilor, bulgarilor, pecenegilor, ungurilor, românilor, iar cronologic datat între secolele IV—XI. Recent într-un studiu intitulat "Importanța contextului istoric pentru datarea tezaurului de la Sînnicolaul Mare", pornind de la unele amănunte tehnice, tehnologice și stilistice, ori de la textele inscripțiilor prezente pe unele vase, precum și de la relațiile unor izvoare scrise bizantine sau apusene, am ajuns la concluzia că tezaurul a fost făcut în atelierele imperiale din Constantinopol și dăruit zoapanilor avari Buela și Butaul de către împăratul Constantin V, încercînd totodată să identifice pe patriциul Constantin al lui Builas din anturajul împărătesei Irina cu fiul zoapanului Buela (cf. M. Russu, *AI&A*, 1985—1986, p. 31 sq.).

W.F. Volbach, *op.cit.*, p. 367, 371; idem, *L'art byzantin*, p. 430, nr. 515 (Dune); T. Totev, *IzvArhInst*, 1964, p. 5 sq.; idem, *Archaeologia*, 1966, p. 31 sq.; idem, *Musée archéologique Preslav*, 1969, p. 166, fig. 75—77; V. Besevliev, *Byzantion*, 1965, p. 1 sq.; S. Vaklinov, *La formation de l'ancienne culture bulgare*, Sofia, 1977, p. 149 (il). Existența ceștii de la Dune exclude posibilitatea făuririi ceștii de la Preslav într-un atelier local. Ceștile nr. 11 și 12 din tezaurul de la Sînnicolaul Mare sînt identice ca formă, dar neornamentate (torțile acestora au fost dezlipite și topite după descoperirea tezaurului).

¹⁰ Theophanes, 433, 436; Nicephoros, 70. Sabin a fost ales han deoarece era ginerele fostului han Kormisios (739—756). cf. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin, 1958, p. 164. După nume, Sabinus (ca și hanul Paganus) pare mai degrabă de origine romanică decît turco-bulgară (cf. J.B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, II, London, 1913, p. 427, n. 4; G. Moravcsik, *op.cit.*, p. 239 și 262). Purtînd numele unui sfînt (Sabinus—Sabinos), el era sigur creștin încă de la naștere (cf. I. Dujcev, *IzvArhInst*, 1955 p. 333). Eventual Constantin V l-a rebotezat făcîndu-l iconoclast, oferîndu-i totodată titlul de "mare zopan al Bulgariei", probabil și pe cel de *patriциus*, așa cum a făcut fiul său Leon IV în 777, cînd pe hanul Telering, după ce acesta s-a refugiat la Constantinopol, l-a botezat, i-a acordat titlul de *patriциus* și l-a căsătorit cu principesa Irina, fiica surorii sale (cf. Theophanes, 451).

Cert este că Sabin în anul 765 (probabil în calitate de "mare zopan al Bulgariei" sau eventual de *patriциus*), evident cu ajutor bizantin, l-a așezat ca han al Bulgariei pe Umaros, ce era, desigur, favorabil bizantinilor, dar bulgari care nu doreau ca țara lor să fie sub dominația bizantină l-au detronat înlocuindu-l cu bulgarul Taktos, fratele lui Baian (cf. Nicephoros, 70.) Schimbările repetate de hani la bulgari într-un timp relativ scurt pot fi explicate numai prin presiunile militare și diplomatice ale lui Constantin V, care a încercat în repetate rânduri, timp de două decenii, să transforme Bulgaria într-o țară bizantină. Pentru succesiunea hanilor bulgari în secolul VIII, cf. S. Runciman, *Ancient Bulgaria*, II, Nottingham, 1983, p. 233 sq. Datarea cupei de la Preslav pe timpul lui Boris-Mihail numai pe considerentul că Seben era creștin este greu de admis, deoarece Boris-Mihail sau urmașii săi nu ar fi acceptat ca un boier ce nu făcea parte din familia domnitoare să poarte un titlu echivalent, pe care l-purtau de pildă și principii sirbi. Țarul Boris-Mihail, pe lângă titlul de *caesar* (= țar) primit la Constantinopol cu ocazia botezării sale ca ortodox, se intitula singur "principe prin grația lui Dumnezeu" (cf. H. Gregoire, *Byzantion*, 1933, p. 666 și 1934, p. 782 sq.). Acordarea titlului de *patriциus*

ceștilor respective în secolul VIII și nu în secolele X sau XI, cum s-a propus, pare mult mai logică și mai firească. De altfel, M.C. Ross includea cupele din aur existente acum la Metropolitan Museum și la Muzeul Arheologic Istantbul, descoperite în Albania (la Vrap după cum a precizat J. Strzygowski), dimpreună cu tava de la Preslav printre puținele obiecte bizantine din aur ce au aparținut perioadei iconoclaste și care au mai supraviețuit pînă astăzi condițiilor vitrege ulterioare, cunoscute din cronicile bizantine¹¹.

O examinare mai atentă urmată de o revizuire a datării și a altor bijuterii din aur sau argint, decorate în relief cu animale fantastice și motive florale înscrise în "roți siriene", cum ar fi de pildă brățările din muzeele din Boston, Paris (colecția Schlumberg), Thessalonica și Athena¹², ar spori numărul pieselor executate în atelierele din perioada iconoclastă. De asemenea, dacă specialiștii ar acorda o atenție mai mare diferitelor produse din metal, fildeș, țesăturilor, picturilor, ori pieselor arhitectonice decorate în stilul floral și animalier, într-o manieră specifică perioadei iconoclaste, atunci repertoriul acestora ar crește considerabil, oferindu-ne astfel posibilitatea de a înțelege și cunoaște mai bine acest secol din istoria Imperiului Bizantin care a fost deosebit de rodnic și activ și în domeniul artei, creînd și difuzînd un nou curent artistic, ce a fost la modă nu numai în perioada "crizei iconoclaste", ci și în secolele următoare, cu toate interdicțiile sinodului din 11 martie 843 organizat de împărăteasa Irina la Constantinopol¹³. Noul curent artistic, concretizat mai ales prin preferința pentru stilul floral și animalier, dar și prin diverse subiecte iconografice profane, reprezentări de împărați, scene de luptă și vînătoare, întreceri la hipodrom, etc., a avut o largă răspîndire, atît în imperiu, cit și în afara granițelor sale, nu numai din cauze ideologico-religioase, ci mai ales datorită prefacerilor structurale interne, cauzate printre altele și de influențele succesive venite din Orient, astfel că în final s-a ajuns la o sinteză culturală care s-a exteriorizat printr-o nouă modă ce a prins rădăcini adînci, permițînd viețuirea ei timp de mai multe secole.

Tezaurul de la Vrap prin compoziția sa eterogenă este un exemplu concludent al sincretismului religios cu cel artistic profan. Primul lot de vase de cult, databil în secolele VI—VII pe baza iconografiei, a inscripțiilor și mai ales a sigiliilor cu monograma împăratului ori a funcționarilor ce răspundeau de calitatea aurului și argintului, arată că ele au fost făurite în ateliere situate în diferite părți ale imperiului (Cipru, Alexandria, Constantinopol).

Acest lot se deosebește stilistic, structural de cel de al doilea lot ce cuprinde

și recunoașterea titlului de "mare zopan al Bulgariei" de către Constantin V unui aliat sau federat credincios al Imperiului, cum era Sabinus, era conformă mentalității și obiceiului de la curtea imperială, deoarece, atît împăratul, cit și croniciarii bizantini considerau Bulgaria ca pe o fostă provincie a Imperiului, de aceea identificarea lui Seben cu Sabinos pare mult mai plauzibilă.

Dacă într-adevăr cupa respectivă a fost descoperită ca Inventar al unui mormînt, atunci acesta a aparținut foarte probabil efemerului han bulgar Sabinus, care se pare că a avut aceeași soartă ca și favoritul său Umaros, după ce acesta a fost dețronat de către noul han Taktos. Pentru adoptarea creștinismului și relațiile cu Bizanțul, cf. D. Angelov, *Antient Bulgaria*, II, Nottingham, 1983, p. 220 sq.

¹¹ M.C. Ross, *op.cit.*, p. 360. Pentru tava din aur de la Preslav, cf. V. Ivanova, *Izv.ArhInst.*, 1959, p. 147 sq., fig. 15; T. Totev, *op.cit.*, p. 166, fig. 78. Tipul de cruce gravat pe tavă este frecvent întîlnit în secolul VIII, cf. C. Delvoye, *op.cit.*, I, p. 258 sq., fig. 79 și 109 bis; J. Hubert, *Die Kunst der Karolinger*, München, 1969, p. 359 sq., fig. 264—265; vezi și crucea de pe vasul nr. 21 din tezaurul de la Sinicolaul Mare, sau crucile de pe aplicele din tezaurul de aur de la Madara, ce cuprinde podoabe specifice unui costum princiar. Pentru cultul crucii și al "Crucii salvării", în special, cf. *DACL*, VIII, 1, p. 219 sq.; O. Wulff, *Altchristliche Bildwerke*, Berlin, 1909, p. 199 sq., nr. 943—945, 959—962, 1106 etc.

¹² M.C. Ross, W.F. Volbach, *L'Art Byzantin*, p. 377, sq. 398, nr. 428—432 și 463, p. 387 sq., nr. 459—461.
¹³ Pentru datarea țesăturilor bizantine din perioada iconoclastă, cf. W.F. Volbach, *L'Art Byzantin* p. 459; J.E. Beckwith, *Actes du XIVème Congr.Int.Byz.*, București, 1974, p. 343 sqq.; C. Delvoye, *op.cit.* p. 275 sq.; fig. 73—76 și 88—89. Tot din această perioadă ar putea fi și metopele cu animale fantastice din Athena — Agios Eleutherios (cf. D.T. Rice, *Byzantine Art*, 1968, p. 20 sq.; fig. 4) sau tava ornamentată cu grifon și cerb din Muzeul Ermitaj (cf. V.P. Darkevich, *Byzantine Secular Art in The 12th and 13th centuries*, Moscow, 1975, p. 263, fig. 376 și 377), ca să amintim numai cîteva exemple.

vase de cult și obiecte de podoabă pentru haine și harnașament, toate decorate în stilul floral și animalier. În cazul că tezaurul de la Vrap ar fi aparținut patriarhului unei episcopii din zonă, ar fi greu de explicat acumularea și mai ales folosirea de către episcopul respectiv a celor două categorii de vase, unele specifice iconodulilor, altele iconoclaștilor, atât înainte de sinodul de la Nicea din 787 cât și după. Dar și mai greu de explicat ar fi prezența pieselor de podoabă, turnate în tipare bivalve, ce au un evident caracter profan. Turnarea acestor piese de podoabă din aurul rezultat din topirea altor vase de cult, foarte probabil a vaselor nr. 8 și 9 de la care s-au mai păstrat doar fundurile lor (analizele electronomicroscopice etc. vor confirma sau infirma această ipoteză), dar mai ales rolul lor funcțional exclude de la sine posibilitatea ca ele să fi fost cumulate de către episcopul ce păstora peste credincioșii din zona respectivă. Amestecul a trei categorii de obiecte (iconodule, iconoclaste și profane) exclude, de asemenea, posibilitatea tezaurizării lor de către o mănăstire sau o biserică episcopală mai ales că respectivele vase de cult provin din zone îndepărtate ale imperiului¹⁴. Nici posibilitatea ca acest tezaur să fi fost rezultat din jefuirea mai multor biserici situate la distanțe atât de mari de Vrap, de către slavii sau avarii ce locuiau eventual în această zonă, nu poate fi susținută. Explicația cea mai logică și mai firească deci, mai plauzibilă, pare a fi aceea că loturile respective provin din tezaurul imperial al lui Constantin V, despre care se știe că a confiscat și adunat la Constantinopol bogate tezaure sacre ale unor mănăstiri, pe care apoi le-a transformat în cazărmi, băi publice, etc. Tot din izvoare scrise contemporane se știe că fiii lui Constantin V au încercat inițial să-l detroneze pe nepotul lor Constantin VI, iar apoi și pe împărăteasa Irina¹⁵. Era firesc și normal ca acești fii ai lui Constantin V, pentru a reuși în acțiunea lor, să folosească o parte din tezaurul casei imperiale, pe care l-au moștenit sau și l-au însușit, pentru a plăti cu el armata necesară detronării proiectate. Theophanes, relatează că fiii lui Constantin V, sprijiniți inițial de patriciul Alexios și alții, nu au reușit să-l detroneze pe nepotul lor, dar în schimb acesta a scos ochii caesarilor Nicephoros și Christophoros, precum și patriciului Alexios, iar lui Nicetas, Anthimos și Eudochimos le-a tăiat limba. Ca un semn de compasiune al cronicarului pentru fiii lui Constantin, el relatează că peste 5 ani, exact în aceeași simbătă și aceeași lună, împărăteasa Irina, ca urmare a unei justiții divine, l-a orbit pe propriul său fiu. Se pare că fiii lui Constantin V nu s-au liniștit, ci au încercat s-o detroneze și pe împărăteasa Irina, de data aceasta cu sprijinul principelui slav Acamir al Belziției. Împărăteasa Irina trimite împotriva uzurpatorilor pe nepotul său, spătarul Theophilactos, care reușește să-i prindă, iar apoi ca pedeapsă le scoate ochii tuturor, "risipind planul acestora născocit împotriva ei în chip ticălos"¹⁶. Se pare că la această expediție au participat nu numai spătarul Theophilactos și tatăl său, patriciul Constantin Serantapichos (care era probabil pretorul Helladei), ci și alți patru patricieni cu înalte funcții militare, care peste o lună, a doua zi de Paști, o însoțeau pe împărăteasa Irina într-un car triumfal din aur, tras de patru cai albi, pe drumul de la biserica Sfinții Apostoli (unde era mormântul împăratului Constantin V) până la palatul imperial. Dărnicia împărătesei față de plebea marii metropole, ieșită pe stradă în această zi de sărbătoare, s-ar putea explica prin dorința ei de a-i câștiga simpatia și sprijinul. De altfel, pentru a-și putea consolida domnia ea a mai acordat și alte privilegii, ca de pildă scutiri de taxe vamale și impozite, a construit un spital pentru săraci, sau le-a dat acestora teren pentru cimitir etc. Un sprijin substanțial însă l-a primit împărăteasa Irina de la heladici, care l-au alungat pe principele Acamir, contribuind foarte probabil și la prinde-

¹⁴ J. Strzygowski, *op.cit.*, p. 242 sq.

¹⁵ Theophanes, 468, 473 sq.; K. Wessel, *op.cit.*, p. 230.

¹⁶ Theophanes, 474.

rea fiilor lui Constantin V. Sprijinul heladicilor era firesc, deoarece Irina era originară din Athena, deci, ei erau interesați ca ea să rămână pe tronul imperial.

Sprijinul principelui slav Acamir al Belziției, acordat fiilor lui Constantin V, poate fi, de asemenea, ușor de explicat, deoarece încă din 783 patriciul și logothetul Staurakios a purtat un război victorios împotriva slavilor din Thessalia, Hellada și Peloponez, luând mulți prizonieri și bogate prăzi, pe care le-a dus la Constantinopol cu ocazia triumfului organizat la Hippodrom¹⁷. Dorința slavilor de sub conducerea principelui Acamir de a răsturna de la putere pe împărăteasa Irina, dar mai ales pe influentul ei sfetnic intim, eunucul Staurakios, a dus în mod firesc la alianța și sprijinirea fiilor lui Constantin V. Pentru echiparea armatei necesară uzurpării era normal ca aceștia să-i avanseze principelui Acamir o anumită sumă în bani, sau obiecte prețioase. Tezaurul de la Vrap, prin valoarea sa intrinsecă, ar putea fi foarte probabil o parte din avansul dat de fiii lui Constantin V principelui Acamir și războinicilor de sub comanda sa, explicând totodată și compoziția eterogenă a acestui tezaur.

Ascunderea tezaurului în anul 798 (când s-a petrecut acțiunea), la Vrap, în imediata apropiere a graniței nord-vestice a Themei Hellada, s-ar explica prin alungarea principelui Acamir de către helladici iar acesta fiind în primejdie l-a încredințat pământului. Cert este că ultimul stăpîn al tezaurului de la Vrap nu a mai avut timpul să folosească podoabele turnate în tipare bivalve (aplici, limbi de curea, cataramă, etc., cf. fig. 1, 1—6), după cum rezultă din cioturile și liniile de turnare păstrate încă la unele piese. Chiar faptul că podoabele respective au fost turnate în tipare bivalve, folosite obișnuit pentru turnarea pieselor de bronz, riscînd astfel pierderea unei importante cantități de aur rămasă sub forma cioturilor și liniilor de turnare, fără a folosi metoda cea mai firească, cea a "cerii pierdute" la care astfel de pierderi sînt minime, arată că totul s-a petrecut în grabă. Este evident că personajul respectiv, care a topit vase de cult din aur pentru a-și procura la repezeală podoabele necesare împodobirii hainelor și a harnașamentelor, nu a mai avut prilejul să le folosească, fiind obligat să le ascundă, fără a mai avea bucuria recuperării și valorificării lor. Se pare că principele Acamir a comandat aceste piese de podoabă și harnașament în vederea triumfului ce urma să fie făcut la Constantinopol, în cazul că uzurparea tronului de către fiii lui Constantin V ar fi reușit.

Înainte de a încheia doresc să mai fac cîteva observații referitor la piesele turnate, "de tip avar" similare celor prezente în tezaurul de la Vrap. Referitor la originea, tipologia, cronologia și atribuirea etnică ori aria de răspîndire a acestor tipuri de podoabe, existente în mare număr în necropolele avară tîrzii, există o bogată literatură de specialitate, dar opiniile specialiștilor sînt uneori controversate¹⁸. Din punct de vedere tipologic și cronologic piesele de bronz turnate în tipare bivalve, au fost împărțite în trei grupe, iar cele care ne interesează acum fac parte din ultima grupă pe scara evolutivă și cronologică. Opiniile specialiștilor care au studiat aceste piese, diferă mai ales atunci cînd tratează problema originii lor sau a atribuirii etnice, dar sînt aproape unanime în a limita perioada lor de făurire și folosire pe parcursul secolului VIII și începutul secolului IX, corespunzînd global cu perioada iconoclastă (720—843). Deși aceste podoabe apar cu precădere ca piese de inventar în necropolele din perioada tîrzie a caganatului avar, cu excepția unor cazuri izolate nu au fost găsite în asociere cu monete, pentru a putea fi astfel date mai precis, de aceea datările s-au făcut mai ales în

¹⁷ Theophanes, 456.

¹⁸ J. Hampel, *Altertümer, des Frühen Mittelalters in Ungarn*, I, Budapesta, 1905, p. 509 sq. și 597 sq.; T. Horváth, *op.cit.*, p. 104 sqq.; D. Csallány, *StudAnt*, I, 1954, p. 101 sq.; IV, 1957, p. 250 sq.; idem *ActaAnt* 1962, p. 55 sq.; P. Tomka, *ActaOrientHung*, p. 217, sq. 1971; J. Erdélyi, *op.cit.*, p. 36 sq.; J. Dekan, *op.cit.*, p. 317 sq.; Z. Cilinska, *Conf.Int.Szeged*, p. 71; G. Török, în *Conf.Int.Szeged*, p. 143 sq.; J. Erdélyi, *Az avarság és kelet a régészeti források tükrében*, Budapesta, 1982, p. 132 sqq.

funcție de asocierile cu alte produse ori pe baza evoluției lor tipologice. Repertoriul motivistic ornamental al acestor piese de podoabă este relativ redus, constând cu precădere din lujere de viță de vie și grifoni, deși sînt întîlnite și alte motive florale sau animaliere, inclusiv figuri umane. Constatarea că și în Imperiul Bizantin moda stilului floral și animalier are o largă și frecventă răspîndire, cu precădere în a doua jumătate a secolului VIII, ar sugera ipoteza că de asemenea și în caganatul avar ele ar fi fost la modă în principal în aceeași perioadă. Asocieria pieselor turnate împodobite cu lujere și grifoni, din tezaurul de la Vrap cu tăvile ovale ce au o toartă lobată, împodobită cu aceleași motive ornamentale, descoperite la Vrap, Sînnicolaul Mare și Ada¹⁹, este firească, sugerînd o evidentă contemporaneitate a lor (cf. fig. 1 și 2).

Asemănările frapante dintre cataramele decorate cu grifoni de tip bizantin, avaric sau germanic, au fost subliniate încă din 1934 de către H.Kühn²⁰, care însă după o savantă digresiune (din China pînă în Spania) a ajuns la concluzia originii lor răsăritene, concluzie care datorită prestigiului de care el se bucura, a influențat și opiniile altor cercetători ce au studiat în continuare această problemă. În legătură cu originea folosirii grifonilor ori a altor motive florale și animaliere la decorarea cataramelor ori a altor produse din metal, opiniile specialiștilor pot fi împărțite în două grupe mari: unii care susțin originea estică, prin intermediul populațiilor nomade și alții care susțin originea iraniano-persană prin intermediul artei bizantine. Ceea ce dorim să reliefăm acum în mod special este faptul că atît în caganatul avar, cît și în regatul merovingian și apoi în Imperiul carolingian, moda decorării produselor din metal cu grifoni în special, dar și cu alte motive decorative în stil floral și animalier, este o consecință a relațiilor și a influențelor exercitate de arta bizantină specifică epocii iconoclaste, cu precădere de la Constantin V încoace.

Relațiile bizantinilor cu francii se intensifică mai ales în perioada domniei lui Pepin cel Scurt și Carol cel Mare. Se știa că împăratul Leon IV a intenționat să se căsătorească cu Ghizela fiica lui Pepin, iar Constantin VI a fost logodit cu Rothruda — Erythro, fiica lui Carol cel Mare, căreia între anii 781—787 i s-au trimis chiar profesori de limba greacă și de inițiere în obiceiurile bizantine²¹. De asemenea se zvonea chiar despre o căsătorie între Carol cel Mare și împărăteasa Irina. Dintre numeroasele daruri schimbate cu ocazia repetatelor ambasade trimise de către cele două case imperiale, unele s-au păstrat pînă în zilele noastre, deci, era normal ca la curtea lui Carol cel Mare moda bizantină, renumită prin fastul ei, să fie imitată și apoi răspîndită în imperiu. Cert este însă că folosirea grifonilor de pildă, ca motiv decorativ pe produsele din metal, atît în caganatul avar, cît și în Imperiul carolingian, nu apare mai degrabă de secolul VIII, iar ea are o largă răspîndire cu precădere în a doua jumătate a acestui secol și începutul secolului următor²². În concluzie, considerăm că, apariția și mai ales larga răspîndire a modei de a împodobi diversele produse din metal cu astfel de moti-

¹⁹ J. Strzygowski, *op.cit.*, p. 11 sq.; J. Hampel, *op.cit.*, I, p. 643 sq.; II, p. 413 sq.; III, pl. 303, 318; S. Nagy în *Conf.Int.Szeged*, p. 113.

²⁰ H. DACL, VI, 2, p. 1814 sq.; fig. 5468—5475, s.v. Griffons; H.Kühn, *JPEK*, 1934, p. 77, sq.; pl. 30—41; K.Wessel, *op.cit.*, p. 257, fig. 162.

²¹ N. Iorga, *op.cit.*, p. 234, 241, G.Ostrogorski, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1952, p. 138 sq.; 148 sq.

²² Încercările de sincronizare a descoperirilor avarie tîrzii cu cele merovingiene tîrzii confirmă datarea majorității pieselor din grupa a treia pe parcursul secolelor VIII—IX. (cf. E.Keller, V.Bierbrauer, *SlavArch*, 1965, p. 380 sq.; F. Stein, *StudZ*, 1968, p. 238 sq.; J. Werner, *StudZ*, 1968, p. 279 sq.; I.Bóna, *AAASH*, 1966, p. 310 sq. și 1971, p. 238 sq. (cu bibliografia și discutarea problemei); P.Tomka, *loc.cit.*, idem, *Conf.Int.Szeged*, p. 137 sq. Descoperirea unor piese izolate, similare celor din grupa a treia, pe teritoriul fostei U.R.S.S. nu sprijină ipoteza originii lor răsăritene, ci reflectă relațiile directe sau în direcție cu Bizanțul sau caganatul avar în secolul VIII (cf. J. Werner, *op.cit.*, p. 283, fig. 1; J. Erdélyi, *op.cit.*, p. 137 sq., fig. 29, 33, 44, 53, 67, 70).

ve ornamentale este o consecință a relațiilor multiple pe care le-a avut Imperiul Bizantin cu caganatul avar și Imperiul carolingian.

Schișarea fugară, mai mult enunțiativă a contextului istoric și artistic contemporan cu tezaurul de la Vrap s-ar putea să nu fie suficient de convingătoare pentru unii specialiști, pentru a accepta ipoteza noastră de lucru în legătură cu ultimul proprietar al tezaurului și cauza care l-a determinat pe aceasta să-l ascundă, dar pînă la formularea unei alte ipoteze mai plauzibile, mai veridice, noi o supunem pe aceasta discuției specialiștilor care în studiile viitoare, bazate pe cele mai moderne mijloace de investigare, vor putea aduce fără îndoială noi argumente mai convingătoare pentru elucidarea acestei probleme, ori a altora legate de perioada iconoclastă din Imperiul Bizantin și reflectarea influențelor exercitate de aceasta în alte părți ale Europei.

MIRCEA RUSU

Fig. 1. — Tezaurul de la Vrap — Albania (1—6,8); Tezaurul de la Sinnicolaul Mare (7—7 a).

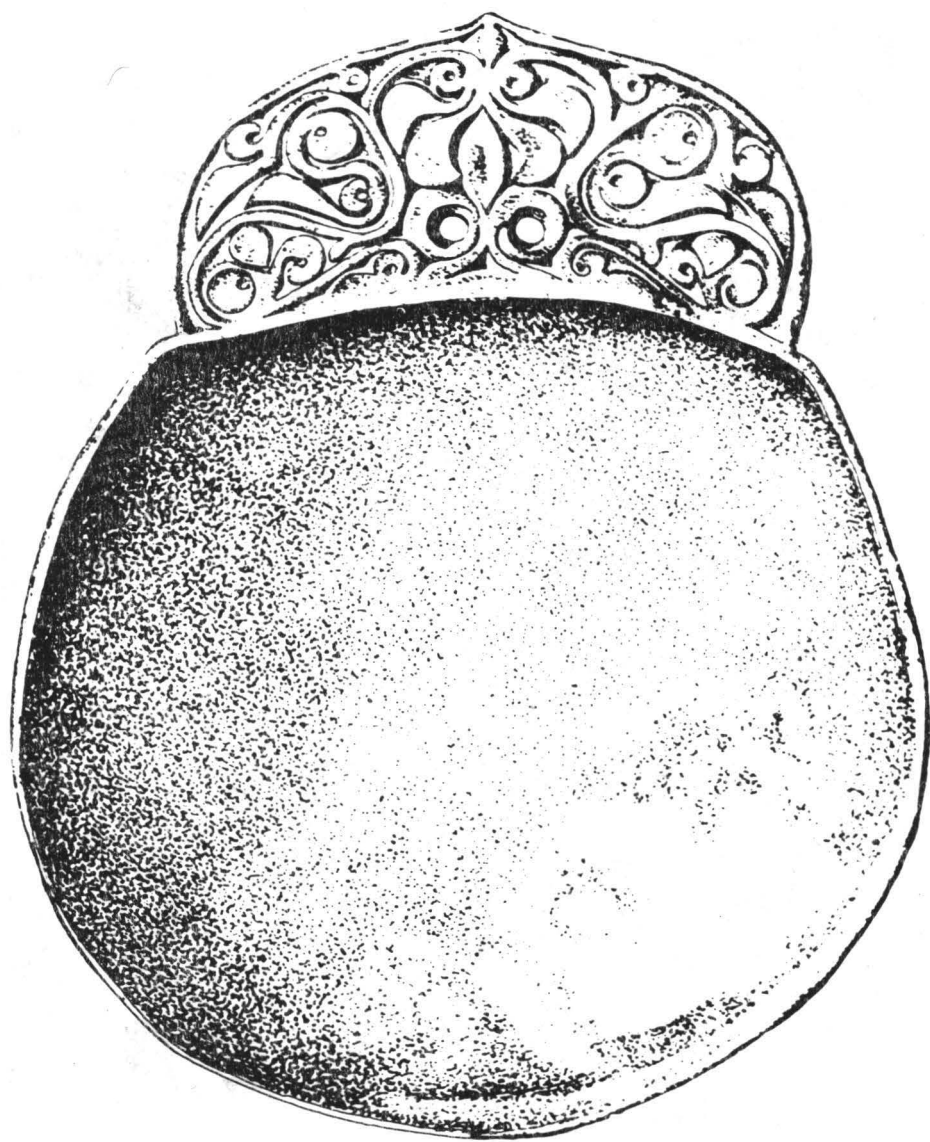

Fig. 2. — Tezaurul de la Vrap — Albania.

LE TRÉSOR DE VRAP A-T-IL APPARTENU AU PRINCE SLAVE ACAMIR DE BELZITZIA?

(Résumé)

On y parle encore une fois du célèbre trésor de Vrap. Il se compose d'objets fabriqués par les ateliers de Constantinople au siècles VII—IX. L'auteur y remarque que leur ornementation correspond aux canons et à la mode de l'époque iconoclaste. Le trésor est hétérogène, il n'a pas pu appartenir à un évêque. Il est possible qu'on l'ait amassé uniquement par la valeur des pièces et que certainement il a été caché dans les circonstances d'un danger. L'auteur affirme que ce trésor aurait pu appartenir à la trésorerie impériale, d'où il aurait été soustrait par les fils de l'Empereur Constantin V et utilisé dans le but de détrôner l'impératrice Irène, avec l'appui du prince slave Acamir. Ce dernier aurait pu cacher le trésor, après l'insuccès du complot (année 798).

CONTRIBUȚII LA PROBLEMA DESCIFRĂRII UNOR CUVINTE SCRISE CU CARACTERE RUNICE MAGHIARE ȘI CONSIDERAȚII ASUPRA ORIGINII SCRISULUI RUNIC MAGHIAR

În decurs de circa 100 de ani, pe baza rezultatelor obținute prin cercetările specialiștilor, astăzi se poate afirma cu certitudine că scrisul runic maghiar își are originea în cel runic paleoturc (ale cărui prime texte apar în secolul V î.e.n.), scrieri care se găsesc pe imensele teritorii sud-siberiene, și anume: în valea fluviului Orchun din Mongolia și în bazinul superior a fluviului Ienisei (mai recent, cunoscut sub numele de "scris runic türcc estic"), și respectiv, în valea fluviului Talas, din vestul Siberiei (designat sub denumirea de "scris runic türcc vestic", mai vechi față de celălalt).

Avîndu-se în vedere că scrisul runic maghiar păstrează mai multe elemente estice decît vestice (unele chiar necunoscute la acesta), considerăm că legătura între cele două scrieri, adică cea paleoturcă estică și cea maghiară, este mai strînsă față de varianta vestică. Prin urmare, putem accepta ipoteza, de odinioară, care se referă la faptul că scrisul maghiar derivă, în primul rînd, din cel estic, astfel, fiind dovedită originea lui din Asia Centrală¹.

În cele ce urmează, alături de ipoteza noastră, referitoare la descifrarea unui cuvânt al inscripției de la Istanbul, descifrare mult discutată pînă acum dar fără nici un rezultat mulțumitor, acceptabil, vom prezenta, în continuare, o descoperire recentă a noastră. Această descoperire, de fapt, nu modifică înțelesul cuvîntului transcris, ce s-a dovedit a fi însă extrem de important în privința observațiilor noastre făcute în legătură cu aria culturală de origine a scrisului runic maghiar. Se aduce, astfel, un argument nou, în plus, față de cele schițate mai sus.

I. Încă în anul 1979, au apărut în paginile revistei "Művelődés" contribuțiile noastre referitoare la descifrarea unei însemnări scrise cu caractere runice maghiare, datate din 1624. Însemnarea a fost descoperită în una dintre cărțile Bibliotecii Documentare Teleki-Bolyai din Tîrgu Mureș². Pregătind materialul pentru publicare, am controlat literă cu literă manuscrisul *original*³. Făceam aceasta întrucît ne-a deranjat "greșeala" care se putea constata la descifrarea unui cuvînt, și anume, la ultimele trei caractere ale acestui cuvînt, copiat de noi în mod "fidel" (al cărui înțeles univoc putea fi determinat din înțelesul întregului text). De aceea, considerăm că aici este locul convenit de a reveni asupra problemei și asupra clarificării ei. Prin această revenire, pe de o parte, rectificăm greșeala comisă în lucrarea noastră anterioară (la care ne refeream), iar pe de altă parte completăm cele scrise atunci.

În cele ce urmează, ne vom ocupa numai cu ultimul și penultimul dintre caracterele cuvîntului amintit (fig. 1). Aceste caractere provoacă, de fapt, întreaga

¹ Ultima tratare detaliată a problemei originii scrisului runic maghiar, a inscripțiilor maghiare, care aparțin grupului mai vechi, cu prezentarea corectărilor imperative în cazul unor texte păstrate în original (încă existente) și, prin urmare, cu noi descifrări apărute în urma acestor corectări, alături de o bibliografie exhaustivă, vezi, Géza Ferenczi — István Ferenczi, *Magyar rovásírásos emlékekről, Művelődéstörténeti Tanulmányok* (redactor, Elek Csetri, Zsigmond Jákó, Sándor Tonk), Bukarest 1979, p. 9—32, respectiv 212—215 (note).

² Géza Ferenczi, *Adalékok a marosvásárhelyi rovásírásos szöveg megjelöléséhez, Művelődés*, XXXIX, 1981, nr. 1. p. 45—46 (în mod regretabil cu multe greșeli de tipar), copia însemnării a apărut în poziție învîrtită în jurul axei verticale.

³ Mulțumim și pe această cale pentru sprijinul pe care ni l-au acordat, lui Sándor Tonk, cercetător, Ferenc Miklós, profesor și Valer Vodă, profesor.

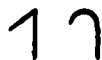
Fig. 1. — Caracterele cuvîntului "ellopja" (de la dreapta la stînga).

confuzie deoarece omiterea celeilalte părți a textului și examinarea doar a acestor caractere nu au efect asupra interpretării textului întreg. Este neîndoios faptul că, după primele patru caractere ale cuvîntului nostru *ello* (scrise normal), nu aceea literă *p* apare, cum ar fi de așteptat, și care era folosită în decursul secolelor în cadrul scrisului runic⁴ (fig. 2 a). Toate caracterele *p*, — în figura noastră doar

Fig. 2 a. — Citeva variante ale literei *p* a alfabetului runic maghiar.

parțial prezentate —, de fapt, sînt numai diferite variante ale *p*-ului original din alfabetul runic: schimbarea se datorează trecerii de la adîncirea semnelor în lemn la scrierea lor cu mîna pe hîrtie cu cerneală.

Caracterul în discuție este identic după formă cu litera *j* (i) din alfabetul runic, învîrtit cu 180° în jurul axei sale verticale, dar, totodată, și cu litera *i*, aflată în poziția normală a ei, din alfabetul runic tûrc (alfabet cunoscut din Asia Centrală, respectiv din vestul Asiei). Ba mai mult, acest caracter este identic — în aparență oricît de neverosimilă ar părea observația noastră — cu litera *p* a alfabetelor de mai sus, însă nu în poziția lui normală, ci, la fel, învîrtit în jurul axei sale verticale⁵ (fig. 2 b). Atragem însă atenția că acest semn transcris ca *j* se prezintă tot în poziție învîrtită.

Fig. 2 b. — Litera *p* a alfabetului runic tûrc.

Cu ocazia examinării minuțioase a textului *original*, am aflat că din cauza proastei calități a reproducerii publicate, în mod greșit, am descifrat litera *a* în locul semnului *i* sau *j* (în poziție normală), scris în realitate. Depistarea acestei greșeli ne-a atras atenția asupra posibilității ca litera de dinaintea acestui caracter să nu fie *j*, ci *p* a alfabetului tûrc. Cu ocazia controlului nostru, am constatat că autorul însemnării, după semnul *p*, a trecut caracterul *j* și, ulterior, l-a transformat în litera *i*, corectînd "greșeala" sa, ori a procedat invers (fig. 3). Momen-

Fig. 3. — Literalele *i* (din stînga) și *j* (din dreapta) despărțite (mărite).

tan, nu se poate stabili care literă a fost scrisă, mai întîi, pe hîrtie. Iar caracterul, inițial, determinat de noi din greșeală ca semnul *a* (penultima literă a cuvîntului examinat), s-a format ulterior din liniuțele trase cu ocazia corectării lui de către autorul însemnării. Trecînd în revistă toate caracterele *a* din textul complet, ca-

⁴ Gyula Németh, *A magyar rovásírás, A Magyar Nyelvtudományi Kézikönyv*, II/2, Budapest 1934, anexa I—IV, VII; Emil Jakubovich, *A székely rovásírás legrégibb ábécéi, Magyar Nyelv*, XXXI, 1939, t. I—III; Dezső Csallány, *A székely-magyar rovásírás emlékei, A nyíregyházi Jósza Anatóliusz Múzeum Évkönyve*, III/1960 (apărut 1963), anexa II, IV—V.

⁵ W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1894, p. 2; Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées, Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia V*, Helsingfors, 1896; Gy. Németh, *op. cit.*, anexa VII, Dezső Csallány, *A székely-magyar rovásírás történetéhez, ArchÉrt*, 93, 1966, fig. 6—7; Șerban Andronescu, *Cadmos*, București, 1966, p. 255, fig. 138 (din păcate cu multe greșeli).

ractere scrise corect sau incorect (într-o oarecare măsură acest ultim *a* se apropie de litera *t*), constatăm că litera noastră se diferențiază mult de ele (fig. 4), fapt ce

Fig. 4. — Variantele tuturor caracterelor *a* ale textului (grupul din stînga) și litera (prezentată) *i—j*, devenită similară ca formă cu ele, mărită (semnul din dreapta).

dovedește că nu este vorba de litera *a*; după cum reiese și din fig. 3 și 4, liniuța trasă din dreapta sus în stînga jos *trece* peste liniuța orizontală.

În ceea ce privește prioritatea literei *i* sau *j*, avem mai multe interpretări. Nu ne vom ocupa însă de ele, fiindcă nici una nu poate fi socotită cea reală. Dar această constatare nu are nici o influență asupra valorii funcționale a caracterului, deci, nici asupra rezultatului analizei noastre. Indiscutabil este însă faptul, că autorul însemnării a trecut corect pe hîrtie orice literă. Se poate accepta prezența literei *j*, dar și apariția caracterului *i* este firească, deoarece vocala *j*, rostită după *p*, se desonorizează⁶. După toate probabilitățile, aceasta, în trecut, nu avea un semn aparte, iar autorul, care a simțit desonorizarea, a încercat să marcheze fenomenul, scriind litera *i* după *p*. Doar spre orientare, amintim următorul exemplu: Gábor Téglás, în anul 1895, a scris sub forma de *Lapiás*, numele de hotar dintre comunele Ocland și Racoșul de Sus (jud. Harghita, respectiv Covasna); astăzi grafia este *Lapjás*⁷.

Și învirtirea caracterului *p* se poate interpreta diferit, dar nu se poate dovedi nici în acest caz care este adevărul.

După cele spuse, considerăm că descifrarea corectă a cuvîntului în cauză este: *ellopia* sau *ellopja*.

Acest fenomen, de fapt, în mod indirect, face ca ipoteza noastră să devină verosimilă, în sensul că semnelui tratat îi atribuim valoarea funcțională de *p*. Deci, se pune justificat întrebarea, dacă în prima parte al secolului al XVII-lea mai exista o literă veche tîrcă, necunoscută în alfabetul runic maghiar pînă în prezent? Singurul răspuns poate fi numai afirmativ, dar problema revindică cercetări ulterioare amănunțite. O investigație norocoasă ar putea, de asemenea, clarifica problema pe această cale, iar ipoteza noastră ar fi astfel, întărită definitiv. Problema în sine este foarte importantă din mai multe puncte de vedere⁸.

Observațiile noastre atrag atenția asupra necesității reexaminării celor două caractere identice (ca formă) ale inscripției runice descoperită la Crăciunel (jud. Harghita)⁹. Astfel, trebuie să luăm în seamă și valoarea funcțională de *p* ale acestor caractere, nedescifrate pînă acum.

Cel de al doilea argument indirect, în privința posibilității de a considera acest caracter, prezentat mai înainte ca fiind de origine tîrcă, să provină dintr-o altă literă. Aceasta se găsește între literele inscripției runice, tot de la Crăciunel, și are o formă identică a celor cunoscute din alfabetul tîrc estic (!); aici are valoarea funcțională de *k*, semn care este total necunoscut în alfabetul runic maghiar, fără însă a fi putut determina valoarea lui funcțională în cadrul inscripției

⁶ Márta Vámszer, *Bevezetés a nyelvudományba* (curs universitar), Cluj-Napoca 1956, p. 105. Și pe această cale, îi mulțumim profesoarei Ilona Kiss, pentru ajutorul primit.

⁷ A Limes Dacicus két Küküllő és Ott közötti részlete Udvarhely megye északi és keleti hegységeiben Oroszfaluól (sic !) Alsó-Rákospig, ArchKözl, XIX, 1895, p. 31.

⁸ Mai pe larg, G. Ferenczi, *A magyar rovásírás újabb emlékei*, manuscris.

⁹ Idem, *A homoródkerécsenfalvi rovásírástól felirát, Korunk Évkönyve* 1979, Kolozsvár — Cluj-Napoca 1978, p. 273—281, fig. 1—7; G. Ferenczi — I. Ferenczi, *op.cit.*, p. 18—22, fig. 3—8. În aceste studii am tratat însă numai ca variantă literei *i* a inscripțiilor din valea fluviului Talas din vestul Siberiei.

runice de la Crăciunel¹⁰. [Dar nu este de loc întâmplătoare apariția literelor de origine tărcă (pecenegă?), pentru că este cunoscut faptul că populația unor localități din apropiere, și, anume, cea a biborțenilor și a bășanilor (cu mare probabilitate), ca și populația așezărilor mai apropiate, adică a Baraoltului și a Racoșului de Sus (toate în jud. Covasna) și a Racoșului de Jos (jud. Brașov), indiscutabil sînt de origine pecenegă¹¹].

De la sine se ridică și întrebarea, dacă și acest caracter, apărut într-un text runic, nu cumva este tot de origine pecenegă? Întrebarea este justificată și pe motivul că atît localitățile Lupeni și Cobătești (ambele în jud. Harghita), cît și Ghindari (jud. Mureș, varianta maghiară numelui acestei localități este, probabil, de origine tărcă), pomenit în textul examinat (acum, doar, parțial), se găsesc în apropierea satului Firtușu (jud. Harghita). Acest sat avea înainte numele de *Bezzenijofalwa*¹², adică "satul Pecenegilor" (deci cu o populație, probabil, de origine pecenegă). La toate acestea, mai adăugăm și următoarele: pe culmea ce străjuiește satul Firtușu a fost ridicată, către sfîrșitul secolului al IX-lea o cetate cu ziduri, din piatră nefasonată și legată cu mortar (folosită pînă în primul deceniu al secolului al XIII-lea). În centrul cetății exista o bisericuță, databilă în secolul al XII-lea. Atît din zidurile bisericii, cît și din imediata ei apropiere au fost descoperite, cu ocazia săpăturilor arheologice, efectuate în verile anilor 1976 și 1978, mai mult blocuri nefasonate, care poartă diferite semne runice adîncite în piatră. În cel din vecinătatea bisericii erau adîncite literele *t* și *s*, care se pot decifra, avînd înțelesul de *tas* (= piatră), în limba tărcă. Cuvîntul face parte și din vocabularul limbii maghiare, în formă de *tas — tász* (citit *taș — tas*) cu înțeles identic al celui tărcă. Toate aceste observații alcătuiesc cel de al treilea argument (și de această dată indirect), ce diferă de celelalte două, prezentate mai sus, dar care sprijină ipoteza noastră, dezvoltată anterior.

Argumentele noastre (deși indirecte), probabil, depășesc stadiul de ipoteză prezentată, pentru că ele se întăresc reciproc. Presupunerea noastră primește, așadar, o formă mai concisă în urma luării în seamă a acestor argumentări.

Din expunerile pe care le facem, reiese că textului nostru analizat trebuie să-i atribuim o însemnătate mai mare, în primul rînd, din punctul de vedere al scrisului runic, dar și din punct de vedere al istoricului limbii, al istoricului economic, precum și din unghiul determinării etnicului (împreună cu inscripția de la Crăciunel).

II. Gyula Sebestyén, cu ocazia studiului inscripției runice maghiare de la Istanbul (păstrată în copii deteriorate ale primei copii după original, ea însăși conservată în condiții precare) scria următoarele în legătură cu corectarea textului: "o astfel de reconstituire, în sfîrșit, este un produs limitat al omului și din această cauză nu poate să fie infailibil perfectă. De aceea propun, o examinare cu privire ageră și animată, nu numai asupra acesteia (adică semnul transcris de el în formă *imb* — nota noastră), ci și asupra părții de propoziție "*itet bé száz lóval*"¹³.

¹⁰ G. Ferenczi, *A homoródkarácsonfalui...*, p. 279 și nota 17, p. 280 și fig. 3—4, nr. 8 și 13.

¹¹ *Székegy Oklevéltár*, I, p. 115—116.

¹² Idem, p. 169. Coriolan Suciu consideră, după Károly Szabó, că sat dispărut [Dictionar istoric al localităților din Transilvania, vol. II, București, 1968, p. 299 *Bezzenijofalwa* (sic!)], localitatea există însă și astăzi, purtînd numele de Firtușu; cf. Sándor Ferenczi, *Firtosudrálja ősbib neve: Besenyőfalva, Erdélyi Múzeum*, XLIII (Új folyam IX), 1938, p. 222—233. Vezi mai nou, în scunmo, István Ferenczi, *A najadai Besenyőfalva vajon azonos-e a mai Firtosudráljával, nem esett-e Korond területére? Hazánéző. A korondi Firtos Művelődési Egylet kiadványa*, III, 1992, p. 4—8.

¹³ *Glosszák a konstantinápolyi nyelvelmélkéhez*, *Ethnographia*, XXIV, 1913 (Új folyam IX), p. 146. În repetate rînduri, ne-am exprimat punctul de vedere față de așa-zisele "corectări" ale textelor runice maghiare și față de forțarea de a li se da oricum un înțeles acceptabil. Considerăm discuțiile sterile și fără rost în toate cazurile cînd, cu ocazia descifrării textelor pe care le-am moștenit, ne putem baza doar pe copii, în general greșit transcrise. Aceste erori se datorează și faptului că nu cunoaștem caracterele originale și, deci, nu avem voie "de a restabili" forma (necunoscută a) literelor. Totuși, de această dată, procedăm împotriva opiniei noastre. Făcînd acest pas, ne simțim obligați să amintim faptul că toți cercetătorii, care s-au ocupat cu această problemă, simțeau că descifrarea lor rămîne "neliniștitoare". De asemenea, trebuie să facem precizarea că noi nu modificăm de loc caracterele copiilor, iar transliterația lor vine de la sine.

Dintre cuvintele propuse de Gy. Sebestyén spre examinare, noi ne vom ocupa doar de "cuvintele" descifrate de Gy. Sebestyén cu înțelesul "itet bé".

II. 1. Înainte de toate, să comparăm caracterele copiei originale (ale acestui cuvânt) cu caracterele corespunzătoare ale celorlalte copii timpurii, făcute de pe această copie originală (fig. 5—7)¹⁴. Observăm — și atragem, în special — aten-

Fig. 5. — Copia originală a lui Dernschwam.

Fig. 6. — Copia de la Praga.

Fig. 7. — Copia de la Wolfenbüttel.

ția că, exceptînd unele mici deosebiri (fără însă vreo importanță în privința înțelegerii textului), toate trei grupurile de litere sînt formate din litere identice și alcătuiesc un singur cuvînt, fără semnul obișnuit (·), folosit pentru despărțirea cuvintelor.

II. 2. Vilhelm Thomsen, renumitul cercetător danez, care se ocupa cu inscripțiile runice paleoturce, cunoscînd și limba maghiară, a descifrat literele: "tb()n"¹⁵.

Înainte de a trece în revistă transcrierile, care urmau descifrarea lui V. Thomsen, trebuie să examinăm grupul de caractere "corectate" de Gy. Sebestyén (fig. 8)¹⁶.

Fig. 8. — Variantă în urma "corectării" lui Gy. Sebestyén.

Chiar printr-o citire superficială se observă diferența: în textul "corectat" de Gy. Sebestyén acest grup de caractere, care original formau un singur cuvînt, din cauza introducerii semnului de împărțire al cuvîntelor (·), au luat naștere două cuvinte. Alături de acest fapt, litera "a doua" a cuvîntului "al doilea", adică litera a patra a cuvîntului original (n) s-a transformat, devenind semnul vocalei e

Să trecem, deci, în revistă descifrările. După Gy. Sebestyén: itet bé; László Négyessy acceptă fără comentarii modificările lui Gy. Sebestyén, în interesul de a ajunge la un înțeles mai corect al cuvîntului, obiectînd doar descifrarea lui.

¹⁴ Ferenc Babinger, *Konstantinápolyi rovdírástós magyar nyelvemlék 1515-ből*, *Ethnographia*, XXIV, (Új folyam. IX), 1913, p. 138 (fig. 5 a noastră); Gy. Sebestyén, *Újabb glosszák a konstantinápolyi rovdírástós magyar nyelvemlékhez*, *Ethnographia*, XV, (Új folyam. X), 1914, p. 3 (copia de la Praga: fig. 6 a noastră) și 5 (copia de la Wolfenbüttel: fig. 7 a noastră); idem, *A magyar rovdírástós hiteles emlékei*, Budapest 1915, anexa XI și fig. 14—15.

¹⁵ Idem, *Glosszák...*, p. 142 și în facsimil: idem, *A magyar rovdírástós...*, p. 75, fig. 13.

¹⁶ F. Babinger, *op.cit.*, p. 138. De fapt, este textul "corectat" de Gy. Sebestyén și descifrarea acestuia (vezi, *A magyar rovdírástós...*, p. 74). Transliterația grupului de caractere este identică cu cea sus-amintită; Gy. Németh, *op.cit.*, t. II, reeditarea facsimilei publicat de Gy. Sebestyén; D. Csallány, *A székely-magyar rovdírástós emlékei...*, p. 77, ilustrația 20, reproducerea facsimilului; Lajos Tardy, *Augustus császár végrendeletének magyar felfedezéje, Régi hírlünk a világban*, Budapest 1979, p. 96, reproducerea facsimilului publicat de Gy. Sebestyén. După părerea noastră, în textul de explicare al ilustrației, în mod greșit, figurează numele lui János Belsius. Comparînd scrisul jurnalului de călătorie dinainte și de după textul runic, cu caracterele lui Dernschwam, caractere cunoscute și prezentate (primul la Gy. Sebestyén, *A magyar rovdírástós...*, anexa XI, al doilea la F. Babinger, *op.cit.*, p. 131), observăm că toate cuvintele textului latin sînt scrise de aceeași mînă, adică aparțin lui Dernschwam. Persoana care a trecut caracterele runice pe hîrtie nu se poate identifica după scris. Dintr-un alt pasaj al jurnalului de călătorie (cf. F. Babinger, *op.cit.*, p. 131) reiese clar, că și textul runic, tot Dernschwam l-a însemnat. Ba mai mult, ilustrația, publicată de L. Tardy, nu aparține de text, care îl prezenta pe Belsius ca descoperitor sau codescoperitor al testamentului împăratului Augustus. În acest text, autorul nici nu menționează inscripția runică de la Istanbul; G. Ferenczi — I. Ferenczi, *op.cit.*, p. 27, fig. 11 (copia facsimilului lui Gy. Sebestyén).

¹⁷ F. Babinger, *op.cit.*, p. 138; Gy. Sebestyén, *op.cit.*, p. 74, fig. 12).

După el, înțelesul acestui grup de caractere este: *itt tett bé*. Acestei transliterații — pe motive înțeleiate și juste — Gy. Sebestyén i s-a opus, argumentînd că, este drept, din două caractere de *t* nu se pot descifra 5 (!)¹⁸. Márton Pálffy preia tot această transcriere, modificînd-o însă în felul următor: *itet* (citit *itt tett*) *bé*¹⁹. Gyula Németh și-a însușit descifrarea lui Dezső Pais: *it¹t⁴b⁵n²⁰*. Conform părerii lui Dezső Csallány, caracterele trebuie să fie citite în felul următor: *it¹art⁴b⁵n²¹*. Péter Ruffy a reeditat (ce-i drept, fără intenția de a contribui la transliterație) prima variantă a lui Gy. Sebestyén: *itet bé*²². Iar noi ne-am mărginit doar de a face cunoscute descifrările lui Gy. Sebestyén și a lui D. Csallány. Totodată, ne-am exprimat îndoielile față de exactitatea descifrărilor, pe baza tuturor greutăților ivite în întregirea completă a inscripției²³.

II. 3. Considerăm că prezentăm înțelesul real al cuvîntului, fiindcă prin descifrarea noastră, *fără nici o forțare*, ajungem la un înțeles, care corespunde întru totul caracterelor copiate de odinioară. Dar ținem, totodată, seama că și copia originală a lui Derschswam putea să conțină greșeli. (În acest sens, ne referim doar la exemplul dat de noi, și anume, la diferențele mai mari sau mai mici, ce se pot constata prin compararea copiei originale cu cele mai timpurii — de fapt, còpii ale copiei. Sînt greșeli, care influențează descifrarea textelor).

Transcriind cele patru caractere, care în realitate alcătuiau un singur cuvînt, considerăm, că, în sfîrșit, V. Thomsen avea dreptate, înțelesul cuvîntului fiind *ittb⁵n*. În aparență, acest cuvînt este de neînțeles. Dacă răsfoim însă filele cărților vechi sau ale documentelor contemporane inscripției, ori căutăm, pretutindeni, în dialectele maghiare, dăm de urma cuvîntului respectiv, de altfel, folosit și astăzi.

Cartea lui Gáspár Heltai, în care se descrie, destul de detaliat, campania din Moldova a lui Mathias Corvinus, regele Ungariei, ne transmite următoarele știri: "la cea de-a treia zi regele sosise la Baia, unde episcopul își avea reședința. În timpul cînei a fost adus înaintea lui un prizonier. Trecind la interogarea persoanei, aceasta refuză folosirea unui translator, deoarece, cum înșiși afirma, vorbea limba maghiară, fiind maghiar transilvănean, venit în Moldova cu scopul de a-și vedea rudele soției sale "aici înlăuntru" (= *itt benn*)²⁴.

În dicționarul de 11 limbi al lui Ambrosius Calepinus se găsește încă un exemplu²⁵, iar o altă dovadă, o oferă dicționarul maghiaro-latin al lui Ferenc Páris Pápai²⁶.

Renumitul lingvist Attila T. Szabó a cules informații identice din diferite protocoale ale orașului Cluj, datate la sfîrșitul secolului al XVI-lea și începutul veacului următor²⁷.

Cuvîntul însă este cunoscut și în diferite dialecte maghiare, de exemplu, cel

¹⁸ László Négyessy, *Coniectura a konstantinápolyi rovásírással emlékezh*, Ethnographia, XXVI (Új folyam XI), 1915, p. 159, respectiv Gy. Sebestyén, *op.cit.*, p. 74, nota 4.

¹⁹ Márton Pálffy, *Az énlaki és konstantinápolyi rovásbetűs felirat*, Keresztény Magvető, LXVI, 1934, p. 222.

²⁰ Idem, *op.cit.*, p. 9 și nota 3.

²¹ Idem, *op.cit.*, p. 78.

²² *Ezeröttszázötvenöt esztendőben írták ezt, Bújdosó nyelvemlékeink*, Budapest, 1977, p. 65. Este foarte regretabil, că această publicație conține mai multe greșeli, între ele și grave descifrări incorecte.

²³ G. Ferenczi — I. Ferenczi, *op.cit.*, p. 27; vezi și Ferenc Kósa, *A székely rovásfeliratok nyelvtörténeti tanulságai*, Nyelvészeti Tanulmányok (redactor Piroska B. Gergely), Bukarest 1983, p. 87, p. 94, punctul e și, în special, p. 97, nota 14.

²⁴ Gáspár Heltai, *Chronica az Magyaroknak dolgairol*, Colasvarat, 1575, p. 134—135. Într-o reproducere a textului, de la mijlocul secolului trecut, acest cuvînt se prezintă sub forma de *ittben* (!), vezi, *Tizenhatodik századbeli magyar történetírók* I/II (redactor Ferenc Toldy), *Újabb Nemzeti Könyvtár*, III, Pest, 1854, col. 422.

²⁵ *Dictionarium undecim linguarum*, Basileae [1598?] sau [1605?], p. 762. Sîntem nevoiți să recunoaștem, că acest cuvînt nu este *ittben*, dar este de netăgăduit și faptul că el trebuie să aibă (și are) în forma de *ot(t)ben*, perechea lui de *it(t)ben*, în ciuda faptului că în dicționar nu figurează.

²⁶ *Dictionarium Hungarico-latinum*, Leutschoviae, MDCCVI: I, p. 101.

²⁷ Datele ne-au fost furnizate de răposatul A.T.Szabó din fișele lui, informațiile fiind încă nepublicate.

de pe teritoriul fostului comitat Vas, astăzi, parțial pe teritoriul Republicii Austria²⁸.

Din înșiruirea, pe scurt, a datelor de mai sus, reiese clar că aceste cuvinte, indiscutabil, sînt identice cu cuvîntul nostru, descifrat din caracterele inscripției runice de la Istanbul. După părerea lui Attila T. Szabó nu este prea importantă trecerea în revistă a acestor date, fiindcă cuvîntul respectiv aparține stratului mai străvechi al limbii maghiare²⁹.

În încheiere, vom introduce, deci, în text cuvîntul descifrat de noi, considerînd că astfel am reușit să rezolvăm problema inițială ridicată, și anume, cuvîntul acomodîndu-se în întregime textului³⁰.

GÉZA FERENCZI

²⁸ Nándor Kónnye, *Órségiek, Magyar Nyelvőr*, IV, 1875, p. 228; János S. Kováts, *A répczevidéki nyelvújráds, Magyar Nyelvőr*, XX, 1891, p. 367. La fel, este neîndoelnic, cuvîntul *itben* are pereche de *itben*; *Magyar Tájszótár*, II (redactor József Szinnyei), Budapest 1897—1901, col. 29 *ott*; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (redactor Lóránd Benkő), Budapest, 1970, p. 1104. Date referitoare la Secuime nu am găsit nici în *Magyar Tájszótár*, nici la János Kriza, *Erdélyi Tájszótár*, Budapest (fără an).

²⁹ Informația răposatului prof. A. T. Szabó.

³⁰ Trebuie să atragem atenția asupra a două probleme. Prima: în textele maghiare vechi, scrise fie cu caractere latine fie cu cele runice, nu putem căuta regulile ortografice de astăzi. Deci, nu se poate considera greșeală, dacă un cuvînt sau altul este compus din caractere care se diferențează la număr. Din această cauză, un astfel de text "gresit" nu se poate translitera numai după înțelesul întregului text. Pe această bază, am putea accepta cele cinci *t*-uri ale lui L. Négyessy. Dar respectivei opinii i se opune despărțirea cuvîntului în două cuvinte și, mai ales, transformarea literei *n* în *e*. A doua: deși descifrarea noastră este acceptabilă, totuși ea mai întîmpină greutăți, care se ivesc fie din copierea greșită a textului original, fie din faptul că însuși textul original a conținut greșeli.

EIN BEITRAG ZUR ENTZIFFERUNG EINIGER MIT UNGARISCHEN KERBSCHRIFTMERKMALEN GESCHRIEBENEN WÖRTER UND BETRACHTUNGEN ÜBER DIE HERKUNFT DER UNGARISCHEN KERBSCHRIFT

(Zusammenfassung)

In der vorliegenden Arbeit beschäftigt sich der Autor einerseits mit der mit ungarischen Kerbschriftmerkmalen geschriebenen Inschrift aus 1624, die 1970 von Ádám Dankanits entdeckt und veröffentlicht wurde, — anderseits mit der Entzifferung eines Wortes der Inschrift aus Istanbul, die aus dem Jahre 1515 stammt.

Mit dem ersten Text hat sich der Verfasser ausführlicher beschäftigt, — er hat das Problem bereits 1981 in der Zeitschrift *Művelődés* erörtert. Da er einen reichen Stoff über die mit ungarischen Kerbschriftmerkmalen später geschriebenen Inschrift vorgelegt hat, hat er die Inschrift im original überprüft. Er hat festgelegt, dass wegen der schwachen Qualität der veröffentlichten Fotokopie ein fehler begangen wurde, und er ist jetzt zu einer richtigen Interpretation eines früher falsch entzifferten Wortes gelangt, die dem Gesamttext entspricht. Er ist diesmal auf ein bis jetzt unbekanntes Material im ungarischen Kerbschrift gestossen, auf den Buchstaben *t*, der seine nächste Entsprechungen in der paleotürkischen Kerbschrift hat, und denselben Funktionswert besitzt, wie der entsprechende ungarische Laut. Auf dieser Beobachtung fussend ist der Autor auf die Schlussfolgerung gelangt, dass in die ungarische Kerbschrift ein neues Kerbmerkmal eingefügt werden muss, das eine türkische Herkunft hat.

Das zweite behandelte Thema ist das Problem der mit ungarischen Kerbschriftmerkmalen geschriebenen Inschrift, die während den Jahren 1553—55 von Johann Derschwan entdeckt wurde, und die von ihm während dieser Zeit abgeschrieben und in seinem Reisejournal aufbewahrt wurde. Der Stein, in dem die Inschrift eingebaut wurde und folglich die Inschrift selbst, wurde Ende des vorigen Jahrhunderts zerstört.

Der aus 1515 stammende Text enthält mehrere Fehler, die die Entzifferung des Textes verhindern. Obwohl einige Forscher die "nötigen Berichtigungen" bereits vorgenommen haben, blieben doch noch einige unversehbare Wörter übrig, — eine Tatsache, aus der langwierige, bis heute nicht beendete Auseinandersetzungen hervorgingen.

Der Verfasser versucht, ohne jedwelche Umänderungen im Originaltext vornehmend, ein einziges umschrittenes Wort zu entziffern. Indem er verschiedene alte oder beinahe zeitgenössische, gedruckte oder in Handschriften aufbewahrte Texte gebraucht in seine Betrachtungen miteinberührt, beweist die ursprüngliche Bedeutung dieses Wortes, und zwar: *ittben* (= hier drinnen). Obwohl der Verfasser die ursprüngliche Bedeutung des Wortes vorschlägt, bleiben — auf selbstverständlicher Weise, — weiterhin sowohl die übrigen umschrittenen Wörter, wie auch der Gesamttext ohne jede eindeutige Bedeutung, eine Tatsache, mit der sich nicht mehr auseinanderzusetzen lässt.

NOTE ȘI DISCUȚII

DESCOPERIRI ARHEOLOGICE ÎN COMUNA SĂVĂDISLA (JUD. CLUJ) ȘI CÂTEVA PROBLEME PRIVIND EPOCILE NEOLITICĂ ȘI BRONZULUI

Pe teritoriul comunei Săvădisla au fost semnalate mai multe descoperiri arheologice: în hotarul satului Săvădisla, în Pădurea "Matecsere" și pe platoul "Cetatea Păuca", iar în satele aparținătoare Lita — la "sediul CAP", iar la Liteni la "Piatra Mare" și "Piatra Bătrână" și cetatea medievală de la "Ruinele Cetății" (REPCLUJ, 253, 254, 342). În aceste zone au efectuat săpături și sondaje: P. Gyulai, A. Palkó și T. Soroceanu. În cele ce urmează, vom preciza rezultatele acestor sondaje.

*

1. Lita — Sediul CAP.

În anii 1977 și 1978 au fost deschise două secțiuni (SI/1977 și SII/1978), amplasate undeva în vecinătatea incintei sediului și în afara ei.

Secțiunea 1, amplasată lângă cântar (fig. 1, 8/1), unde probabil, au fost descoperite primele materiale, avea dimensiunile de 10 x 1,5 m, coborând în unele locuri până la 1,60 m. O descriere amănunțită a straturilor nu există. După schița de profil, reținem 5 straturi: 1) 0—0,20 m humus recent; 2) 0,20—0,50 m nivel dacoroman; 3) —0,50—0,70 m strat cu ceramică hallstattiană și Noua; 4) —0,70—1,10 m strat cu cioburi neolitice; de la —1,10 m coboară complexe până la —1,5 m; 5) —1,10—1,60 m pământ galben, steril arheologic; —1,60 m în jos pietriș și nisip.

Secțiunea 2, trasată paralel cu drumul (fig. 1, 3), avea dimensiunile de 22 x 2 m, săpătura coborând la adâncimi diferite (fig. 4). În caroul (c.) —2 —0 s-a coborât până la adâncimea de 1,50 m, semnalându-se resturile unui complex de la sfârșitul epocii bronzului. În c. 6,5 —7,5 au fost preparate resturile unui complex dacoroman, iar o groapă a fost semnalată în c. 15,8 —16,7.

Din materialele arheologice păstrate au fost semnalate și inventariate fragmente ceramice din următoarele epoci: bronzului (P. 77424—430), din vremea culturii Noua (P. 77451—500), Latène (P. 77431—433) și romane (P. 77434—440). Noi ne ocupăm, în mod deosebit, de descoperirile preistorice în acest studiu.

EPOCA BRONZULUI. Unele fragmente ceramice aparțin, în mod neîndoielnic, acestei perioade ele însă cu greu pot fi despărțite de cele aparținând unor grupuri (interpătrunderea Otomani — Wietenberg) sau ale culturii Noua, fiind găsite, cel mai adesea în același nivel de săpare (fig. 4/1, 3—4, 5, 7—8; 5/3, 9—12). Despre un fragment nu știm dacă aparține culturii Noua sau unor grupuri de la sfârșitul epocii bronzului (cu analogii la: ANDRIȚOIU 1992, p. 220 și urm.).

Din epoca bronzului sunt unele fragmente ceramice (fig. 4/2 și 6/4) care aparțin fenomenului de interpătrundere Otomani II/III, III Wietenberg II/III și III ca în situații de la Bădeni și Deuș (LAZAROVICI 1971; LAZAROVICI — MILEA 1976, pl. XIV/3—4, XVI/4).

Referitor la această problemă, un studiu recent al unui coleg (GOGÎLTAN 1992, p. 10—11) acordă mare atenție situației de la Bădeni. Pentru a lămuri unele semne de întrebare ridicate și o corectă încadrare a câtorva piese, la care ne referim, precizăm și rectificăm următoarele:

— Ni se atribuie ca o afirmație sigură apartenența la cultura Otomani (GOGILTAN 1992, p. 10, n. 7) a decorului din împunsături succesive late (noi îl numeam atunci "... realizat în tehnica împunsăturilor intermitente făcute cu un instrument lat de 5 mm (fig. 4/4,7). " (LAZAROVICI 1971, p. 77). În același loc, precizăm analogiile și harta. Noi ne refeream la "... în afară de fragmentele ceramice de mai sus, atribuite culturii Otomani, mai sunt și alte fragmente ceramice din pastă fină, care apar și în alte așezări sau nivele aparținând culturii Otomani din podișul transilvan," iar mai jos precizăm: "De împătrunderea Otomani — Wietenberg se leagă probabil și ornamentul specific amintit al vârtejului cu patru brațe lucrat în tehnica împunsăturilor intermitente late." (Ibidem, p. 79). Deci:

Nu este Otomani ci Otomani din podișul transilvan sau cu alte cuvinte împătrunderea Otomani — Wietenberg; 2) prin împătrundere Otomani — Wietenberg înțelegem și procesul invers dinspre Transilvania în Crișana (Ibidem, p. 79, fig. 6, vezi și sensul săgeții).

— Colegului i-a scăpat o altă afirmație a noastră: "O altă grupă de fragmente ceramice, ce atestă influența directă a culturii Wietenberg, în așezarea de la Deuș sunt cele din pastă neagră ornamentată în tehnica împunsăturilor intermitente (Absatzstich) dar a căror lățime nu depășește 2—4 mm. Ornamentele sunt sub forma unor spirale și spirale colțuroase (fig. 4/1—3, 5—6; 5/20)." (Ibidem, p. 77).

— Diferența între împunsăturile succesive fine și cele late le precizăm și noi (în 1971), la fel și originea lor, nu doar Soroceanu (în 1973).

— Tot referitor la împunsăturile succesive colegul se referă apoi la Bădeni "... unde se pare că există o asemenea tehnică de ornamentare fără a fi prezentat și materialul ceramic" (GOGILTAN 1992, p. 10). Trebuie să precizăm că acestea sunt publicate — ce-i drept ca decor nu și ca fragmentele ceramice (LAZAROVICI — MILEA 1976, pl. XVII/II, VII ceramica roșu-gălbuie decorul 3—4, 9—12). Acolo dădeam însă date despre culoarea ceramicii. Ornamentele late apăreau la adâncimea de — 0,60—0,80 m.

— Privind încadrarea culturală de la Deuș precizăm "... se constată că nu este vorba de un nivel Otomani propriu-zis, iar materialele ce pot fi atribuite azi culturii Wietenberg sunt mult mai numeroase." (LAZAROVICI — MILEA 1976, p. 29).

— Referitor la datarea așezării de la Bădeni și a tuturor materialelor de acolo, colegul reține doar o concluzie de ordin general. O precizare a noastră acum este necesară, concluzia se referea la descoperirile din nivelul inferior și mijlociu. Colegul a uitat însă să citească "...știm că ultimul orizont din epoca bronzului îl reprezintă gropile, în special F și B care străbat stratul pornind de la partea superioară a straturilor de cultură". În același loc, la nota 11, făceam precizările pentru analogiile în faza Otomani III: "Cum în ultimul timp se fac diferențieri între Otomani III a timpuriu și III b târziu, credem că este necesară precizarea încadrării a celui material la un orizont foarte timpuriu." (Ibidem p. 29, n. 11). Precizăm că ne refeream la orizontul Otomani III foarte timpuriu, care în alte locuri îl defineam cu termenul Otomani II/III.

— Noi socoteam materiale, influențe și importuri Otomani și alte elemente, pe care le citam în numeroasele analogii pe faze, etape și stațiuni (LAZAROVICI 1971, notele 6, 11, 14—16, 22, 23; LAZAROVICI — MILEA 1976, notele 36, 39, 52, 67—68).

— Colegului nostru i-a scăpat însă din vedere să studieze două gropi de la Bădeni Gr. F și B, cu materiale publicate (LAZAROVICI — MILEA 1976, pl. XIV—XV; XVI/1, XVII Gr. F și p. 29). Noi le datăm, pe baza toartei de ceașcă (Ibidem, XIV/3 și XVI/3), despre care afirmăm că este de tipul Otomani II. În fraza următoare, cităm Deușul pentru a arăta că acolo sunt materiale Otomani

III a (Ibidem, p. 29, n. 11). Analizând, mai apoi, alte decoruri cum sunt canelurile, precizăm, mai ales evoluția lor (Ibidem p. 31, notele 38—43), majoritatea analogiilor fiind din cultura Wietenberg.

— În acele complexe apăreau și alte materiale, din pastă cărămizie, bine netezită și arsă puternic, decorată cu 1—3 rânduri de alveole (Ibidem, pl. XIV/4, elemente întâlnite la Deuș (LAZAROVICI 1971, fig. 5/9) și la Becas (GOGILTAN și colab. 1992, pl. VIII, IX/5).

— Nivelul cel mai timpuriu cu Absatzstich apare la Deuș în nivel Bădeni II a ceea ce acum am paraleliza cu un orizont Wietenberg II/III. Celelalte nivele ar fi sincrone, după cum urmează: Bădeni I a cu Wietenberg I; Bădeni I b cu Wietenberg II; nivelul Bădeni II b cu Wietenberg III, partea superioară a stratului (nivel cu diferite amestecuri: până la —0,40) sunt elemente de bronz târziu (groapa F și B) și Noua (LAZAROVICI — MILEA 1976, 26/27, pl. XVII/V e).

— Argumentul privind cele 11 stațiuni Wietenberg III în care nu apare tehnica împunsăturilor succesive late (GOGILTAN 1992, lista 2, p. 14) și cele 29 stațiuni în care apare (Ibidem, lista 1, p. 13—14) nu este concludent deoarece acestea reprezintă un procent minor din stațiunile Wietenberg (nici 10%, respectiv 6% pentru lista 2). Pe de altă parte din cele 29 de stațiuni ale sale (Ibidem, lista 1) sunt materiale Noua la: 1 Aiton (SOROCEANU — ISTRATE 1975, II/1—2, 3), 2 Band (FLORESCU 1964, NR. 79; SOROCEANU 1973, N. 4), 3 Bădeni, 4 Bozieș, 6 Cicău (WINKLER — TAKÁCS 1981, 32—35), 12 Deuș (SOROCEANU 1974, 369; în mai multe puncte, după noile noastre cercetări), 17 Iclod — *Tabla Popii* (BULBUC 1986, fig. 3/2, 4, 5, 12, 4/1—4; 1987—1988, 535—536, 4/4,8), 18 Iernut (VLASSA 1965, 172, 6/4—5, 7—10), 29 Viștea (SOROCEANU 1973, 154, 500, nr. 55). Rezultă deci că în 9 stațiuni materialele Noua sunt asociate cu cele Wietenberg, iar în altele, la el nr. 3, 8, 9, 13, 14, 15, 19, 22, 23, 24, 25, 27, 28 sunt asociate cu materiale Otomani III, acel Otomani III b, din vremea anilor 1960—1970, azi zise Otomani târziu, Cehăluț ș.a.

— Ce nu se poate nega — chiar dacă teoria privind geneza sudică, din Tei, a motivului Absatzstich este pusă doar în etapa Tei III — este originea ei și din cultura Wietenberg, în fazele II/III, III la Deuș, Bădeni, Band, ș.a. unde apare mai de timpuriu decât Tei III. Descoperirile Tei sunt limitate în sud-estul Transilvaniei. Colegul nu a definit la ce lățime, în milimetri, apare diferența între Furchenstich și Absatzstich. Elementele Absatzstich, datate târziu sunt doar cele de pe fundul vaselor nu și cele de pe alte părți ale vasului.

— Noi nu vedem divergențe mari între opinia noastră și a colegului, decât dacă nu citează trunchiat trimiterile sale din studiile noastre. Contactului etno-cultural din zonele de la poalele de est ale Apuserilor dintre culturile Noua — Otomani — Wietenberg îi vom acorda locul cuvenit cu alt prilej. Recomandăm colegului să studieze planșele 44—50 numite Otomani, din recenta lucrare a lui I. Andrițoiu (1992) și să le compare cu materialele de la Deuș, Bădeni, Cluj-Becas.

*

* *

O altă serie de materiale, care aparțin culturii Noua, sunt omoplați cu marginea crestată (fig. 4/1,8), dar și caracteristicile vase sac cu buza dreaptă sau lătită și cu decor din brăuri crestăte (fig. 4/9—10, 5/4—7; 6/3, 5—11). Unele materiale au trăsături specifice epocii hallstattiene, cum le-au socotit colegii, în timpul cercetărilor (fig. 6/12).

Din perioada BRONZULUI TIMPURIU este un fragment de buză "tip manșetă" (fig. 4/6), lucrat din pastă fină, neagră, netezită cu urme de lustru la interior, amestecată cu nisip, cioburi pisate și pietricele. Asemenea buze apar în

zonă, în Cheile Turenților, într-un orizont asociat cu ceramica șnurată, aparținând bronzului timpuriu (LAZAROVICI 1988, 37; 1992, 148/7—8; LAZAROVICI — SFETCU 1990, 53; KALMÁR 1989, 242; ROTEA 1991=1993, pl. VIII/4—6, 13, 15, 16, 18, 20). Un număr mare de asemenea fragmente există la Lelicieni — *Muntele cu piatră* (ROMAN — OPRÎTESCU — PÁLL 1992, 116—117), aparținând fazei a III-a (clasice) a ceramicii decorate cu șnurul. Aici buzele de tip manșetă apar pe elemente caracteristice pentru orizontul Schneckenberg B și C, acele brăuri crestăte (ROMAN — OPRÎTESCU — PÁLL 1992, XI/1—5) sau brăuri din trei nervuri paralele cu buza (ROMAN — OPRÎTESCU — PÁLL 1992, XI/7, 9), asociate cu ceramica șnurată (în sonda IV j în caroul vecin Q2: la adâncimea de 0,70 m pl. 127/9; —1,05 pl. 92/14; sau cu brăuri crestăte sau nervuri în relief fig. 115/14, 117/2). Din păcate, marea majoritate a materialelor sunt fără observații stratigrafice clare, în afară de trei fragmente provenite din nivelele bronzului timpuriu (ROMAN — OPRÎTESCU — PÁLL 1992, fig. 117—1—2, 6, catalog la p. 247, pasta la p. 160). Fragmentul nostru aparține categoriei I a lui P. Roman având însă în pastă și cioburi pisate, deosebire ce trebuie reținută.

Asemenea buze sunt cunoscute în bronzul timpuriu la: Alama — Săliște și Tebea — Rusești (ANDRÎTOIU 1989, III/13, 15; 1992, 6/3; ROTEA 1991—1993), Ampoia — *Peret* (CIUGUDEAN 1991, 20/11; 22/2, 4, 6—7, 9, 14; 23/16; ROTEA 1991=1993; ANDRÎTOIU 1992, 15/2, 4, 6—7, 9, 14), Ampoia — *Peștera Lilieilor* 101, 26/9), Alba Iulia — *Str. Sinaia* (ANDRÎTOIU 1992, 17/6, 10), Copăceni (ROTEA 1991=1993, pl. VII/1, 3, 6, 8, 10), Cicău (WINKLER — TAKACS 1981, 23, 28; CIUGUDEAN 1991, 25/2—37—10; ROTEA 1991=1993, pl. X/2,7—10), Cheile Aiudului (ROMAN 1976, tip XII a ș.a. T1 în M1; tumul (T) IX, mormântul (M) 4; VLASSA — TAKACS — LAZAROVICI 1985—1986; 1987), Fântânele (ROTEA 1991=1993, XII/2; XIII/4,6; SOROCEANU 1974 le atribuia o altă dotare). Galați — *Bulbuce* (ANDRÎTOIU 1992, 16/2), Sântimbru (CIUGUDEAN 1991, 101, 26/1; ANDRÎTOIU 1992, 16/1), Zlatna — *Colțul lui Blaj* (CIUGUDEAN 1991, 99, 24/3, 8, 14; ROTEA 1991=1993, pl. XI/3, 8; ANDRÎTOIU 1992, pl. 3/10). Mai precizăm că asemenea buze nu sunt cunoscute în cultura Noua (ANDRÎTOIU 1992, pl. 52—56).

Originea buzelor cu manșeta poate fi și din faza Coțofeni III c fiind cunoscute pe materiale Coțofeni la Oradea — Salca (ROMAN 1976, 117/12, poate și 14; 1977, 117/12, 14). Acestea apar, deci, în răstimpul Coțofeni III c și înainte de Wietenberg II. Observații stratigrafice în această privință sunt Dăbica, Tureni — *Poderei* și Bădeni.

Alături de acest tip de buză, mai amintim o strachină semisferică, cu marginea răsfrântă și decorată cu mici tăieturi, lucrată dintr-o pastă fină, gălbuie, amestecată cu nisip, bine netezită și bine arsă (fig. 4/2). După trăsăturile sale pisea se aseamănă cu Otomani III, așa fiind inventariate și materialele noastre (P. 77473). Această formă apare însă și în nivelele inferioare și ar trebui văzut dacă nu sunt și alte materiale din perioada timpurie a epocii bronzului, cum ar putea fi unele din ele considerate (fig. 4/2, 5—6, 11).

Descoperirile aparținând bronzului timpuriu din Transilvania și din Crișana sunt cuprinse sub o serie de termeni marcând nume de culturi sau grupuri culturale pe care le înșirăm doar, pentru curiozitate, nu și pentru comentarii: cultura Schneckenberg B și C, cultura Makó, ceramica șnurată, grupul Jigodin, grupul Șoimuș, grupurile: Bedeleu, Roșia, Copăceni ș.a.

Cît privește atribuirea cronologică și culturală a acestor materiale pentru noi ea este clară, cel puțin în zona cercetărilor noastre, deoarece ele sunt ulterioare etapei Coțofeni III b, unele elemente pot fi contemporane cu Coțofeni III c dar fenomenul, gata constituit, este post Coțofeni III c. În cercetări sistematice, de amploare, făcute cu rigoare, din faza Coțofeni III b—III c (Dăbica, Tureni) nu

apar asemenea elemente, iar atunci când apar sunt în complexe aparte, fără amestec cu elementele Coțofeni. În unele descoperiri atribuite bronzului timpuriu (cum este cea de la Tureni) nu mai sunt nici un fel de elemente Coțofeni III c.

Observațiile stratigrafice din tumulul II de la Ampoița — *Peret* (CIUGUDEAN 1991, p. 84—85, 96—97, — unde în manta apare atât ceramică Coțofeni III c, ceramică snurată și ceramică de epoca bronzului iar în mormânt sunt încă cel puțin 6—7 morminte, în afara de cel central — pun din nou în discuție problema contemporaneității sau succesiunii Coțofeni III c — bronzul timpuriu (ceramica snurată și buzele cu manșetă). Nu ni se pare corect ca aceste materiale să fie socotite doar Coțofeni II (CIUGUDEAN 1991, p. 95), colegul le socotește astfel trimițând la analogii globale (ROMAN 1976, pl. 68—80). În parte le acceptăm, dar pentru aceleași piese, după formă și decor sunt analogii și în faza Coțofeni III c la:

- Boarta (ROMAN 1976, 83/9, 85/45) pentru CIUGUDEAN 1991 21/11;
- Boarta (ROMAN 1976, 82/14) pentru CIUGUDEAN 1991, 21/13;
- Boarta (ROMAN 1976, 84/9-10, 87/3) pentru CIUGUDEAN 1991, 21/10;
- Deva — *Cetate* (ROMAN 1976, tip I a 2, fig. 12/10 și tipul II b, II d, p. 39) și la Cicău (WINKLER — TAKÁCS 1981, 9/4, 10/1—5, 9), Țebea (ANDRÎTOIU 1989, V/7) pentru CIUGUDEAN 1991, 21/14;
- Românești (ROMAN 1976, 107/9, 12—13) pentru CIUGUDEAN 1991, 21/3, 5;
- pentru motivele tip O (ROMAN 1976, 150, evoluția la p. 39) pentru CIUGUDEAN 1991, 21/6;
- pentru motivele de la ROMAN 1976, 107/10, 108/5, 9; 82/23—24 de la CIUGUDEAN 1991, 21/8;

Analogiile pe care le-am precizat sunt în același loc în care le-a citat colegul, pentru cele târzii ni se pare o citare trunchiată din partea colegului, el amintind doar pe acelea care conveneau opiniilor sale. Pentru fazele târzii Coțofeni sunt însă cu mult mai multe.

În tumulul V/1975, din Cheile Aiudului — *Dealul Velii*, în M3 sunt, alături de materiale Coțofeni III c, și două vâscioare nedecorate, cu toarta mare sau înălțată (VLASSA — TAKÁCS — LAZAROVICI 1987, pl. VI—VII), a căror formă Coțofeni III c este neîndoielnică, după analogii dar, în același timp, ele evoluează spre descoperirile timpurii ale epocii bronzului, pe care în prima etapă, în care mai sunt elemente de tradiție Coțofeni, Vlassa le numea "Coțofeni târziu" (VLASSA — TAKÁCS — LAZAROVICI 1987, p. 118—119).

Horia Ciugudean (1991, 100, fig. 25) separă unele materiale, declarându-le de epoca bronzului — ceea ce este drept — dar ceea ce nu precizează colegul este însă criteriul său de separare. A ținut cont colegul de complexele în care a apărut sau a făcut o separare tipologică? Dacă sunt complexe atunci trebuie precizată poziția lor stratigrafică, dacă este posibil, dacă nu, atunci ele pot fi contemporane sau mai târzii, fiind un amestec arheologic nu numai cultural. Plasarea acestor materiale la nivel Coțofeni III c sau mai târziu ni se pare mai corectă. În acest sens cităm din rezultatele săpăturilor colegului M. Rotea de la Copăcen (săp. 1992) și ale noastre de la Tureni (LAZAROVICI 1992).

Încheind această problemă, mai reținem atenția cu un vas de la Boarta (WINKLER — TAKÁCS 1981, p. 326, fig. 3/2, piesă cu formă și decor ce se întâlnește și în zona secuimii (inf. amabil Z. Székely).

Amintim câteva descoperiri recente din aceasta vreme, din zonă, din cercetările noastre: Petrești de Jos — *Pe Grădini* (LAZAROVICI 1989; în tumul 2; și la "mormîntul megalitic", un fragment de buză), Tureni — *Carieră* (informații despre un "mormînt megalitic" jefuit, de fapt, ciste cu blocuri mari de piatră), Tureni — *Peștera La Cuptor*, — *Terasa din fața Peșterii* (săpături M. Wittember-

ger 1992), Copăceni (săpături M. Rotea 1992.) Toate acestea se concentrează într-o serie de unități geografice de creastă, marcate de necropole tumulare, unele cu mantaua din pietre, altele din pământ. Pe micile văi, ce curg din aceste creste, sunt mici așezări de câteva locuințe (5—10), situate pe spații foarte restrânse.

2. VLAHA — *Dâmb*.

Din marginea terasei, din colțul clădirii (fig. 7), pe care se află casa lui P. Gyulai din sat (NR. 92), în locul *Dâmb*, noi am cules materiale dintr-o stațiune neolitică, conținând o ceramică cu pastă din lut fin, amestecat cu degresant organic foarte fin, acoperit la exterior cu angobă albă, având și urme de pictură, din păcate ștearsă (fig. 14/14). Aceste materiale, după motivistică, aparțin orizontului târziu, superior (numit de noi III) al grupului Cheile Turzii, din cercetările lui N. Vlăsa. Mai trebuie precizat că din acest orizont se dezvoltă descoperirile de la Gilău, Aiton ș.a., socotite ca aparținând grupului Gilău.

Materialul aparține complexului cultural Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod (prescurtat CCTLNI), complex al neoliticului dezvoltat din Transilvania centrală și de nord, răspândit în bazinul Mureșului mijlociu și Someșului mijlociu. Acest grup își începe evoluția la finele neoliticului timpuriu, având ca punct de pornire descoperirile de la Gura Baciului IV și Cluj — *Stăvilă* (LAZAROVICI 1991; KALMAR — MAXIM 1991).

Pe terasă, în curtea casei sale, P. Gyulai a efectuat săpături în anul 1977, deschizând o casetă (9 x 4 m) și o secțiune paralelă cu ea (20 x 2 m) (fig. 7—8). În secțiune au fost descoperite câteva complexe neolitice: un cuptor sau vatră pe care s-au găsit fragmente ceramice groase, bine lustruite, aparținând fazei vechi, aflate în colțul NV al casetei I;

- un cuptor sau vatră într-un bordei, aflat la circa 4 m de complexul de sus;
- o groapă în care s-au găsit unelte de silex pe la mijlocul secțiunii I;
- un bordei de formă patrulateră, parțial preparat, în secțiunea S1.

Din păcate, materialele nu au fost adunate pe nivele sau complexe, așa încât nu putem trata materialele decât global. Materiale din perioadele timpurii sunt foarte puține, încât, în afara celor de pe cuptor și cele din mal, nu au fost sesizate altele. Foarte posibil ca locuirea să fi fost extensivă, cu un număr restrâns de complexe, fără strat de cultură. Aceste materiale se deosebesc, după amestecul de pleavă sau angobă albă (inv. P. 77278, p. 77005 ș.a.). Fragmentele aparțin unor oale, care au fundul ușor scobit, fiind lucrate din pastă semifină (inv. P. 77278, p. 77274, p. 77005).

Cel de-al doilea orizont de locuire aparține unui alt grup cultural, care marchează un proces de migrație, respectiv al doilea val al chalcoliticului balcano-anatolian, cu diferite etape de evoluție cuprinse sub termenul de "șocul Vinča C" (LAZAROVICI 1987, vezi aici și unele din materialele noastre). Acest proces, cu mai multe etape, dă naștere mai multor fenomene din care, în diferite zone, se nasc culturi sau grupe: un fenomen de retardare Vincă B2/C; Vincă C1; urmate de Tisa I și descoperirile Petrești din Banat; cultura Banatului, faza III; "grupul Turdaș", grupul Iclod, poate grupul Gilău și cultura Petrești din Transilvania (LAZAROVICI 1986; 1987; 1991, 67—70, 75—80, 81—86; DRAȘOVEAN 1991, 59—66, 71—74, 81). Aceste motive ne determină a acorda atenție deosebită materialelor de la Vlahă.

Factura ceramicii. Materialele au fost selectate de descoperitori, la spălarea păstrându-se doar "materialele caracteristice" (de obicei, se alegeau buze, funduri, toarte, decor sau urmele de pictură). Statisticile noastre se referă, deci, la raportul dintre fragmente de forme de vase, mai ales, cele semifine și fine.

CERAMICA FINĂ este în proporție de circa 10%, fiind amestecată cu mică și nisip foarte fin, are culoare neagră lustruită, neagră cu flecuri cafenii, cărămizie cu slip cafeniu, neagră-cenușie. Formele de vase sunt: strachini și castroane

bitronconice cu partea superioară dreaptă (fig. 10/4, 7, 10), profilată (fig. 9/16—17, 10/7, 12/10). Mai rar apar cupe (fig. 12/2), boluri (fig. 12/5, 8, 9) sau farfurioare (fig. 12/12).

CERAMICA SEMIFINĂ este în proporție de circa 75%. Principalele categorii de factură sunt: neagră cu flecuri, amestecată cu nisip cu bobul mare; brună cărămizie, cu același degresant; cărămizie făinoasă de aspect Iclod I sau II/III (marcând sinteza Iclod — Petrești); gălbuie, neagră la interior. Formele de vase sunt străchini și castroane bitronconice cu partea superioară dreaptă (14/4, 10/3, 8, 10), profilată (9/16—17, 10/9, 11/5, 12/10), oale cu corpul bitronconic și umăr ascuțit (fig. 12/11), amfore (fig. 12/1), oale globulare (fig. 11/1—3).

Cele mai numeroase sunt străchinile cu umărul rotunjit până la muchia ascuțită, ce marchează burta vasului (fig. 13/3; 14). Aceste forme sunt în proporție de 12—15%.

O formă deosebită este un suport de vas sau picior de cupă profilat (fig. 13/13). Forma aceasta are analogii apropiate în grupul Modlnica din Polonia Mică (KAMIENSKA — KOZŁOWSKI 1970, 32/2,5).

CERAMICA UZUALĂ este în proporție de circa 15%, fiind de culoare brună, amestecată cu pietricele și mică, cărămizie cu degresant din nisip cu bobul mare și resturi organice, gălbuie cu nisip grosier și resturi organice. Formele aparțin unor vase mari de provizii cu buza ușor evazată sau funduri de vase (fig. 13/1—9).

În ceramică sunt unele de cea mai bună factură Vinča C (fig. 9/6—7, 11, 12). Aceasta subliniere este importantă, de altfel, am mai stăruit asupra ei (LAZAROVICI 1987), deoarece ea marchează o deosebire față de descoperirile Petrești timpurii din sud-vestul Transilvaniei (PAUL 1992) și de pe Mureș, unde sunt doar elemente de factură turdășeană. Mai trebuie precizat că într-o serie de stațiuni la: Șoimuș, Alba Iulia, apar asemenea elemente ca la Vlaha (LAZAROVICI 1991, 131—132; 1987, 34—35; DRAȘOVEAN — ROTEA 1986).

Materiale de factură Petrești, asociate cu descoperiri Vinča C, în Banaț sunt foarte numeroase. Momentul cronologic al acestora este la finele fazei Vinča C1, rezultând din observațiile sondajului de la Parța (DRAȘOVEAN 1991) și în cultura Banatului, după faza II c, la Parța — *Tell 1*, nivel 5, în S10, pe dărâmăturile unei locuințe resturile unei străchini Petrești, pictată.

Materiale similare celor de la Vlaha au fost descoperite în săpăturile din așezarea de la Mintia, în nivelele I; în nivelele II fiind deja materiale de cea mai bună factură Petrești (DRAȘOVEAN — LUCA 1990). Dacă ar fi să asociem descoperirile de la Vlaha cu cele de la Mintia observăm că o serie din materialele noastre aparțin nivelelor I b (DRAȘOVEAN — LUCA 1990, 9, 1/6—8, 2/7—10), I a (*Ibidem* 10, 2/5 ca formă). Așadar ar trebui ca materialele de la bază să fie sincrone nivelului Mintia I b. Aceasta înseamnă că impulsul de la Vlaha nu se leagă de cele mai timpurii manifestări ale șocului Vinča C. Cele mai timpurii ar fi cele ce dau naștere grupului Iclod și ar fi sincrone sau post Tăulaș II, paralele cu aspectul Turdaș, nivelul II (mijlociu la Roska: LAZAROVICI 1991, p. 122—123).

În materiale se constată și un proces de evoluție a pastei spre grupul Iclod, unele materiale fiind greu de deosebit, de reparat cultural. Materiale "Petrești" clasice sunt puține (o toartă perforată fig. 12/3—4, 9/7—11; 13/9), cele mai multe fiind cele comune unor spații largi.

Despre procesul de sinteză Iclod — Petrești a amintit colega Zoia Kalamar-Maxim (1991, 137—138). Trebuie să precizăm că materialele sunt în număr restrâns, cel mult o duzină de cioburi (inv. P. 79159, P. 79169, P. 79183—184, P. 79189, P. 79196 ș.a.). Asemenea proces este întâlnit la Iclod, Baci — *Str. Nouă*, fiind datat însă mai târziu.

În concluzie, la Vlaha în stratul de cultură am avea pe de o parte un nivel neolitic mijlociu, aparținând complexului CCTLNI și un strat având în partea inferioară materiale de orizont Vinča C1 târziu cu elemente genetice Petrești și în partea superioară a stratului o evoluție Iclod-Petrești.

În privința utilajului litic descoperit, mai numeros în zona bordeiului pătrat din S1 și în groapă, acestea sunt lucrate în marea lor majoritate din șist menilitic sau corneene. Industria acestora diferă de cea a grupului Iclod, cum precizau unii colegi (MĂRZA — KALMAR 1990; KALMAR — MAXIM 1991, p. 137). Acestea sunt de mari dimensiuni, constând din lame lungi (8—9 cm, late de 3 cm), unele retușate (fig. 13/6—7, 10—12, 14), având trăsăturile epocii eneolitice.

Dintre obiectele de lut amintim: un capac de vas plat, având o apucătoare stilizată, simbolizând capete de animal, din pastă cu nisip aspru, cărămizie (fig. 9/5); un fragment de idol sau vâscior antropomorf, din pastă cărămizie nisipoasă (fig. 10/1).

*

* *

3. Liteni — *Cetatea Lita*, în secțiunile trasate pe platou, au fost descoperite câteva fragmente ceramice Wietenberg și mai multe materiale aparținând culturii Coșofeni, decorate cu împunsături succesive, incizii, barbotină, tăieturi și apăsări (fig. 15). Pe baza inciziilor late și a decorului din triunghiuri pe partea interioară a buzei (fig. 15/19), cu analogii la Valea Rea (ROMAN 1976, fig. 88/6), Boarta (fig. 87/3117/4), socotim că aparțin fazei Coșofeni III, probabil, III b.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM — PAUL GYULAI

LISTA PRESCURTĂRILOR BIBLIOGRAFICE

ANDRÎTOIU, I. 1989 *Contribuții la cunoașterea bronzului timpuriu în sud-vestul Transilvaniei — Grupul cultural Șoimuș, Thraco — Dacica*, 10, p. 39—56.

ANDRÎTOIU, I. 1992 *Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, *Bibliotheca Thracologica*, II, Ed. Institutul Român de Tracologie, București.

CIUGUDEAN, H. 1991 *Zur frühen Bronzezeit in Siebenbürgen im Lichte der Ausgrabungen von Ampoia, jud. Alba, PZ*, 66, 1, p. 79—118.

DRAȘOVEAN, FL. 1991 *Cultura Vinča în România*, Timișoara.

DRAȘOVEAN, FL. — LUCA, S.A. 1990 *Considerații preliminare asupra materialelor neo-eneolitice din așezarea de la Mintia (com. Vețel, jud. Hunedoara)*, *SCIVA*, 41, 1, p. 7—17.

DRAȘOVEAN, FL. — ROTEAN, M. 1986 *Apulum*, XXIII, 1986, p. 9—24.

GOGILTAȚĂ, FL. și colab. 1992 *Epoca Nup*, II, 1992, p. 4—19.

KALMAR, Z. 1989 *Noi descoperiri de epoca bronzului în județul Cluj*, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 241—242.

KALMAR-MAXIM, Z. 1991 *Cultura Vinča în România*, Timișoara.

KAMIENSKA-KOZŁOWSKI 1970 *The Lengyel and Tisza Culture, The Neolithic in Poland*, Wrocław—Warszawa—Kraków, p. 77—143.

LAZAROVICI, G. 1971 *Sondajul arheologic de la Deus, Apulum*, IX, 1971, p. 71—82.

LAZAROVICI, G. 1986 Neoliticul târziu în nord-vestul României (Sălajul, Clujul, Bihorul, Sătmăru), *ActaMP*, X, p. 15—46.

LAZAROVICI, G. 1987 "Socul" Vinca C în Transilvania. Contribuții la geneza eneoliticului timpuriu, *ActaMP*, XI, p. 33—55.

LAZAROVICI, G. 1988 Ceramica șnurată din Cheile Turenilor. Câteva probleme ale bronzului timpuriu din zonă, *Symposia Thracologica*, 6, Piatra Neamț, p. 37.

LAZAROVICI, G. 1989 Necropola tumulară de la Petrești de Jos, rezumat în *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 240—241.

LAZAROVICI, G. 1991 Cultura Vinca în România, Timișoara.

LAZAROVICI, G. 1992 Die Schnurkeramik in der Tureni-Klamm, *Beiträge zur Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas*, Ed. Heidelberger Akademie der Wissenschaften, III, Mainz am Rhein.

LAZAROVICI, G. — KALMAR, Z. 1985—1986 Prospekțiuni și cercetări arheologice de salvare pe teritoriul municipiului și județului Cluj, *ActaMN*, 22—23, 723—752.

LAZAROVICI, G. — KALMAR, Z. 1987-1988 Necropolele tumulare din Munții Petrindului și Dealurile Feleacului, *ActaMN*, XXIV—XXV, p. 997—1009.

LAZAROVICI, G. — MILEA, Z. 1976 Săpături arheologice la Bădeni. Campania din 1968., *ActaMN*, XIII.

LAZAROVICI, G. — SFETCU, O. 1987, Descoperiri arheologice la Silagiu Buziaș, Banatica, X, p. 45—57.

MÎRZA — KALMAR — MAXIM, Z. 1990 Comunicare la Simpozionul Național de Arheometrie, III, Cluj-Napoca.

PAUL, I. 1992 Cultura Petrești, București.

REPCLUJ Repertoriul arheologic al Județului Cluj, Redactor Institutul de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca, *Bibliotheca Musei Napocensis*, V, 1992.

ROMAN, P.I. 1976 Cultura Coțofeni, București.

ROMAN, P.I. 1977 The Late Copper Age Coțofeni Culture of South — East Europe, *BAR*, SS, 32.

ROMAN, P.I. — DODD-OPRIȚESCU, A. — PÁLL, J. 1992 Beiträge zur Problematik der Schnurverzierten Keramik Südosteuropas. Ed. Heidelberger Akademie der Wissenschaften, III, Mainz am Rhein.

ROTEA, M. 1991=1993 Contribuții privind bronzul timpuriu în centrul Transilvaniei, comunicare la Simpozionul internațional de la Szolnok 1991; sub tipar în *Thraco-Dacica*, XIV, 1—2, p.

VLASSA, N. — TAKACS, M. — LAZAROVICI, G. 1985—1986 Mormintele tumulare din Banat și Transilvania din perioada eneolitică târzie, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985-1986, p. 59—78.

VLASSA, N. — TAKACS, M. — LAZAROVICI, G. 1987 Die Hügelgräber aus dem Banat und aus Siebenburgen aus der späteneolithischen Periode, Hügelbestattung in der Karpaten — Donau — Balkan — Zone während der Äneolithischen Periode, *Belgrad*, p. 107—119.

WINKLER, I. — TAKACS, M. 1981 Săpăturile arheologice de la Cicău — așezarea Coțofeni, *ActaMN*, XVIII, p. 321—340.

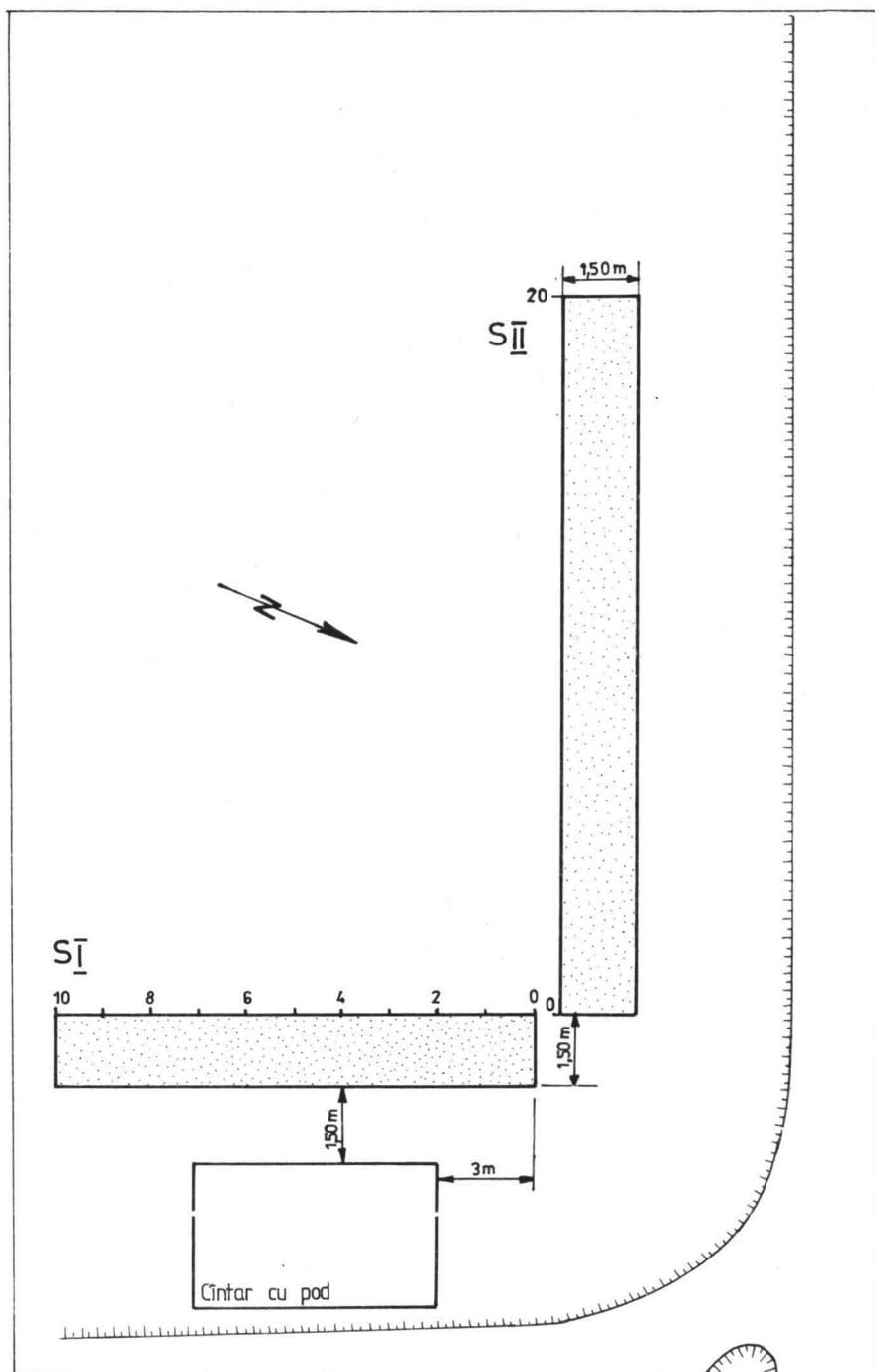

Fig. 1. Lita — Sediul CAP, $S_I/1977$; $S_{II}/1978$.

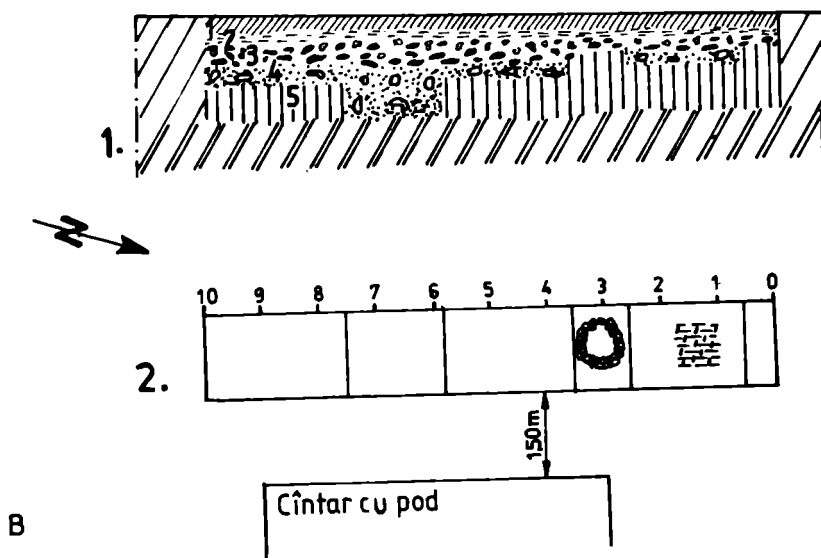
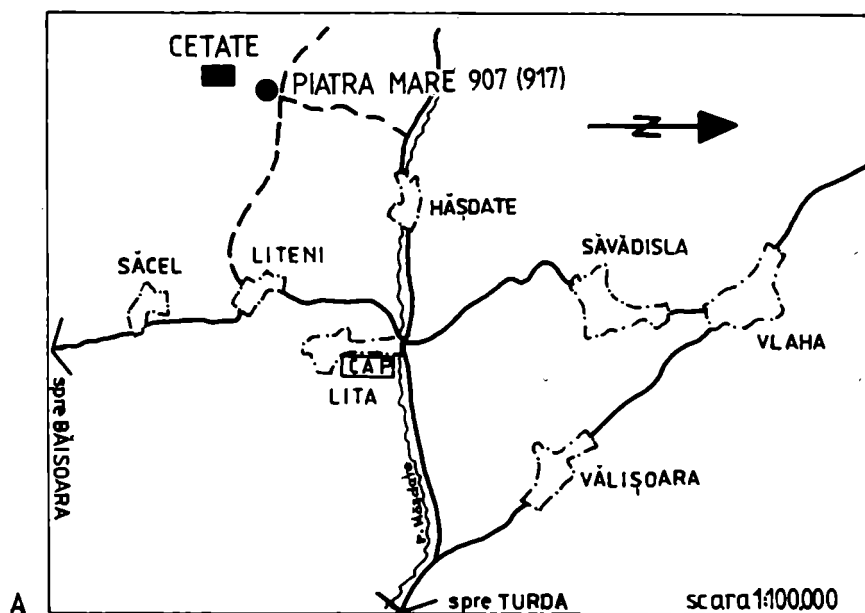

Fig. 2. A. Harta com. Săvădisla; B. Lita — Sediul CAP: 1. profilul nordic S₁; 2. S₁ plan.

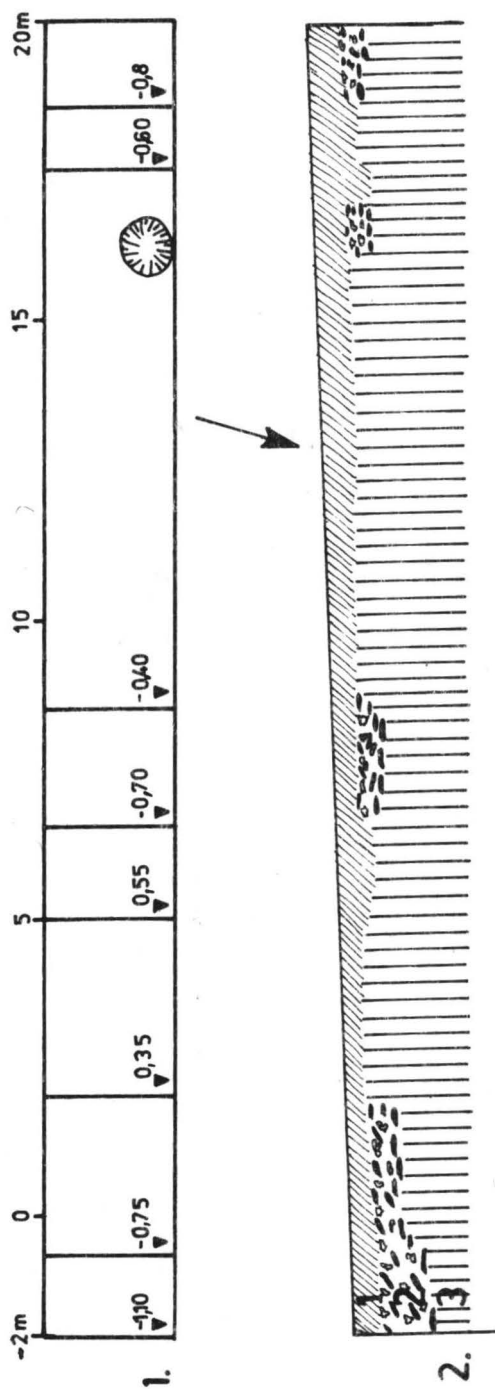

Fig. 3. Lita — Sediul CAP; SIV 2. profilul nordic, 1. plan.

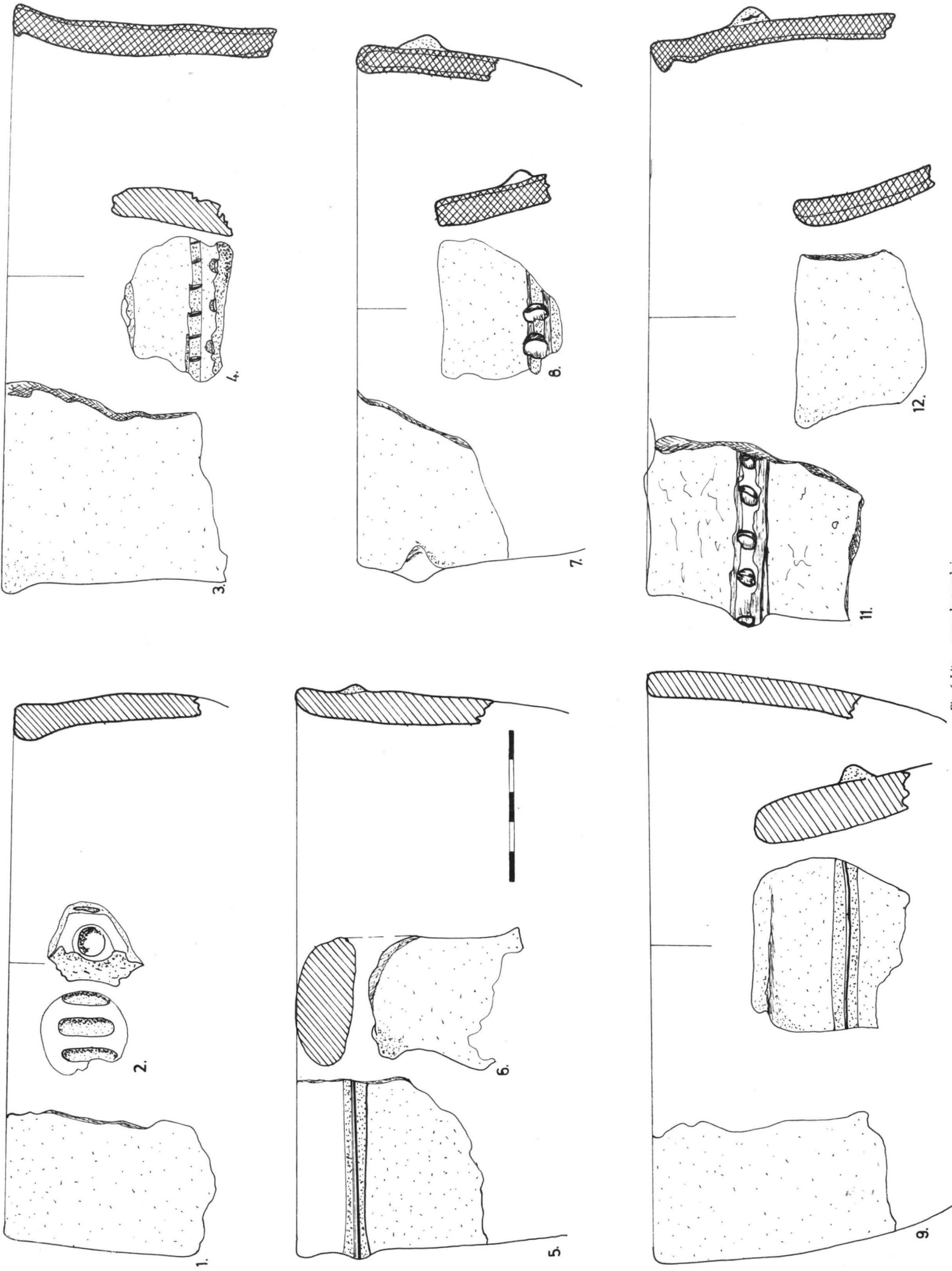
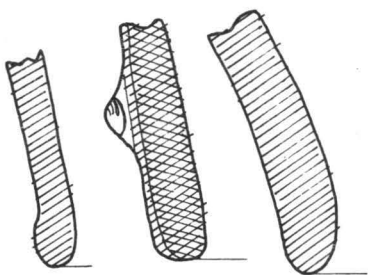
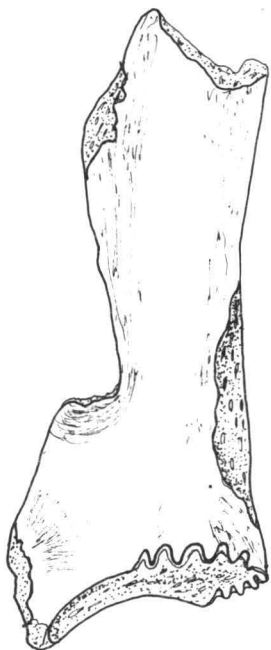

Fig. 6. Lita — epoca bronzului.

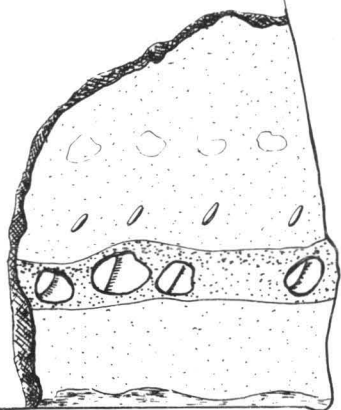
9.

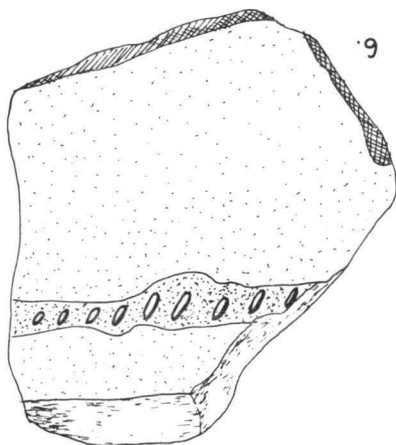
8.

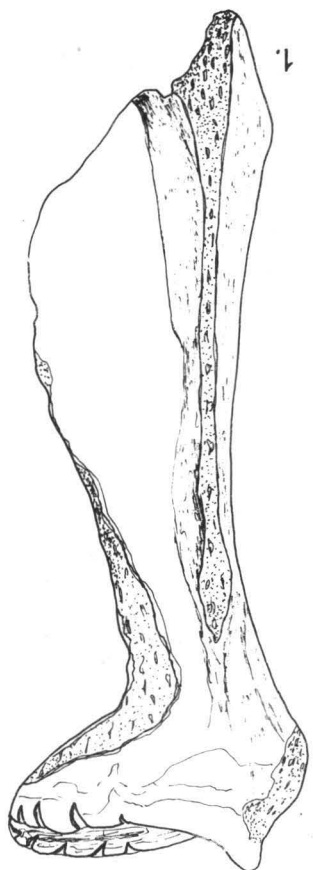
7.

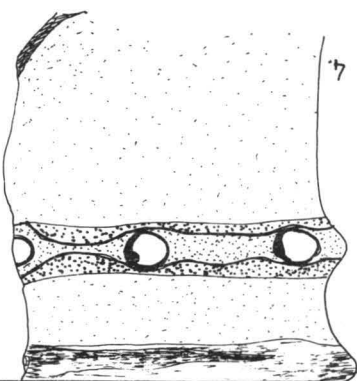
6.

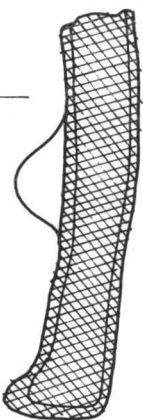
1.

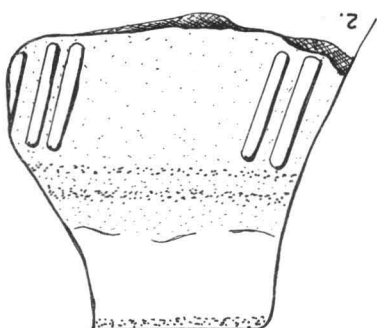
4.

5.

2.

3.

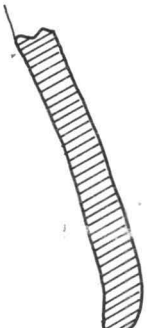
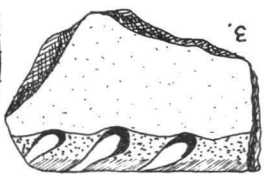
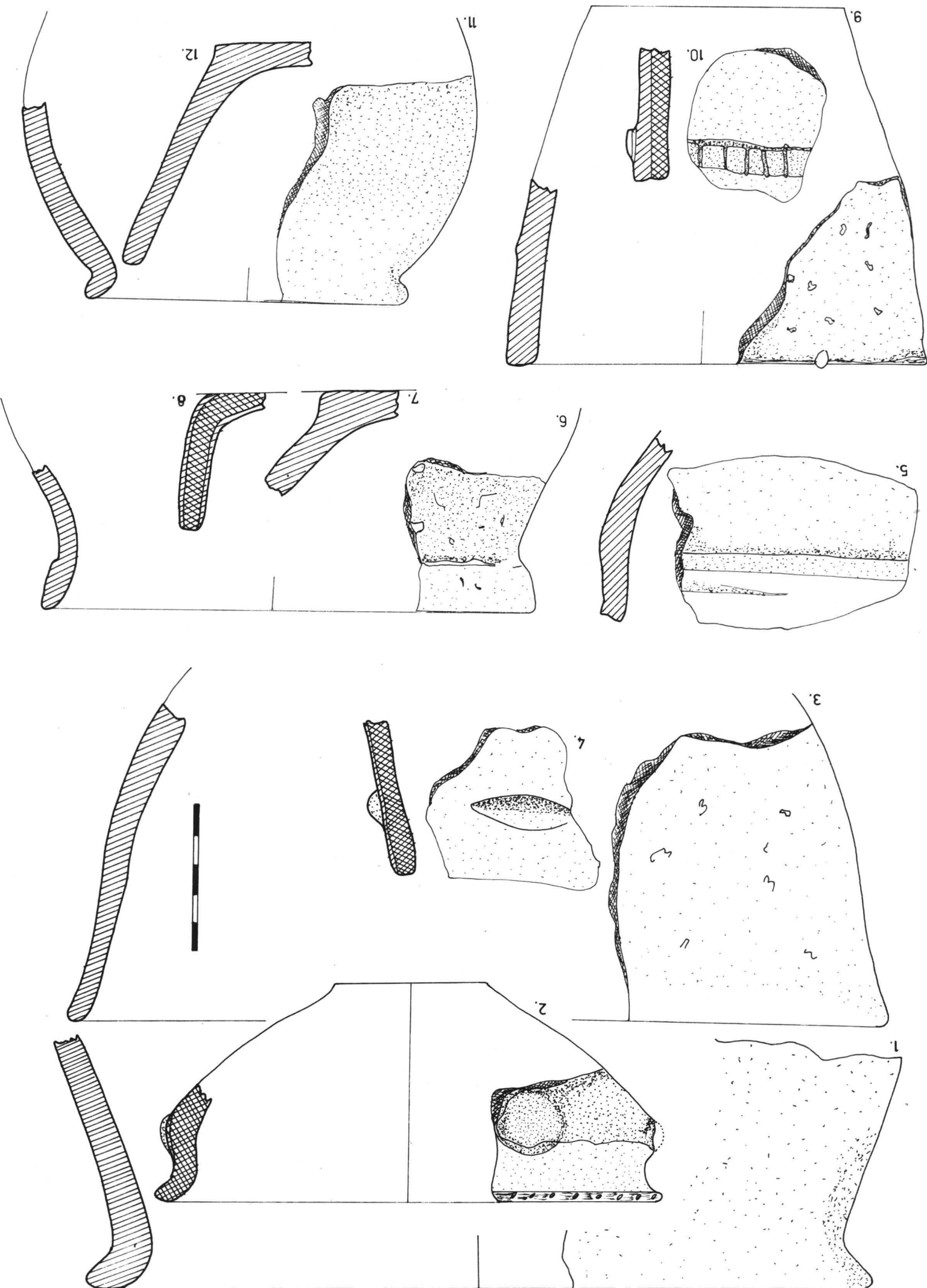

Fig. 4. Lita — epoca bronzului.

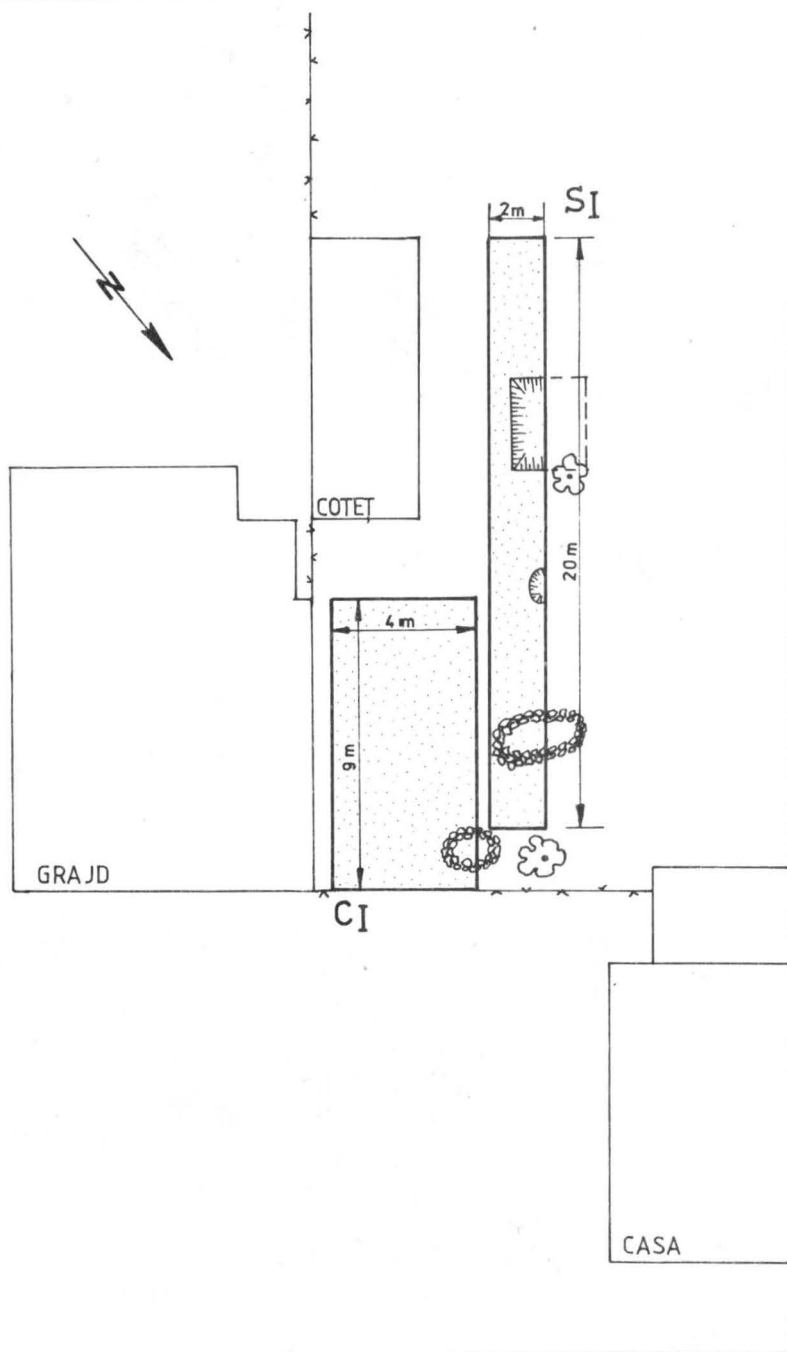

Fig. 7. Vlaha — planul secțiunilor.

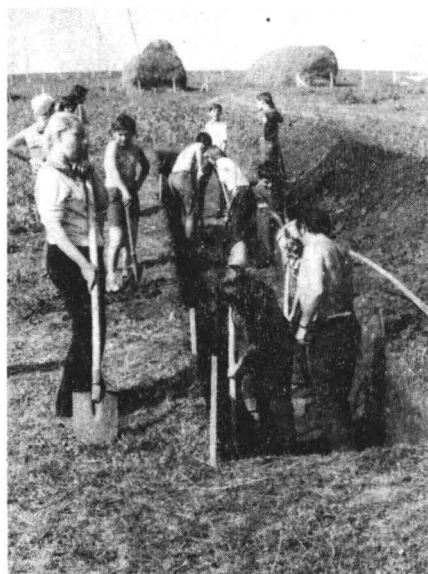

Fig. 8. Vlaha, aspecte din timpul săpăturilor.

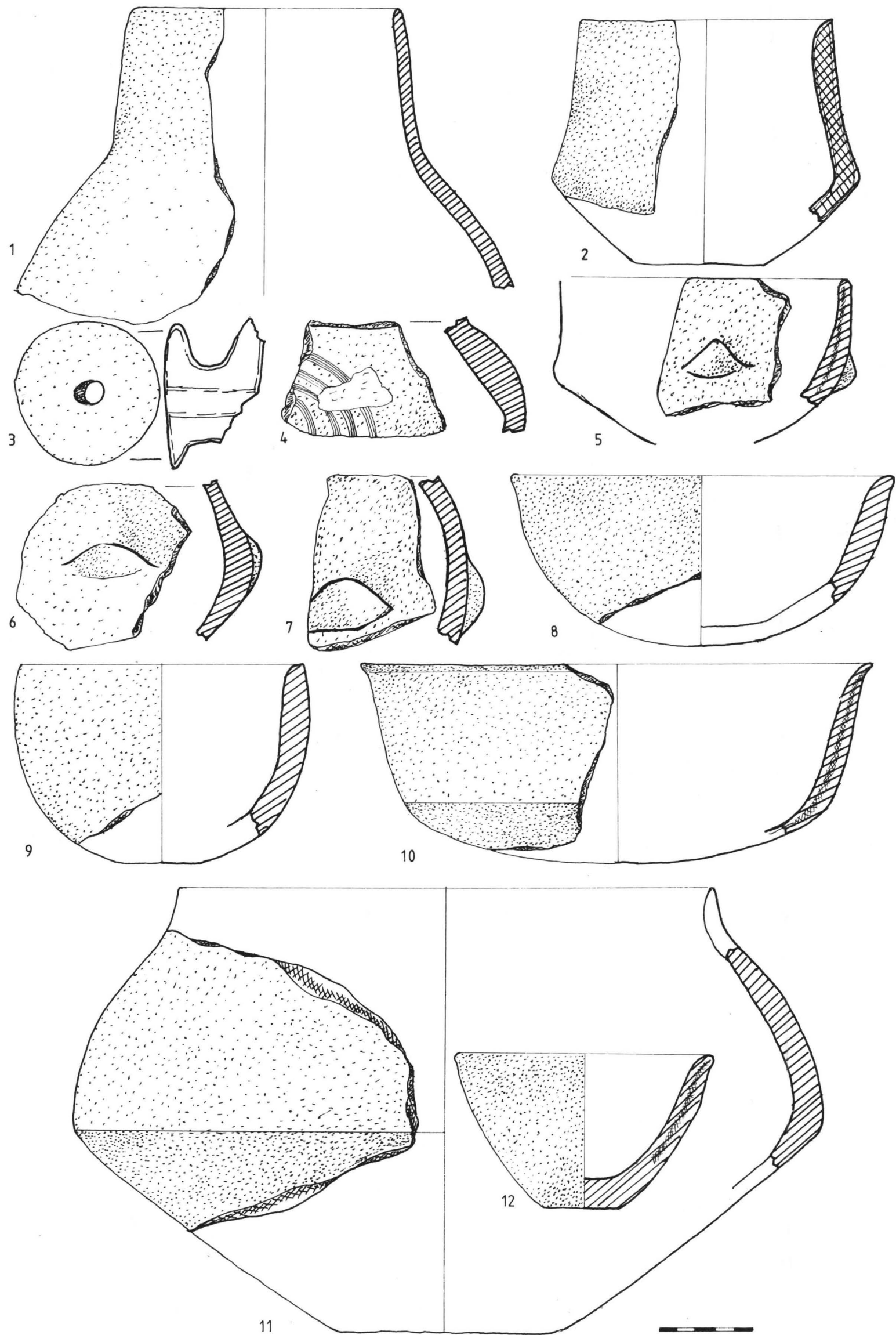
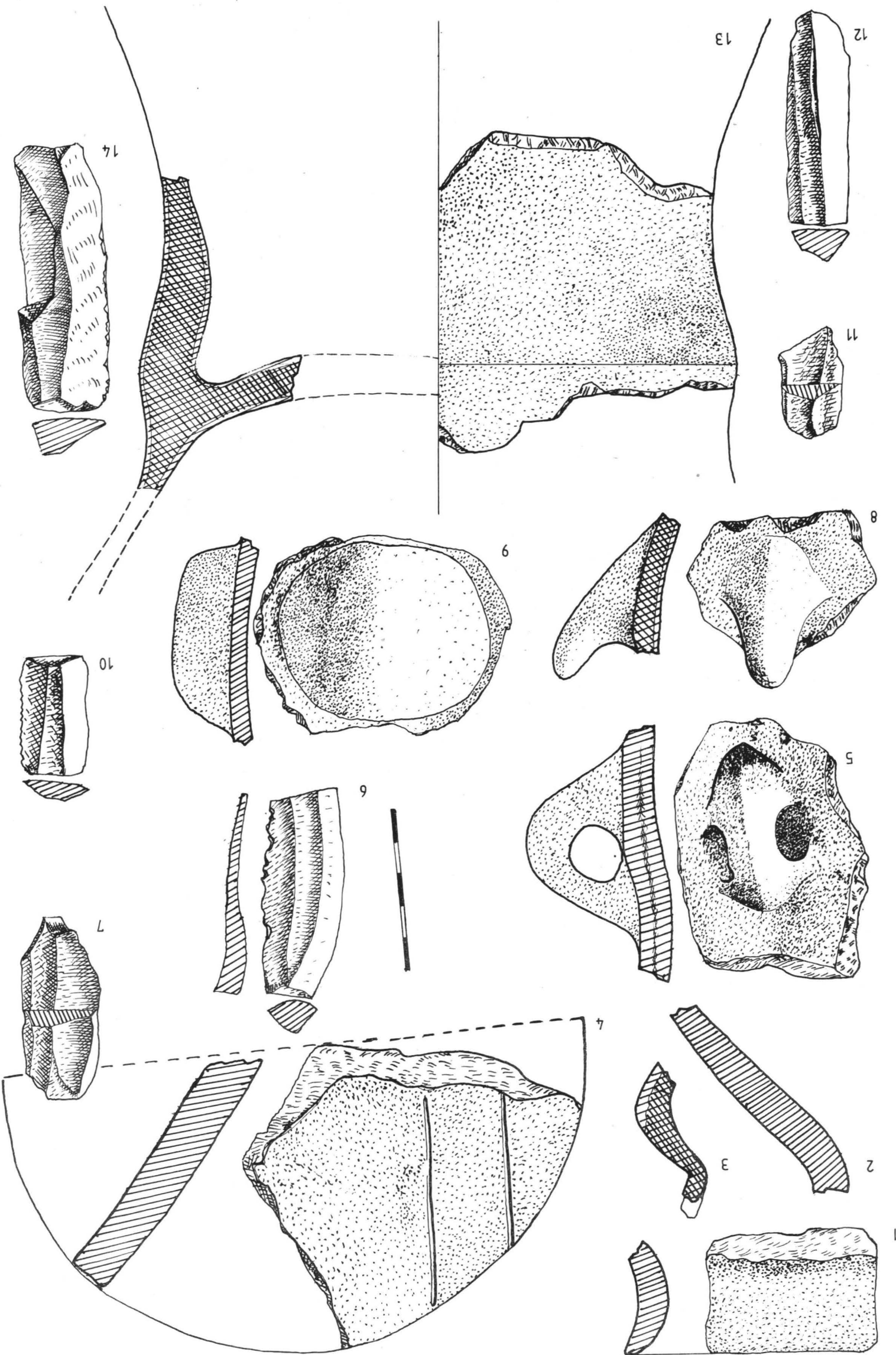

Fig. 15. Liteni — Cetatea Lita. Cultura Coțofeni.

Fig. 13. Vlaha — epoca neolitică.

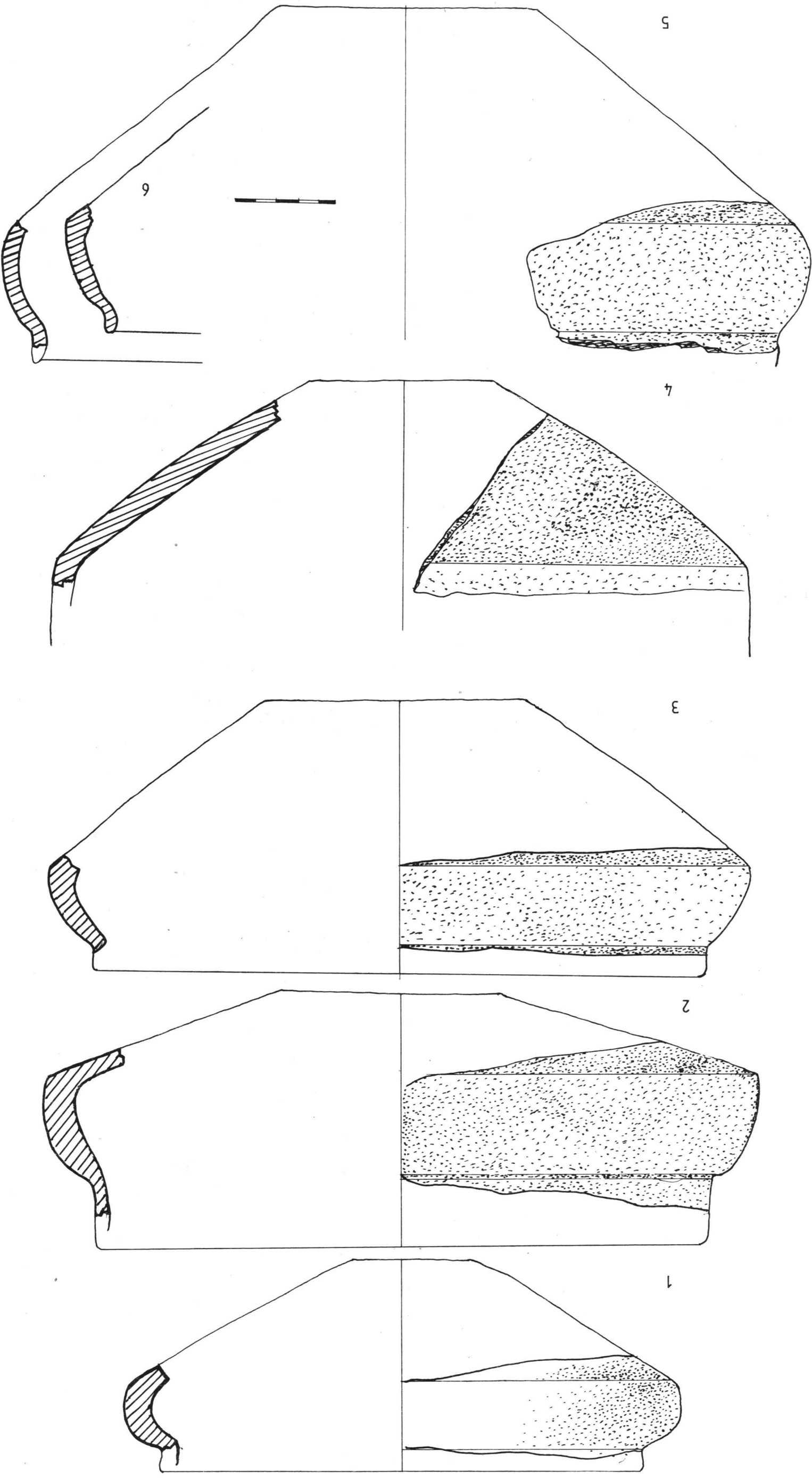

Fig. 10. Vlaha — epoca neolitică.

9

10

8

6

7

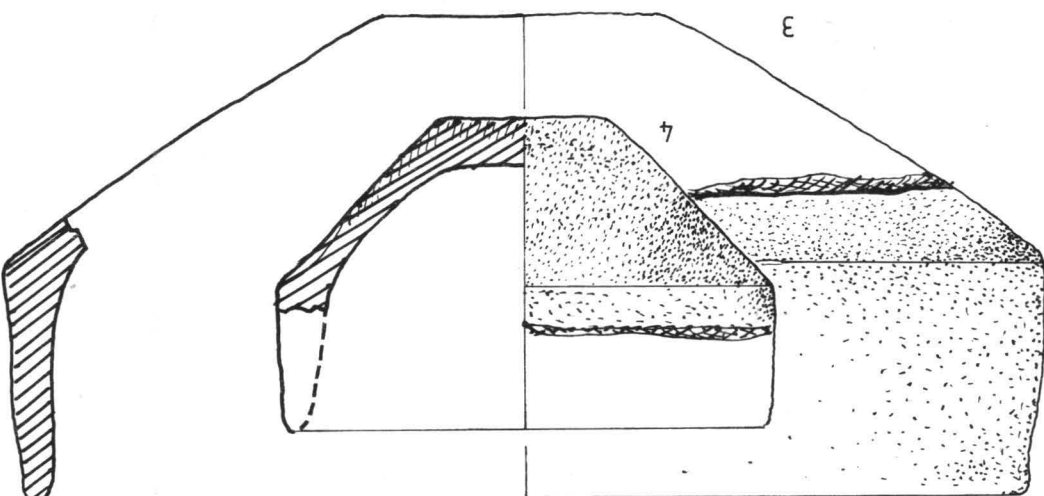
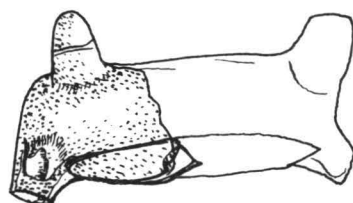
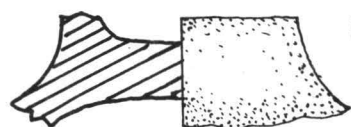
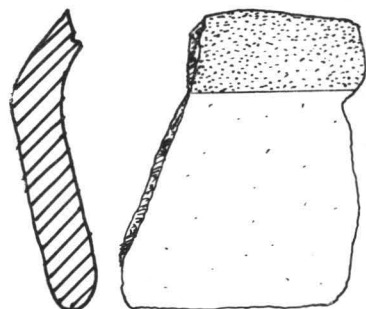
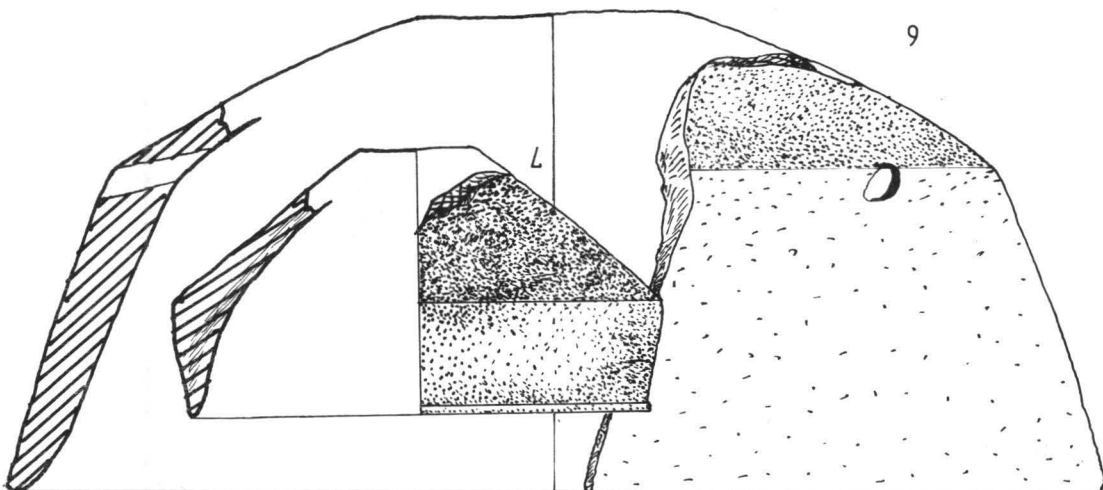
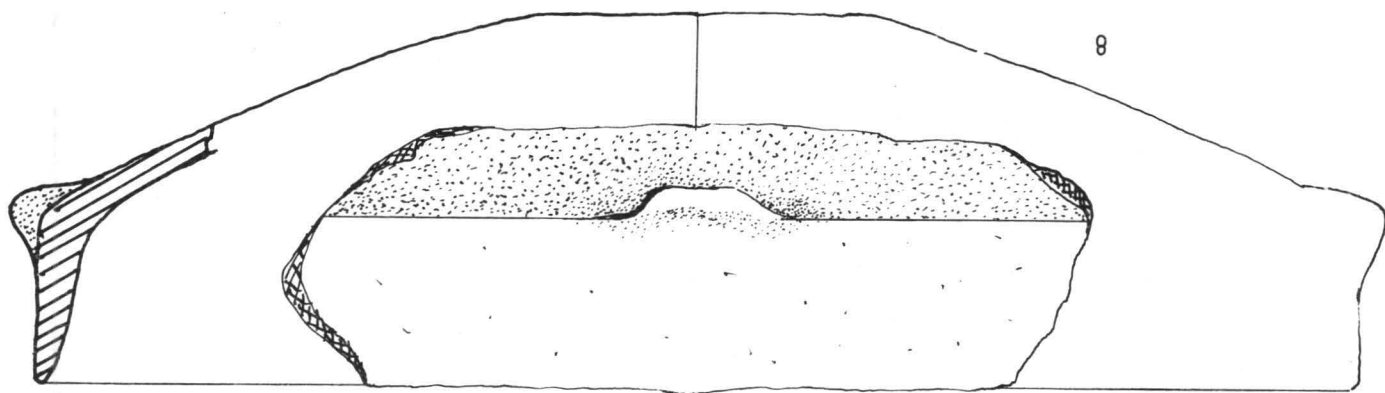
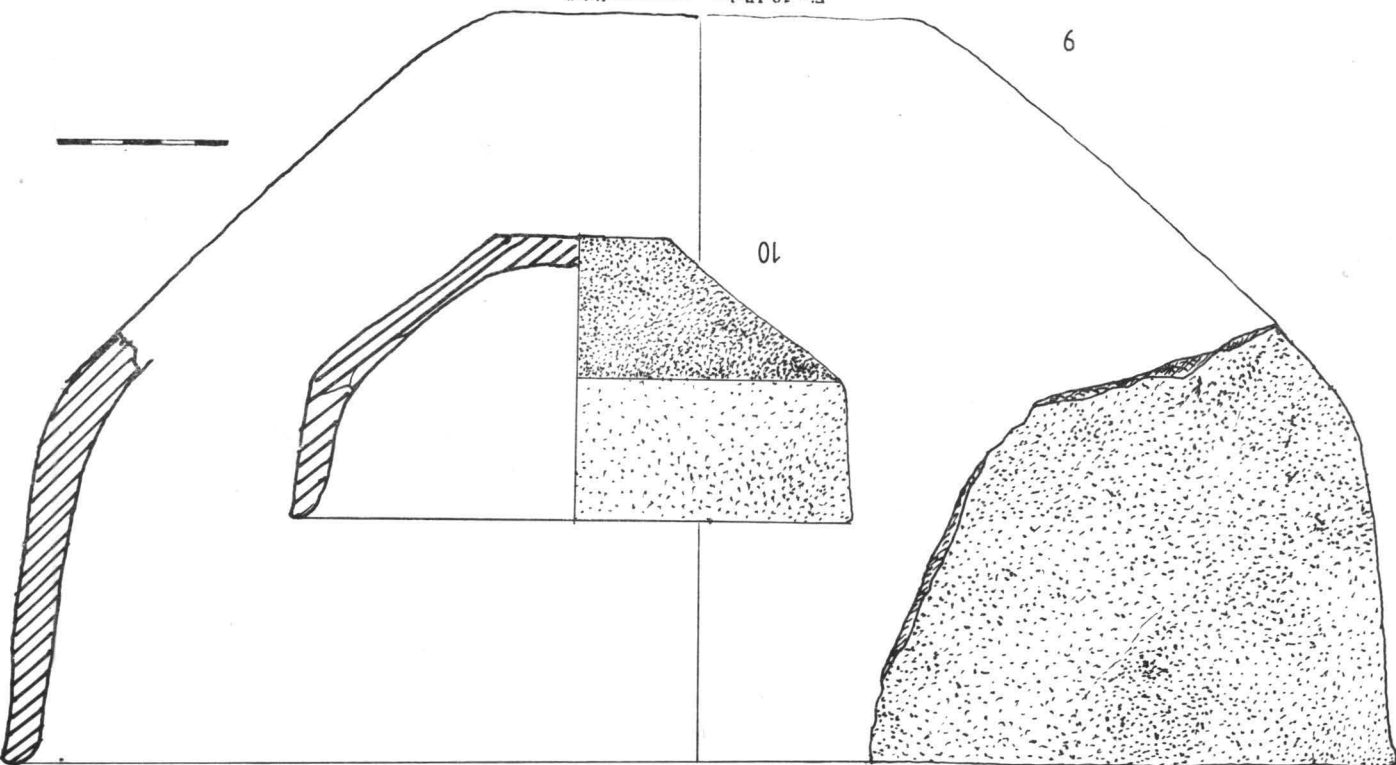
3

4

5

2

1

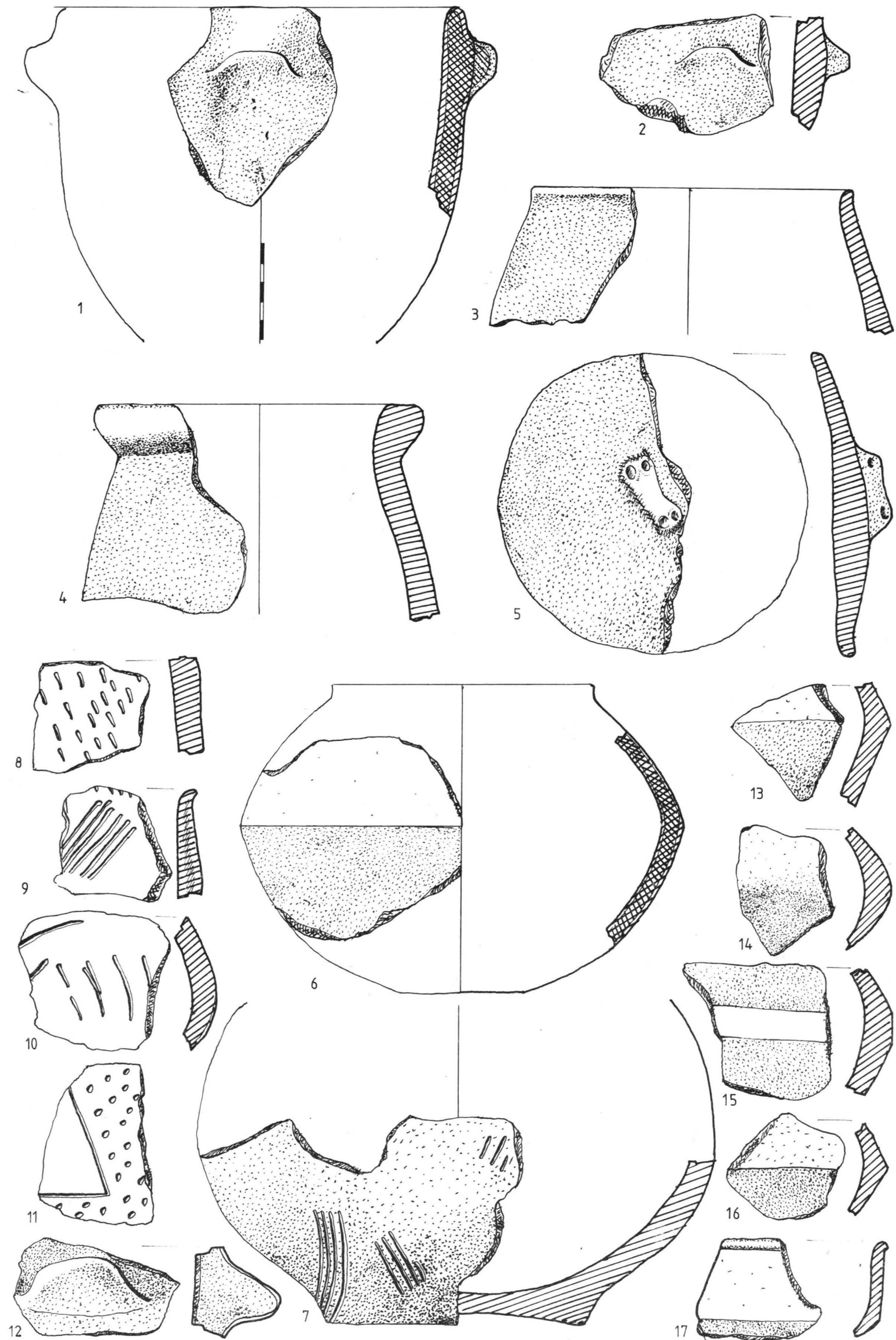
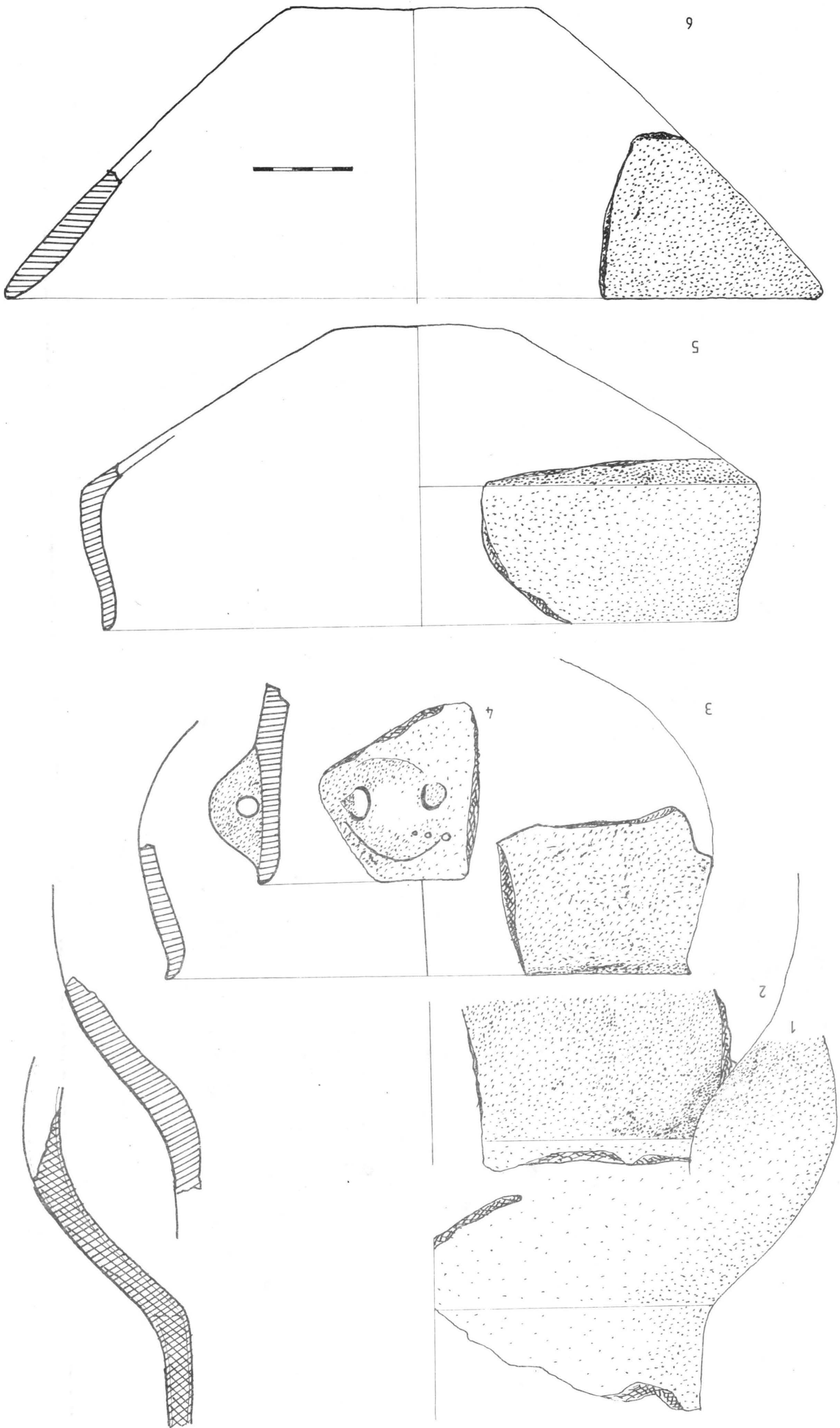

Fig. 9. Vlaha — epoca neolitică.

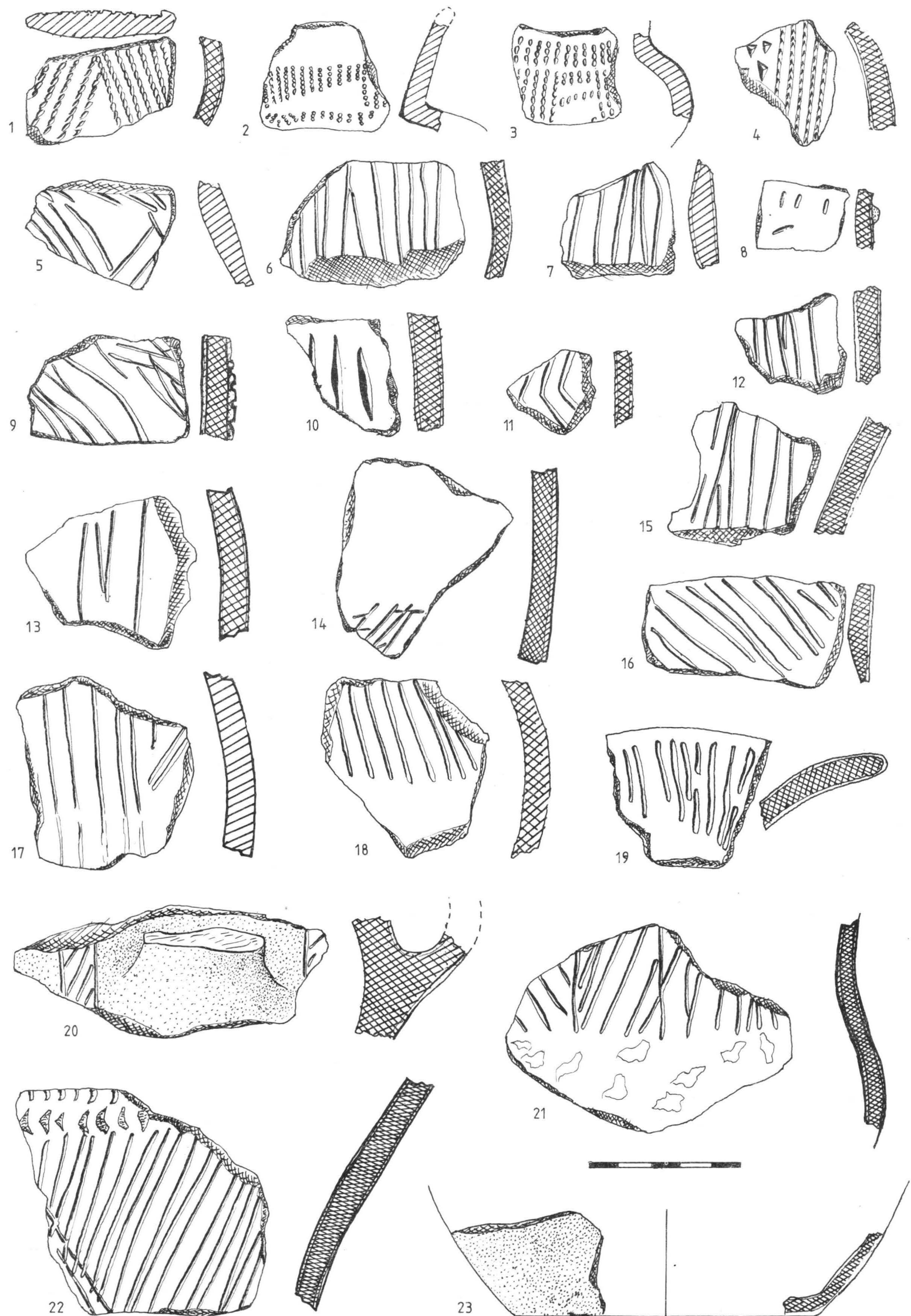

Fig. 12. Vlaha — epoca neolitică.

DÉCOUVERTES ARCHÉOLOGIQUES DANS LA COMMUNE DE SĂVĂDISLA (DÉP. DE CLUJ) ET QUELQUES PROBLÈMES CONCERNANT L'ÉPOQUE NÉOLITHIQUE ET DU BRONZE (Résumé)

1. *Lita* — "le siège de la Ferme collective" (C.A.P.). Dans les fouilles entreprises par P. Gyulai et T. Soroceanu (1977—1978, S₁ = 10 x 1,5 m) on a trouvé un niveau daco-romain (— 0,20 — 0,50 m), un autre datant de l'âge du Bronze et du début du Hallstatt (0,50 m — 0,70 m), ainsi qu'un niveau néolithique (0,70 m — 1,10 m). Quelques complexes attribués à la civilisation de Noua furent aussi signalés. Notre cuvrage analyse seulement les découvertes préhistoriques.

Quelques matériaux appartiennent à la culture Otomani, phases II/III ou III; ils ont pour trait spécifique l'ornementation en piqûres larges ("Absatzstich") — caractéristique pour les phases tardives de la culture Wietenberg, entrée en contact avec la culture Otomani (fig. 5/4).

Des omoplates à bordure incisée et des vases-sac à rebord droit ou élargi, décorés avec des rubans incisés, appartiennent à la culture Noua.

Il y en a aussi une découverte datant du Bronze Précoce; un fragment de lèvre de vaisseau "type manchette" (fig. 4/6), fabriquée en pâte fine noire lissée, ayant des traces de polissage à l'intérieur, mélangée avec du sable, des tessons broyés et des petits cailloux. Des telles lèvres de vaisseaux on a trouvé déjà à Cheile Turenilor, Lelicieni — *Muntele cu piatră*, Alma — *Săliște*, Tebea — *Rusești*, Ampoița — *Peret*, Ampoița — *Peștera Liliecilor*, Alba Iulia — *rue Sinaia*, Copăceni, Cicău, Cheile Aiudului — *Dealul Velii*, Fintinele, Galați — *Bulbuce*, Sintimbru, Zlatna — *Colțul lui Blaj*.

L'origine des lèvres "à manchette" peut être placée dans la phase Coțofeni III c, elles sont attestées dans l'intervalle Coțofeni III c — Wietenberg II. Pour des observations stratigraphiques on peut citer Dăbica, Tureni — *Poderei*, Bădeni. Le phénomène déjà mûr date à coup sûr post-Coțofeni III c. Dans des fouilles systématiques (tels Dăbica ou Tureni) on les trouve dans des complexes à part, sans des matériaux Coțofeni. Parmi les découvertes datant du Bronze Précoce, elles paraissent en association avec la poterie décorée au cordonnet.

2. *Vlaha* — *Dimb*. Vers le bord de la terrasse (maison no. 92), dans un site néo-énéolithique, il existent toujours un niveau mince ainsi que certains complexes contenant une céramique fabriquée en pâte fine mélangée avec un dégrésant organique très fin et présentant à l'extérieur une engobe blanche et une peinture effacée. Cette poterie appartient au groupe Cheile Turzii du complexe Cluj — Cheile Turzii — Lumea Nouă — Iclod (abrevié CCTLNI), complexe représentant le néolithique développé dans la Transylvanie centrale et septentrionale.

Fouilles de P. Gyulai (1977); une cassette (9 x 4 m) et une coupe (20 x 2 m) (fig 7—8) on a remarqué les complexes néolithiques suivants: un four (ou son âtre) dans lequel on a trouvé des fragments céramiques épais mais bien polissés, appartenant au premier niveau du complexe CCTLNI; un four dans une hutte, situé à 4 m du four précédent; une fosse avec quelques outils en chiste; une hutte quadrilatérale.

Le second horizon d'habitation représente un groupe culturel qui fait preuve d'une migration; il s'agit de la deuxième vague du chalcolithique balkano-

anatolien, compris dans le terme de "choc Vinča C", un processus qui engendra des cultures ou des groupes tels les suivants: un phénomène de retard Vinča B2/C, Vinča C1, puis Tisa I, les découvertes Petrești dans le Banat, la culture du Banat — phase III; le groupe Turdaș, le groupe Iclod, peut-être le groupe Gilău et la culture Petrești aussi, de même que des autres cultures similaires de Transylvanie.

La céramique fine (environ 10%) présente une pâte mélangée avec du mica et du sable très fin; les couleurs attestées sont le noir poli, le noir à rubans marrons, le rougeâtre à engobe marron, le noir grisâtre. Les formes des pots sont: les écuelles et les marmites bitronconiques à la partie supérieure droite ou profilée, les coupes, les bols, les assiettes.

La céramique sémifine (environ 75% a des suivantes catégories principales; noir à rubans, en pâte mélangée au sable grossier; brune-rougeâtre avec le même dégrésant; rougeâtre-farineuse d'aspect Iclod I ou II/III (en signifiant la synthèse Iclod-Petrești); jaunâtre, noir à l'intérieur. Les formes les plus fréquentes sont: les écuelles et les marmites bitronconiques à la partie supérieure droite ou profilée, des pots bitronconiques à l'épaulement fortement marqué, les amphores et les pots globulaires. Les plus nombreuses sont les écuelles à l'épaulement arrondi et à la lèvre aiguisée (12—15%).

La céramique commune (environ 15%) présente une couleur brune, sa pâte est mélangée au mica et aux petits cailloux — ou rougeâtres et en utilisant pour dégrésant du sable grossier et des restes organique; il y en a aussi des fragments jaunâtres, à sable grossier et des restes organiques pour dégrésant. Les formes rencontrées sont surtout des grands *dolia* pour provisions à rebords légèrement évasés, ou des parties inférieures des pots (fig. 13/1—9).

Parmi les vaisseaux trouvés, il y en a quelques-uns de type Vinča C; par conséquent, on remarque une différence à l'égard des sites Petrești précoces dans la Transylvanie de sud-ouest, où on rencontre des éléments de type Turdaș. Dans le Banat on enregistre des nombreux matériaux de type Petrești, en association avec des découvertes de la phase Vinča C1 à: Pața — Tell 2, Pața — Tell 1, niveau 5.

Des analogies pour Vlaha on trouve à Mintia, dans les niveaux I; cela veut dire que les impulsions de Vlaha n'ont rien à faire avec les plus anciennes manifestations du "choc Vinča C".

Dans les poteries étudiées on peut voir un processus d'évolution de la pâte vers les caractéristiques du groupe Iclod, la recherche ayant du mal pour attribuer maintes matériaux. Les découvertes "Petrești" classiques sont assez peu nombreuses. Une synthèse Petrești-Iclod a été déjà remarquée à Iclod, Baci — Str. Nouă, mais à une date vraisemblablement plus tardive.

L'outillage lithique découvert est mieux représenté dans la zone de la hutte carrée de S1 et dans la fosse. Ces outils ont été fabriqués, dans leur grande majorité, en chiste ménilithique ou en corne. Leur industrie semble différente de celle du groupe Iclod, car les pièces sont de dimensions plus grandes et il y a surtout des lames longues, quelques-unes étant même retouchées et présentant les caractéristiques de l'âge énéolithique.

Parmi les objets en argile on remarque: un couvercle plat de vaisseau ayant une anse en tête d'animal stylisée, fabriqué en pâte rougeâtre à sable dur; un fragment d'idole; un petit vaisseau anthropomorphe fragmentaire, en pâte rougeâtre sablonneuse.

3. Liteni — La Forteresse Lita. Dans les coupes exécutées sur le plateau furent découverts quelques céramiques Wietersberg, ainsi que plusieurs matériaux appartenant à la civilisation Coțofeni — décorés aux piqûres successives, incisions, barbotine, aux incisions et aux pressures. Les incisions larges et l'ornement en triangles sur le bord intérieur des vaisseaux trouvent des bonnes analogies à Vălelea Rea, Boarta; ces matériaux appartiennent à la phase Coțofeni III b.

STUDIUL FAUNEI DIN AȘEZAREA NEOLITICĂ DE LA ICLOD (JUD. CLUJ)

Localitatea Iclod este amplasată în Câmpia Transilvaniei, pe Someșul Mic, aproape de limita vestică de contact cu Podișul Someșan.

Câmpia colinară a Transilvaniei reprezintă compartimentul central al Depresiunii Transilvaniei, fiind încadrată la nord de Culoarul Someșului și la sud de cel al Mureșului. Această formațiune geo-morfologică, cu altitudini de 250—550 m, se caracterizează prin predominanța argilelor în formațiuni de suprafață, ceea ce a favorizat existența unei rețele hidrografice foarte ramificate. Terasalele sunt bine reprezentate, la nivele cuprinse între 3—5 m și 140 m pe Valea Someșului. Luncile, relativ largi, prezintă tendința de permanentă înmlăștinare a văilor secundare. Altitudinea mai joasă a Câmpiei Transilvaniei, cadrul deluros și muntos periferic, existența culoarelor largi ale văilor favorizează prezența unui climat mai cald și mai uscat decât în restul podișului¹.

Condițiile pedoclimatice (soluri brune argiloiluviale și brun-roșcate) justifică absența fagului în regiunile împădurite, asocierea gorunului cu carpenul în nord (pe versanții cu expunere nordică ai văilor afluenților Someșului Mic) și prezența stejărețelor sub formă de insule. Defrișările au înlocuit pădurile cu pașii de coline, în mare parte stepizate și cu culturi agricole. Pe văile afluenților Someșului Mic este prezentă o vegetație de luncă specifică².

Între satele Iclod și Livada, pe terasele mijlocie și inferioară ale Someșului Mic (cu înălțimi ce variază între 263—267 m), în punctele “Pământul Vlădicii” și “Râtul Morii”, a fost semnalată încă de la începutul acestui secol o importantă stațiune neolitică. Săpăturile sistematice, începute în 1973, și care continuă și în prezent³, au dus la dezvelirea unei întinse așezări neolitice și a unor necropole corespunzătoare mutării vetrei așezării⁴. Cercetările arheologice întreprinse în cele trei zone (A, B, C) au permis prelevarea unei însemnate cantități de oase de animale, circa 4.500 fragmente, dintre care 3.872 determinabile. Eșantioanele faunistice, pe studiul cărora ne-am axat, provin din campaniile 1978—1980, 1984—1985 și 1987—1988.

În zona A a fost cercetată o necropolă, în parte distrusă de apele Someșului, și un strat sporadic de cultură neolitică, aparținând grupului cultural Iclod, ca de altfel întreg materialul din stațiune⁵. Din această zonă s-a recoltat o cantitate redusă de oase (circa 103), provenind dintr-un bordei (B3), datat Iclod I/II, (68 de oase) și de pe o platformă (P2), datată II/III⁶ (35 resturi). Din zona C nu dispunem de material faunistic, zona B oferind în schimb cel mai numeros material, circa 4.350 oase. Aici a fost depistat al doilea cimitir neolitic și a fost localizat la sud de centrul așezării, locuirea având la bază cel mai timpuriu nivel al grupului Iclod (niv. I)⁷. În această zonă au fost dezvelite numeroase complexe de locuire

¹ Colectiv, *Geografia României, I, Geografia fizică*, Ed. Acad. RSR, București, 1983, p. 617—619.

² Colectiv, *Enciclopedia geografică a României*, Ed. Științifică și Enciclopedică, București, 1982, p. 376—378.

³ Mulțumim colegilor Gh. Lazarovici, Z. Kalmár—Maxim, de la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca, pentru amabilitatea de a ne fi încredințat materialul spre cercetare și publicare.

⁴ Gh. Lazarovici, *ActaMP*, X, 1986, p. 17.

⁵ Gh. Lazarovici, *Materiale*, 1983, p. 50—61.

⁶ *Ibidem*.

⁷ Gh. Lazarovici, *ActaMP*, X, 1986, p. 20.

(platforme, bordeie), dintre care 18 au furnizat resturi de faună (P4, P12, P13, P20, P29, P38, P39, P40, P53, P54, P56, P57, B14, B15, B22, B25, B26, și B28). Întrucât P38 și P40 conțin material Iclood în amestec cu material hallstattian, nu au fost luate în discuție.

Cea mai însemnată acumulare de oase se constată în stratul de cultură (circa 2/3), locuințele furnizând doar 1/3. În privința repartiției pe nivele (I, II, III) și faze (I/II, II/III), loturile cele mai numeroase provin din nivelele II, III, fie că e vorba de strat, fie de locuințe.

Frecvența materialului determinat din strat și complexe, pe nivele și faze

Tabel 1

Nivele	Strat de cultură		Complexe		Total	
	Nr.	%	Nr.	%	Nr.	%
I	410	15	—	—	410	10,7
I/II	24	0,8	296	26,8	320	8,3
II	719	26,3	215	19,4	934	24,3
II/III	64	2,3	432	39,1	496	28,8
III	1.509	55,3	161	14,5	1.670	43,6
TOTAL	2.726	100	1.104	100	3.830*	100

* Diferența de 42 resturi sînt așchii din corn de cerb, rezultate din prelucrarea cornului.

Cifrele acestui tabel reflectă, în stadiul actual al cercetării sitului, o anume distribuție a materialului faunistic în suprafața săpată; cercetările viitoare vor aduce, fără îndoială, un aport însemnat de resturi osoase, care vor modifica indicii de frecvență, fără însă a crede că raportul procentual strat de cultură/ complexe să sufere modificări majore.

În cadrul complexelor, materialul cel mai numeros, l-au furnizat P56 (7,2%) și P57 (6,8%), în rest frecvențele nu depășesc 3,5% (P12). În general, în locuințe se constată o repartiție relativ uniformă, atât ca număr de oase, cît și ca număr de specii.

Materialul este puternic fragmentat, astfel că abia 15% sînt oase întregi, dacă avem în vedere și carpienele, tarsienele, falangele, care, de obicei, se păstrează întregi.

În ceea ce privește apartenența materialului la diferitele regiuni anatomice (fig. 1) se impun unele observații: în cazul bovinelor, nivelele II, III oferă o distribuție relativ asemănătoare, concretizată printr-un procent redus de resturi aparținând maxilarelor, vertebrelor, centurilor și o pondere sporită a oaselor autopodului (metacarpiene, metatarsiene, falange). Nivelul I oferă o imagine puțin diferită, în sensul că fragmentele de schelet cefalic și vertebre sunt mai viguros reprezentate. În privința suinelor se constată o suprareprezentare a fragmentelor maxilare în nivelul I, reflectată în numărul mare de indivizi prezumați, în raport cu cel de oase (12 indivizi/54 oase). Pentru restul părților scheletice nu sunt evidente fluctuații semnificative, constatându-se, în general, o reprezentare relativ echilibrată (niv. II, III). Graficele în cadrul ovicaprinelor diferă de la un nivel la celălalt, ca o consecință a inegalității cantitative a celor trei eșantioane, menționând faptul că, în ansamblu, resturile acestui grup sunt puțin numeroase. Curbele de variație ale distribuției eșantioanelor de cerb se suprapun, aproape pînă la identitate, în cele trei nivele, reflectând o pondere mare de oase ale zeugopodului (radius, tibie) și autopodului. Pentru câprior, în toate cele trei nivele predomină resturile de craniu, în special, coarne pe peduncul, în proporție de 40%; și în acest caz NMI (numărul minim de indivizi) fiind mult mai mare în raport cu cel de oase (29 indivizi/143 oase).

În general, constatăm o distribuție eterogenă a materialului faunistic pe regiuni corporale, unele dintre acestea fiind mai bine reprezentate, chiar și în cazul unui eșantion numeros, ca în nivelele II, III. O explicație posibilă ar furniza-o

cercetarea incompletă a sitului, cât și existența unei cantități însemnate de resturi nedeterminabile.

Populația de bovine oferă un bogat material faunistic concretizat printr-un număr de 2.036 oase (53,2%) aparținând la 168 indivizi (37,8%). Diferențierea elementelor scheletice fiind dificil de realizat în condițiile existenței unei populații mixte de vită/bour, analiza concomitentă a celor două specii se impune. Ponderea bourului, sub raportul NMI/NMI total de bovine, este de 19,6% din care 17,2% îl reprezintă procentul adulților. Pentru animalele sacrificate sub doi ani, procentul este foarte mic, 2,4%, ceea ce nu exclude posibilitatea ca el să fi fost în realitate mai mare, în contextul în care rămâne o cantitate importantă de oase de tineret bovin neseplată. Frecvența resturilor de bour fluctuează de la un nivel la altul, de la o fază la alta, înregistrând valori minime de 8,8% (niv. I) până la 17,1% (niv. III).

Seriile dentare sunt suficient reprezentate în cadrul bovinelor, constituind criteriul de bază în aprecierea vârstelor de tăiere. Dacă pentru specia domestică acestea sunt bine reprezentate, pentru cea sălbatică resturile maxilare lipsesc. Raportul subadult / adult în cazul bovinelor domestice este 1:3,3, iar pentru bour 1:8,7. Distribuția materialului pe grupe de vârste (fig. 4) indică, în ansamblu, o pondere mai mică a animalelor sub doi ani (20,8%). În cadrul acestei categorii de vârstă predomină indivizii sacrificați între 1—2 ani (14,2%). Pentru animalele ce au depășit doi ani (79,1%), procentul celor sacrificate între 2—4 ani (perioada maximei eficiențe corporale și reproductive) este 31,5%, un procent rațional. Animalele ce au depășit patru ani constituie doar 47,6% pondere.

Sub raport dimensional nu sunt sesizabile modificări ai parametrilor corporali de la un nivel la altul, fapt pentru care am considerat oportună prelucrarea statistică a acestora pe așezare. Reprezentarea grafică a unor serii de date metrice prelevate pe lățimea pieselor scheletice, relativ numeroase (fig. 2,3) indică o vizibilă continuitate valorică între datele metrice ale vitei și bourului, demarcarrea celor două populații fiind relativă. Din scheletul cefalic al speciei domestice s-au conservat trei fragmente de coarne, de tip "brachyceros" cu următoarele dimensiuni: diametrul (d) mare bază = 60,5 mm; 56 mm; 47 mm; d. mic bază = 53,3 mm; 45,5 mm; 35 mm; circumferința bazei = 175 mm; 167 mm; 170 mm. Aceste piese aparțin la doi masculi și o femelă. Dentiția este relativ masivă, lungimea lui M3 oscilează între 35—42 mm (M = 39,3 mm; n = 11 mm). Resturile de schelet postcranian, ce se încadrează din punct de vedere dimensional în limitele de variabilitate ale speciei domestice⁸, par să indice o populație de bovine cu schelet robust (exemplificăm prin câțiva parametri: Mc. lț. prox. = 56—68 mm, M = 61,8 mm, n = 19; lț. dist. = 56,5—70 mm, M = 63,8 mm, n = 24; Mt. lț. prox. = 44—56,5 mm, M = 52,3 mm, n = 26; lț. dist. = 56,5—66 mm, M = 60,6 mm, n = 12), mai apropiată de populațiile din Câmpia Panonică⁹ (în neolitic), decât de cele crescute în așezările culturii Precucuteni¹⁰.

În privința populației de bour, sub raport dimensional se aseamănă cu cea din neoliticul Ungariei¹¹, existând piese ce se apropie, prin valorile lor metrice, sau sunt identice cu cele considerate a fi foarte mari pentru epoca respectivă (Mc. lț. dist. /DAP dist. = 82/48; lț. prox. /DAP prox. = 85/53; Mt. lț. dist. /DAP dist. = 83/45; Astragal lg. lat. = 87,5 mm)¹². Aceste exemple indică animale cu o conformație masivă, probabil, masculi.

În campania din 1985, din șanțul neolitic au fost recuperate o pereche de

⁸ S. Bökönyi, *ActaArchHung.* T XIV, 1—2, 1962 p. 175—203.

⁹ S. Bökönyi, *JánPannMúzeum*, III (1962), 1963, p. 73—101.

¹⁰ O. Necrasov, M. Bulai—Știrbu, *SCA*, t. 2, 1, 1965, p. 19—28.

¹¹ S. Bökönyi, *Cumania*, I *Archaeologia*, 1972, p. 17—56.

¹² *Idem*, p. 36—38; *idem*, *JánPannMúzeum*, III (1962), 1963, p. 101.

metatarse de vită domestică, cu lg. maximă 222 mm, două astragale, cu lg. laterală 68 mm și două calcanee, corespunzătoare cu lg. 140 mm. Aceste piese provin de la un exemplar cu înălțimea la greabăn de 121,4 cm (coeficient Matolcsi). De pe P57 provine un metatars, cu lg. maximă 241 mm, pe baza căruia s-a estimat o talie de 131,8 cm. Piesa pare să fi aparținut unui castrat, fenomen evidențiat și în altă așezare din aria grupului cultural Iclod — Zau de Cîmpie¹³. Un metacarp, cu lg. maximă 193 mm, a permis calcularea unei înălțimi de 116,3 cm, o valoare mică chiar și pentru o femelă. Un alt metacarp, cu lg. maximă de 222 mm, a ridicat problema apartenenței sale la una din cele două specii (domestică sau sălbatică). Dimensionările pe lățimile osului (lț. prox./ DAP = 70/44 mm și lț. dist./ DAP = 73,38 mm) intră în domeniul de variație pentru femelele de bour, dacă se au în vedere distribuția acestor parametri conform fig. 2. Indicii calculați pentru lț. prox. (31,5); lț. diafiză (18,9); lț. dist. (32,8); ca și QL (43,1) ar pleda pentru apartenența piesei la o femelă de bour¹⁴. Talia estimată furnizează o valoare joasă pentru exemplarul femel, 133,8 cm (6,03 coef. Matolcsi), ce se situează puțin sub limita inferioară dată pentru specie în holocenul unguresc (135,3 cm)¹⁵.

O tibie, cu lungimea 336 mm, la care procesul de sudare a epifizei proximale nu este încheiat (animal sacrificat puțin sub 3,5—4 ani) a permis estimarea unei înălțimi la greabăn de 115,9 cm. Întrucât procesul de creștere în lungime al osului nu este încheiat, atribuirea piesei unui exemplar femel (pe criteriul valorii mici) este eronată.

În ansamblu, se poate concluziona că bovinele de la Iclod prezintă o amplă variabilitate dimensională (în special, populația domestică) sesizabilă și la nivel de talie (oscilații între 116,3—131,8 cm), cu un schelet robust, unele de proporții mari, asemănătoare celor din aria culturii Lengyel¹⁶, Vinča—Turdaș (stațiunea Tăușalaș)¹⁷.

Populația de ovicaprine oferă un material puțin dimensionabil și în mare măsură fragmentat, astfel că ponderea acestui grup de mamifere nu depășește 3,7% pe resturi. În privința vârstelor de sacrificare, se constată un procent de 52% animale tăiate între 6 luni și 2 ani. Cele ce au depășit 3—4 ani au o pondere de 24%. Pentru un procent de 24% (5 animale) nu s-au putut preciza vârstele de sacrificare. Acest mod de exploatare viza, în primul rând, producția de carne, existând în același timp un procent important de animale destinate altor scopuri utilitare: lână, lapte, reproducere.

De la capră provine o pereche de coarne (fragmentare) de tip "aegagrus", cu d. mare bază = 34 mm; d. mic = 24,5 mm; circumferința bază = 93 mm; descoperite în nivelul I. Cele câteva date metrice indică un schelet mai robust decât al oii.

Pentru masculii de Ovis erau caracteristice coarnele de tip "coppersheep", relativ masive, cu secțiunea bazei triunghiulară. În nivelul II au fost descoperite două astfel de procese cornulare, cu d. mare bază = 54 mm; 49 mm; d. mic bază = 34,5 mm; 31 mm; circumferința bază = 146 mm; 142 mm. Scheletul oii este mic și gracil, nesemnificativ-se alte aspecte semnificative, în raport cu populațiile din regiunile învecinate stațiunii de la Iclod. Pe fragmentele atribuite uneia dintre cele două specii s-a stabilit un raport o/c = 3/1, fără a putea preciza dacă acesta oglindește situația reală din așezare.

¹³ S. Hainovici, *SCIVA*, 37, 4, 1986, p. 335.

¹⁴ S. Bökönyi, *Cumania, I, Archaeologia*, 1972, p. 30.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ S. Bökönyi, *Ján Pann Múzeum*, I—III (1960—1962), 1961—1962, p. 71 și urm.

¹⁷ M. Bulai—Știrbu, *Acta MN*, XXI, 1984, p. 45—47. Piese, ale căror date metrice sunt trecute în tab. 3, p. 47, par să provină, mai degrabă, de la indivizi de talie medie-mare, în special, radius cu lț. dist./DAP dist. = 86/59, intră în limita de variație pentru o femelă de bour, cf. S. Bökönyi, *Acta ArchHung*, T XIV, 1962, p. 193.

Populația de suine însumează 522 resturi atribuite la 100 indivizi (60 mistreți și 40 porci domestici). Departajarea materialului pe specii nu a creat probleme, între datele metrice ale lor existând un hiatus evident (fig. 5). Pentru mistreț înregistrăm o variație a lungimii lui M3 de 40—48 mm ($M = 44,5$ mm; $n = 13$), iar pentru specia domestică valori de 28; 29,5 mm. Pe lățimea trohleei humerusului, pentru mistreț avem o variație de 38,5—48 mm ($M = 43,9$ mm; $n = 14$), iar pentru porc 27; 27,5 mm. În privința taliei, pentru populația de mistreț există oscilații cuprinse între 88,6—104,6 cm ($M = 95,3$ cm; $n = 18$), iar pentru specia domestică valori mici, 62,1 și 62,5 cm. Talia mistrețului indică exemplare de mărime medie, doar câteva depășind 100 cm (probabil, masculi).

În privința vârstelor de sacrificare, pentru ambele specii s-au avut în vedere rezultatele pe care le oferă fiecare criteriu în parte (seriile dentare și particularitățile de osificare a epifizelor oaselor scheletului postcefalic), coborându-se apoi aceste date. În general, datele obținute concordă între ele, primul criteriu oferind elemente în plus de detaliere a grupelor de vârstă (fig. 6). Conform datelor figurii 6 se constată un procent de 40% animale sacrificate până la 1 an (mai ales între 6 luni—1 an, 35%) și un altul sporit de 45% pînă la 2 ani (în perioada maximă de atingere a maturității corporale). După 2,5—3 ani, procentul de animale sacrificate scade la 15%. Pentru prima categorie de vârstă, tăierea unui fond de 40% tineret imatur sexual este compatibilă cu menținerea unui anumit spor natural, având în vedere prolificitatea speciei. Pentru cea de-a doua categorie de vârstă, în perioada 12—15 luni (când are loc prima fătare), procentul de sacrificare scade la 0. Oricum, ponderea enunțată vizează, în primul rând, producția de carne. Frecvența de 15% semnifică, probabil, un stoc de reproducători. Pe schelet postcefalic, stabilirea grupelor de vârstă indică același procent mare de animale sacrificate între 1—2 ani (44%), cu o scădere pînă la 12% peste 3,5 ani. În general, oasele nefuzionate reprezintă în material peste 36,6%.

Pentru mistreț, situația este puțin diferită: un procent redus de tineret, 3,8% (aici concură și dificultatea separării puietului de mistreț de cel domestic), 42% între 1—2 ani și un procent foarte mare de animale mature, peste 46%. Luând în considerare celălalt criteriu, se înregistrează aceeași pondere mică a tineretului (2,2%), cât și un procent foarte crescut de indivizi maturi-bătrâni (49,8%). De menționat că oasele nefuzionate reprezintă doar 19—20% din material.

Populația de cervide însumează 1.100 resturi, dintre care 946 aparțin cerbului. Materialul acestei specii se repartizează la 97 indivizi, dintre care un procent de 11,3% sunt animale tinere (epifize nesudate), 8,2% adulte (epifizele mai păstrează urme de concreștere cu diafiza), iar 80% sunt animale mature. Luând în considerare seriile maxilare (deficitar reprezentate), se constată un procent de 36,3% animale vânaute între 1—2,5 ani și 63,7% animale mature. Printre resturile de craniu se remarcă 17 fragmente de corn prelucrate¹⁸ și alte 25 fragmente — deseuri ca rezultat al activității de prelucrare a cornului. Din șanțul neolitic (nivel II) provine o porțiune de craniu cu pedunculul ($F = 43$ mm) de pe care cornul a fost tăiat, și trei ramuri secționate și prelucrate, ce se pare că provin de la același craniu. De pe P57 s-a prelevat un corn cules, cu coroana secționată, păstrându-se pe prăjină (lungime 60 cm), ramul ochiului, de gheață și mijlociu. Piesa provine de la un exemplar matur de talie mare. Tot din această locuință provine o porțiune de frontal de pe pedunculul ($F = 51$ mm) căruia a fost secționată prăjina. În privința conformației corporale, populația de cerb din Transilvania era mai robustă decât cea din Valea Dunării (Gornea-"Căunița de Sus"¹⁹, Porțile de Fier²⁰), limitele sale

¹⁸ Posibil ca numărul de astfel de piese să fi fost mai mare, ele fiind separate de restul faunei, odată cu adunarea materialului.

¹⁹ G. El Susi, *Banatica*, IX, 1987, p. 51.

²⁰ A. Bolomey. *SCIVA*, 39, 3, 1988, p. 219.

superioare de variație depășindu-le pe cele ale populației din arealul sitului de la Parța²¹ (fig. 7).

Materialul căpriorului cumulează 143 oase repartizat la 29 indivizi, dintre care un procent de 6,8% sunt animale vânată între 6 luni — 1 an, 13,7% între 1—2 ani, 41,3% între 2—3 ani și 37,9% peste această limită. Coarnele masculilor (ce reprezintă 37,9% din materialul speciei) erau folosite ca materie primă pentru confecționarea unor unelte. Sub raport dimensional se constată aceeași superioritate valorică a mediilor calculate pe lățimile unor oase, în raport cu populația de căprior din Valea Dunării. Spre exemplificare: Iclod, humerus — lț. trohlee = 23,5 — 28,5 mm (M = 26,6; n = 14), față de 24—27 mm (M = 25,6; n = 12) pentru populația de la Porțile de Fier, sau radius — lț. prox.; 27—29 mm (M = 28,2; n = 5) față de 26—29 mm (M = 27,6; n = 9) Porțile de Fier.

Alte specii

Căinele este reprezentat prin 9 oase, acestea lipsind în nivelul I. Majoritatea resturilor aparțin scheletului cefalic și provin de la 8 indivizi adulți-maturi. Două mandibule, cu lungimea seriei jugale de 68,5 mm și 70 mm (lungime bazală Dahr 154,6 și 159), provin de la exemplare de talia unui pudel. Din nivelul II/III provine un fragment de mandibulă cu P1, P2 căzuți în timpul vieții și P4 deplasat înspre M1, provenind de la un animal bătrân. Valoarea carnasierii este relativ mică (17,5—20,5 mm; M = 19,4 mm; n = 5). Un fragment de tibie distală, cu lț. dist. /DAP dist. = 22/17,5 mm provine de la un individ mai mare, în comparație cu restul grupului.

Datele metrice ale resturilor maxiliare de câine (în mm)

Tabel 2

Mandibulă

Lg. totală	129
Lg. I1 — proces angular	126
Lg. condil — antecanin	113
Lg. proc. angular — antecanin	113,5
Lg. M3 — antecanin	73
P1 — M3	70; 68,5
P1 — P4	36; 37; 34,5; 34,5
M1 — M3	34; 31,5; 31; 31
Lg. M1	19,5; 20; 20,5; 19,5; 17,5

Ursului îi sunt atribuite 10 resturi, provenind de la 5 indivizi, dintre care unul este tânăr. Dintre aceste oase au fost dimensionate următoarele piese: humerus — lț. dist. = 90,5 mm; radius — lț. prox. /DAP prox. = 42,5/42 mm; M1 — lg. = 37 mm; calcaneu — lg. max./lț = 90/48 mm. Din locuința P57 provin un metatars cu lg. max. = 88,5 mm și un Ph I cu lg. max. = 60 mm, ajunse probabil odată cu blana animalului vânat. Oasele prezintă o deformare și exostoze caracteristice artritei.

De la vulpe provine un fragment de mandibulă stângă, cu M1 — M3 = 26 mm și M1 = 15,5 mm.

Bursucul este reprezentat într-o porțiune de humerus distal drept, cu lț. trohlee/DAP dist. = 22/28,5 și lț. diafiză = 9 mm.

Iderului îi aparțin două coxale, cu Φ acetabular = 10,5 mm, provenind de la un singur individ.

²¹ *Ibidem*.

De la castor s-a păstrat un fragment de femur, cu lț. prox. = 42 mm; lț. diaf. = 25 mm; un humerus drept cu lț. trohlee = 22,5 mm; lț. dist. /DAP dist. = 34,5/12 mm; lț. diaf. = 11 mm și un fragment de ulnă dreaptă. Cele trei oase aparțin la două exemplare adulte.

De la hârciog provine un fragment de femur neepifizat distal, cu lț. diaf. = 4,5 mm, aparținând unui animal tânăr.

Grupa păsărilor este reprezentată prin două oase de specii sălbatice.

* *

*

Repartiția speciilor pe nivele

Tabel 3

	I	I/II	II	II/III	III	Total
Bos taurus	207	150	461	195	729	1.742
Sus scrofa dom.	18	16	39	24	53	150
Ovicaprine	16	8	44	16	59	143
Canis familiaris	1	2	1	3	2	9
Cervus elaphus	89	93	184	135	445	946
Bos primigenius	20	19	53	51	151	294
Sus scrofa ferrus	36	22	104	53	157	372
Capreolus c.	23	10	42	18	61	154
Ursus arctos	—	—	1	1	8	10
Castor fiber	—	—	2	—	1	3
Meles meles	—	—	1	—	—	1
Martes martes	—	—	—	—	2	2
Vulpes vulpes	—	—	—	—	1	1
Cricetus c.	—	—	—	—	1	1
Aves	—	—	2	—	—	2
TOTAL	410	320	934	496	1.670	3.830

Așa cum este ilustrată de tabelul de mai sus, lista faunei de la Iclod este relativ bogată, însumând cinci specii domestice și 10 specii sălbatice, specii întâlnite și astăzi în această regiune, cu excepția castorului. Majoritatea speciilor sălbatice au în zilele noastre areale de răspândire mai restrinse și mai bine circumscrise.

Atât tabelul de mai sus, cât și fig. 8, lasă să se întrevadă poziția importantă ocupată de grupul bovinelor, care ating procente de 36,6% (niv. III) până la 40,3% (niv. I). Scăderea ponderii acestui grup din nivelul III raportat la nivelul I nu pare să indice o modificare survenită în economia așezării, ea datorându-se, mai degrabă, eșantionului mai mic din primul nivel²². La această situație concurează și frecvența sporită a grupului "alte specii" (cîine, jder, bursuc, urs, castor, vulpe) din nivelul III. În ansamblu²³, bovinele oferă procente asemănătoare, stabilizându-se la valori obișnuite (40%) pentru așezări neolitice de tip Tisa, Lengyel etc. În cadrul acestui grup, bourul comportă procente ușor fluctuante de la

²² În acest nivel, numărul mic de indivizi generează o situație ușor modificată în raport cu celelalte nivele, în această privință nivelele II, III oferă eșantioane semnificative.

²³ Pentru comparație, am utilizat doar frecvențele nivelelor I, II, III, cele din fazele I/II și II/III fiind incluse în statistica generală, notată pe grafic cu niv. I-III.

un nivel la altul, în medie de 7,4%. Animal de zonă stepică, acesta găsea condiții bune de existență în Podișul Transilvaniei.

Ovicaprinele oferă procentaje reduse, în general de 7—8%, cu o medie de 6,7% această valoare fiind mai mică, datorită ponderilor mici ale acestui grup în fazele I/II și II/III. Mai degrabă, erau crescute pentru lână, lapte, stoc reproducător, deși structura pe grupe de vârstă lasă să se întrevadă doar un procent de 24% animale exploatate mai mulți ani la rând, față de procentul mare de animale sacrificate pentru carne.

Suinele domestice comportă procentaje variabile, fluctuațiile existente sunt nesemnificative. Surprinde rata scăzută a acestei specii, deși existau condiții bune de creștere și întreținere; frecvențele sale joase legându-se de un anumit grad de mobilitate al populației, fie ea și sezonieră²⁴, sau pur și simplu nu era rentabilă gospodărirea speciei, în condițiile în care vânatul era abundent și la îndemână, alături de bovinele crescute în scopuri utilitare.

Majoritatea speciilor sălbatice țin de un areal bine împădurit, mai puțin bourul (animal de stepă), căpriorul (vânat de margine de pădure), castorul (animal al zonelor de luncă cu vegetație specifică). Printre mamiferele sălbatice, cerbul era specia intens exploatată, fie pentru carne, fie pentru materia cornoasă furnizată; alături de acesta, mistrețul (cu un procent maxim în nivelul II — 16,3%), apoi bourul și căpriorul. Vânărea căpriorului era intensă în lunile de vară (aproape toate coarnele animalelor vâdate sunt pe peduncul), când densitatea sa în zonă era crescută.

Grupul "alte specii" are o pondere mai mare în nivelul II (5,2%), dintre acestea doar vânărea ursului era importantă pentru economia așezării, pe când cea a castorului, jderului, bursucului, vulpii avea un caracter ocazional.

În general, nu sunt sesizabile modificări esențiale în economia comunității de la Iclod, de-a lungul celor trei faze (deocamdată inegalitatea cantitativă a eșantioanelor nu ne îndreptățește să considerăm fluctuațiile existente drept semnificative), aceasta fiind unitară în ansamblul ei. Dacă s-ar elimina grupul "alte specii", luându-se în considerare doar resturile ursidelor, diferențele s-ar atenua, această unitate fiind și mai evidentă. Având în vedere ponderea foarte mare a speciilor vâdate, putem afirma că avem de-a face cu o comunitate în economia căreia vânătoarea ocupă o poziție bine circumscrisă, fiind poate vorba și de o specializare la nivel de grup social.

Urmărind cantitatea de carne pe care o furnizau speciile, fie vâdate, fie crescute, un calcul pur estimativ, utilizând metoda²⁵ echivalenței speciilor domestice în unități ovicaprine și a celor sălbatice în unități căprior, în măsura în care un ovicaprin echivalează (în privința cantității de carne furnizate) cu un căprior, s-a obținut următoarea distribuție (fig.9). Dintre mamiferele domestice, bovinele furnizau cea mai importantă cantitate de carne (2/5) din totalul calculat. Porcinele + ovicaprinele nu depășeau 4—5%. Dintre speciile vâdate, cerbul asigura, în primul rând, necesarul alimentară, alături de bour. Celelalte specii (căprior, mistreț) acopereau un procent foarte mic al necesarului de carne. Apare o discordanță față de graficul 8, și anume bourul, deși are o frecvență mică pe NMI, datorită taliei sale mari, se situează alături de vită și cerb în privința aportului său la alimentația carnată a așezării.

Sub raport calitativ, spectrul faunei de la Iclod se aseamănă cel mai mult cu cel al faunei din așezarea de la Zau de Câmpie²⁶. Din punct de vedere biogeografic, condițiile de amplasare ale celor două așezări sunt asemănătoare. O comparație între cele două situri indică predominanța bovinelor, cu o pondere

²⁴ A. Bolomey, *Cercetări arheologice*, V, 1982, p. 188.

²⁵ S. Bökönyi, *ActaArchHung.* XXXIII, 1—4, 1981, p. 30—31.

²⁶ S. Haimovici, *SCIVA*, 37, 4, 1986, p. 333.

importantă a bourului. Grupul ovicaprinelor și suinelor domestice comportă procente mici, iar cerbul înregistrează frecvența cea mai mare în cadrul speciilor vâdate. Singura deosebire existentă între cele două spectre faunistice constă în frecvențele reduse ale mistrețului și căpriorului la Zau de Câmpie, în comparație cu Iclodul. Deocamdată, singura explicație posibilă ar reprezenta-o eșantionul relativ redus din așezarea de la Zau de Câmpie.

O comparație cu fauna de la Székvár-Tűzköves (Tisa)²⁷ și Aszód-Papi földek (Lengyel)²⁸, ar oferi următoarea imagine: asemănările cu fauna de la Iclod constau în preponderența bovinelor, fără a depăși un procent de 40%. Ovicaprinele, porcul sunt puțin exploatare. De asemenea, câinele are un rol economic redus. În general, speciile domestice nu depășesc 50% pe NMI. Mamiferele sălbatice au o rată înaltă, rivalizând cu cele domestice, cel puțin sub raportul acoperirii necesarului alimentar al așezărilor în discuție. Deosebirile survin în raportul existent între speciile sălbatice. În cele două stațiuni din Câmpia Pano-nică, bourul reprezenta specia de bază dintre mamiferele vâdate, și nu cerbul, ca la Iclod. Urmău, apoi, în ordine descrescătoare, cerbul, mistrețul, căpriorul. Aceste diferențe pot fi expresia unei adaptări locale a economiei la resursele oferite de mediul ambiant în raport cu necesitățile comunității.

Având în vedere vârstele de sacrificare ale speciilor de mamifere domestice corelate cu procentajele oferite de grupele de vârstă ale speciilor vâdate, se poate afirma că economia așezării de la Iclod avea un marcat caracter sezonier. În intervalul de timp sfârșit de primăvară — toamnă, vânătoarea trecea pe primul loc în asigurarea necesarului de trai al locuitorilor, în acest timp, probabil, de la speciile domestice erau utilizate mai mult produsele secundare și mai puțin carnea. În restul anului se intensificau tăierile la speciile domestice (porcine, ovicaprine, bovine), vânătoarea ocupând o poziție secundară.

Întrucât săpăturile continuă, materialele viitoare pot aduce noi argumente în sprijinul celor afirmate, sau se pot ivi aspecte cu totul inedite în cercetarea sitului, sub raportul economiei animaliere.

GEORGETA EL SUSI

²⁷ *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums, Sarajevo, IV, A, 1974, p. 66, fig. 1.*

²⁸ *Ibidem.*

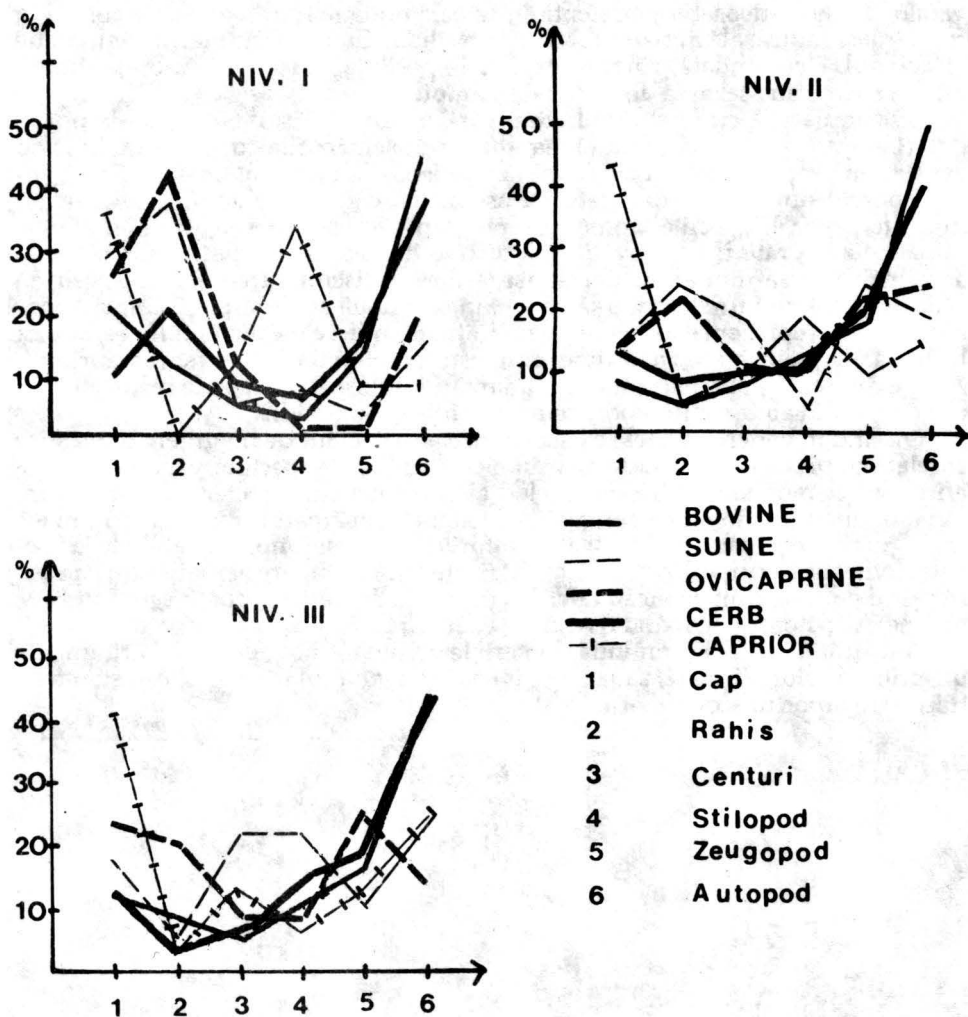

Fig. 1. — Distribuția materialului pe regiuni corporale.

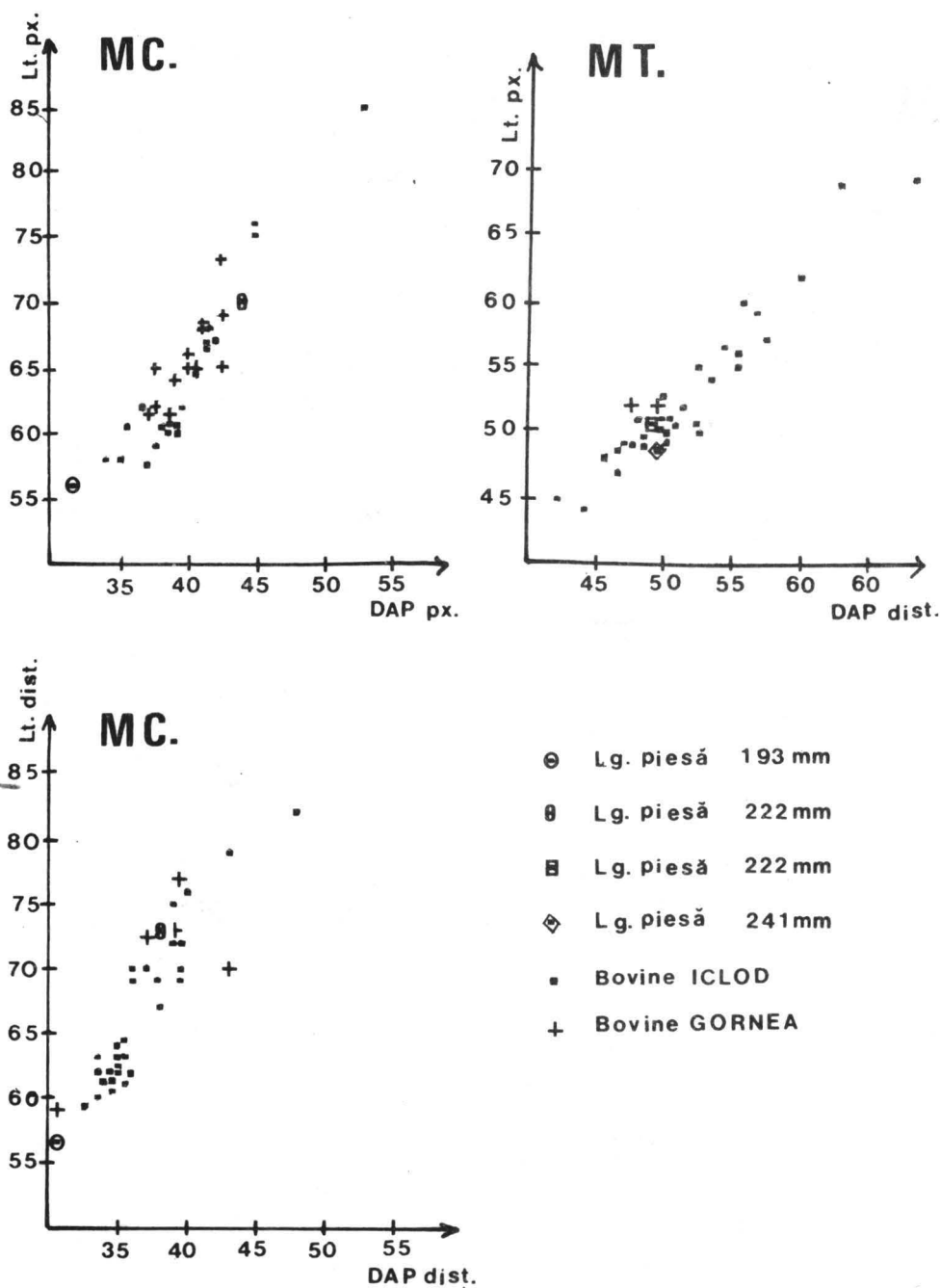

Fig. 2. — Reprezentarea câtorva parametri corporali ai bovinelor (vită/bour).

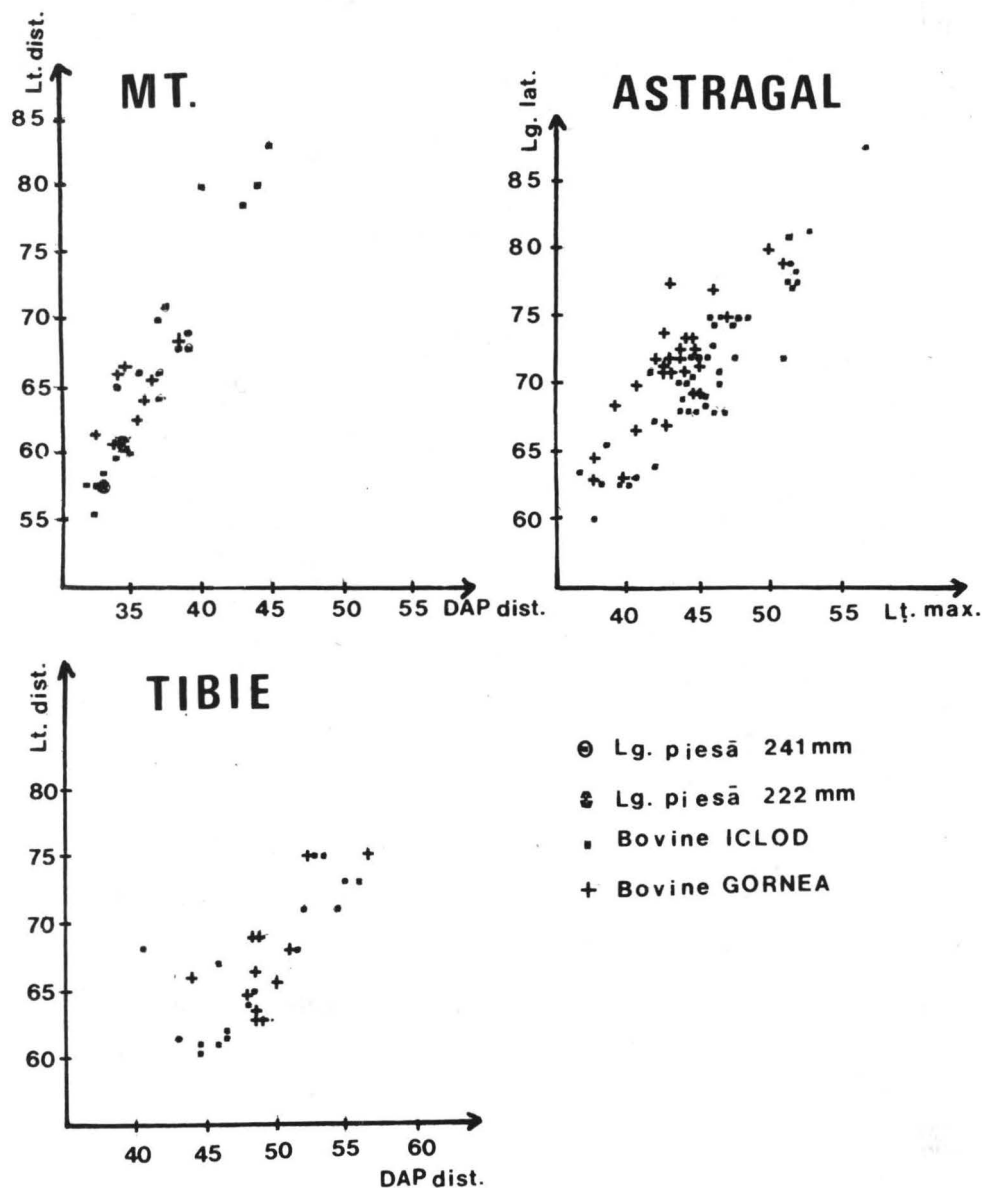

Fig. 3. — Reprezentarea câtorva parametri corporali ai bovinelor (vită/bour).

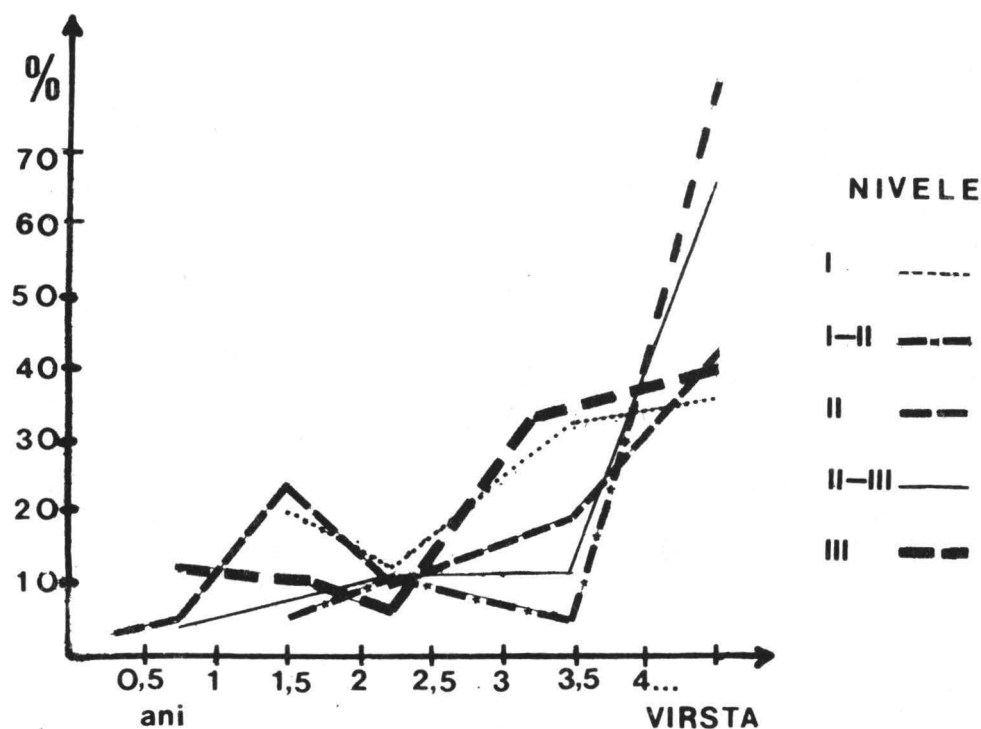

Fig. 4. — Vârstele de sacrificare la bovine.

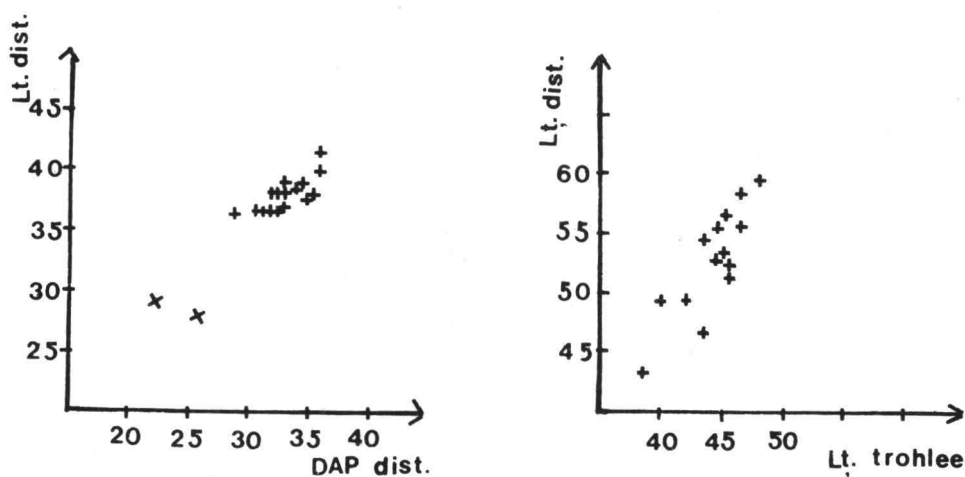

Fig. 5. — Distribuția parametrilor corporali la suine.

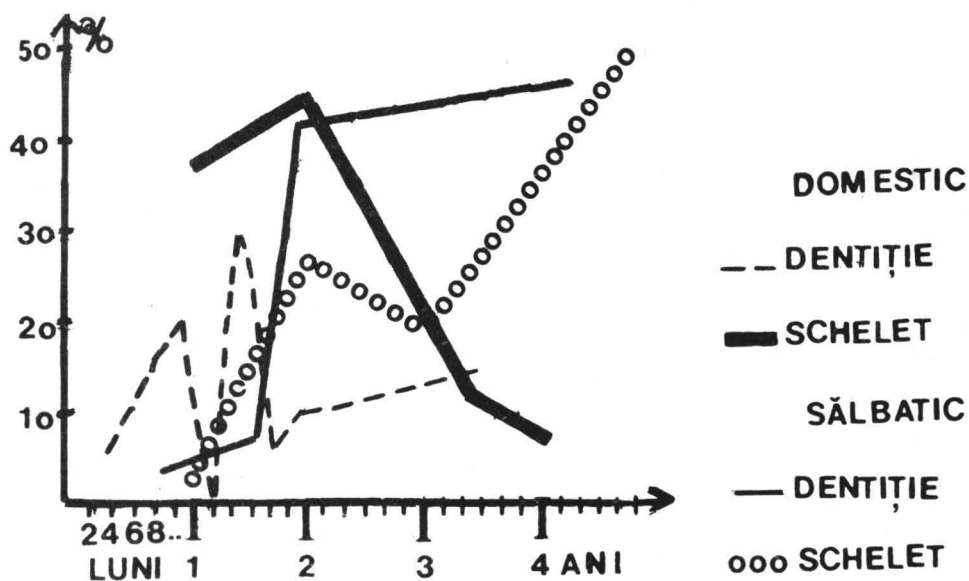

Fig. 6. — Vârstele de sacrificare la suine.

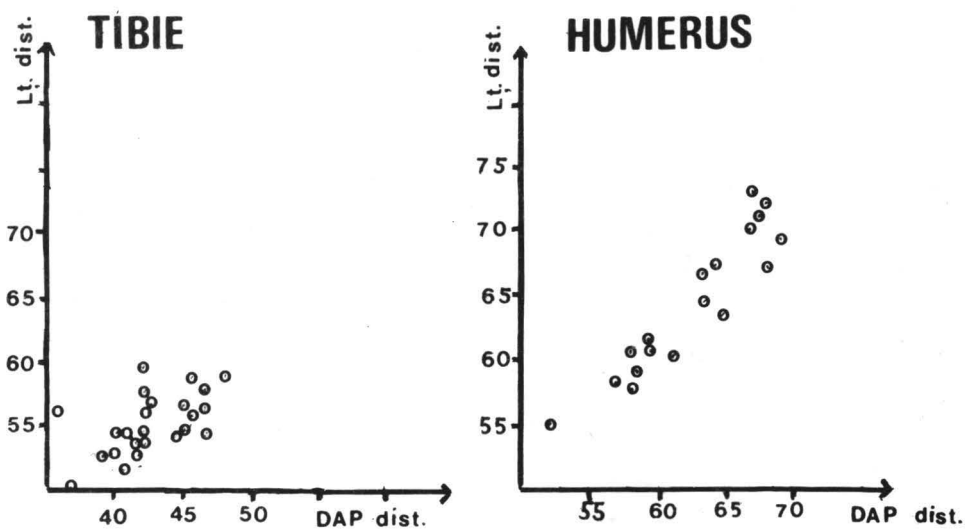
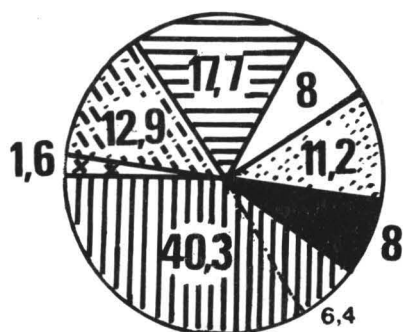
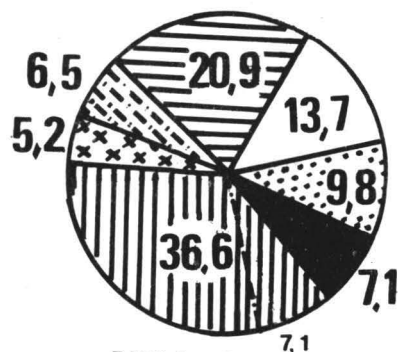
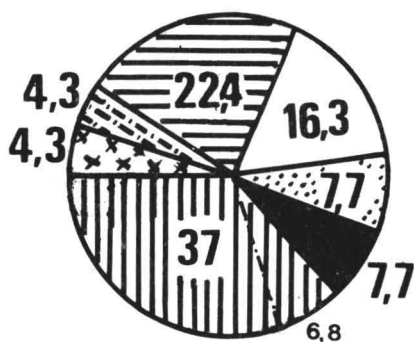

Fig. 7. — Repartiția parametrilor corporali la cerb.

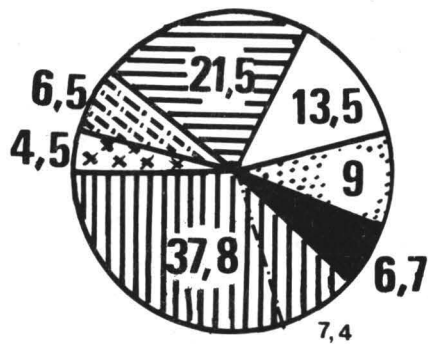
NIV I
NMI 62

NIV II
NMI 116

NIV III
NMI 153

NIV I-III
NMI 444

Viță / Bour Ovicaprine Suine dom. Mistreț, Cerb Căprior Alte sp.

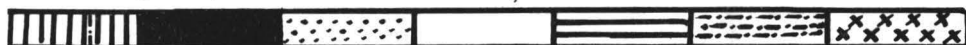

Fig. 8. — Frecvența NMI în nivelele de la Iclod.

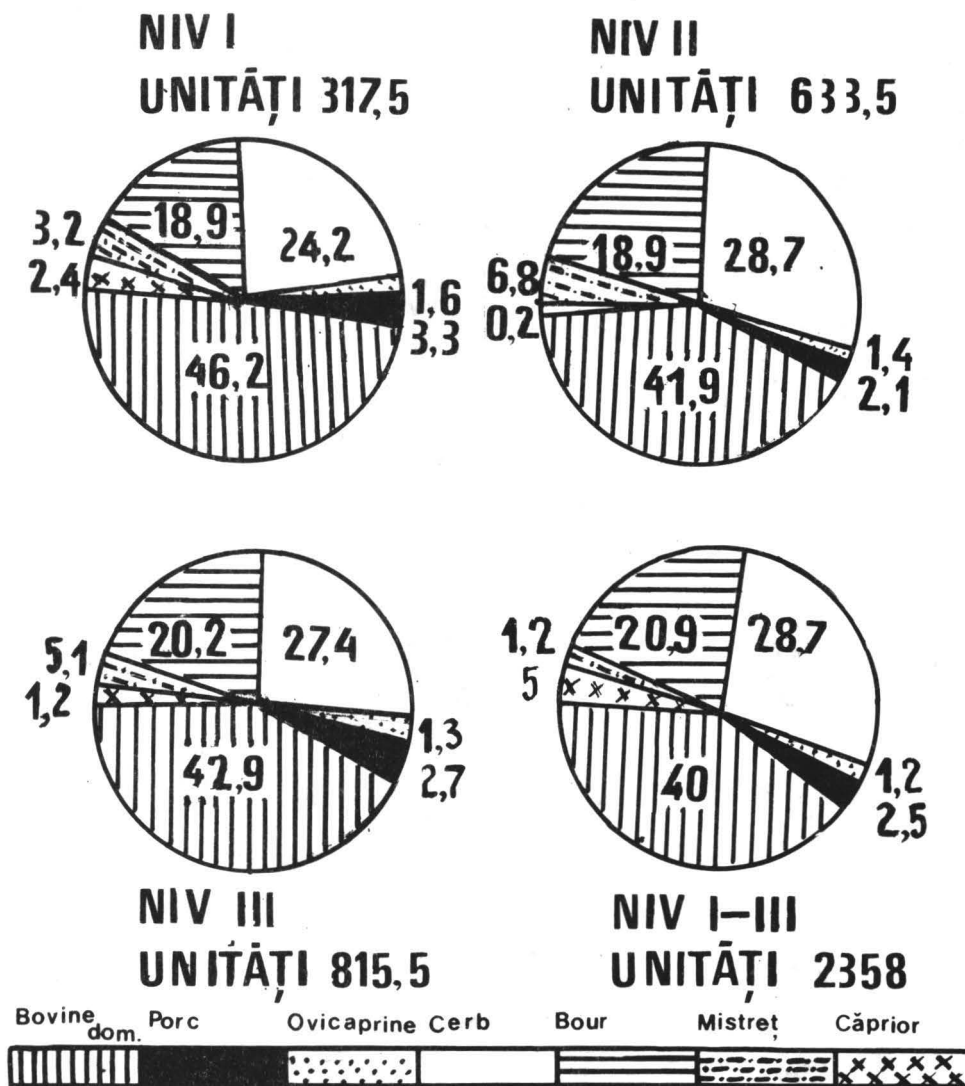

Fig. 9. — Ponderea cantității de carne (unități ovicaprine) în nivelele de la Iclod.

DIE FAUNA AUS DER NEOLITHISCHEN SIEDLUNG VON ICLOD (KREIS CLUJ) (Zusammenfassung)

Die Siedlung Iclod befindet sich in der Ebene Siebenbürgens, an der Kleinen Somesch, unweit von der westlichen Kontaktzone mit dem Somescher Hochland.

1973—1988 durchgeführte archäologische Forschungen führten zur Entdeckung einer neolithischen Siedlung und einer der Gruppe Iclod angehöriger Gräberfelder. Die hier gefundene Fauna zählt 4.500 Knochen, davon waren 3.872 bestimmbar (Tabelle 3). Die Knochenreste stammen aus 18 Wohnkomplexen, sowie aus der Kulturschicht (Tabelle 1). Es folgt die Darstellung des Materials in Bezug auf die Körperteile (Abb. 1). Die zahlreichsten Knochenreste stammen vom Hornvieh (eine gemischte Bevölkerung Rind/Auerochs), mit einem robusten Bau und eine Grösse die zwischen 116,3—131,8 cm (Matolcsi) schwankte, ähnlich jener aus der Kultur Lengyel-Vinča-Turdaș (Abb. 2—3). Was das Schlachalter betrifft (Abb. 4), so konnten im Prozentsatz 20,8% Tieren unter 2 Jahren, 79,1% über 2 Jahren, vorwiegend zwischen 2—4 Jahren (31,5%) festgestellt werden. Die Tiere, die das Alter von 4 Jahren überschritten, bilden 46,7%.

Die Schaf-Ziegegruppe weist eine kleine Frequenz auf, die nicht 2,7% der Reste übertrifft. Die Schafe waren klein, ihre männlichen Vertreter hatten die Hörner waren von Typ "aegagrus".

Von 100 Schweinen (60 Wildschweine und 40 Hausschweine) stammen 582 Reststücke. Sie weisen klare Grössenunterschiede auf (Abb. 5). Die Wildschweine schwankten zwischen 88,6—104,6 cm (M = 95,3 cm), während beim Hausschwein Grössen von 62,1 und 62,5 cm vorkommen. Diese wurden vorzüglich zwischen 1—2 Jahre (Abb. 6) geschlachtet, die erwachsene Hausschweine bildeten 15%. Im Falle der Wildschweine, waren 46% erwachsene Tiere, Jungtiere 3,8%, während die Gruppe der Schweine zwischen 1—2 Jahre 42% bildeten. In der Tabelle 6 wurden die Schlachalter der zwei Arten anhand von Oberknochenreihen und der Epiphysen der langen Knochen dargestellt.

Das Hufwild zählt 1.100 Knochenreste, 946 gehören dem Hirsch (97 Individuen). Die Hirsche aus Siebenbürgen waren kräftiger als jene aus dem Donautal, ihre Höchst-Variationenwerte überschritten jene der Hirsche aus der Gegend von Parța (Abb. 7). Vom Reh stammen 143 Knochen 6,8% bis ein Jahr, 13,7% zwischen 1—2 Jahre, 41,3% zwischen 2—3 Jahre und 37,9% überschreiten dieses Alter.

Die Gruppe "andere Arten" enthält Hund, Bär, Fuchs, Marder, Dachs und Biber.

Aus den Daten der Tabelle 3 und der Abb. 8 ist ersichtlich dass während der drei Bewohnungsphasen, in der Wirtschaft der Gemeinde Iclod keine wesentlichen Unterschiede erscheinen. Sie ist einheitlich. Anhand des Schweregewichts des gejagten Wildes, kann man auf die wichtige Rolle der Jagd schliessen. Es kann sich sogar um eine diesbezügliche Spezialisierung der Gemeinschaft handeln. Wenn man die von den gejagten oder gezüchteten Arten

gelieferte Fleischmenge (Abb. 9) verfolgt so stellt man fest, dass dies von Hornvieh, Hirsch und Auerochse stammt.

Vom qualitativen Standpunkt gesehen, ähnelt die Fauna von Iclod jener aus der Siedlung von Zau de Câmpie, sowie mit derjenigen aus der Siedlung Lengyel (Aszód-Papi földek) und Tisa (Szégyvár-Tűzkóves).

Das Schlachalter der Haustiere und der Prozentsatz der Altersgruppen der gejagten Tiere erlaubt die Behauptung, dass die Wirtschaft der Siedlung einen nach Saisons unterschiedlichen Charakter hatte.

PREZENTAREA GALINACEELOR (ORD. GALLIFORMES, CLAVES) PRINTRE RESTURILE SCHELETICE COLECTATE DIN SITURI ARHEOLOGICE DE PE TERITORIUL ROMÂNIEI

O mare parte dintre resturile scheletice colectate din situri arheologice aparținând păsărilor, provine de la speciile ordinului *Galliformes*. Această frecvență relativ ridicată se explică atât prin modul de viață al speciilor respective (sedentare — cu excepția prepeliței — scurmătoare, capacitatea de zbor redusă, greoaie), cât și prin talia relativ mare și carnea gustoasă, reprezentând un vînat preferat pentru om în toate timpurile.

În Europa, ordinul este — și a fost — reprezentat doar prin două două familii: *Tetraonidae* (cunoscută doar prin specii sălbatice) și *Phasianidae* (cuprinzînd multe specii domestice sau semidomestice).

De pe teritoriul României din situri arheologice se cunosc resturi aparținînd următoarelor specii din acest ordin:

Fam. *Tetraonidae* — *Tetrao urogallus* L. (cocoșul de munte), *Lyrurus tetrix* L. (cocoșul de mesteacăn), *Tetrastes bonasia* L. (iepurăș), *Lagopus lagopus* L. (potîrnichea polară), *Lagopus mutus* (Montin) (potîrnichea alpină).

Fam. *Phasianidae* — *Perdix perdix* L. (potîrnichea), *Alectoris graeca* L. (potîrnichea de stîncă), *Coturnix coturnix* L. (prepelița), *Gallus gallus* L. (găina domestică), *Phasianus colchicus* L. (fazanul comun).

Dintre speciile sus menționate, speciile aparținînd genului *Lagopus* au dispărut din avifauna spontană a țării în secolul trecut, iar potîrnichea de stîncă a fost și este cunoscută doar din SV țării (Clisura Dunării), în schimb în timpurile istorice au fost colonizate în Europa — și la noi — specii provenind din Asia (păunul — *Pavo cristatus* L., diferite specii de fazani), Africa (bibilica — *Numida meleagris* L.) și America de Nord (curcanul — *Meleagris gallopavo* L.).

Genul *Francolinus* (Fam. *Phasianidae*) are specii răspîndite în sudul și sud-estul Europei, dar în fauna țării apare doar specia fosilă *Francolinus capeli* Lambrecht, descrisă din pleistocenul inferior de la Betfia (jud. Bihor), de unde se cunosc și alte forme străvechi ale taxonilor actuali, unele aparținînd grupului aflat în discuție: *Tetrao praeurogallus* Janossy, *Lyrurus partium* Kretzoi, *Perdix perdix jurcsaki* Kretzoi, identificate și din Austria, Cehia, Franța, Germania, Polonia, Ungaria, alături de speciile fosile ale genurilor *Lagopus* *Tetrastes*, etc.

O situație aparte o prezintă genul *Gallus*. Cunoscut din multe zone ale Europei — inclusiv din Bazinul Carpatic — din pliocen și pleistocen inferior, dispare din materialele fosile aparținînd pleistocenului mediu și superior și reapare în holocen prin specia actuală, din China pînă în Anglia. Barbara West — Ben-Xiong Zhou publică o lucrare de sinteză privind această problemă în *Jurnal of Archaeological Science* (BEN-XIONG — West 1988, p. 515—535), incluzînd și datele provenite din România.

Identificarea materialului fosil, subfosil și subactual se face pe baza caracterelor morfologice ale tuturor tipurilor de piese scheletice (cu deosebire de alte grupe de vertebrate, la care se utilizează cu preponderență doar anumite tipuri de oase), dar cu mențiunea specială privind oasele membrilor și ale centurii scapulare.

Delimitarea familiilor și ale genurilor se face prin acest mod, folosindu-se

de material comparativ recent. În cazul determinării speciilor alături de caracterele morfologice — mai puțin pregnante deja — un rol important revine măsurătorilor, efectuate pe baza unui model convențional pentru fiecare tip de piesă scheletică.

Având în vedere că în materialul colectat din siturile arheologice — precum și cele din locurile fosilifere — piesele deseori se găsesc într-o stare fragmentată sau deteriorată, se impune efectuarea unor măsurători suplimentare față de cele executate în mod regulat la studiul materialelor actuale (pe piese întregi, ceea ce îngreunează utilizarea unor lucrări de specialitate, de amploare, dar bazate numai pe material recent, la un număr mai mare de exemplare, dar cu puține date utile (K. EBERSDOBLER, 1968; E. KRAFT din 1972, referitoare la datele osteometrice ale speciilor din cele două familii).

În cazul păsărilor, datorită faptului că osificarea pieselor se termină abia la maturizare, exemplarele juvenile neavând caractere morfologice bine conturate sînt practic nedeterminabile. Astfel că piesele provenind de la exemplare adulte au atît caracterele morfologice, cît și dimensiunile tipice speciei, doar în cazul unor specii, existînd un dimorfism sexual evident și în privința dimensiunilor, iar cel morfologic se rezumă la pîntenul cocoșilor de la genul *Gallus*.

Vîrsta materialului identificat a fost determinat prin diferite metode, în primul rînd arheologice. În cazul unor situri s-a utilizat și metoda radiocarbonului (C^{14}) sau metode palinologice, faunistice sau stratigrafice.

Lista siturilor arheologice cu material paleornitologic — cuprinzînd piese scheletice aparținînd galinaceelor — de pe teritoriul României — este următoarea (cu mențiunea vîrstei depozitului):

- Alba Iulia (jud. Alba, epoca romană): *Gallus gallus*;
- Arieșeni (jud. Alba, Casa de Piatră — Peștera Coiba Mare, paleolitic): *Tetrastes bonasia*;
- Aștileu (jud. Bihor — Peștera Igrîța, paleolitic, neolitic, eneolitic, bronz): *Tetrao urogallus*, *Gallus gallus*; — Peștera lui Potriva, Pusta Călățele, eneolitic: *Gallus gallus*;
- Baci (jud. Cluj, neolitic timpuriu): *Gallus gallus*;
- Baia de Fier (jud. Gorj — Peștera Muierii, paleolitic): *Lyrurus tetrix*;
- Bălnaca (jud. Bihor — Peștera din Bălnaca, paleolitic, neolitic — subactual): *Perdix perdix*, *Coturnix coturnix*, *Gallus gallus*;
- Biharea (jud. Bihor, "Cetate", timpuri istorice): — *Tetrao urogallus*, *Gallus gallus*;
- Borosteni (jud. Gorj, Peștera Cioarei, paleolitic): *Lyrurus tetrix*, *Lagopus mutus*, *Coturnix coturnix*;
- Cazanele Mari (jud. Caraș-Severin, Peștera Cuina Turcului, postpaleolitic): *Lyrurus tetrix*, *Tetrao urogallus*;
- Cernavoda (jud. Constanța, Piatra Frecăției, secolele IV—IX): *Gallus gallus*;
- Cladova (jud. Timișoara, neolitic): *Lyrurus tetrix*;
- Găloșpetru (jud. Bihor, Dealul Legii, paleolitic): *Lyrurus tetrix*, *Lagopus lagopus*, *Lagopus mutus*, *Coturnix coturnix*;
- Gîrșu de Criș (jud. Bihor, punctul Aleceu, bronz): *Lyrurus tetrix*;
- Lora (jud. Bihor, Peștera din Piatra Boiului, paleolitic, subactual): *Perdix perdix*, *Gallus gallus*;
- Merești (jud. Harghita, peșteri, paleolitic, neolitic): *Lyrurus tetrix*, *Lagopus lagopus*, *Lagopus mutus*, *Tetrastes bonasia*, *Perdix perdix*, *Gallus gallus*;
- Nandru (jud. Hunedoara, Peștera Curată, paleolitic): *Lyrurus tetrix*, *Lagopus mutus*;
- Nucet (jud. Bihor, Peștera Fînațe, timpuri istorice): *Gallus gallus*;

- Ohaba Ponor (jud. Hunedoara, Peștera de la Bordul Mare, paleolitic, neolitic): *Lagopus lagopus*, *Lagopus mutus*, *Coturnix coturnix*, *Gallus gallus*;
- Oradea (jud. Bihor, punctul Salca, neolitic): *Gallus gallus*;
- Pața (jud. Timișoara, stațiune neolitică): *Gallus gallus*;
- Peștiș (jud. Bihor, Peștera Piatra Jurcoaii, neolitic): *Lyrurus tetrrix*, *Gallus gallus*;
- Petrești (jud. Cluj, Cheile Turzii — Peștera Binder, paleolitic, neolitic; — Peștera Romboidală, neolitic): *Lyrurus tetrrix*, *Gallus gallus*;
- Rîpa (jud. Bihor, paleolitic): *Tetrao urogallus*, *Lyrurus tetrrix*, *Lagopus lagopus*, *Lagopus mutus*, *Coturnix coturnix*;
- Rîșnov (jud. Brașov, Peștera Gura Cheii, paleolitic): *Lyrurus tetrrix*, *Lagopus lagopus*, *Lagopus mutus*;
- Sarmizegetusa (jud. Hunedoara, epoca romană): *Gallus gallus*;
- Sighiștea (jud. Bihor, Peștera Tibocoiaia, Drăcoia, Cornii, D. Blidarului, paleolitic, subactual): *Lyrurus tetrrix*, *Perdix perdix*, *Coturnix coturnix*, *Gallus gallus*;
- Șuncuiș (jud. Bihor, Peștera Izbîndiș, Napisteleu, paleolitic, neolitic): *Tetrao urogallus*, *Lyrurus tetrrix*, *Lagopus lagopus*, *Tetrastes bonasia*, *Perdix perdix*, *Gallus gallus*;
- Subpiatră (jud. Bihor, peștera, subactual): *Gallus gallus*;
- Tîrgușor (jud. Constanța, peșteri, timpurii istorice): *Gallus gallus*, *Perdix perdix*;
- Tureni-Săndulești (jud. Cluj, Peșteri din Cheile Tureni, neolitic): *Lyrurus tetrrix*, *Gallus gallus*;
- Vadu Crișului (jud. Bihor, Peștera Devențului și alte peșteri, neolitic, subactual): *Tetrastes bonasia*, *Lagopus mutus*, *Perdix perdix*, *Gallus gallus*;
- Valea lui Mihai (jud. Bihor, stațiune preistorică, bronz): *Gallus gallus*.

Tabelele cu datele osteometrice la sfîrșitul lucrării cuprind următoarele semne convenționale la cele nouă tipuri de piese scheletice tratate:

- A — lungimea maximă a piesei întregi;
- B — lungimea minimă a piesei sau lungimea epifizei proximale;
- C — lățimea epifizei proximale;
- D — grosimea epifizei proximale;
- E — lățimea minimă a diafizei;
- F — lățimea epifizei distale;
- G — grosimea epifizei distale;
- n — numărul exemplarelor măsurate.

În urma studierii materialului identificat, precum și a tabelelor întocmite, putem face următoarele constatări:

— posedăm date privind prezența acestor specii în situri arheologice — de vîrstă diferită, variind între paleolitic pînă în timpurile istorice — în 32 de localități, situate în zece județe (Alba, Brașov, Caraș-Severin, Cluj Constanța, Gorj, Harghita, Hunedoara, Timiș, Bihor);

— au fost identificate și determinate 452 de piese, aparținînd la cele opt specii tratate, la cele nouă piese scheletice aflate în discuție, doar ele dau date biometrice comparabile);

— caracterelor osteologice ale materialelor provenite din situri arheologice nu diferă considerabil de cele din colecția comparativă recentă; doar în cazul speciei *Gallus* la materiale mai vechi (de exemplu, din Peștera Devențului — Vadu Crișului) se observă o pneumatizare mai accentuată a pieselor decît la materiale mai tinere sau cele actuale, ceea ce o putem considera ca o dovadă a unei capacități de zbor mai dezvoltate în comparație cu rasele de găini actuale, chiar comune;

— în privința dimensiunilor, parametrii, în general, se încadrează printre limitele constatate la un număr mare de exemplare actuale, dar se evidențiază destul de pregnant o robustețe mai mare a pieselor fosile și subfosile, mai cu seamă în privința diafizei oaselor (E); în cazul speciei *Gallus* pieselor provenite din situri neolitice sau de vîrsta bronzului în general (nu totdeauna) de talie mai mică decît cele din depozite mai tinere;

— din punct de vedere faunistic, precum și a răspîndirii unor specii pe teritoriul țării, datele obținute ne furnizează unele date interesante: se poate constata o destul de largă răspîndire a celor două specii de tetraonide *Tetrao* și *Lyrurus*), astăzi cantonate doar în zonele montane greu accesibile, iar chiar și în timpurile istorice ele erau vîinate și pe zona colinară și pe șes;

— din analiza prezenței tetraonidelor de talie mai mică (*Lagopus*, *Tetrates*) în Bazinul Carpatic (și nu numai din situri arheologice) se constată că reprezentanții genului *Lagopus* indică o fază mai răcoroasă, iar ierunca o fază mai caldă; prezența celor două genuri în același loc indică proveniența materialului din cel puțin două faze diferite;

— unele materiale — prezentate și în această lucrare — provin din locuri fosilifere (pleistocene superioare sau holocene), care figurează pe lista siturilor arheologice — furnizînd dovezile viețuirii omului preistoric în același locuri, dar fără siguranța ca materialele determinate parvin în urma activității umane (de exemplu: Peștera Coiba Mare, Arieșeni sau Peștera Drăcoaia, Tibocoia din Valea Sighiștelului, etc.).

EUGEN KESSLER

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
--------	-------------	------	----------------	---	---	---	---	---	---	---

1. Coracoid

Tetrao urogal- lus	rec.	cocoș	12	84,4- 89,6			11		27,6- 31	23- 27,5
	rec.	găină	11	63,4- 69,5					18,3- 23	17,2- 19,8
	Rîpa	fos.	4				10,5		12,5- 23	17- 19,5
Lyrurus tetrax	rec.	cocoș	5	57-63					19- 21,6	14-17
	rec.	găină	14	52,2- 54,7					17- 18,8	13-15
	Baia de Fier	fos.	1	62,7			7,8			15,1
	Boroșteni	fos.	1				8,3			
Lagopus mutus	rec.		27	36,6- 43,8					13,8- 17,6	11-16
	Ohaba	fos.	1	41,8			5,8	4,2		
	Rîșnov	fos.	1	42,8					15,9	11,6
Lagopus lagopus	rec.		34	40,2- 47,1					14,4- 18	12-15
	Rîpa	fos.	1							12,6
Tetrastes bonasia	rec.		21	35,4- 40,2		7	5,4	3,7	12- 13,9	8,8-10
	Coiba Mare	fos.	8	37,4- 38,1		6,7- 8,1	4,6- 5,6	3,7- 3,9	2,5- 13,9	9-9,9
	Drăcoaia	s.fos.	1			8		4	13,3	10
Perdix perdix	rec.		48	35- 40,6		7,8	6,3	3,2	11,7- 18,6	8,9
	Drăcoaia	s.fos.	1			8		4	13,3	10
	Lorău	s.fos.	1				5,8			
Coturnix coturnix	rec.		3			3,8- 4,1	2,5- 2,9	2,1		
	Rîpa	fos.	2			3,9-4	2,6- 2,9	2-2,1		
	Boroșteni	fos.	1			4,4				
Gallus gallus	Vadu Criș	neol.	3	44,2- 46		7,9- 8,1	5-5,3	4,1- 4,2	9,6- 15,2	13,5
	Șuncuiș	s.fos.	2	44-58		8,8-11	7,2	6	13	
	Bălnaca	s. fos.	4	53- 59,5		7-7,8	7,2- 7,8	5,4- 7,3	14,7	12,8
	Cernavodă	sec. IV-X	16	46,8- 57,7		7,8- 10,8	5,5- 7,8	4,2- 5,6	13,3- 15,8	9,6- 12,2

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Chei Turzii	neol.	2	46,8-54,6		8,3-9	5,9-6,1	4,8-5	12,7-13,5	10,2-11,7
	Alba Iulia	ep. română	2			8,5-9,1	5,9-6	5		

2. Scapula

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	106,9-119,3	20,3-21,1			9-11,2		
	rec.	găină	11	84-92,5	14,4-17,3			6-7,8		
Lyrurus tetrix	rec.	cocoș	5	77-86,7	13,4-15,2			5,5-7,1		
	rec.	găină	14	70-73,7	12-14,4			5-6		
	Galospetreu	fos.	1		14,4					
	Rîpa	fos.	5	70,8	14,5-15			6-6,7		
Lagopus mutus	rec.		27	52,6-66,3	9,1-10,5			3,5-3,8		
Lagopus lagopus	rec.		34	57,9-66,8	9,3-11,5			4,3-5,4		
	Rîșnov	fos.	1					4,6		
Tetrastes bonasia	rec.		21	50,7-55,6	8,2-9,8			3,7-4,2		
	Napișteleu	s.fos.	1		10			3,9		
	Drăcoia	s.fos.	1		9			3,5		
	Coiba Mare	fos.	6	51,9-55,2	9,5-9,8			3,6-4		
Perdix perdix	rec.		45	49,8-55,5	8-9,2			3,1-3,9		
	Bălnaca	s.fos.	1	46,3	8,6			3,2		
Gallus gallus	Șuncuiș	s.fos.	2	67	13			4,5-5,3		
	Cernavodă	sec. IV-X	1		11,3			4,1		

3. Humerus

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	120,6-130		32,4-34,8		11,1-13	23,5-25,4	
	rec.	găină	11	87-104,9		22,1-26,6		7,5-10	16,9-20	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Gret	s.fos.	1					10,2		
Lyrurus tetrax	rec.	cocoș		79,9- 85,6		21,1- 22,8		7,2-8	15- 16,1	
	rec.	găină		71- 75,6		18,2- 19,9		6,2- 7,5	13,6- 14,2	
	Rîpa	fos.	3	85,6		22,8- 23,2		8-8,4	15,8- 16,1	
	Tureni	neol.	1					8,1	16,4	
	Merești	fos.	1	84,5		23,6		7,8	15,8	
	Galospetreu	fos.	2					7,8- 8,4	15,2	
Lagopus lagopus	rec.		34	56,2- 64,5		14,7- 17,3		4,9- 6,3	11- 12,4	
	Rîpa	fos.	3	62,6		17,3- 17,8		6-6,5	12- 12,8	
	Izbîndiș	fos.	1						12,6	
Lagopus mutus	rec.		27	52,9- 59,8		13,8- 15,9		4,5- 5,5	10,1- 11,8	
	Rîșnov	fos.	1					5	9,5	
	Galospetreu	fos.	1					4,6		
Tetrastes bonasia	rec.		21	45,7- 51,6		12,9- 14,3		4,6- 5,3	9,4- 10,5	
	Vadu Criș	s.fos.	1	49,8		14,7		5,1	10,3	
	Coiba Mare	fos.	13	46,9- 49,8		13,3- 14,8		4,9- 5,6	9,9- 10,5	
Perdix perdix	rec.		48	47- 51,4		12,4- 14,5		3,9-5	9,1- 10,6	
	Lorau	s.fos.	4	49,2		12,8- 13,5		4,4	9,6-9,9	
	Șuncuiș	s.fos.	2			12,7- 13				
Coturnix coturnix	rec.		2					2,1- 2,2	4,9-5,1	
	Rîpa	fos.	1					2,2	5	
Gallus gallus	Vadu Criș	s.fos.	1					5,4	12,2	
	Gret.	s.fos.	1					5,9	13	
	Șuncuiș	s.fos.	2	76,4		19- 20,6		7,2	17,2	
	Ohaba	s.fos.	1	68,3		18,2		5,9	14	
	Sighiștel	s.fos.	1					6,8	15,3	
	Subpiatră	s.fos.	1					6,5	13,7	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Cernavodă	s.fos.	13	54,6- 77,3		15,9- 21		5,5- 7,3	11,8- 16,4	
	Baciu	neol.	1			18,4		6,8		
	Alba Iulia	ep. rom.	2						14,9- 16	

4. Cubitus

Tetrao urogal- lus	rec.	cocoș	12	123- 133,9	13,5- 15,8	16,2- 17,8	22,3- 24,1	8,5- 10,6	15-17	
	rec.	găină	11	87,3	9,2- 11,6	11,5- 13,6	15,3- 18,1	6,7- 7,8	11,4- 13,2	
	Cuina Turc.	s.fos.	1		11,2	14	17,1			
Lyrurus tetrax	rec.	cocoș	5	76,5- 80,4	8,8-10	10,1- 11,3	13,9- 14,9	6-6,5	10- 10,9	
	rec.	găină	14	68,2- 71,5	7,6-10	9-9,5	12- 13,1	4,9- 5,7	9-9,5	
	Boroșteni	fos.	1		9,4	10,4	14,3	4,7		
	Galospetreu	fos.	2	79,2	10,7	10,7	14,1	5,5- 5,7	9,5-9,6	
	Giriș	neol.	1					5,8	9,6	
	Rîpa	fos.	3					5,6- 6,3	9,8- 11,8	
Lagopus mutus	rec.		27	51-60	5,7- 6,6	6,7- 8,2	9,1- 10,9	3-3,4	6,8-8,1	
Lagopus lagopus	rec.		37	53,9- 61,3	6-6,9	7,3- 8,8	9,8- 11,1	3,1- 3,9	7,4-8,5	
	Nandru	fos.	1					3,9	6,9	
	Merești	fos.	1	61,9		8,2	11,8		8,7	
	Rîșnov	fos.	1					4,2		
	Someș Rece	fos.	1					4,3	7,3	
	Rîpa	fos.	2	60-61	7-7,6	7,2- 7,6	9,8- 10,5	4,1- 4,3	7,5-8,2	
Tetrastes bonasia	rec.		21	43,5- 46,5	5,1- 6,5	6,3- 6,9	8,4- 9,3	2,7- 3,1	6,5-7,2	
	Drăcoia	s.fos.	1						6,8	
	Merești	s.fos.	1	46,2	7	6,4	8,2	3,6	6,9	
	Coiba Mare	fos.	10	44,2- 48,8	6,6- 7,2	5,9- 6,6	8,5- 9,2	3,5- 3,9	6,5-7,3	
Perdix perdix	rec.		48	42- 46,8	5,2- 6,4	5,9-7	8,1- 8,8	2,4- 2,9	6,2-6,8	
	Lorău	s.fos.	3		5,1	6	7,5	3	6,2-6,4	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
Coturnix coturnix	rec.		1	30,4	3,9	4,4	5,1	1,7	3,7	
	Rîpa	fos.	3	29,8-30,1	3,4-3,5	4,4,2	4,8-5	2,1-2,4	3,5-3,8	
	Galospetreu	fos.	1	29	3,7	3,2	4,6	2	3,5	
Gallus gallus	Sighiștel	s.fos.	2	70,5	10,4	7,7-9,7	10,3-13,2	5,7	10	
	Șuncuiș	s.fos.	4	60	11,5-12,2	9,4-10,6	14,4-14,7	5-5,6	10,5	
	Nucet	t. ist.	1	78	11,3	9,8	14,2	5,3	11	
	Bălnaca	s.fos.	3	76,3-77,1	11,2-12	9,1-9,8	13,8-14,2	6,1-6,6	10,2-10,7	
	Merești	s.fos.	1	56						
	Oradea	neol.	1	61		7,8	10,5	4,5	9,5	
	Cernavodă	sec. IV-X	10	57,9-72,4	8,3-11,1	7,2-9,2	10,8-13,5	4,8-6,1	8-9,8	
	Tureni	neol.	1					4,7	8,3	
	Pața	neol.	1					5,6	9,7	

5. Radius

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	110,5-121,5		7,6-8,6	8,9-9,6	4,9-6,2	10,6-12,6	
	rec.	găină	11	99,2-95,5		5,7-6,4	6,2-7,1	3,2-4,3	7,7-9,1	
	Cuina Turc.	s.fos.	1						10,5	
	Rîpa	fos.	4	95,8-96,4		5,7-6,3		4,5	9,2	
Lyrurus tetrix	rec.	cocoș	5	69,7		4,8-5,3	5,4-6,2	3,4-4,1	7,1-7,6	
	rec.	găină	14	61,3-65		4,1-4,9	5-5,3	2,3-3,4	6-6,5	
	Galospetreu	fos.	1	71,7		5,5	5	3,4	7,1	
Lagopus mutus	rec.		27	46,8-53,2		3,3-3,8	3,9-4,5	1,9-2,3	4,7-5,5	
	Rîpa	fos.	1						4,8	
Lagopus lagopus	rec.		34	48,5-55,4		3,4-4,1	4,4-4,7	1,8-2,5	4,9-5,8	
	Rîșnov	fos.	1			3,5	4,5	2		
	Ohaba	fos.	1	58,7		3,4	4,2	2,2	5,7	
Tetrastes bonasia	rec.		21	38,4-44,2		3-3,4	3,1-4,1	1,8-2	4,5-5	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Napișteleu	s.fos.	1					2,1	5,1	
	Vadu Criș	s.fos.	1					2,1		
	Coiba Mare	fos.	6	40,1-42,4		3,2-3,5	3,7-4,2	2-2,2	4,8-5	
Perdix perdix	rec.		48	37,5-42		3,1-3,6	3,6-4,2	1,7-2,1	4,4-5	
	Vadu Criș	s.fos.	1						5,1	
Coturnix coturnix	rec.		1	27,6		2	2,5	1,2	3	
	Rîpa	fos.	3	26		1,8	2,1-2,2	0,8-1	2,3	
Gallus gallus	Sighiștel	s.fos.	2	67,4		5,3	5,6	3	6,9-7	
	Cernavodă	sec. IV-X	8	55,2-72,5						

6. Carpometa carp

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	66,5-71,3		20,6-22		13,3-15	13,5-15	
	rec.	găină	11	48,2-58,4		14-16,8		10-11,5	9,8-11,2	
	Rîpa	fos.	5	62,8-64,3		15-16		10-10,5	9,9-11	
	Șuncuiuș		1						12,5	
Lyrurus tetrix	rec.	cocoș	5	43-46,2		11,7-14		8,7-9,5	8,6-10	
	rec.	găină	14	38,9-40,8		10,5-12		7,4-8,4	7,9-8,5	
	Baia de Fier	fos.	1	46,8		13,3		9,4	8,8	
	Boroșteni	fos.	2	41,2-46						
	Galospetreu	fos.	1	44,4		13		9	10,5	
	Rîpa	fos.	2	41,2-45,4		11,6-13,4				
	Izbîndiș	fos.	3	40-40,1		10,8-11,5			7,8-8,2	
Lagopus mutus	rec.		27	29,7-34,4		8,6-10,3		5,9-7	5,8-7	
	Ohaba	fos.	1			9,3				
	Boroșteni	fos.	1			9,4				
	Rîșnov	fos.	1	32,1		9,4		6,24	6,4	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
Lagopus lagopus	rec.		34	30,9-36,1		8,4-10,6		6,2-7,4	6,3-7,5	
	Rîșnov	fos.	1	35		8,8		6	8	
	Galospetreu	fos.	2						6,2-7,1	
Tetrastes bonasia	rec.		21	25,6-29		7,1-9		5,9-6,9	5,6-6,2	
	Coiba Mare	fos.	1	27,7		8		6,63	6,52	
Perdix perdix	rec.		48	25,3-28,5		7,8-8,2		5,4-6,4	5,1-5,8	
Coturnix coturnix	rec.		1	19,7		5,6		3	3,1	
	Rîpa	fos.	2	18,8		4,4-5,2			2,8-3	
Gallus gallus	Șuncuiuș	s.fos.	3	34-36,8		9,2-10,8		8,5-8,6	6,7-7,3	
	Vadu Criș	neol.	1	30,5		8,2		7,8	6,2	
	Alba Iulia	ep. rom.	1			12,15				
	Cernavodă	sec. IV-X	3	40-41,7		10,9-12,4		8,2-10,4	7,2-9,5	

7. Femur

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	102,3-117,1	99,8-107,7	22-24,8	15,2	8,7-11	19,5-21,9	15,5-18,1
	rec.	găină	11	79-92,2	75-87	15-19	11-12,1	7,1-8	13,6-15,9	11,1-13,4
	Rîpa	fos.	1						24,2	20,2
Lyrurus tetrix	rec.	cocoș	5	75,7-82	72,1-78	14-15,6	9,5-10,8	5,8-7,1	12,7-14,5	10,3-11,6
	rec.	găină	14	68-71	64,6-67,4	12,2-13,7	8,3-9,4	5-5,8	11-12,1	9-10,2
	Rîpa	fos.	1			12,3	9,8	5,7		
	Izbîndiș	fos.	1						13,1	10,9
	Tureni	s.fos.	1					6,4	12,1	12
	Chei Turzii	fos.	1	62,9	59,3	12,6	11,8	5,8	12,2	10,1
Lagopus mutus	rec.		27	51,7-56,3	48,5-52,8			3,5-4,5	8,1-9,3	
	Ohaba	fos.	1	53	50,8			3,7	9	
Lagopus lagopus	rec.		34	56,4-64,5	53,2-60,2			4,1-5,4	9,1-9,8	
Tetrastes bonasia	rec.		21	52,2-59,7	49,4-54,6			3,2-4,4	8-8,8	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Drăcoaia	s.fos.	2	54,4	51,2			3,9-4,1	8,2-8,6	
	Merești	s.fos.	1	54,41	52,52			4	8,7	
	Coiba Mare	fos.	10	51,7-55,5	49,6-52,8			4-4,3	8,4-9,3	
Perdix perdix	rec.		48	53-59	49,8-56,2			3,5-4,3	8,4-9,9	
	Drăcoaia	s.fos.	3	54,8	52,7			3,5-4,2	7,7-9,1	
	Lorău		1						8,2	
	Merești	s.fos.	1	54,4	50			4,53	8,77	
Gallus gallus	Valea Iadului	s.fos.	2	82-85	79,3	15	14,7	6,5-6,8	17	14,4
	Vadu Criș	neol.	2	84	79	10,1-17	10,2-15	6-7	17	13,5
	Aștileu	neol.	1	70	66,8	11,5	14,8	6,5	13,8	11,8
	Aștileu	neol.	1	82	77	16,2	15,6	7,4	17	14
	Șuncuiș		4	77,5-85	74,2-79,6	16,2-16,8	13,5-15,4	7-8,2	15,5-17,3	12,8-14,8
	Cernavodă	sec. IV-X	19	67,7-90	62-84,2	10,3-16,3	12,3-17,7	5,3-7,6	12,7-17,7	10,5-13,5
	Baciu	neol.	2			19,4	17,6	8,1-8,5	19,4	17,8

8. Tibiotars

Tetrao urogallus	rec.	cocoș	12	136,5-144,4		24,2-27,7	16,2-18,2	7,3-8,3	15-15,8	
	rec.	găină	11	96,5-113		17-20,3	11,3-13,4	4,8-6,1	10,4-12,2	
	Biharea	s.fos.	1			17,5	12	7,3		
Lyrurus tetrix	rec.	cocoș	4	94,2-103		15,2-18,2	10,5-12	4,9-5,3	9-10,4	
	rec.	găină	15	84,8-88,5		14-15,5	9-10,6	4,1-5,2	8-8,9	
	Rîpa	fos.	1				9,5	5,3		
	Galospetreu	fos.	2					4,4-4,5	9,2	
	Tibocoaia	fos.	1						9,8	
	Merești	s.fos.	1	91,8		14,7	11,6	5,1	9,55	
Lagopus mutus	rec.		27	63,8-72,1		10,5-12,1	6,9-8	2,9-3,4	6,3-7,2	
	Rîpa	fos.	1						6,8	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	Someș Rece	fos.	1					4	6,5	
	Ohaba	fos.	1					3,1	6,6	
Lagopus lagopus	rec.		34	71- 81,3		12,1- 14,1	7,8- 9,2	3,3- 4,3	6,9-9,3	
	Rîșnov	fos.	1					3,7	7	
Tetrastes bonasia	rec.		21	68,3- 76		10,7- 11,7	6,5- 7,8	2,9- 3,3	6,3-7,1	
	Merești	s.fos.	2	72,7- 72,8		10,1- 10,7	8-8,2	3,1- 3,2	6,8-6,9	
	Drăcoaia	s.fos.	1					3	6,2	
	Sighiștel	s.fos.	1					2,8	6,8	
	Coiba Mare	fos.	13	68,2- 72,1		10- 11,3	7,1- 8,5	3-3,6	6-7,1	
Perdix perdix	rec.		48	67,6- 74,5		11- 12,6	7-8,1	3,2-4	6,4-7,5	
	Lorău	s.fos.	1					3,8	6,6	
	Gura Dobr.	s.fos.	1					3,2	6,5	
Coturnix coturnix	rec.		1					2,1	4,2	
	Bălnaca	s.fos.	1					2,2	3,8	
Gallus gallus	Biharea	s.act.	1					5,4	9,7	
	Ohaba	s.fos.	4	106- 115,1		17,7- 18	12,4- 14,8	5,2- 6,5	10,2- 12,4	
	Bălnaca	s.fos.	7	104,4- 106,5		15,4- 21	12,4- 14,7	6,1- 6,8	10,1- 11,6	
	Gura Dobr.	s.fos.	1	96,3		14,6	10,9	5,4	9,7	
	Merești	s.fos.	4	96,6- 97,7		14,8	11,2	5,3- 6,2	9,5- 11,5	
	Șuncuiș	s.fos.	6			21,3	14,5	5,4- 7,9	11- 13,2	
	Valea Iadului	s.fos.	1			21,3	14,8	6,4		
	Aștileu	neol.	1	92		15,6		4,6	9	
	Vadu Criș	neol.	3	103,6		22		4,4-7	8-13,3	
	Cernavodă	sec. IV-X	18	95,2- 107,6		13,1- 21,3		4,8- 7,3	9,6- 13,1	
	Baciu	neol.	3			23,1		7,5- 7,6	14,8- 15	

9. Tarsometatars

Tetrao urogalus	rec.	cocoș	13	73- 77,2		15,3- 17,4		6,2- 7,4	16,6- 20	
--------------------	------	-------	----	-------------	--	---------------	--	-------------	-------------	--

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
	rec.	găină	11	50,4- 62,7		11,7- 13,2		4,5- 5,3	12- 14,2	
	Rîpa	fos.	3			13,5- 14,3		7-7,8	18,2	
Lyrurus tetrrix	rec.	cocoș	6	49- 51,5		10- 11,1		4,3-5	11,1- 12	
	rec.	găină	14	43,3- 49,4		9-10,9		3,6- 4,7	9,4- 11,6	
	Nandru	s.fos.	2	46-53						
	Peștiș	s.fos.	1					5	11,76	
	Boroșteni	fos.	2	49,9- 51		10,5- 11,1		4,6- 4,9	11,7- 11,8	
	Rîpa	fos.	1			11,4		4,5		
	Izbîndiș	fos.	2	50,9- 52,2		10,4- 10,5		4,82	11,4- 11,6	
	Rîșnov	fos.	1			9,3		4,2		
Lagopus mutus	rec.		27	30,7- 35,4		6,9-8		2,7- 3,3	6,3-7,6	
	Rîșnov	fos.	1	34,5		7,6		3	8	
	Ohaba	fos.	1	37,3		6,9		2,8	6,8	
	Rîpa	fos.	4	36,8- 37				2,3- 2,5	6-6,3	
Lagopus lagopus	rec.		34	36,6- 42,4		7,6-9		3-3,7	7-8,7	
	Rîpa	fos.	1	41,8		8,8		3,8	8,9	
	Izbîndiș	fos.	1	39				3,8	8,3	
Tetrastes bonasia	rec.		21	34,9- 40,3		6,6- 7,4		2,6- 3,1	6,3-7,4	
	Napișteanu	s.fos.	1	37,9		7		3,2	7,2	
	Coiba Mare	fos.	12	36,4- 38		7-7,9		2,9- 3,3	6,8-8,1	
Perdix perdix	rec.		49	38,3- 48,9		6,9- 7,8		3-3,6	6,9-8,5	
	Șuncuiuș	s.fos.	2	42,4- 42,6		6,7- 6,8		3,2- 3,4	7,8	
	Lorău	s.fos.	2	39,8- 42,4		6,2- 7,3		3,1- 3,3	7,2-7,8	
Coturnix coturnix	rec.		1	27,1		4,4		2,2	5	
	Ohaba	fos.	1					2	5,7	
	Tibocoiaia	fos.	1					1,7	4,7	
	Rîpa	fos.	3	27,2- 28,7		4,8-5		2-2,2	5,2	

Specia	Proveniența	Obs.	Nr. exempl.	A	B	C	D	E	F	G
<i>Gallus gallus</i>	Baciu	neol.	1			16,4				
	Alba Iulia	ep. rom.	1			12,1		•	13,7	
	Vadu Criș	neol.	5	71- 87,4		12,9- 17		4,6-7	10- 18,5	
	Valea lui Mihai	s.fos.	1	63,8		11		5,6	7	
	Peștiș	s.fos.	1					-	12	
	Șuncuiș	s.fos.	2	71,3		12,5		5,4- 5,5	12,6	
	Bălnaca	s.fos.	2	79,8		14,7		7,2- 7,7	13,7	
	Ohaba	s.fos.	1	80		13,8		7,4	13,7	
	Cernavodă	sec. IV-X	13	64,2- 85		10,9- 14,2		5-7,3	11- 13,5	
	Chei Turzii	s.fos.	1	60		11,9		5,8	11	

BIBLIOGRAFIE

BRODKORB, P. 1960 — *Catalogue of fossil Birds; Anseriformes through galliformes*, 2, *Bulletin of the Florida State Mus. Biol. Sci.* 8/3, p. 196—335.

JANOSSY, D. 1976 — *Plio-Pleistocene Bird Remains from the Carpathian Basin I. Galliformes 1, Tetraonidae; II. Galliformes 2, Phasianidae, Aquila*, Budapest, p. 82—83, 13—36, 29—42.

JURCSAK, T., KESSLER, E. 1973 — *Cercetări paleornitologice în România, Nymphaea*, 1; Oradea, p. 263—300.

JURCSAK, T., KESSLER, E. 1986 — *Evoluția avifaunei pe teritoriul României (I), Crisia*, XVI, p. 577—615.

JURCSAK, T., KESSLER, E. 1987 — II, *Crisia*, XVII, p. 583—609.

JURCSAK, T., KESSLER, E. 1988 — III, *Crisia*, XVIII, p. 647—688.

JUNGBERT, B. 1978—1986 *Repertoriul localităților cu descoperiri paleolitice din Transilvania (I—IV)*, *ActaMN*, XV—XXIII.

KESSLER, E. 1976 — *Prezența genului Gallus în avifauna fosilă a României, Nymphaea*, 4, Oradea, p. 133—138.

1981 — *Noi date privind avifauna pleistocenă a Văii Ierului, Nymphaea*, 8—9, Oradea, p. 259—264.

EBERSDOBLER, K. 1968 — *Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen des postkranialen Skeletts in Mitteleuropa vorkommender mittelgroßer Hühnervögel*, Dis München.

KRAFT, E. 1972 — *Vergleichend morphologische Untersuchungen an Einzelknochen nord- und mitteleuropäischer kleinerer Hühnervögel*, Diss. München.

WEST, B. BEN-XIONG ZHOU — 1988 — *Did Chickens go North, New Evidence for Domestication*, *Journal of Archaeological Science*, 15, p. 515—533.

THE PRESENCE OF GALLINACEAOUS SPECIES (ORD.
GALLIFORMES, CL. *AVES*) IN THE ARCHAEOLOGICAL
SITES OF ROMANIA

(Abstract)

The paper treated the presence of *Galliformidae* species in the archaeological sites of Romania. It presents the accuring species, motivating their relatively frequent apparance.

It is comprise the dimensions of the determinated and the comparative material in nine tables, with nine bone types, and on list of localities with the age of archaeological sites.

The paper ends with a list of conclusions and the presentation of the reference material used.

CERAMICA PICTATĂ DE LA CIUCSÎNGIORZU (JUD. HARGHITA)

Așezarea neolitică de la Ciucsângiorzu este cunoscută specialiștilor în urma perieghazelor lui Z. Székely (SZÉKELY 1956: MONAH — CUCOȘ 1985, 75). Localitatea este cunoscută încă mai de mult, prin descoperiri de obiecte de metal (Lappenbeile, formă neprecizată ROSKA 1942, p. 60: VULPE 1975, p. 80).

Așezarea este situată pe malul drept al unei terase, aflate între pâraurile Martonos și Fisag. Din informațiile primite de la dl. Pál János, aici au fost executate mai multe sondaje. În Muzeul din Miercurea Ciuc există o mare cantitate de materiale, adunate prin grija aceluiași neobosit J. Pál. Unele materiale sunt cu observații stratigrafice, altele nu. Toate materialele au fost inventariate, dar lipsesc însă observațiile privitoare la condițiile de descoperire, posibil să fie unele documente de săpătură, dar nu am avut posibilitatea să le vedem.

Din ceea ce se știe, se pare, că au fost efectuate 2—3 sondaje de salvare. Studiind resturile de chirpici, păstrate în colecția muzeului, rezultă că au fost unele locuințe masive cu lemn și chirpici. Cu prilejul vizitei noastre nu am putut studia decât ceramica. În special, ceramica pictată. Într-un studiu ulterior ar urma să analizăm și uneltele și, eventual, documentele de săpătură, dacă ne vor fi accesibile.

Cea mai mare parte a materialului selectiv a fost studiat. Analize statistice nu au fost efectuate deoarece nu se știu principiile după care materialele au fost selectate (pe șantier sau în muzeu).

O săpătură de verificare ar fi necesară înainte de valorificarea întregului material. Dată fiind însă bogăția materialului selectiv, în special, cel pictat, ne-am concentrat atenția într-o primă etapă asupra ceramicii pictate, urmînd ca celelalte materiale (ceramica uzuală, uneltele din piatră și os, obiectele) să fie studiate cu alt prilej.

Deoarece materialele, în marea lor majoritate, sunt în acest moment fără observații stratigrafice, concluziile pe care le prezentăm au mai mult caracterul unor ipoteze de lucru. Intervențiile noastre urmărind, în acest prim studiu, mai mult punerea unor probleme decât lămurirea lor. Mai precizăm că aceste cunoștințe ale noastre despre problemele respective au un caracter livresc, cunoașterea materialului fiind teoretică.

Ceramica pe care o ilustrăm este, în general, din categoria fină. Mai există o categorie uzuală asupra căreia insistăm mai puțin deoarece ea este caracteristică întregii culturi Ariușd — Cucuteni — Tripolje. Evoluția ei necesitînd precizarea unor date statistice pe complexe sau nivele. Descrierea ceramicii o facem pe categorii de factură și apoi nuanțele ceramicii pictate.

I. CERAMICA BRUNĂ (fig. 1—3, 8).

Ia. Ceramica fină, pictată bicrom. Această categorie, prin calitatea excepțională a ceramicii, este caracterizată de amestecul cu nisip foarte fin, bine purificat și frământat, cu ardere și netezire sau lustruire foarte bună, avînd un luciu metalic. Toate ne arată că este vorba de o civilizație cu trăsături foarte bine precizate.

Pictura este realizată cu motive albe, alb-crem, cu pensula au fost trase linii fine, avînd grosimea între 2—4 mm. Contrastul dintre pictura albă și fondul brun, lustruit al vasului, dă o impresie de eleganță, dovedind stăpînirea meșteșugului ceramicii foarte bine.

Formele de vase pe care le prezentăm — folosesc clasificarea făcută de către F. László de la Ariușd (LÁSZLÓ 1924, 1 și urm.). Din tipurile sale, la această categorie, apar următoarele tipuri prezentate în planșele noastre la figurile:

- B3 în fig. 1/2, 11;
- B4 în fig. 1/3;
- B4 în fig. 1/4, 3/8;
- B6 în fig. 1/8;
- D3 în fig. 1/1;

Aceste tipuri apar la Ariușd, mai ales, în nivelul VII (tipul B3) și celelalte în nivelele VI—III (LÁSZLÓ 1924, p. 8—10; vezi aici și analogiile formelor, iar în pl. XIV statisticile pe forme). Atragem atenția că în nivelele mai târzii pictura este tricromă, fiind o categorie mai târzie. La Ariușd pictura cu alb pe fondul brun lustruit apare, mai ales, în nivelele VII—VI, după observațiile noastre pe materialele din depozit. Reținem că în acele nivele apare și specia de ceramică brună, foarte bine lustruită, mai apoi, apărând sporadic și de alte nuanțe sau facturi.

Am folosit termenul de pictură bicromă pentru faptul că: pe de o parte, culoarea brună este socotită culoare de fond, deși ea este realizată nu prin pictură ci din tehnologia arderii și alegerii lutului; pe de altă parte, în literatură se folosește acest termen pentru această categorie (VULPE 1957, 120 și urm.).

Acest gen de pictură, cu linii subțiri pe fondul brun, este cel mai bogat reprezentat în materialele de la Izvoare din nivel III.

Astfel, pentru motivele noastre din fig. 1/1, 11; 3/8, 5/1—2 sunt analogii în ceea ce R. Vulpe (VULPE 1957, 120 și urm. 88/3, 89/1, 92a; 94/2, 99/4, 117/1—2, 118/1, 120/1, 123/4—5) și Al. Nițu (NIȚU 1984, p. 14—15, 98, fig. 1/1) numeau "Protocucuteni". Pentru aceleași materiale dar, mai ales, același orizont cronologic VI. Dumitrescu (1963, p. 51 și urm., 58—60, 62—64, 66, 69—70; 1979, 16—18) și alți colegi (MARINESCU-BÎLCU 1975, p. 495; 1976, 352; 1977, 127; 1981, 27, 29, 32; DRAGOMIR 1983, p. 91) folosesc termenul Cucuteni Al. În Transilvania această categorie apare la baza straturilor de la Ariușd la Leț (LÁSZLÓ 1924 vezi acolo și analogii mai vechi) și în săpăturile noi la Turia (inf. amabile Z. Székely).

Ib. Ceramica brună este amestecată cu nisip fin, foarte bine lustruită, cu luciu metalic, fiind ornamentată cu caneluri orizontale sau "turban".

Asemenea caneluri (fig. 3/3) au analogii tot în stațiunea de la Izvoare, în nivel III (VULPE 1957, pl. 109/4, 112/2, 117/5—6, 121/3, 122/2, 125/1, 127/5, 128/4, 6), dar și în formele de vase de tip B5 și B7, forme caracteristice pentru nivelele VI—IV de la Ariușd. Unele tipuri, cum este C18, sunt apariții mai târzii, în nivelele IV—II (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV).

În cazul acestei specii, mai remarcăm niște adâncituri peste caneluri (fig. 2/2), care mai sunt, uneori, și pictate, având analogii la Izvoare III (VULPE 1957, p. 127, și urm; pl. 92/1; 93/1, 94, 103, 117). Pe acestea, VI. Dumitrescu le remarcă ca elemente caracteristice, care însoțesc orizonturile cu ceramică bicromă, deci un Cucuteni Al, cel mai mult A2 (DUMITRESCU 1963, p. 63).

Ic. Ceramica brună, canelată, incizată și pictată cu alb. Este o categorie lustrată din nisip fin, cu suprafața foarte bine lustruită (fig. 3/3). Pictura umple spațiile dintre incizii. Forma pe care apar este o variantă a tipului B7 al lui Fr. László tip ce apare frecvent în nivelele VI—III (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV).

Această specie apare în cadrul și în asociere cu pictura bicromă și cu decorul canelat (Ia și Ib de mai sus). Aceste elemente sunt socotite a fi elementele directe pentru Cucuteni A1 — A2 (MARINESCU — BÎLCU 1977, 137; 1984, 30), ea apare și la Izvoare, în nivel III (VULPE 1957, 94/1—2, 95/1—2; 96/1—2).

Id. Ceramica brună, amestecată cu nisip fin sau mai dur, bine netezită, evoluând spre specia intermediară (semifină) (fig. 3/6, 8/5). Formele aparțin tipului

B2, având, uneori, incizii fine verticale (fig. 2/1). Acest tip de vas este caracteristic pentru nivelele VI—IV, de la Ariușd (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV).

Ie. Ceramica brună, uzuală, având în amestec nisip și cioburi pisate (fig. 2/3, 5; 8/2), corespunzând mai ales unor variante ale tipului A: A2, A10, A11. Aceste tipuri sunt caracteristice unor nivele mai târzii, apărând la Ariușd în nivelele IV—II (LÁSZLÓ 1924, p. 5—7, pl. XIV). Faptul că aceste categorii sunt amestecate cu nisip, cioburi pisate și măr și apar pe forme mai târzii, sunt indicii ale existenței unui orizont mai evoluat, aflat în decădere, probabil, posterior orizontului cu locuințe. Doar o săpătură modernă, care să urmărească evoluția facurilor pe adâncimi, cu date statistice, ar putea elucida problema.

II. CERAMICA ROȘIE (fig. 4—5, 7).

Ila. Ceramica fină, roșie, în amestec cu nisip fin, lustruită, având câteva variante determinate de: Ia1), pictura cu alb pe roșu (fig. 5/1—2); Ia2), prin decor din caneluri și pastile apăsate sau incizii; Ia3), cu incizii subțiri, rectilinii. Acestea apar pe tipul de vas B7, tip ce apare, mai ales, în nivelele VI—IV la Ariușd (LÁSZLÓ 1924, p. 5—7, pl. XIV), având o motivistică ce se întâlnește, mai ales, în descoperirile Cucuteni A1—A2 (vezi notele de mai sus).

Ilb. Ceramica roșie, fină, bine lustruită, decorată cu pictură policromă (fig. 5/4), caracteristică pentru Cucuteni A2 (DUMITRESCU & 1983, 114; DUMITRESCU 1979, 18—20; 1963, 69). Asemenea motive și forme, mergând uneori până la identitate, sunt cunoscute în așezarea de la Topile, într-un orizont Cucuteni A2—A3 (MARINESCU — BÎLCU 1977, 139, 8/9, 13). Tipul de vas, pe care apare asemenea pictură, este o variantă a tipului B5 de la Ariușd, unde apare mai frecvent în nivelele VI—IV, în vreme ce unele de pe tip B3 apar în nivel VII (LÁSZLÓ 1924, p. 8—10, pl. XIV).

Ilc. Ceramica roșie, fină, bine lustruită, decorată cu dungi subțiri negre, pe fondul roșu (fig. 5/4), intrând și aceasta în termenul zis al ceramicii bicrome. Decorul apare pe tipul B3 de la Ariușd fiind o apariție caracteristică pentru nivelul VII, dăinuind însă și în nivelele VI—IV (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV).

Ild. Ceramica roșie, fină, lustruită, având motive pictate cu alb, mărginite de linii mai subțiri, brune (fig. 4/1—2, 4). Această pictură apare pe o formă tip B3 (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV; la Ariușd, nivel VII) și B13 la László (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV), apărând la Ariușd în nivel IV. Asemenea motive apar la Topile în orizont Cucuteni A3 (MARINESCU 1977, 136, 139, 8/1—2). Mai reținem atenția cu existența unor bune analogii în Petrești A (PAUL 1981, 54/14, 17—19).

Ile. Ceramica roșie, pastă fină, lustruită, amestec bun, ușor diferit de celelalte. Decorul constă din 4—5 dungi negre și roșii pe fond alb (fig. 4/3). Forma este străină de cele din cultura Cucuteni dar care este frecventă în cultură Petrești. Credem, deci, că este vorba de un import Petrești AB (PAUL 1981, 216, 15/3, 54/6).

III. CERAMICA GĂLBUIE (fig. 6).

Majoritatea fragmentelor aparțin categoriei uzuale (fig. 6/2, 4—5, 7, 9—10). Unele din tipurile de vase: apar în nivelul VI—IV la Ariușd; C1 (fig. 6/6) doar în nivel VI și IV; iar tipul A9 (fig. 6/4), A10 (fig. 6/9) și C11 (fig. 6/2) sunt mai frecvente în nivelele IV—II (LÁSZLÓ 1924, p. 14—15, 25, pl. XIV). Din aceeași categorie este și un picior vas din pastă poroasă (fig. 6/9 aparținând tipului E4 al lui László, tip caracteristic nivelelor VII și IV).

Dintre unele forme deosebite este de amintit un fragment de cupă cu picior (fig. 3/9), din pastă uzuală, ce are analogii în orizont Cucuteni A3, la Topile (MARINESCU 1977, 137, FIG. 6/2). Exemplarul de la Topile are găuri pe picior. Forma lui, găurile și toartele mici, au foarte bune analogii într-o descoperire Tiszapolgár timpurie de la Valea Timișului (GUMĂ. M. — GUMĂ, N. 1977, p. 51, pl. VII).

O altă formă deosebită este o strachină cu umărul carenat și buza ușor răsfântă (fig. 3/7; inv. 1771), lucrată dintr-o pastă fină, roșcată, lustruită puternic, arsă cu flecuri negre.

Piesa are o formă ieșită din canoanele mediului cucutenian. Forma sa și tehnica amintește de cele ale culturii Petrești, dar, în același timp, este una dintre tipicele forme sudice ale "bronzului timpuriu" sudic, apărând în Banat, în descoperirile Vinca C1 târziu sau în ceea ce Drașovean le socotește caracteristice pentru geneza culturii Petrești (DRAȘOVEAN 1991; LAZAROVICI 1991; KAL-MĂR 1991).

*

După cum se vede, din analizele de mai sus, având în vedere mai mulți parametri, materialele nu sunt unitare, ele aparțin mai multor faze de evoluție. Majoritatea materialului aparține unor faze timpurii a culturii Cucuteni A1 și A2. Dacă ar fi să le socotim ca aparținând nivelului de dezvoltare maximă a stațiunii, atunci datarea acesteia, până în momentul distrugerii locuințelor, ar aparține unei etape Cucuteni A2 (conform caracteristicilor precizate de DUMITRESCU 1963, 73).

Având în vedere și posibilitatea existenței unor complexe mai timpurii — cum este cazul de la Târpești (MARINESCU 1977, 137, fig. 6/2) — nu este exclus, dacă ținem seama de factura foarte bună a majorității ceramicii, a elementelor vechi zise "Protocucuteni" (bicromia, canelurile, pastilele apăsate, incizii combinate cu pictură albă), ca locuirea să înceapă cu un Cucuteni A1. Orizontul timpuriu este susținut și de prezența unor importuri Petrești A și AB. Având posibilitatea să studiem și să prelucrăm statistic descoperirile stațiunii de la Trusești, constatăm că în cea mai mare parte descoperirile noastre sunt anterioare, poate, parțial contemporane cu acestea. Un studiu analitic încă nu este posibil, acesta ar oferi însă mai multe posibilități de sincronizare.

În privința încadrării cronologice am precizat, la momentul potrivit, sincronismele și analogiile unor categorii de materiale. Atenția ne-a fost reținută de ceramica bicromă și cea canelată. Prezența ei indică un orizont timpuriu, posibil Cucuteni A1. Noile descoperiri de la Poduri au pus problema revizuirii unor ipoteze mai vechi. Din acest punct de vedere, avem încă unele rezerve privind geneza și caracteristicile etapei Cucuteni A1. În mod cert însă o serie de materiale de aici sunt contemporane cu cele mai timpurii descoperiri Cucuteni A.

Sincronismele cu stațiunea de la Ariușd indică cele mai multe analogii ca fiind pe durata nivelelor VII—IV. O deosebire între descoperirile de la Ciucsân-giorzu față de Ariușd este numărul mai redus de motive pictate cu alb pe brun la Ariușd. O posibilitate de a rezolva problema este studiul materialelor Precucuteni evaluate din zona depresiunilor intramontane est transilvane.

GHEORGHE LAZAROVICI — ZOIA MAXIM —
VIORICA CRIȘAN — JÁNOS PÁL

LISTA PRESCURTĂRILOR FOLOSITE

- DRAGOMIR, I.T. 1983 *Eneoliticul din sud-estul României*, București.
DRAȘOVEAN, F. 1991 *Cultura Vinca în România*, Timișoara. p. 59.
DUMITRESCU, VL. 1963 SCIV, XIV, 1, p. 51—78.
DUMITRESCU, VL. 1979 *Arta culturii Cucuteni*, București.
DUMITRESCU, VL. & 1983 *Esquisse d'une préhistoire de la Roumanie*.

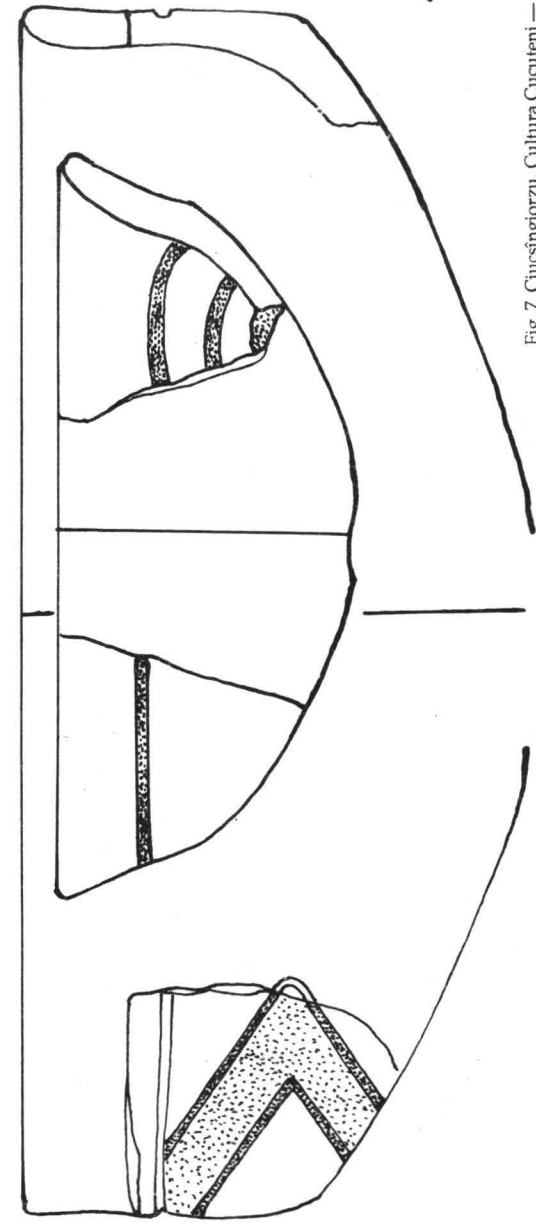
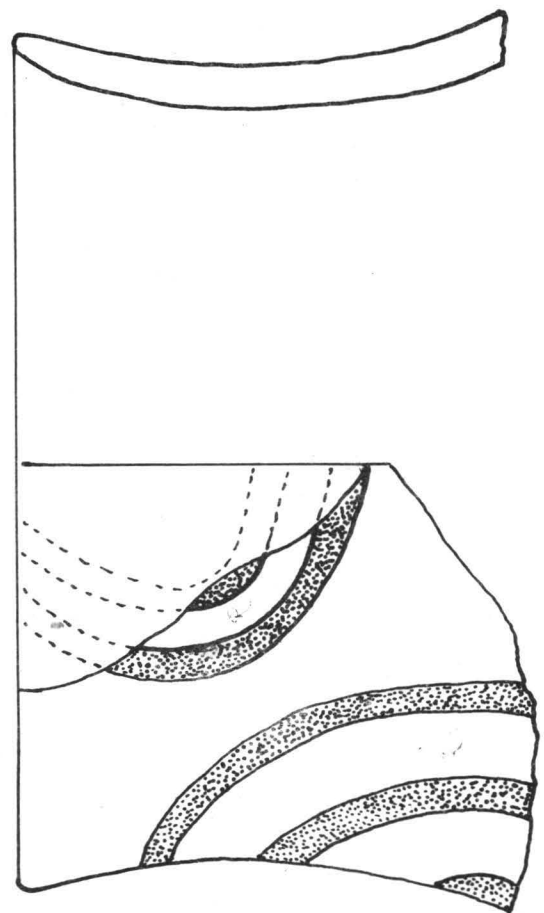
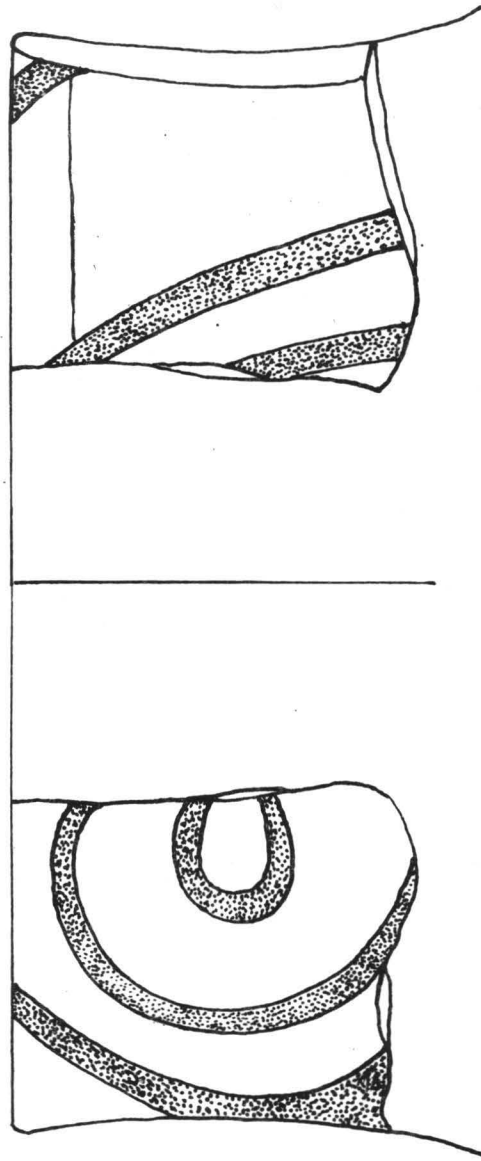
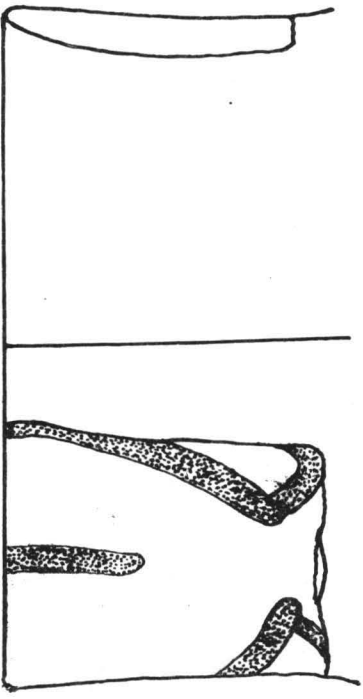
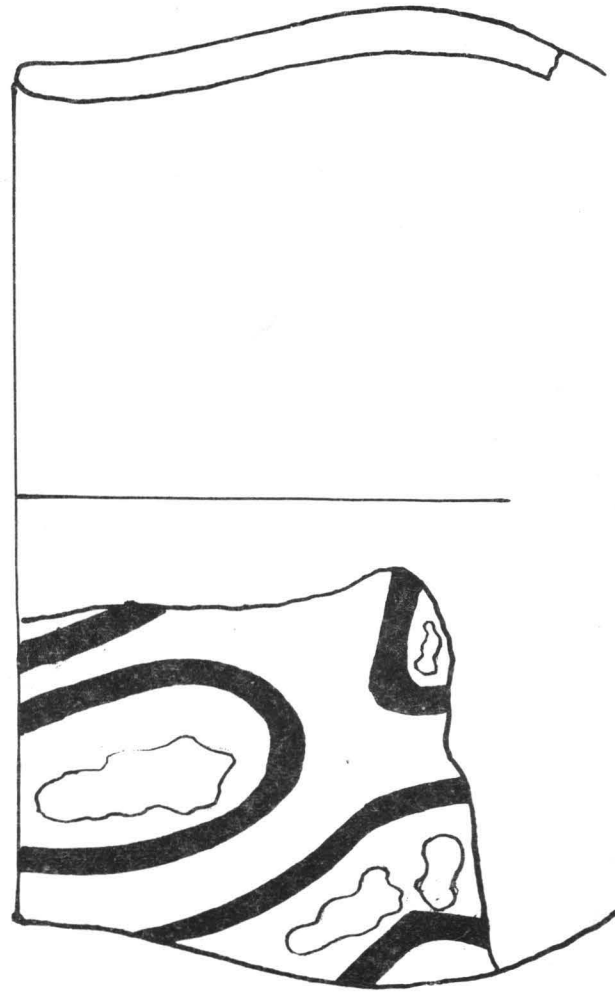

Fig. 7. Ciucșingiorzu. Cultura Cucuteni — Ariușd.

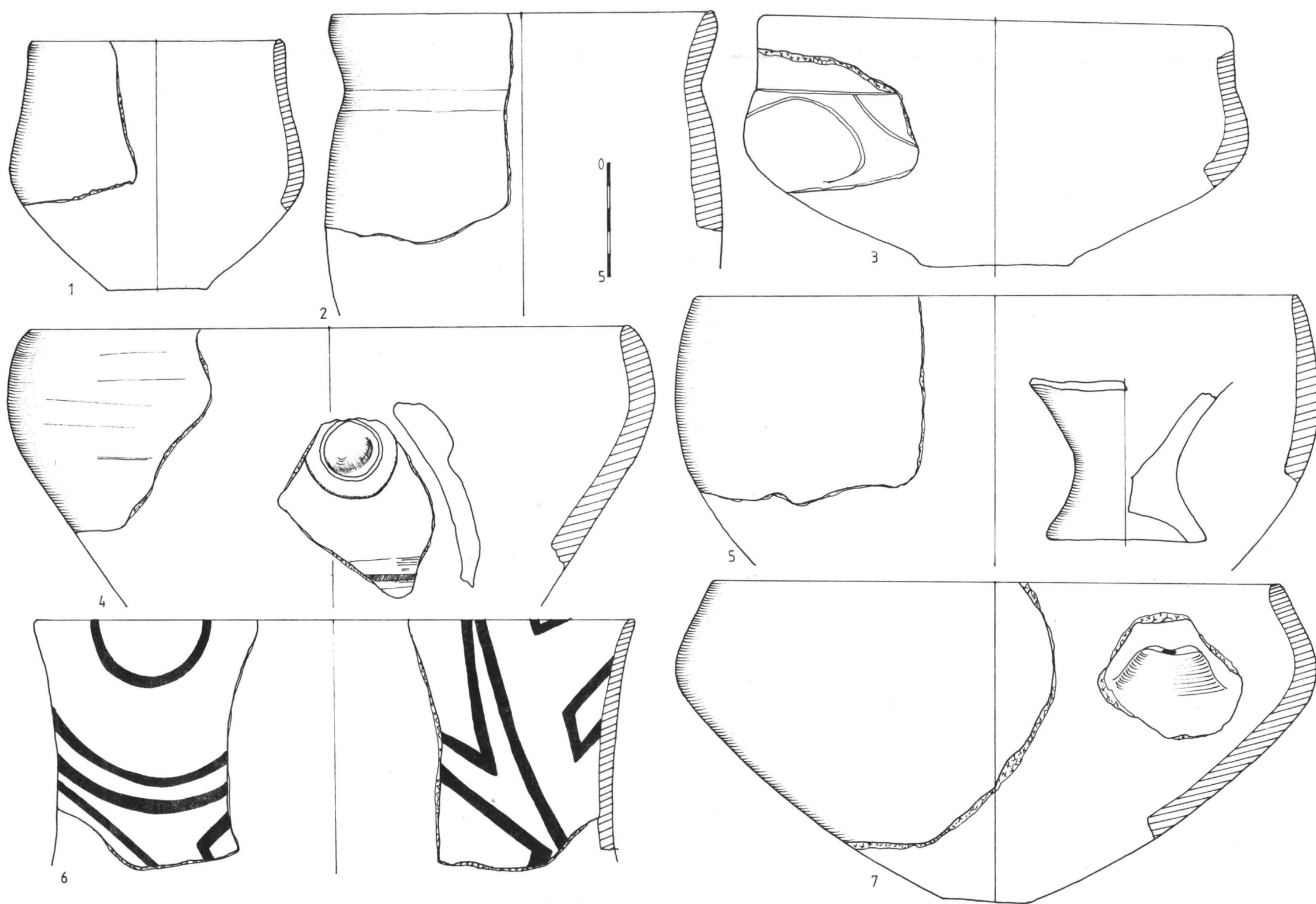

Fig. 6. Ciucsîngiorzu. Cultura Cucuteni — Ariuşd.

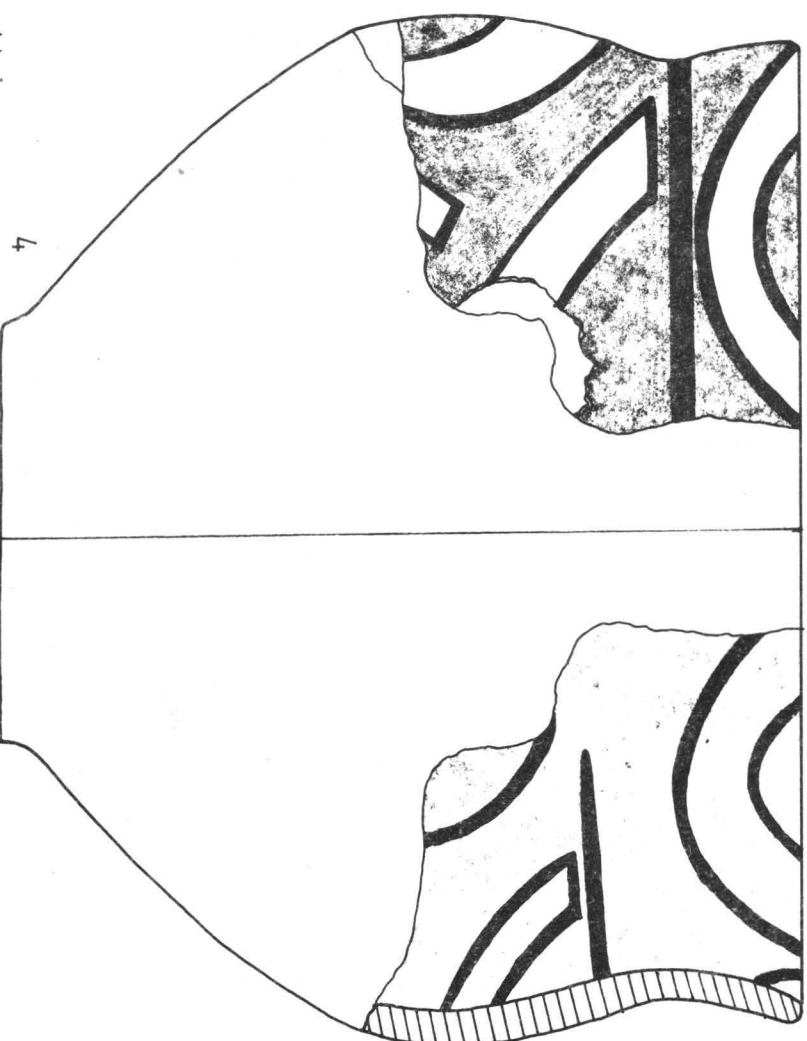
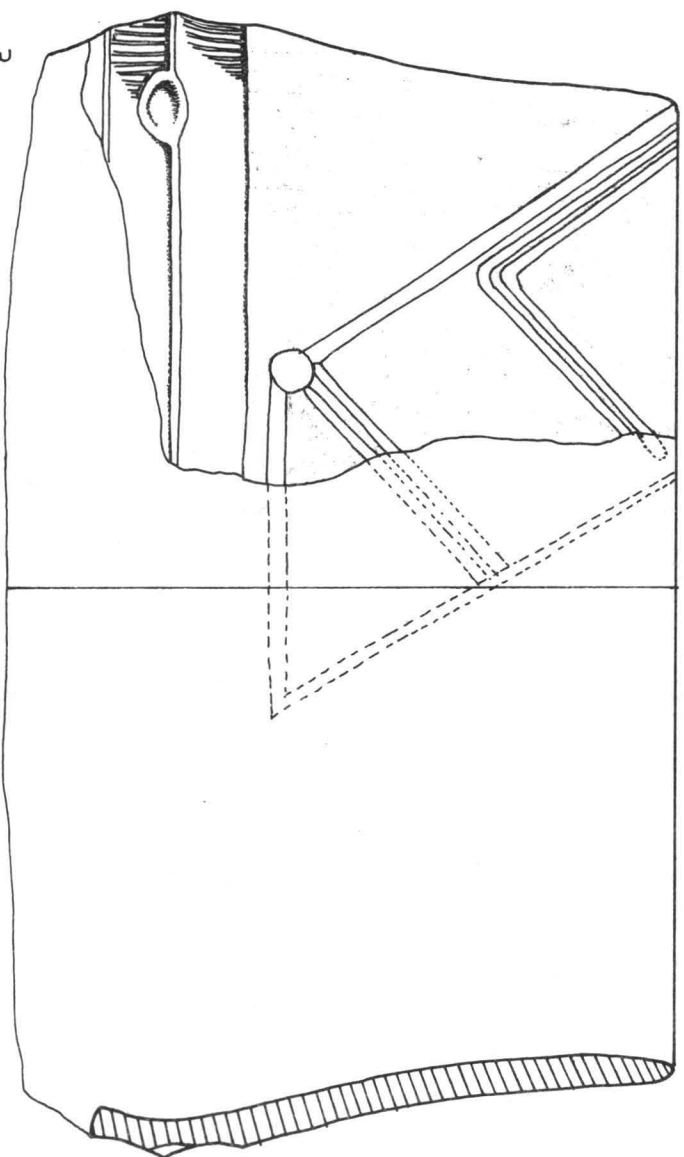
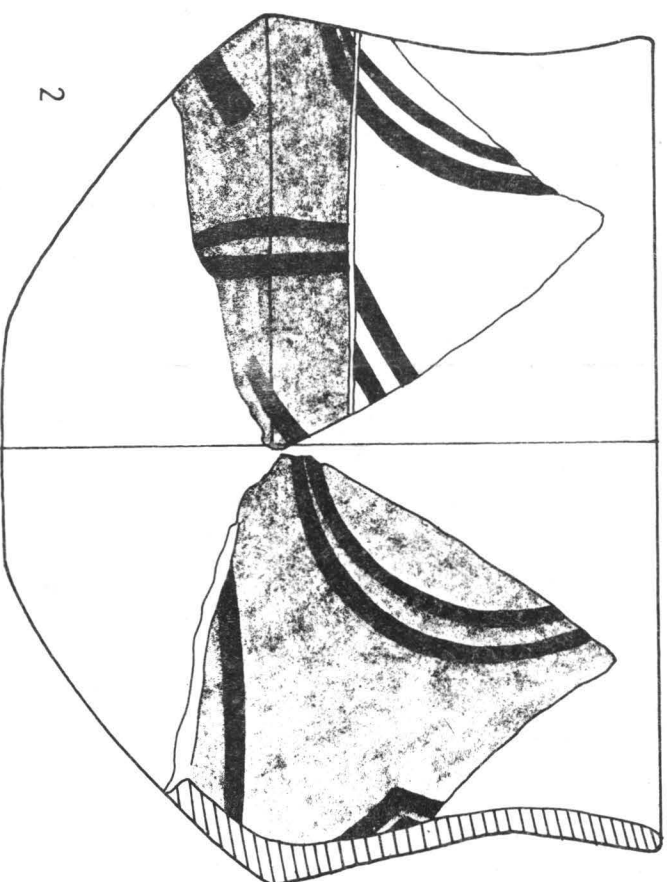
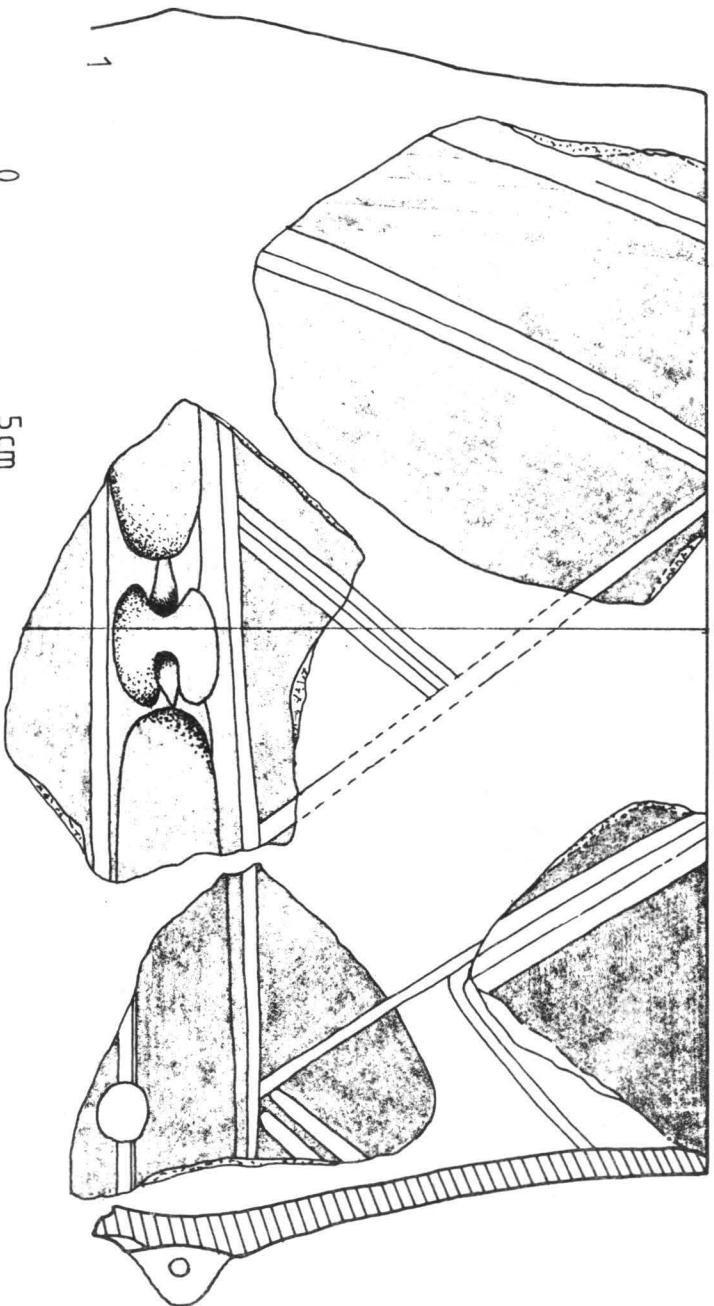

Fig. 3. Cătesingorzu. Cultura Cucuteni — Arșiș.

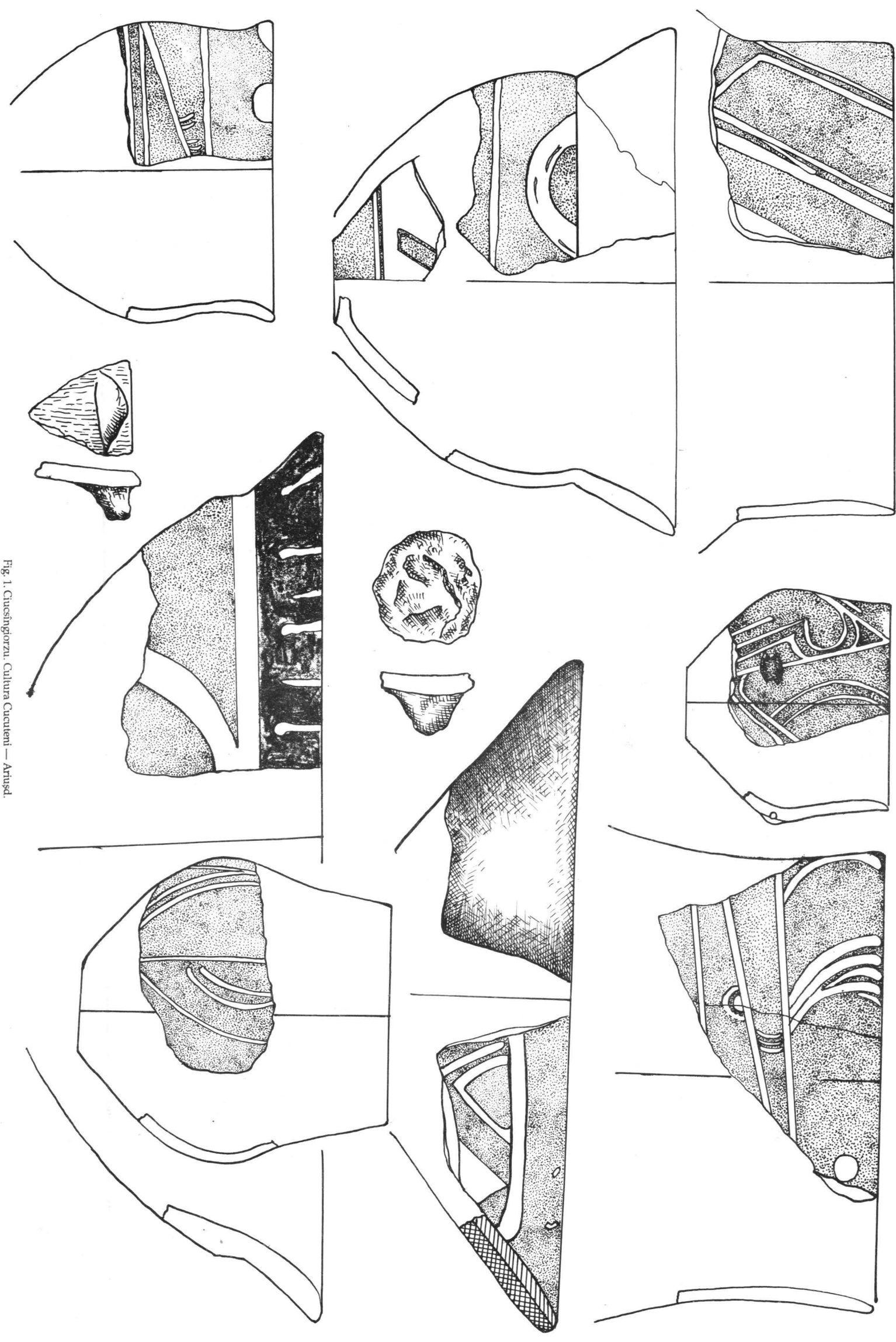

Fig. 1. Ciucșingorzu. Cultura Cucuteni — Artusd.

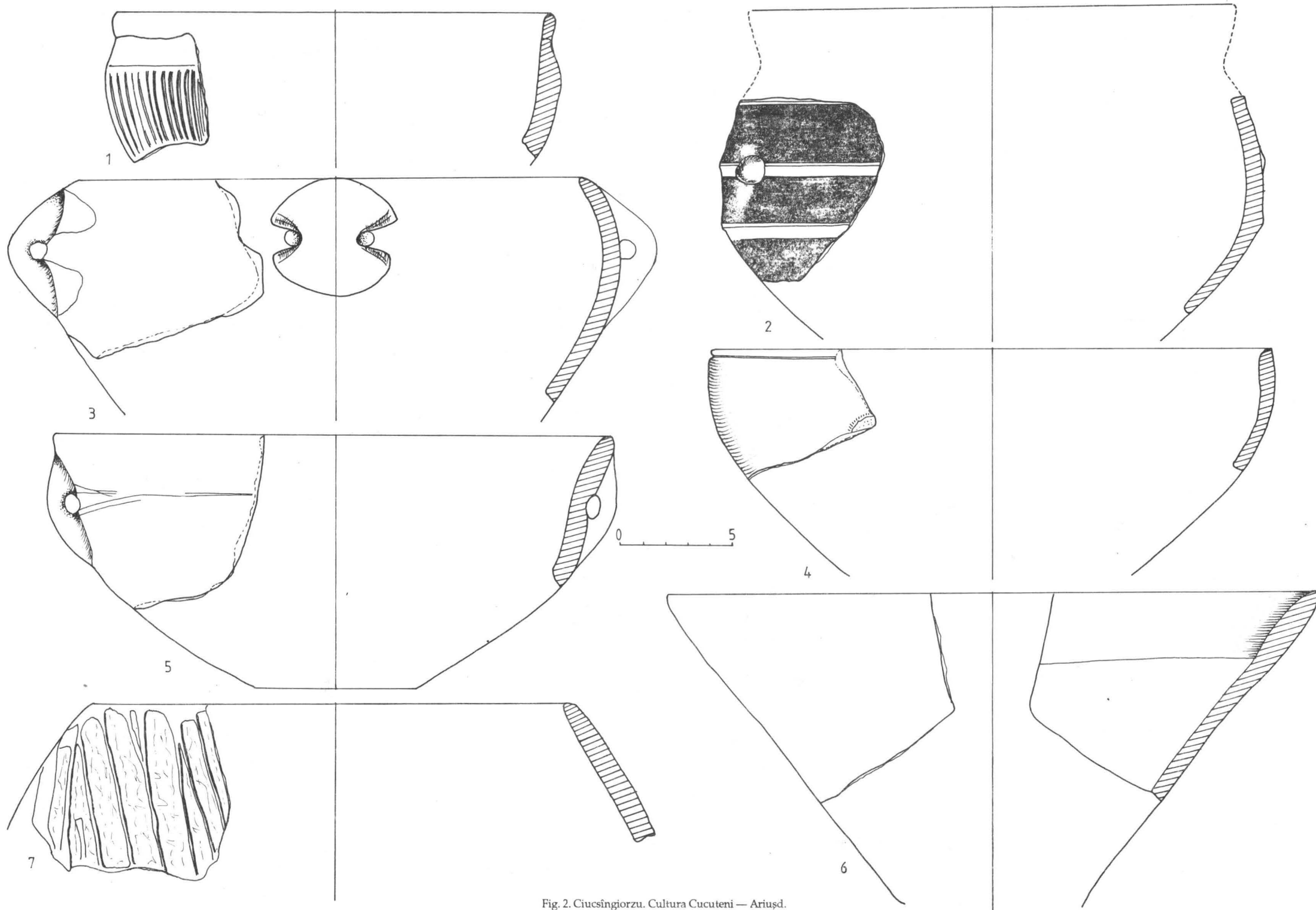

Fig. 2. Ciucsîngorzu. Cultura Cucuteni — Ariuşd.

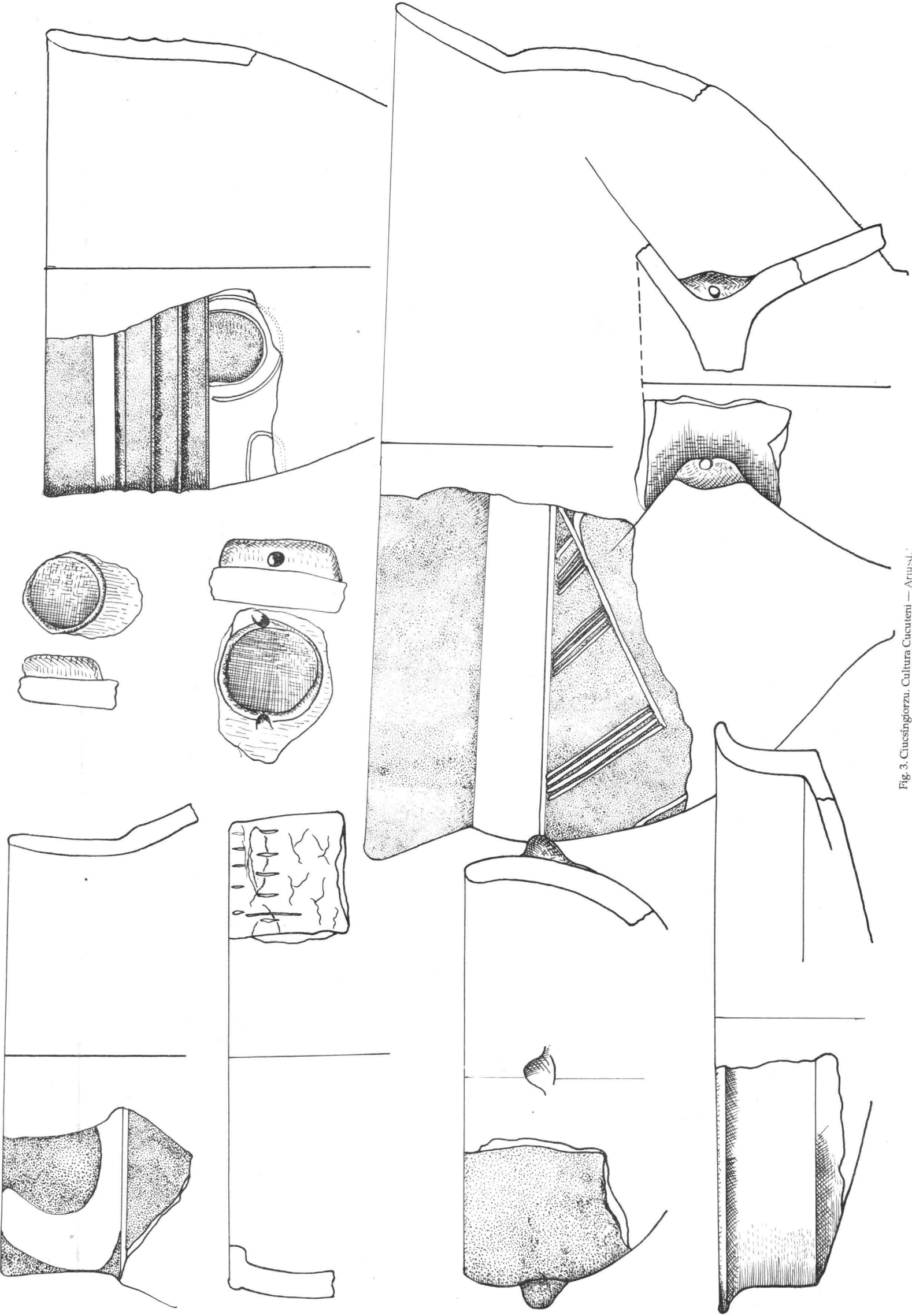
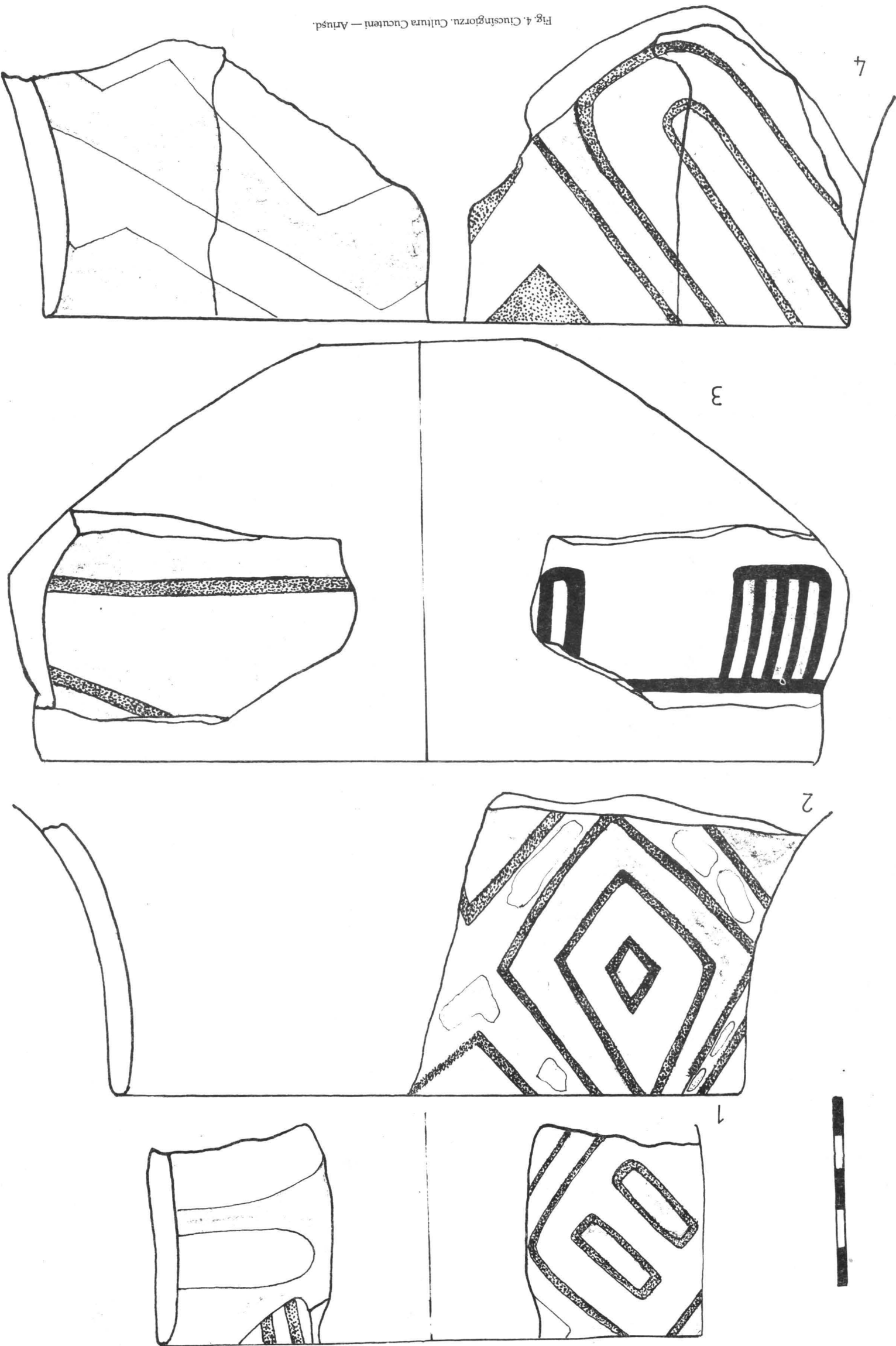

Fig. 3. Ciucsingorzu. Cultura Cucuteni — Ariusd.

Fig. 4. Ciucsingiorzu. Cultura Cucuteni — Artusd.

- GUMĂ, M. — GUMĂ, N. 1977 *Banatica*, IV.
KALMÁR, Z. 1991 *Cultura Vinca în România*, Timișoara, p. 137.
LÁSZLÓ, F. 1924 *Dacia*, I, p. 1 și urm.
LAZAROVICI, G. 1991 *Cultura Vinca în România*, Timișoara, 67 și urm.
MARINESCU — BÎLCU, S. 1975 *SCIVA*, 26, 4, p. 495.
MARINESCU — BÎLCU, S. 1976 *SCIVA*, 27, 3, p. 352.
MARINESCU — BÎLCU, S. 1977 *Cercetări Istorice*, VII, p. 127.
MARINESCU — BÎLCU, S. 1981 *StComSibiu*, 21, p. 27, 29, 32.
MONAH, D. — CUCOȘ, S. 1985 *Așezările culturii Cucuteni din România*.
NIȚU, A. *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni — Tripolie, Iași*.
PAUL, I. 1981 *PZ*, 56, 2, p. 216.
ROSKA, M. 1942, *Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum*, I. Praehistorica: Erdély Régészeti Repertoriuma (=ErdRep), I. Óskor, Cluj.
SZÉKELY, Z. 1956 *Materiale*, V, p. 243.
VULPE, R. 1957 *Izvoare*, București.

LA CÉRAMIQUE PEINTE DE CIUCSÎNGIORZU (DÉP. D'HARGHITA) (Résumé)

L'établissement est connu grâce aux explorations de surface entreprises par Z. Székely, les sondages de Pál János ayant un caractère de sauvetage. Les observations stratigraphiques et les documents des fouilles font défaut. Par conséquent, cet ouvrage insiste sur les matériaux découvertes.

I. *La céramique brunâtre*, catégories suivantes:

I a. Céramique fine, peinture bichrome d'exceptionnelle qualité: pâte mélangée au sable très fin, bien purifiée et malaxée; cuisson et polissage excellentes, éclat métallique. La peinture se compose de raies très fines blanches au blanches-crème. Quant aux formes, nous utilisons la classification de F. László pour Ariușd (LÁSZLÓ 1924, 1 sq.): B 3 (fig. 1/2, 11), B 4 (fig. 1/3), B 4 (fig. 1/4, 3/8), B 6 (fig. 1/8), D 3 (fig. 1/1). Ces formes sont connues à Ariușd, dans les niveaux VII (type B 3) et VI—III (les autres) — voir LÁSZLÓ 1924, p. 8—10. La peinture en raies minces sur un fond brun est mieux représentée dans les découvertes d'Izvoarele, niveau II 1.

I b. Céramique brune; pâte mélangée de sable fin; polissage parfait, éclat métallique; ornée en canellures horizontales ou "turban". Les meilleures analogies sont toujours à Izvoarele — niveaux II 1, mais aussi à Ariușd niveaux IV—II. V1. Dumitrescu les avait remarqué et pris pour des éléments caractéristiques pour les horizons à poterie bichrome, c'est à dire un Cucuteni A 1 ou au plus un A 2 (DUMITRESCU 1963, 63).

I c. Céramique brune canellée, incisée et peinte en blanc. C'est une catégorie fabriquée d'une pâte à sable fin, ayant les surfaces très bien polies (fig. 3/3). La peinture remplit les espaces entre les incisions. La forme attestée est une variante du type B 7, type assez fréquent dans les niveaux VI—III (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV). Ces éléments sont considérés comme directs pour Cucuteni A 1 — A 2 (MARINESCU — BÎLCU 1977, 137; 1984, 30); on les rencontre à Izvoare aussi, dans le niveau II 1 (VULPE 1957, 94/1—2, 95/1—2, 96/1—2).

I d. Céramique brune; pâte mélangée du sable fin ou plus dur; surface bien polissée. Catégorie en évolution vers l'espèce intermédiaire (semifine) (fig. 3/6, 8/5). Les formes appartiennent au type B 2, ayant parfois des incisions verticales fines (fig. 2/1). C'est un type céramique caractéristique pour les niveaux VI—IV d'Ariușd (LÁSZLÓ 1924, pl. XIV).

I e. Céramique brune commune; pâte avec du sable et des tessons broyés (fig. 2/3, 5; 8/2). Les formes semblent constituer des variantes du type A: A 2, A 10, A 11. Produits typiques pour les niveaux plus tardifs (Ariușd niveaux IV—II).

II. *La céramique rougeâtre*, catégories suivantes:

II a. Céramique rouge fine, pâte mélangée au sable fin, polissée. Plusieurs variantes, définies par: II a 1 peinture blanche sur le fond rouge (fig. 5/1—2); II a 2 décor en canellures et pastilles pressées ou incisées; III a 3 décor en incisions minces et droites. On les retrouve aussi sur le type B 7 (Ariușd, niveaux VI—IV) et dans des découvertes Cucuteni A 1 — A 2.

II b. Céramique rouge fine, bien polissée, a peinture polychrome (fig. 5/4), caractéristique pour le Cucuteni A 2 a Topile — dans un horizon Cucuteni A 2 — A 3 (MARINESCU — BÎLCU 1977, 139, 8/9, 13). Types de vases B 5 (Ariușd niveaux VI—IV) et B 3 (Ariușd, niveau VII).

II c. Céramique rouge fine, bien polissée, décorée aux minces bandes noires sur le fond rouge (fig. 5/4). Le décor paraît sur le type B 3 (Ariușd, niveau VII, survivant dans les niveaux VI—IV aussi).

II d. Céramique rouge fine, polissée; motifs peints en blanc, bordés de minces raies brunes (fig. 4/1—2, 4), présents sur des formes type B 3 (Ariușd, niveau VII) et B 13 (niveau IV); motifs ornementaux connus a Topile, horizon Cucuteni A 3, et même dans le Petrești A (PAUL 1981, 17—19).

II e. Céramique rouge, pâte fine, polissée, mélange de bonne qualité, légèrement différent des précédents. Le décor comporte 4—5 rubans noirs et rouges sur un fond blanc (fig. 4/3). Le format des vases semble étranger pour la civilisation Cucuteni, mais il est fréquent dans la civilisation Petrești; vraisemblablement il s'agit d'une importation Petrești AB.

III. La *céramique jaunâtre* (fig. 6) appartient à la poterie commune. Les types de vases attestés sont déjà connus d'Ariușd: C 1 (fig. 6/6), rencontré seulement dans les niveaux VI et IV; A 9 (fig. 6/4), A 10 (fig. 6/9) et C 11 (fig. 6/2), plus fréquents dans les niveaux IV—II.

Un format a part existe — voir fig. 3/9; la pâte est commune, on trouve des similitudes dans l'horizon Cucuteni A 3 a Topile, où les pièces présentent un support ajouré. Le format, les trous et les anses de petites dimensions ont des analogies avec les découvertes Tiszapolgár précoces de Valea Timișului (GUMA — GUMĂ 1977, 51, pl. VII).

Une autre forme particulière surgit: une écuelle à épaulement en carène et au rebord légèrement rabattu (fig. 8/7), fabriquée d'une pâte fine rougeâtre, bien polissée, cuite à des tâches noirâtres. Le format et la technique rappellent les caractéristiques de la civilisation Petrești, mais il s'agit également d'une forme typique pour le "Bronze précoce" méridional — attesté dans le Banat par des découvertes de l'horizon Vinca C 1 tardif, ou par ce que Drașovean prend de caractéristique pour la genèse de la civilisation Petrești (DRAȘOVEAN 1991; LAZAROVICI 1991; KÁLMÁR 1991).

La plupart des découvertes appartient à des phases précoces de la civilisation Cucuteni A 1 et A 2. Si on les attribue au niveau de développement maximal de l'établissement, la datation du site — jusqu'au moment de la destruction des habitations — semble s'incadrer dans l'étape Cucuteni A 2 (d'après les traits précisés par DUMITRESCU 1963, 73).

En tenant compte aussi de la possibilité de l'existence de complexes encore plus précoces — tels ceux de Tirpești (MARINESCU—BÎLCU 1977, 137 fig. 6/2), ainsi que de l'excellente facture de la plupart de la poterie trouvée et des éléments anciens nommés "Protocucuteni" (bichromie, canellures, pastilles pressées, incisions accompagnées de peinture blanche), nous estimons possible le début de l'établissement dans le Cucuteni A 1. L'horizon de haute date trouve un appui dans les importations Petrești A et AB aussi. Ayant la possibilité d'étudier du point de vue statistique les trouvailles du site de Trușești, nous avons remarqué que la plupart de nos découvertes semblent antérieures à ceux-ci, ou partiellement contemporaines.

Concernant la datation, nous proposons un horizon précoce, probablement un Cucuteni A 1. Les nouvelles trouvailles faites à Poduri ont conduit vers une révision certaines hypothèses anciennes. À propos de ceux-ci, nous avons encore quelques réserves à l'égard de la genèse et des caractéristiques de l'étape Cucuteni A 1. Mais, certainement, toute une série des matériaux étudiés sont contemporains aux découvertes Cucuteni A de plus haute âge.

Les synchronismes avec Ariușd indiquent pour la plupart des analogies les niveaux VII—IV de celui-là. Il y en a pourtant une différence: le nombre réduit des motifs ornementaux peints en blanc sur un fond brun a Ariușd, a l'égard de Ciucsîngiorzu. Seulement l'étude des découvertes Precucuteni tardives dans la zone des dépressions intramontanes pourra éclairer, peut-être, ce problème.

GROPI RITUALE DIN EPOCA BRONZULUI LA TURENI — PODEREI. DATE OSTEOLOGICE

Materialul osteologic descoperit în urma săpăturilor arheologice, efectuate în perioada anilor 1984—1988, în Cheile Turenilor, în punctul "Poderei", provine din două gropi cu caracter ritual: groapa nr. 47 și groapa nr. 57.

În groapa nr. 57 a fost găsit un schelet de bovidu fără cap (fig. 1A). Într-o groapă învecinată, groapa nr. 47, a fost depus capul aceluiași animal. Scheletul, ce aparține culturii Wietenberg, din epoca bronzului, a fost depus în poziție anatomică, așezat pe partea dreaptă cu picioarele din spate spre vale și cu greabă-nul spre deal.

În ceea ce privește starea de conservare a oaselor, se poate afirma că cele din groapa nr. 57 sunt bine păstrate, întregi, în marea lor majoritate (cu excepția coas-telor, scapulei și coxalului). Nu același lucru se poate spune despre craniu, ace-s-ta fiind puternic fragmentat. Atât craniul, cât și scheletul trunchiului și al membrilor erau incomplete.

Scheletul capului era reprezentat de 2 fragmente ale oaselor temporale drept și stâng, osul sfenoid, fața orbitală a osului zigomatic stâng, un fragment de mandibulă dreaptă cu condilul articular, un fragment de mandibulă dreaptă pe care se observă foramen mentale și alveolele pentru incisivi, un fragment de maxilar drept cu M^2 în alveole, un fragment de mandibulă dreaptă cu $M3$ în alveole, $M1$ mandibular drept izolat și alte 10 fragmente mandibulare mai mici. Alături de acestea, era prezentă prima vertebră a coloanei vertebrale și alte 43 de așchii osoase. Nu s-au găsit urme de coarne.

După cum am afirmat, și scheletul membrilor era incomplet, lipsind întregul picior drept anterior, iar în ce privește membrul stâng anterior lipsea scapula, carpielele și falangele. În plus, metacarpul stâng nu era în poziție anatomică. O explicație ar putea fi faptul că acest os a fost aruncat ulterior în groapă, deoa-rece la banchetul ritual labele membrilor trebuiau tăiate pentru a se extrage pie-lea (ARDOGAST—MENIEL—HERNE YOINEC 1987, 87). În ceea ce privește membrele posterioare, acestea erau aproape complete, cu excepția tarsienelor pi-ciorului drept și a falangelor (din care erau prezente doar cele din tabelul 2).

Referindu-ne la coloana vertebrală, din totalul de 48—52 piese prezente la un schelet întreg, s-au găsit doar 12 vertebre, după cum urmează: atlasul (în gro-apa nr. 47, alături de oasele craniene), 4 vertebre cervicale, o vertebră toracală și 6 vertebre lombare, lipsind prin urmare 2 cervicale, 12 toracale și în totalitate vertebrele coccigiene și osul sacrum. (tabel 3).

Alături de scheletul de bovidu, descris mai sus, în groapă au mai fost găsi-te oase aparținând unor alți indivizi ai speciei *Bos taurus*: epifiza distală a unui humerus, epifiza distală a unui femur, o epifiză proximală și 2 fragmente de epi-fiză distală dintr-un metacarp și 5 fragmente metapodiale distale, precum și fragmente aparținând unor alte specii: 2 fragmente metapodiale (unul proximal, altul distal), provenind de la o oaie și o epifiză proximală, aparținând unui me-tacarp de cerb. Doar unele dintre acestea au putut fi măsurate (tabel 4).

Oasele scheletului, fiind în mare parte întregi, au oferit posibilități de luare a unui număr mare de măsurători (tabel 1,2,3) (SCHMID 1972; DRIESCH 1976).

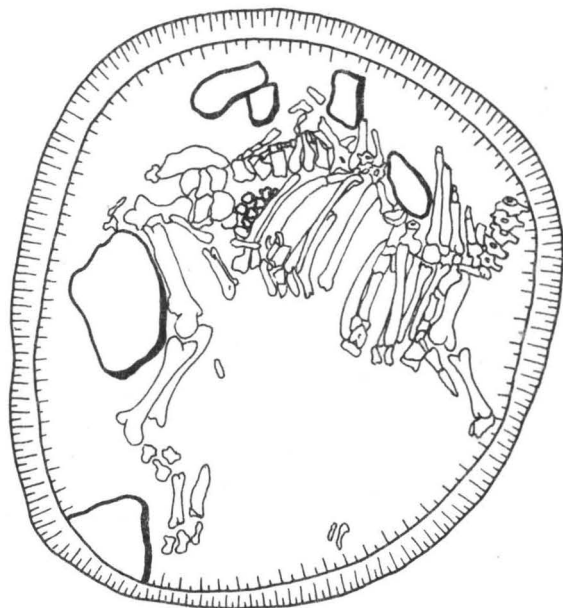

Fig. 1. — A. Groapa rituală de la Tureni (România);

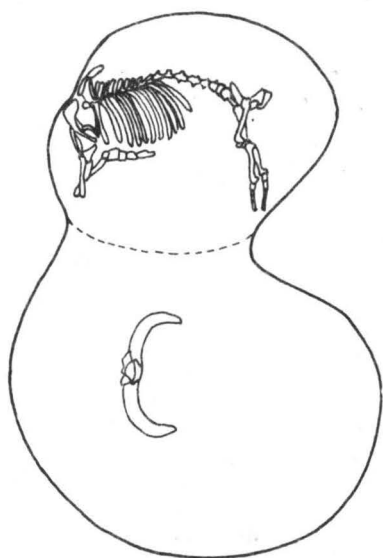

Fig. 1. — B. Groapa rituală de la Szigetcsép (Ungaria). (după Vörös 1988)

Pe baza lungimilor oaselor lungi, după metoda lui Matolcsi (MATOLCSI-TIERZ 1970, 89—137) a fost calculată înălțimea la greabăn, obținându-se prin mediere 1212,22 mm.

După gradul de osificare al cartilajelor de creștere ale oaselor lungi (SILVER 1963, 252—253) și după gradul de uzură al molarilor (BERMEHL 1961) s-a apreciat vârsta animalului la sacrificare ca fiind de aproximativ 4 ani.

S-au făcut comparații cu un alt schelet de bovidu descoperit pe teritoriul Ungariei de la Szigetcsép — Tangazdaság (KOREK-ECSÉDY 1976, 187—191; KOREK 1984, 5—30; VÖRÖS 1988, 19—28). Acest schelet aparține unui animal sacrificat la aproximativ aceeași vârstă, 4 — 4,5 ani. Era depus în groapa 34 — 34A/B pe partea dreaptă (fig. 1 B). Picioarele din spate erau întinse unul lângă celălalt, dar metacarpul drept, în mod asemănător cu cel al vițelului de la Tureni, era deranjat, ieșind în față metatarsienelor membrelor posterioare. La fel și metacarpul stâng, precum și oasele carpiene din ambele părți, erau deranjate, presupunându-se ca la omorâre animalului i-au fost tăiate vârfurile picioarelor. A fost găsită alături și craniul, coarnele fiindu-i prezente.

În urma comparațiilor făcute între diferite dimensiuni ale oaselor celor două schelete (tabel 5) se observă că diferențele cele mai mari privesc lungimile oaselor, acestea fiind mai mari în cazul scheletului de la Szigetcsép decât în cazul scheletului de la Tureni.

Se poate conchide că există o diferență de talie între cele două animale, diferență care reiese dealtfel și din calculul înălțimii la greabăn (1212,22 mm față de 1307,5 mm). Aceasta s-ar putea explica prin faptul că există o diferență de talie între rasele de câmpie, cum este vita din localitatea Szigetcsép, care sunt mai mari față de rasele de munte, cum este vita descoperită în Cheile Turenilor.

DIANA RUSU—LUCIAN TARCEA—ZOLIA MAXIM

Tabel 1
Măsurători ale oaselor lungi (în mm)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
HUMERUS stg.	311	278	114	90,6	38,6	81,3	116	45	84,7				
RADIUS stg.	286		82,3	75,6	44,7		43,5	25,7	48	273,4			
ULNA stg.											61,6	57,4	69,6
METACARP stg.	186,4		64,7	65,6	38,6		40	23,8	34,8				
FEMUR stg.	374,7	344	125,8	100,8	37		65,7	36,5	129				
dr.	377	344,5	127,5	100	38		66	37,5	130				
TIBIA stg.	355		102,4	67,7	41,3		99,3	26,7	50,5	316,8			
dr.	355,3		104,3	67,9	40,5		102,5	27,3	50	319,9			
METATARS stg.	213		50,8	60	30		48,6	25,3	32,6				
dr.	212,7		49,7	59	30,5		49,7	25,8	32,2				

1 — Lg. max.

2 — Lg. max. de la cap

3 — Lt. max. a epif. prox.

4 — Lt. max. a epif. dist.

5 — Lt. min. a diaf.

6 — Lt. max. de la trohlee

7 — Diam. prox.

8 — Diam. diaf.

9 — Diam. dist.

10 — Lg. părții laterale

11 — Lg. de la olecranon

12 — Adâncimea max. de la olecranon

13 — Adâncimea peste Processus
aneonaeus

Tabel 2
Măsurători ale oaselor scurte și late (în mm)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
SCAPULA stg.	92	37,1*	56,7	76	66,7	56													
COXAL dr.							18,6	56											
PATELA stg.									68,5	59,5									
dr.									70,5	58,2									
ASTRAGAL stg.										49	66,9	61,7	37,5	37	44,4	37,5			
CALCANEU stg.									135,8	46						53			
CUBO-SCA- FOID stg.										57,7									
FALANGA 1 stg.											60,6	59					33,8	29,3	26
dr.											59	58					32	30,9	25
FALANGA 2 stg.									37,3								31,5	23,6	24
dr.									39,4								31,2	25,7	25,1

- 1 — Lg. max. dorsală
- 2 — Înălț. de-a lungul spinei
- 3 — Lg. min. de la gâtul scapulei
- 4 — Lg. max. a procesului articular glenoid
- 5 — Lg. cavității glenoide
- 6 — Lț. cavității glenoide
- 7 — Lț. min. de la ilium
- 8 — Diam. cavității acetabulare
- 9 — Lg. max.
- 10 — Lț. max.
- 11 — Lg. max. a jumătății laterale

- 12 — Lg. max. a jumătății mediale
- 13 — Adâncimea max. a jumătății laterale
- 14 — Adâncimea max. a jumătății mediale
- 15 — Lt. max. a capătului distal
- 16 — Înălț. max
- 17 — Lț. max. a epif. prox.
- 18 — Lț. max. a epif. dist.
- 19 — Lț. min. a diaf.
- * — Dimensiunea este aproximativă.

Tabelul 3
Măsurători ale dentiției și vertebrelor (în mm)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
M ₁	31,5	13,5									
M ²	30,7	20									
M ₃	40,8	14									
ATLAS								100			
C ₄			64,9	75,1	81,4	86,8	35,3	40	53	44,9	
C ₅			60,8	82,9	80,1	78,8	34,5	46,9	54,8	46,8	
C ₆			58,4	82,7	90,6	78,5	31,2	44,8	51,4	53,1	
C ₇			57,6	91,6	94,8	72,7	32,1	43,7	46,3	51,9	
T ₁			53,4				35	42,9	65	48,8	175,4
L ₁			57,7				54,2	33,4	64,7	35,2	
L ₂			63,6				49	32	58,8	33,9	
L ₃			62,7				46	38,1	52,4	36,8	117,1
L ₄			60,7				44,5	35,8	47,2	36	123,6
L ₅			61,3				45	36,2	47,8	37	118
L ₆			59,5				45,5	35,9	45,5	34,9	125,2

- 1 — Lg. max.
 2 — Lt. max.
 3 — Lg. corpului vertebral
 4 — Lt. max. peste procesele articulare craniale
 5 — Lt. max. peste procesele articulare caudale
 6 — Lg. max. de la procesele articulare craniale la procesele articulare caudale

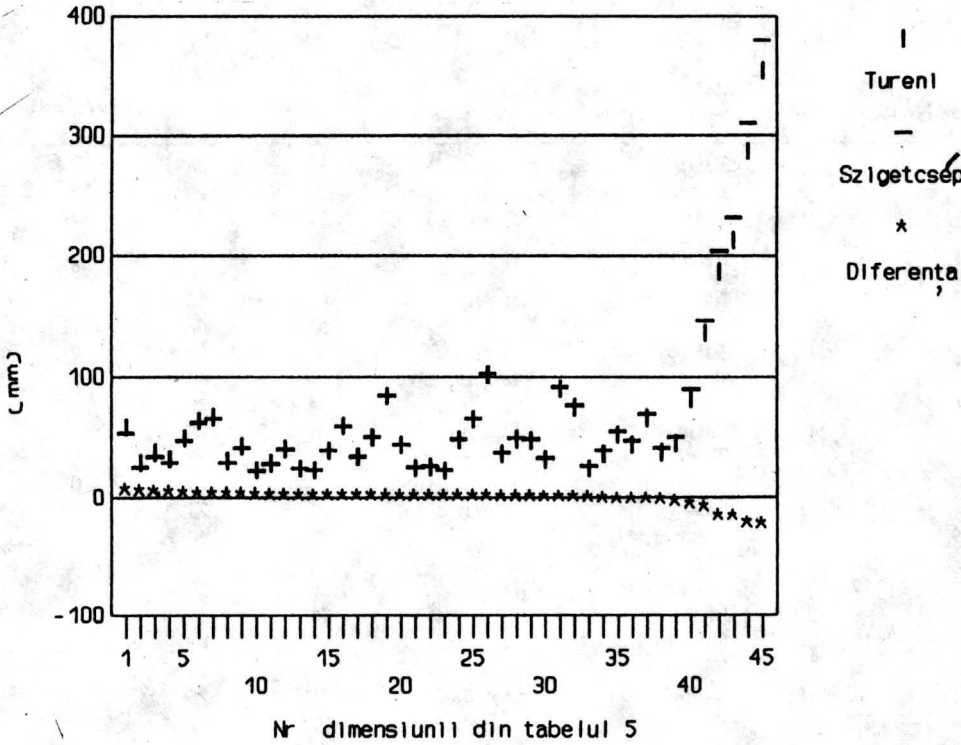
- 7 — Lt. max. a supraf. articulare craniale
 8 — Lt. max. a supraf. articulare caudale
 9 — Înălț. max. a supraf. articulare craniale
 10 — Înălț. max. a supraf. articulare caudale
 11 — Înălț. max.

Tabelul 4

	Bos taurus	Ovis	Cervus
HUMERUS lt. epif. dist. lt. trohleei diam. epif. dist.	80,6 mm 77 mm 82,4 mm		
METACARP lt. epif. prox.	71,4 mm	19,2 mm	41,6 mm
FEMUR lt. epif. dist.	96,2 mm		

Tabelul 5

Nr. dimensiune	Os	Dimensiune	Tureni	Szigetcsép	Diferența
1	Falange I	Lg. max.	59	54	5
2	Metatars	Lăț. min. a diaf.	30	26	4
3	Metacarp	Lăț. min. a diaf.	39	35	4
4	Falange I	Lăț. prox.	33	30	3
5	Tibia	Diam. distal	51	48	3
6	Metacarp	Lăț. prox.	65	63	2
7	Tibia	Lăț. dist.	68	66	2
8	Falange II	Lăț. prox.	32	30	2
9	Radius	Diam. prox.	44	42	2
10	Metacarp	Diam. diaf.	24	23	1
11	Falange I	Lăț. dist.	29	29	0
12	Tibia	Lăț. min. a diaf.	41	41	0
13	Falange I	Lăț. min. a diaf.	25	25	0
14	Falange II	Lăț. min. a diaf.	24	24	0
15	Metacarp	Diam. prox.	40	40	0
16	Metatars	Lăț. dist.	60	60	0
17	Metacarp	Diam. distal	35	35	-0
18	Metatars	Lăț. prox.	51	51	-0
19	Humerus	Diam. distal	85	85	-0
20	Radius	Lăț. min. a diaf.	45	45	-0
21	Radius	Diam. diaf.	26	26	-0
22	Tibia	Diam. diaf.	27	27	-0
23	Falange II	Lăț. dist.	24	24	-0
24	Metatars	Diam. prox.	49	49	-0
25	Metacarp	Lăț. dist.	66	66	-0
26	Tibia	Lăț. prox.	102	103	-1
27	Falange II	Lg. max.	37	38	-1
28	Astragal	Lăț. max.	49	50	-1
29	Radius	Diam. distal	48	49	-1
30	Metatars	Diam. distal	33	34	-1
31	Humerus	Lăț. dist.	91	92	-1
32	Radius	Lăț. dist.	76	77	-1
33	Metatars	Diam. diaf.	25	27	-2
34	Astragal	Înălțime max.	38	40	-3
35	Calcaneu	Înălțime max.	53	56	-3
36	Humerus	Diam. diaf.	45	48	-3
37	Astragal	Lg. max.	67	70	-3
38	Humerus	Lăț. min. a diaf.	39	42	-3
39	Calcaneu	Lăț. max.	46	51	-5
40	Radius	Lăț. prox.	82	90	-8
41	Calcaneu	Lg. max.	136	146	-10
42	Metacarp	Lg. max.	186	204	-18
43	Metatars	Lg. max.	213	231	-18
44	Radius	Lg. max.	286	310	-24
45	Tibia	Lg. max.	355	380	-25

Grafic comparativ între dimensiunile oaseelor celor două schelete

BIBLIOGRAFIE

ARDOGAST—MENIEL—HERNE YOINEC 1987

— Rose Marie Ardogast, Patrice Meniel, Jean Herne Yoinet, *Un histoire de l'élevage. Les animaux et l'archéologie.*

BERMEHL 1961

— K. H. Bermehl, *Altersbestimmung bei Haustieren*, Berlin-Hamburg.

DRIESCH 1976

— A. von den Driesch, *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*, Harvard University.

KOREK 1984

— J. Korek, *Ásatások Szigetcsép — Tangazdaság lelőhelyen I*, *ArchHung*, 5—30.

KOREK-ECSEDY 1976

— J. Korek, I. Ecsedy, *Vorbericht über die Ausgrabung am Fundort Szigetcsép — Tangazdaság*, *FolArch*, 27, 187—191.

MATOLCSI—TIERZ 1970

— J. Matolcsi, L. F. Tierz, *Zuchtungsbiol*, 87, 2, 89—137.

SCHMID 1972

— Elisabeth Schmid, *Atlas of Animal Bones. For Prehistorians, Archaeologists and Quaternary Geologists*, Amsterdam — London — New York.

SILVER 1963

— I. A. Silver, *The Ageing of Domestic Animals*, *Science in Archaeology*, Thames and Hudson.

VÖRÖS 1988

— I. Vörös, *A Szigetcsép — Tangazdasági őskori település állatcsontleletei*, *ArchHung*, 19—28.

DES FOSSES RITUELLES DE L'ÂGE DU BRONZE À TURENI —
PODEREI
LES DONNÉES OSTÉOLOGIQUES
(Résumé)

Durant les fouilles archéologiques de 1984—1988 entreprises à Tureni, dans l'endroit dit "Poderei", on a découvert deux fosses à caractère rituel (n-os. 47 et 57).

Dans la fosse no. 57 fut trouvé un squelette de boeuf sans tête; celle-ci gisait dans la fosse no. 47. (fig.1A). Dans toutes les deux fosses, les restes ostéologiques étaient incomplets, mais d'autres fragments ostéologiques bovines les accompagnaient.

La déposition avait eu lieu dans l'Âge du Bronze, la civilisation de Wietenberg.

L'animal sacrifié avait été un boeuf d'une hauteur maximale de 1212 mm et âgé d'environ 4 ans. Un squelette similaire fut découvert en Hongrie, à Szigetcsép (fig. 1 B).

Les données ostéologiques des deux trouvailles sont consignées dans les tableaux 1—5.

OBIECTE DIN CUPRU ȘI BRONZ AFLATE ÎN COLECȚIILE MUZEELOR DIN JUDEȚUL HARGHITA*

În colecțiile muzeelor din Miercurea Ciuc, Gheorgheni, Odorheiu Secuiesc și Cristuru Secuiesc¹ se află un număr însemnat de piese din cupru și bronz. Ele provin fie din județ, fie din colecțiile muzeelor din Brașov, Sfântu Gheorghe sau Târgu Mureș. Din cele care au fost inițial în proprietatea acestor muzee, precum și din cele care au aparținut diferiților colecționari particulari, nu au putut fi localizate decât câteva exemplare.

Numărul mare al obiectelor de cupru și bronz descoperite pe teritoriul județului Harghita, fie întâmplător, fie prin cercetările arheologice este legat, fără îndoială, de cel al așezărilor contemporane. Pentru epoca cuprului se cunosc peste 20 de așezări² (Păuleni-Ciuc³, Bancu⁴, Ciucsângeorgiu⁵, Mugeni⁶, Odorheiu Secuiesc⁷ etc.), aparținând culturii Cucuteni-Ariușd. Așezările din epoca bronzului aparțin culturilor Schneckenberg, Monteoru, Jigodin, Wietenberg și Noua, fiind prezente în peste 70 de puncte⁸ (Păuleni-Ciuc, Leličen⁹, Jigodin¹⁰, Merești¹¹, Fili-ași¹², Porumbelii Mici¹³, Sântimbru¹⁴, Mugeni¹⁵ etc.). În ceea ce privește prima vârstă a fierului aceasta este reprezentată printr-un număr mare de așezări deschise și fortificate (Tușnad Băi¹⁶ și Satu Mare¹⁷), cu un bogat material arheologic aparținând perioadei hallstattiene A și B.

Din analizele efectuate pe aproape toate piesele de cupru, rezultă că acestea au fost făurite, în bună parte, din cuprul local de la Bălan¹⁸. În ceea ce privește piesele de bronz, credem că, pe lângă cele ajunse aici prin schimburi comerciale, unele au fost produse tot pe plan local, dovadă fiind tiparele descoperite¹⁹.

Ca urmare a legăturilor permanente existente între estul Transilvaniei și teritoriile de peste munți, depozitele de bronzuri descoperite aici "prin caracteris-

* Lucrarea a fost prezentată într-o primă formă la cel de-al XIII-lea Simpozion de Tracologie, Satu Mare, 1990; V. Soimon, *Symposia Thracologica* 8, Satu Mare, 1990, p. 138.

¹ Mulțumim și pe această cale, colegilor Zepeczaner Eugen, directorul Muzeului din Odorheiu Secuiesc și Fülöp Lajos, directorul Muzeului din Cristuru Secuiesc, pentru amabilitatea cu care ne-au pus la dispoziție piesele cerute. Mulțumim, de asemenea, cu deosebită recunoștință, domnului Mircea Rusu, care ne-a sprijinit și sfătuit pe tot parcursul realizării acestei lucrări.

² V. Soimon, *Ateneu*, IX, Bacău, 1987, p. 3; M. Cotfas, *Symposia Thracologica*, 5, Miercurea Ciuc, 1987, p. 55.

³ Z. Székely, *Materiale*, IX, 1970, p. 297.

⁴ P. János, D. Kovács, *Marisia*, II, 1967, p. 44.

⁵ Z. Székely, *Materiale*, V, 1959, p. 243.

⁶ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *ActaMN*, XII, 1975, p. 45—68.

⁷ Idem, *Crisia*, I, 1972, p. 60.

⁸ V. Soimon, *Ateneu*, IX, 1987, p. 3.

⁹ P. Roman și colab., *SCIV*, XXIV, 4, 1973, p. 559; idem, *Dacia*, N.S., XXII, 1978, p. 356; Z. Székely, *Materiale*, V, p. 238.

¹⁰ Z. Székely, *Aluta*, 1973, p. 125; P. Roman și colab., *SCIV*, XXIV, 4, 1973, p. 559.

¹¹ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *ActaMN*, XV, 1978, p. 85.

¹² Z. Székely, *Materiale*, IX, 1970, p. 311.

¹³ Z. Székely, *Aluta*, XVI, 1984, p. 17; K. Horedt, *Materiale*, VIII, 1962, p. 25.

¹⁴ P. János, D. Kovács, *op.cit.*, p. 49.

¹⁵ G. Ferenczi, I. Ferenczi, *ActaMN*, XII, 1975, p. 45.

¹⁶ K. Horedt, *ProblMuz*, V, Cluj, 1960, p. 182.

¹⁷ St. Ferenczi, G. Ferenczi, *Marisia*, II, 1967, p. 54.

¹⁸ C. Begliu, Gh. Lazarovici, *ActaMP*, XV, 1992, p. 97—128; D. Popa, Gh. Lazarovici, A. Olaru, *ActaMN*, ms.

¹⁹ P. Roman și colab., *op.cit.*, p. 559.

ticile inventarului lor, prezintă legături atât cu depozitele din centrul Transilvaniei, cât și cu cele de la est și sud de Carpați”²⁰.

Întrucât, o bună parte din piesele aflate în colecțiile muzeelor mai sus menționate, sunt deja publicate, vom prezenta un catalog cronologic al descoperirilor, insistând asupra celor inedite sau aducând completări, acolo unde este cazul.

I. Eneolitic

1. Topor plat (pl. 1/4).

*Merești*²¹, punct necunoscut. L = 119 mm, l = 17 mm, G = 95 g. Foarte bună, cu patina verde închisă. Taișul este ascuțit și mai lat decât restul corpului Tipul Sălcița. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 0329. Al. Vulpe, *PBF Prähistorische Bronzefunde*, Herausgegeben von Herman Müller-Karpe, Frankfurt a. M.), IX, 5, 1975, p. 61, pl. 34/310.

2. Topor-târânăcop (pl. 1/5).

Mugenii, terasa "Pagyvan", așezarea Cucuteni-Ariuşd. L = 195 mm, l taiș = 41 mm, d = 36 x 32 mm, G = 980 g. Foarte bună, culoarea este arămie, patina a fost îndepărtată prin curățare. Piesa are corpul arcuit în sens longitudinal cu brațele în cruce, cu un taiș și cu ceafa alungită. Tipul Ariuşd. Cucuteni B. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. II. 7482. Șt. Ferenczi, G. Ferenczi, *ActaMN*, XII, 1975, p. 58, pl. 2/10; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 33, pl. 11/81.

3. Topor-târânăcop (pl. 1/7).

Bancu, comuna Ciucsângeorgiu, punct necunoscut. L = 165 mm, d. găurii de înmănușare = 35 x 35 mm, G = 750 g. Bună, cu patina verde deschisă. Este de tip Jászladány, varianta Orșova. Cucuteni B. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2178. *ErdRep*, p. 58, nr. 54, fig. 61; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 39, pl. 16/122.

4. Topor cu brațele în cruce (pl. 1/6).

Sândominic, fără punct de descoperire. L = 191 mm, G = 590 g. Bună, cu patina verde închisă. Piesa este de tipul Jászladány, varianta Târgu Ocna. Cronologic se încadrează în Cucuteni B. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2842. Tot aici la nr. inv. 268 se află o copie. Z. Székely, *SCIV*, XVIII, 2, 1967, p. 328 — 329, fig. 2/1 — 1a; Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 50, pl. 30/224.

5. Topor cu brațele în cruce (pl. 1/3).

Tomești, comuna Cârța. Nu se cunosc condițiile de descoperire. L = 141 mm, l = 30 mm, D = 15 x 29 mm, G = 535 g. Fragmentară, cu patina verde închisă. Piesa a fost ruptă, probabil în antichitate. Brațul rămas, are formă triunghiulară, neregulată, cu vârful ascuțit. Din informațiile lui János Pál, reiese că toporul a fost refolosit în gospodăria cetățeanului de la care l-a achiziționat. Ca formă, piesa se înscrie în tipul Jászladány, Cucuteni A — B. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 269. Al. Vulpe, *op. cit.*, p. 53, pl. 31/239, autorul localizează greșit piesa la Plăieșii de Sus.

II. Bronz timpuriu și mijlociu

1. Topor (pl. 1/2).

Jimbor, jud. Brașov, punct necunoscut, L = 140 mm, l taiș = 49 mm, l muchie = 38 mm, D = 29 x 32 mm, G = 640 g. Foarte bună, de culoare arămie. Patina i-a fost înlăturată prin curățare. Piesa are gaura de înmănușare transversală, corpul masiv, ceafa rotunjită și face parte dintr-o primă variantă a toporului cu un singur taiș și manșon. Tipologic, se înscrie în cele de tip Dumbrăvioara, strat Glina III — Schneckenberg A, epoca timpurie a bronzului. Se încadrează în grupul Gorodsk — Usatovo. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 41. *ErdRep*, p. 271, nr. 191, pl. 325; Al. Vulpe, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 31, pl. 4/53.

2. Topor (pl. 2/2).

²⁰ M. Petrescu-Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, p. 21.

²¹ Localitățile fiind aproape toate din județul Harghita se va trece județul numai acolo unde este cazul

Șoimușu Mic, comuna Săcel, punct necunoscut. L = 160 mm, l tăis = 62 mm, D = 25 x 25 mm, G = 760 g. Foarte bună, cu patina verde închisă cu nuanțe albastrii. În jurul manșonului (partea dinspre coadă) este ornamentat cu trei nervuri. Se poate încadra în tipul Pățulele, cultura Wietenberg, epoca bronzului mijlociu. Muz. Crișturu Secuiesc, nr. inv. 1707 (2699). Al. Vulpe, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 38, pl. 7/99.

3. Topor (pl. 2/1).

Tomеști, comuna Cârța, panta de deal numită "Cărbunar" ("Szénégető"). L = 129 mm, l tăis = 40 mm, D = 22 x 22 mm, G = 390 g. Foarte bună, cu patina verde deschisă cu pete mai închise. Manșonul este ornamentat în jurul găurii de înmănănușare cu câte două nervuri bine pronunțate. Pe mijloc, între cele patru nervuri, este o altă nervură în formă de spirală. Piesa se încadrează în tipul Pădureni, Bronz mijlociu. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 269. La nr. inv. 269 b figurează o copie. P. János, D. Kovács, *Marisia*, II, 1967, p. 49, pl. XXVI/171; Al. Vulpe, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 45, pl. 56, C5 nr. 129 a.

4. Topor cu disc (pl. 2/3).

Miercurea Ciuc, cartierul Șumuleu, punct necunoscut. L = 170 mm, l tăis = 30 mm, D = 21 x 21 mm, d disc = 50 mm, G = 480 g. Bună, cu patina verde închisă. Toporul este de tip Drajna, Bronz mijlociu. Acest tip este răspândit pe o arie foarte largă, dar se cunosc un număr redus de exemplare. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2177. Pentru analogii, vezi M. P. Dâmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*, București, 1977, pl. 14/1 — Turda; Al. Vulpe, *PBF*, IX, 2, 1970, pl. 23/325 — Tg. Mureș; M. Novotna, *PBF*, IX, 3, 1970, pl. 19/348 — Krasna Hôrka, pl. 19/349 — Vcelince; E. Lakó, *ActaMP*, XI, 1987, p. 77—81, pl. I/1 — Crasna.

III. Bronz târziu — Hallstatt A1

a. Depozite:

1. *Miercurea Ciuc*, cartierul Șuta, descoperire întâmplătoare (pl. 3/1—7). Depozitul este format din patru celuri de tip transilvănean, o seceră cu cârlig, cu vârful rupt, un vârf de lance cu lama lățită la bază și o daltă, cu secțiune rectangulară. Piese s-au păstrat în stare foarte bună. Depozitul se poate încadra în seria celor de tip Uriu — Domănești, Bronz D. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 279 — 281, 2174, 2175, 278, 277. Z. Székely, *SCIV*, XXI, 3, 1970, p. 473 (cu ilustrație); A. Mozsolics, *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapesta, 1973, p. 126; M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 63, pl. 54/1—7.

2. Sâncrăieni, punct necunoscut (pl. 4/1—6).

Depozitul este compus din opt brățări de picior, două întregi și șase fragmentare, patru fragmente de seceri cu limbă la mâner, (trei mânere și uñ vârf). Se păstrează în stare foarte bună. Două mânere de seceri sunt ornamentate cu câte trei nervuri, care la rândul lor, au fie creștături, fie alveole. Se poate încadra în Hallstatt A 1, perioadă din care, pe teritoriul localității Sâncrăieni, se cunosc mai multe puncte cu descoperiri arheologice. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 282—287. M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, p. 150, pl. 365/6—15; pentru așezări hallstattiene vezi P. János, D. Kovács, *op.cit.*, p. 48, S. Morintz, *Aluta*, I, 1970, p. 94; C. Preda, *Materiale*, VI, 1959, p. 825.

2a. Seceră cu limbă la mâner (pl. 8/1).

Sâncrăieni (?), punct necunoscut. L = 133 mm. Bună, cu patina verde închisă. Piesa este fragmentară, cu o parte din lamă ruptă. Mânerul este cu limbă, iar lama are, de-a lungul părții ascuțite, o nervură. Fragmentul de seceră se poate încadra în Hallstatt A 1 și este posibil să facă parte din depozitul de la Sâncrăieni. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 273.

3. Delnița, comuna Păuleni-Ciuc, punctul "Csordajáró" (pl. 4/7—9).

Depozitul este format din cinci celuri, în stare bună, ornamentate cu nervuri orizontale și verticale. Piese au fost încadrate în grupa depozitelor de tip

Sângeorgiu de Pădure — Fizeșu Gherlii, Hallstatt B 2. Din același punct, autorul descoperirii, János Pál, a cules și numeroase fragmente ceramice aparținând primei vârste a fierului. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 274—275. Două celturi se află în Muzeul Județean Satu Mare. P. János, D. Kovács, *op.cit.*, p. 47, pl. XIX/99—106; M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, p. 141, pl. 345/5—8 (lipsește desenul piesei cu nr. inv. 276 de la Miercurea Ciuc). Piese nr. 7—8 sunt la Satu Mare.

b. Piese izolate

1. Topor cu disc și spin (pl. 5/9).

Loc necunoscut. L = 245 mm, l tăiș = 31 mm, D = 25 x 25 mm, d disc = 60 mm, G = 400 g. Piesa este în stare bună. Manșonul este puțin rupt la capete. Lama este arcuită și are marginile ridicate. Cronologic aparține epocii bronzului târziu, varianta Târgușor. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 43. Al. Vulpe, *PBF*, IX, 2, 1970, p. 88, pl. 34/481.

2a—d. Seceri cu cârlig (pl. 6/1—4).

Luduș, jud. Mureș, descoperire întâmplătoare 1959 în hotarul (?) localității. Au fost găsite patru seceri, în stare bună, cu patina verde deschisă, aspect prăfos, început de corodare. G = 140 g/bucată. Se pot încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. T. 1254—1257. M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, p. 148, pl. 364/6.

3. Seceră cu cârlig (pl. 5/7).

Mujna, punct neprecizat. L = 235 mm, G = 260 g. Piesa este ruptă în două bucăți. Patina i-a fost ștearsă prin curățare. Se poate încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. A făcut parte din colecția Liceului catolic. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 45. J. Hampel, *ArchÉrt*, XVIII, 1898, p. 37; *ErdRep*, p. 269, nr. 182 (fără ilustrație).

4. Seceră cu cârlig (pl. 5/5).

Ciucsângeorgiu, grădina "Potowski", pe malul pârâului Fișag (1964). L = 225 mm, l = 40 mm, G = 180 g. Secera este ruptă în două bucăți și nu are patină. Se poate încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2172. P. János, D. Kovács, *op.cit.*, p. 44, pl. XIII, nr. 32—33.

5. Seceră cu cârlig (pl. 5/8).

Sântimbru, com. Sâncrăieni, "Dealul Mic" ("Kis Hegy"), descoperire întâmplătoare. L = 200 mm, G = 170 g. Piesa are vârful rupt, patina verde închisă și o stare de conservare foarte bună. Se poate încadra în perioada de sfârșit a epocii bronzului. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2181. Pentru analogii, vezi M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 188, pl. 36/6 — Corund.

6. Seceră cu cârlig (pl. 5/4).

Nu se cunoaște locul de descoperire. L = 80 mm, l = 33 mm, G = 40 g. Secera este fragmentară, are doar mânerul și o parte din lamă. Patina este verde deschisă. Foarte posibil să aparțină epocii finale a bronzului. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 0285.

7a—b. Celturi (pl. 5/2—3).

Firtușu, com. Lupeni, dintr-un punct necunoscut. Piese se află într-o stare de conservare relativ bună. Partea dinspre tăiș este ruptă. Patina a fost îndepărtată prin curățare, culoarea este arămie. Cele două celturi sunt de tip transilvănean și fac, probabil, parte dintr-un depozit. Se pot înscrie în seria celor de tip Uriu — Domănești. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 42, 44. *ErdRep*, p. 93—94, nr. 99; M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 155, pl. 372/9—10; M. Rusu, *Sargetia*, IV, 1969, p. 36, nr. 59.

8. Celt (pl. 6/16).

Satu Mare, punct necunoscut. L = 95 mm, l tăiș = 45 mm, G = 260 g. Piesa are partea superioară ruptă, probabil, din vechime. Culoarea este arămie. După

formă și mărime se poate încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. II. 7487. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *ActaMN*, XV, 1978, p. 90 (fără ilustrație).

9. *Celt* (pl. 8/9).

Băile Homorod, orașul Vlăhița, loc necunoscut. L = 135 mm, l tăiș = 54 mm, D = 27 x 33 mm, adâncime = 80 mm, G = 390 g. Celtul este în stare foarte bună și are culoarea verde-maronie. Se poate înscrie în seria celor de tipul Uriu — Domănești. A fost donat de către cetățeanul Rafain Gábor Muzeului din Miercurea Ciuc, nr. inv. 3494.

10. *Celt* (pl. 5/1).

Șimonești, loc neprecizat. L = 125 mm, l = 40, D = 21 x 30 mm, adâncime = 71 mm, G = 360 g. Starea este foarte bună, culoarea este verde-maronie. Piesa are tortița lipită de corp printr-o membrană fără orificiu. Este de tip transilvănean și se încadrează în epoca târzie a bronzului. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. T. 420.

11. *Celt* (pl. 5/6).

Fără loc de descoperire. L = 83 mm, l = 37 mm, D = 22 x 18 mm, adâncime = 43 mm, G = 110 g. Piesa are culoarea verde-maronie și este în stare foarte bună. Se înscrie în cele de tip transilvănean, seria Uriu — Domănești, epoca bronzului final. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 218.

12. *Vârf de lance* (pl. 6/8).

Tulgheș, grădina parohiei ortodoxe. Piesa a fost descoperită în anul 1988 de preotul Vasile Suteu. Din spusele localnicilor, în același loc, au mai fost găsite, cu ani în urmă, și alte obiecte de bronz. Foarte posibil să fi fost un depozit. Vârful de lance are lama corodată și partea de jos a tubului ruptă. L = 180 mm, l = 26 mm, G = 70 g. Se poate încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 4313.

13. *Vârf de lance* (pl. 6/9)

Merești, punct necunoscut, probabil, Cheile Vârghișului. L = 181 mm, D = 22 x 22 mm, G = 110 g. Piesa este în stare foarte bună. Patina i-a fost ștearsă prin curățare. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 7488. G. Ferenczi, I. Ferenczi, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 415 (fără ilustrație).

14. *Vârf de lance* (pl. 6/10).

Inlăceni, comuna Lupeni, punctul "La spânzurătoare". L = 120 mm, D = 25 x 25 mm, G = 100 g. Starea de conservare este bună, culoarea este verde-maronie. Se încadrează, probabil, la începutul primei vârste a fierului. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 399.

15. *Celt* (pl. 6/11).

Corund, loc necunoscut. L = 127 mm, l tăiș = 53 mm, D = 31 x 22 mm, adâncime = 60 mm, G = 365 g. Starea este relativ bună, patina i-a fost îndepărtată prin curățare. Piesa are tortița ruptă, precum și o parte din tăiș. Ornamentele, sub formă de nervuri, sunt dispuse orizontal sau vertical, în formă triunghiulară. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. 7484. (Nu face parte din depozitul cunoscut de la Corund; vezi M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, p.55, pl 36/3—11).

16. *Celt* (pl. 6/12).

Jacodu, comuna Vețca, jud. Mureș, punct necunoscut. L = 121 mm, l = 35 mm, adâncime = 68 mm, D = 26 x 21 mm, G = 209 g. Celtul este în stare bună. Patina este verde deschisă cu aspect prăfos și început de corodare. Tortița este ruptă. Corpul este ornamentat cu nervuri verticale dispuse în formă triunghiulară. Pe baza analogiilor, credem că, piesa se poate încadra în seria celor de tip Cincu — Suseni, Hallstatt A 1. Este posibil să facă parte din depozitul de la Vețca. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 209. Pentru analogii, vezi M. Petrescu Dâm-

bovița, *op.cit.*, p. 244, pl. 148/5—6 — Gușterița II, idem, p. 152, pl. 366/1 — Vețca.

17. *Celt* cu plisc (pl. 8/8).

Sânsimion, loc necunoscut. L = 55 mm, D = 49 x 16 mm, G = 95 g. Piesa a fost ruptă în vechime și are doar partea superioară. Patina este verde închisă. După formă, se poate încadra în Hallstatt A 1 (?). Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 955.

18—18a. *Celturi* (pl. 6/13—14).

Fără loc de descoperire. Nr. 13; L = 80 mm, l tăiș = 38 mm, D = 24 x 19 mm, adâncime = 50 mm, G = 95 g. Nr. 14; L = 65 mm, l tăiș = 36 mm, D = 21 x 18, adâncime = 47 mm, G = 45 g. Piese s-au păstrat în stare bună. Patina este verde-albăstrui cu pete de corodare. Celtul nr. 14 are buza perforată longitudinal, element realizat prin defect de turnare. Cele două celturi par să aparțină aceluiași depozit. Se pot încadra în Hallstatt B. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. T. 1706 și T. 1709.

19. *Piese împrumutate*

În jurul anilor 1950 au fost preluate, pentru expoziția Muzeului din Miercurea Ciuc, mai multe piese arheologice de la muzeele din Târgu Mureș și Sfântu Gheorghe. Acestea au fost, mai târziu, înregistrate în colecția de arheologie a Muzeului din Miercurea Ciuc. Printre aceste obiecte se află mai multe piese de bronz a căror proveniență am încercat să o aflăm. Cu toată strădania noastră, nu am reușit să identificăm decât câteva piese, care provin din depozitul de la Suseni (vezi A. Filimon, *Dacia*, I, 1924, p. 343 — 358, ilustrație; M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 107 — 108, pl. 188—192).

a. *Brățară* (pl. 7/6).

Suseni (?). D = 62 mm, G = 35 g. Piesa s-a păstrat în stare foarte bună. Patina este verde închisă. Forma brățării este circulară, secțiunea rotundă și partea exterioră este ornamentată cu linii incizate. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Nu am identificat-o printre piesele publicate din depozitul de la Suseni. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 290.

b. *Brățară* (pl. 7/3).

Suseni (?). Piesa este fragmentară. D = 62 mm, l = 12 mm, G = 30 g. Brățara are culoarea verde închisă, este formată dintr-o placă cu secțiunea dreptunghiulară, ornamentată spre exterior cu trei benzi în relief. Se încadrează în Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 299. M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 268, posibil, pl. 191/13.

c. *Brățară* (pl. 7/1).

Fără loc de descoperire. Bună, patina verde închisă. Brățara este formată din trei spirale cu secțiunea rombică. Nu este ornamentată. Se poate încadra la mijlocul primei vârste a fierului. Muz. Gheorgheni, nr. inv. 60. Pentru analogii, vezi M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 315, pl. 283/3 — Saconță.

d. *Fibulă* (pl. 7/5).

Suseni. Bună, patina verde închisă. D = 40 mm, G = 25 g. Fibula este de fapt un fragment, spirala, de la tipul "passenterie". Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 295. M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 268, pl. 191/17.

e. *Cuțit* (pl. 7/7).

Suseni. L = 106 mm, l = 21, G = 20 g. Bun, patina verde închisă. Cuțitul, cu limbă la mâner, are de-a lungul muchiei și a tăișului o linie șanțuită. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 294. M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 267, pl. 189/9.

f. *Vârful de lance* (pl. 7/9).

Suseni (?). L = 162 mm, l = 35 mm, G = 110 g. Bună, cu marginile corodate și vârful rupt. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2176. M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 267, posibil pl. 190/3.

g. *Celt* (pl. 7/10).

Loc necunoscut. L = 91 mm, l tăiș = 27 mm, D = 22 x 22 mm, adâncime = 50 mm, G = 293 g. Bună, patina verde cu nuanțe albastrii. Tortița celului este lipită de corp printr-o membrană fără orificiu. Sub bordură și în apropierea tăișului are câte un orificiu. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 293.

h. *Celt* (pl. 8/10).

Loc de descoperire necunoscut. L = 113 mm, l tăiș = 40 mm, D = 20 x 14 mm, adâncime = 45 mm, G = 155 g. Piesa are corpul Zvelt, orificiul de la tortiță foarte mic și în apropiere de tăiș se remarcă o perforație. După formă este posibil să facă parte din același loc cu cel precedent. Se poate încadra tot în Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2201.

i. *Celt* (pl. 7/8).

Fără loc de descoperire. L = 100 mm, G = 150 g. Se încadrează, probabil, în Hallstatt A 1. Muz. Gheorgheni, nr. inv. 102.

j—k. *Două seceri* (pl. 7/11,4).

Fără loc de descoperire. L = 60 mm, 250 mm, G = 160 g, 265 g. Prima este fragmentară, iar a doua este ruptă în două bucăți. Piese fac parte din tipul secerilor cu cârlig. Nu au putut fi identificate nici la Suseni, nici în altă parte. După formă, se pot încadra în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 296 și 297.

l. *Celt* (pl. 6/15).

Fără loc de descoperire. L = 107 mm, l tăiș = 43 mm, D = 30 x 24 mm, adâncime = 62 mm, G = 240 g. Bună, patina verde închisă. Celtul are corpul ornamentat cu nervuri verticale. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. 292. Împrumutat de la Sfântu Gheorghe.

20. *Pumnal* (?) (pl. 8/3).

Lelicieni, comuna Sâncrăieni. Bună, patina verde deschisă. L = 135 mm. Piesa este formată din două părți: una subțire cu vârful ascuțit, de forma unui străpungător, secțiunea pătrată și alta mai scurtă, cu secțiunea rectangulară (lama?). Analizând cele două părți, putem crede că piesa a avut o dublă funcționalitate: de pumnal și de străpungător. Nici una din părți nu pare să fi servit de mâner. Nu i-am găsit analogii. Se poate încadra, probabil, în Bronz D — Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 3215.

21. *Lamă de sabie* (pl. 2/4).

Toplița Ciuc, orașul Miercurea Ciuc, punct necunoscut. Fragment, patină verde. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 371.

22. *Cuțit* (pl. 8/2).

Jigodin, orașul Miercurea Ciuc, punct "Pământul Morii". A apărut în anul 1986, în săpătura efectuată la cetatea dacică Jigodin I (S. VI, caroul 07, adâncimea 0,40 m). Piesa se află în stare foarte bună, are patina verde închisă. Este un cuțit cu limbă la mâner și gaură de nit. Ea provine din așezarea hallstattiană aflată sub cetatea dacică, de care a fost, de altfel, deranjată. Se încadrează la începutul primei vârste a fierului. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 4570. Pentru analogii, vezi M. Gumă, *ActaMN*, XVI, 1979, p. 481, pl. I/1; piesa a fost comunicată de P. Roman, V. Șoiom, C. Beldiman, *A XXI-a Sesiune Națională de Rapoarte*, Timișoara 1987.

23 a-d *Brățări* (pl. 8/4—7).

Tușnad Băi, "Dealul Cetății". În timpul cercetărilor arheologice efectuate pe cetatea hallstattiană au fost descoperite patru fragmente de brățări realizate din plăci cu secțiunea rectangulară și ornamentate cu patru benzi în relief și trei caneluri. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 300a, b, c, d. K. Horedt, *Befestigte siedlungen der Spätbronze und der Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava, 1974, p. 210, fig 226 nr. 25, fig 311.

24. *Seceră cu buton* (pl. 6/5).

Crăciunești, jud. Mureș, punct necunoscut. L = 147 mm, l = 24 mm, G = 85 g. Bună, patina verde deschisă. Piesa face parte din tipul secerilor cu buton. Lama este despărțită de muchie printr-o nervură pronunțată. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 0284. Pentru analogii, vezi M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, p. 270, pl. 196/8, — Șpălnaca II.

25. *Seceră cu limbă la mâner* (pl. 6/6).

Loc de descoperire necunoscut. L = 85 mm, l = 29 mm, G = 85 g. Fragment, patina verde închisă. Secera, cu limbă la mâner, este ornamentată pe marginea mânerului și a muchiei cu o bandă în relief alveolată. Partea dinspre vârf i-a fost ruptă din antichitate. Se poate încadra în Hallstatt A 1. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 0286. Analogii, vezi la M. Petrescu Dâmbovița, *op. cit.*, pl. 197—198 — Șpălnaca II.

26. *Seceră* (pl. 6/7).

Loc necunoscut. L = 61 mm, l = 25 mm, G = 20 g. Fragment, o bucată de lamă fără patină. Provine, probabil, de la o seceră cu buton. Aparține, pare-se, epocii de început a primei vârste a fierului. Muz. Odorheiu Secuiesc, fără nr. inv.

IV. *Hallstatt A 2 — B*1. *Celt* (pl. 9/6).

Șimonești, punct necunoscut. L = 64 mm, l tăiș = 49 mm, G = 80 g. Fragment, partea de sus lipsește, iar patina i-a fost ștersă prin curățare. Partea existentă are formă trapezoidală. Se poate încadra în Hallstatt A2—B1. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. II. 7485. Analogii, vezi la M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 291/10 — Jupalnic.

2. *Celt* (pl. 9/2).

Nicoleşti, comuna Frumoasa, donație 1980, punct necunoscut. L = 85 mm, l tăiș = 48 mm, D = 20 x 19 mm, adâncime = 44 mm, G = 115 g. Bună, cu patina verde deschisă. Se poate încadra, credem, în Hallstatt A2—B1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 3214. Analogii la M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 288/14 — Dezmir.

3. *Celt* (pl. 9/15).

Tomești (?) comuna Cârța, punct neprecizat. L = 118 mm, G = 270 g. Fragment, partea superioară a fost ruptă în vechime. Patina este verde închisă cu pete mai deschise. Piesa este ornamentată cu nervuri verticale. Se poate încadra în Hallstatt A2—B1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 270. Analogii la M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 309/8 — Josani.

4. *Celt* (pl. 9/1).

Loc de descoperire necunoscut. L = 82 mm, l tăiș = 53 mm, G = 90 g. Bună, cu patina verde închisă. Piesa este ornamentată cu nervuri verticale și orizontale. Se poate încadra în Hallstatt B. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 291. A făcut parte din Colecția Liceului romano — catolic. Analogii la M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 299/13—14 — Bădeni.

5. *Celt* (pl. 9/16).

Toplița Ciuc, orașul Miercurea Ciuc, punct necunoscut. Bună, patina verde închisă. L = 117 mm, l tăiș = 51 mm, D = 31 x 27 mm, adâncime = 74 mm, G = 340 g. Piesa este ornamentată cu trei nervuri orizontale, dispuse sub manșon. În dreptul tortiței buza este ruptă. Se poate încadra în Hallstatt B. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 272. Analogii la M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 298/9 — Bancu.

6. *Celt* (pl. 9/9).

Bancu, comuna Ciucsângeorgiu, loc necunoscut. L = 71 mm, G = 110 g. Bună, patina verde. Piesa este ornamentată cu patru nervuri orizontale. Ea face parte, probabil, din depozitul cunoscut deja și care se află, în bună parte, la Muzeul din Sfântu Gheorghe. Din același depozit, la Miercurea Ciuc, sunt amintite

două celturi. Nu am putut identifica decât unul. Se încadrează în Hallstatt B2. Muz. Miercurea Ciuc, nr. 2179. *ErdRep*, p. 58, nr. 44, amintește două celturi de la Bancu în colecția Gimnaziului; M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 126, pl. 298/6—11, pl. 299/1—10.

7. Celt (pl. 9/14).

Porumbenii Mari, comuna Mugeni, punct necunoscut. L = 131 mm, D = 37 x 31 mm, adâncime = 76 mm, G = 355 g. Bună, cu început de corodare a metalului. Celtul este ornamentat cu nervuri verticale, orientate unghiular cu vârful înspre tăiş. A fost încadrat în Hallstatt B1. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. 1704 sau 45. M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, p. 133, pl. 314/15.

8.a—b. Celturi (pl. 9/11-12).

Loc necunoscut. L = 98 mm, 83 mm, D = 31 x 25 mm, 30 x 27 mm, adâncime = 61 mm, 54 mm, G = 205 g, 180 g. Bune. Cele două celturi sunt ornamentate cu nervuri verticale, ce urmează linii curbe sau unghiulare. Posibil, să provină tot de la Porumbenii Mari. Se pot încadra în Hallstatt B2.

9. Celt (pl. 9/13).

Șoimușu Mic, comuna Săcel, punct necunoscut. L = 76 mm, l tăiş = 41 mm, D = 28 x 22 mm, G = 150 g. Bună, patina verde-albăstruie. Nu este ornamentat. Se poate încadra în Hallstatt B2. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. T. 552. Analogii la M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 298/6—Bancu.

10. Celt (pl. 9/7).

Loc necunoscut. L = 72 mm, l tăiş = 43 mm, D = 21 x 25 mm, adâncime = 43 mm, G = 120 g. Bună, patina verde-albăstruie. Posibil, să provină tot de la Șoimușu Mic. Se încadrează cronologic la fel ca piesa anterioară. Muz. Cristuru Secuiesc, nr. inv. T. 1270. Pentru analogii, *ibidem*.

11. Celt (pl. 9/8).

Loc de descoperire necunoscut. L = 69 mm, D = 23 x 23 mm, G = 100 g. Bună, fără patină. Tortița i-a fost ruptă, probabil, din vechime. Este ornamentat cu trei nervuri orizontale. se încadrează în Hallstatt B2. Muz. Odorheiu Secuiesc, nr. inv. II. 2805.

12a—b. Celturi (pl. 9/5,10).

Loc necunoscut. Două celturi, unul întreg și altul fragmentar. L = 101 mm, 63 mm, l tăiş = 50 mm, 55 mm, D = 33 x 25 mm, adâncime = 57 mm, G = 255 g, 140 g. Patina le-a fost înlăturată prin curățare. Nu sunt ornamentate. Se pot încadra în Hallstatt B2. Muz. Odorheiu Secuiesc, fără nr. inv.

13. Celt (pl. 7/2).

Loc necunoscut. L = 97 mm, l tăiş = 48 mm, D = 30 x 26 mm, G = 230 g. Bună, cu patina verde închisă. Se poate încadra tot în Hallstatt B1—2. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2180. (Probabil, de la Târgu Mureș).

14. *Lamă de sabie* (probabil cu cupă la mâner) (pl. 2/5).

Loc necunoscut. L = 65 mm, l = 31 mm, G = 60 g. Fragment, bine păstrat. Sabia a avut secțiunea rombică și a fost ornamentată, pe ambele părți, cu motive din puncte incizate. Ca formă, se aseamănă cu cea de la Cornești, localizată de M. Petrescu-Dâmbovița în Muzeul din Odorheiu Secuiesc (*op.cit.*, pl 306/16), dar aceasta din urmă nu este ornamentată. Pentru că altă piesă nu am găsit în această colecție, credem că este fie o altă piesă, fie o eroare de desen la cea deja publicată. Se încadrează, probabil, în Hallstatt B1. Muz. Odorheiu Secuiesc, fără nr. de inv.

15. Celt (pl. 9/4).

Merești, "Dâmbul Pipașilor". Piesa are tortița și o parte din buză rupte. Este de mici dimensiuni și nu are ornamente. A apărut în săpăturile din 1988, pe terasa nr. II, la 0,40 m adâncime. Alte materiale contemporane nu au fost descoperi-

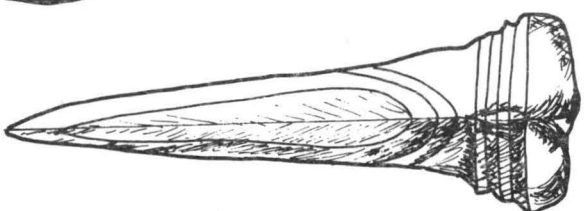
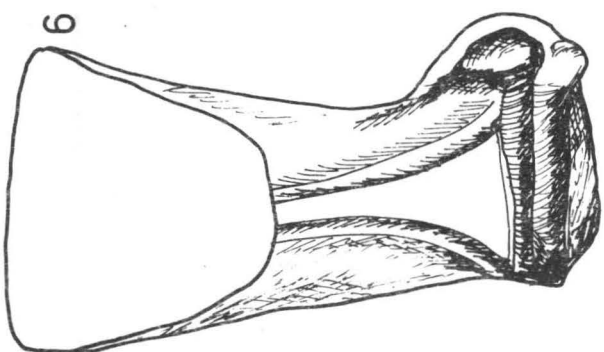
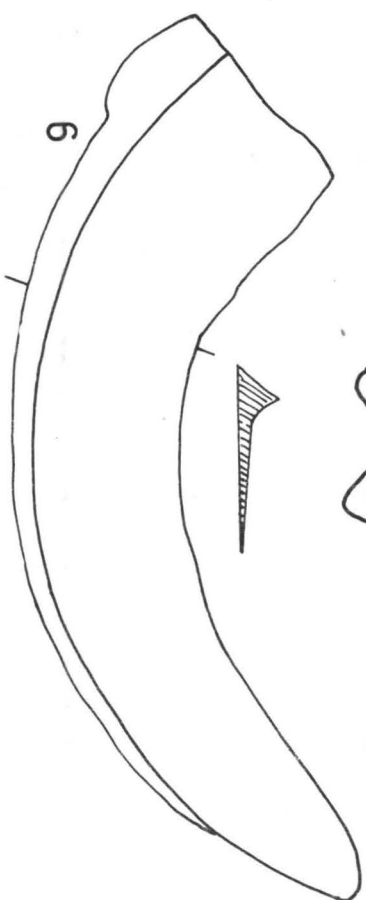
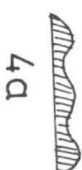
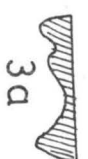
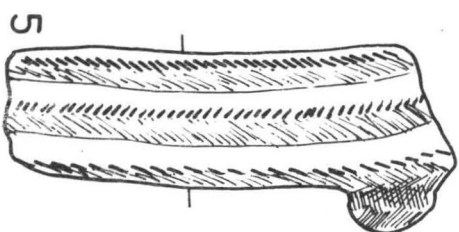
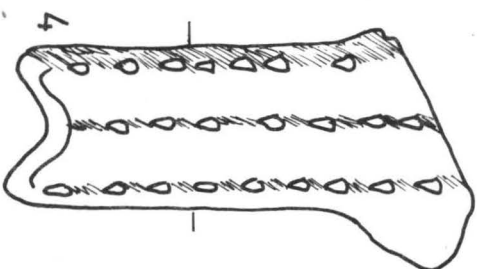
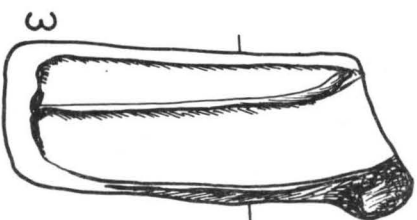
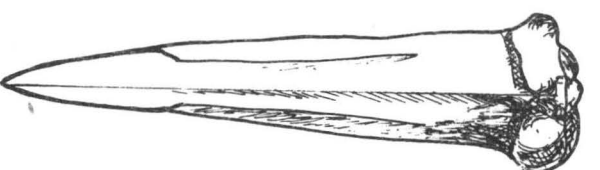
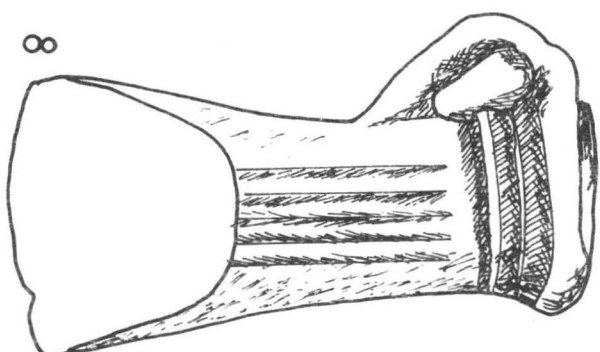
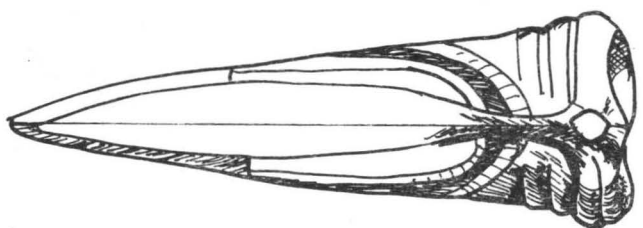
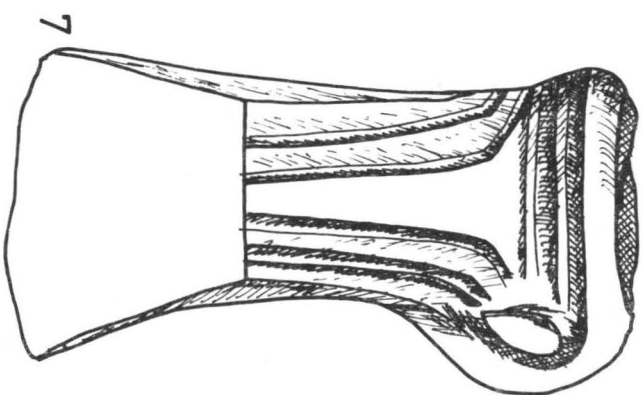
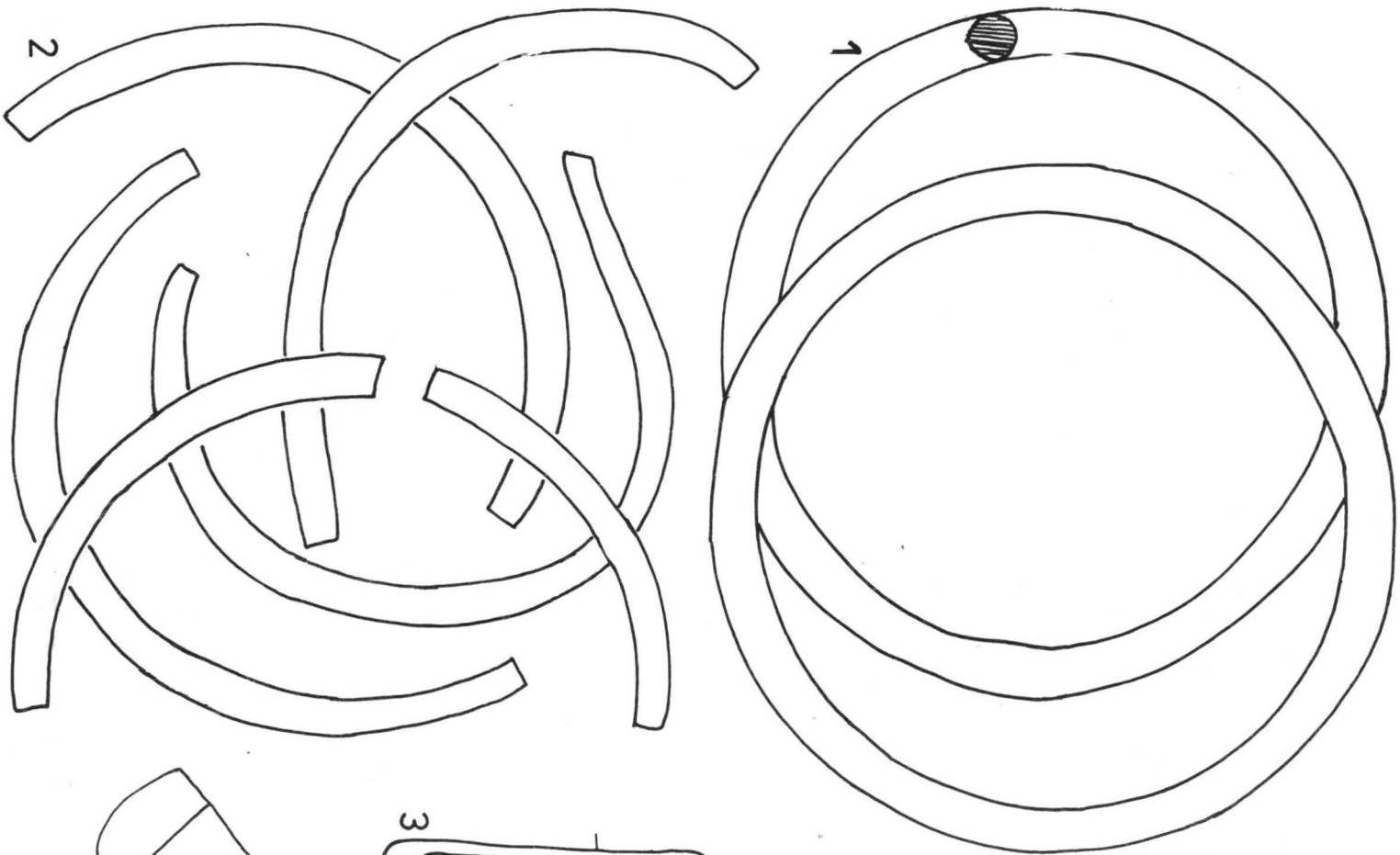
te până acum. Se încadrează, probabil, în Hallstatt B 3. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 5248.

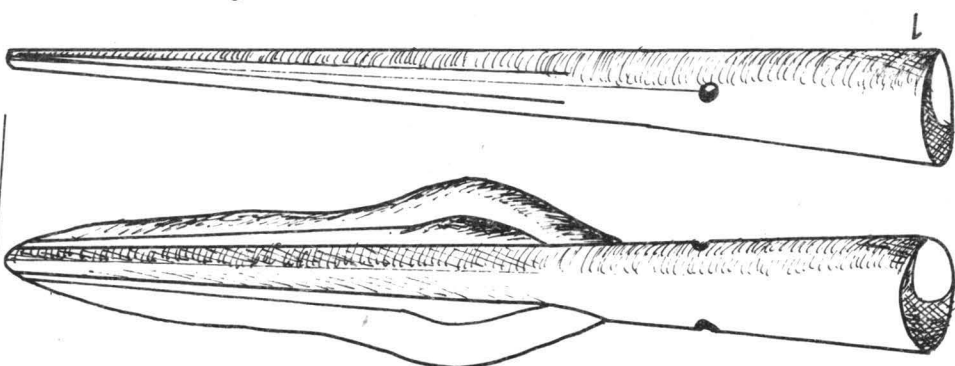
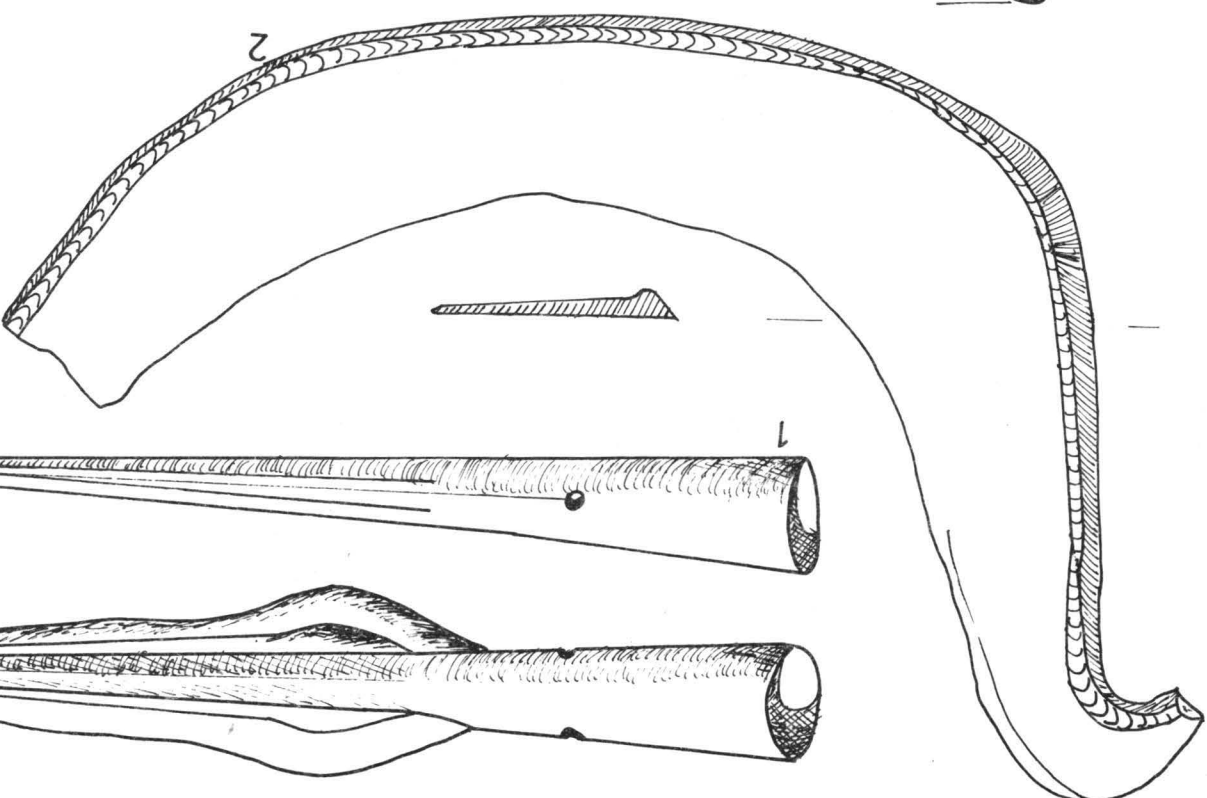
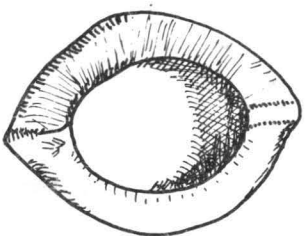
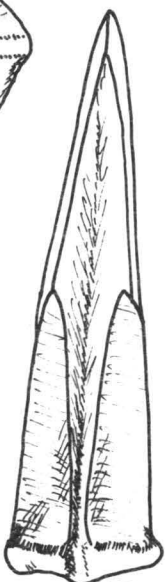
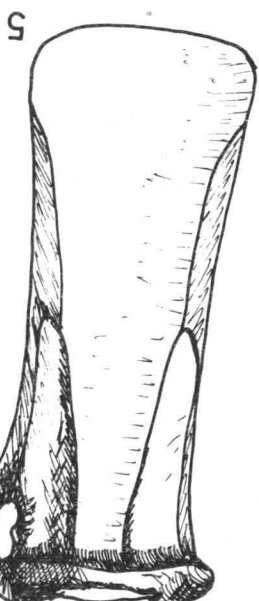
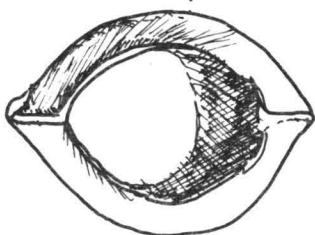
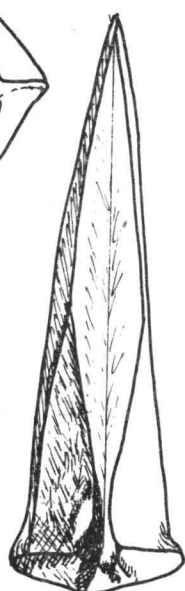
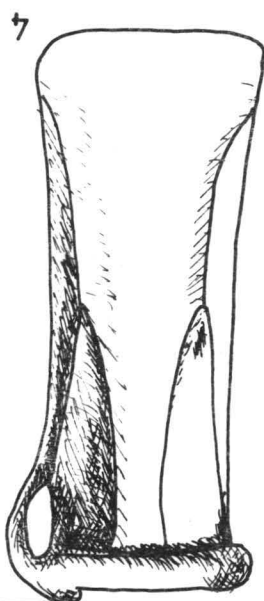
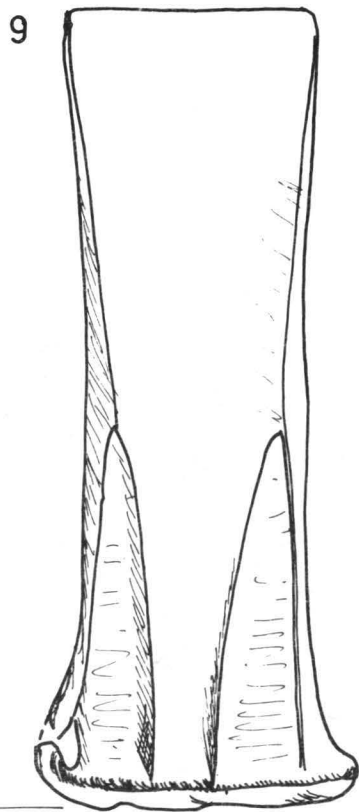
16. *Pumna*²² (pl. 1/1).

Cașinul Nou, punctul "Vasod", 1970, descoperitor Borbáth Miklós. Bună, patina verde închisă. Piesa este un unicat, neavând analogii printre descoperirile din Transilvania și nici din restul țării. Tipologic (lama cu secțiunea în trepte și mânerul de formă ovală, cu secțiunea lenticulară) pumnalul ar putea fi încadrat printre cele așa-numite de tip Peschiera. Lama, inclusiv tăieturile laterale de sub gardă, este apropiată de exemplarul prezentat de R. Peroni pentru tipul Verona (R. Peroni, *Zur Gruppierung mitteleuropäischer Griffungendolche der Bronzezeit, Badische Fundberichte*, 20, 1956, pl. 1/13). Acesta, la rândul său, este asemănat cu tipul Bertarina (R. Peroni, *op.cit.*, pl. 1/2—3), datorită amintitelor tăieturi (la acestea din urmă ele fiind mai puțin accentuate). Limba mânerului, din tipul Verona, este realizată însă altfel, iar repartiția găurilor de nit este diferită. Forma limbii, dacă luăm în considerare tot tipologia lui R. Peroni, ar fi întrucâtva asemănătoare cu a tipului Donawitz (idem, *op.cit.*, pl. 1/9), care posedă însă o singură gaură de nit. Aranjarea pe verticală a trei găuri de nit se regăsește la un număr mare de exemplare (vezi A. Mozsolics, *Some Remarks on "Peschiera" Bronzes in Hungary. The European Community in Later Prehistory, Studies in Honour of C.F.C. Hawkes*, London, 1971, p. 57—76, fig. 4—5; M. Petrescu-Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 241—Uioara de Sus; Al. Vulpe, *PZ*, 52, 1977, pl. 26 b/2). De asemenea, pentru secțiunea în trepte a lamei pumnalului, se poate lua în considerare fragmentul de sabie de la Gad, comuna Ciacova, jud. Timiș (M. Petrescu Dâmbovița, *op.cit.*, pl. 144/12). Cronologic, piesa se poate încadra în Bronz D — Hallstatt A1. Muz. Miercurea Ciuc, nr. inv. 2553.

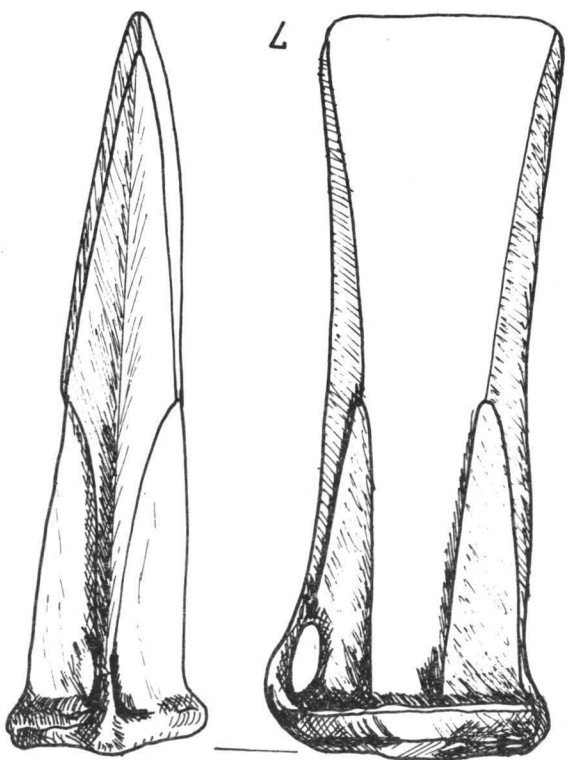
Piese prezentate mai sus, sunt doar o parte a descoperirilor de pe teritoriul județului Harghita, și anume, cele aflate în colecțiile muzeelor locale. Celelalte, și nu puține la număr, se află în diferite muzee din țară sau străinătate. Sperăm că un studiu viitor să prezinte repertoriul complet al tuturor descoperirilor de cupru și bronz din această parte a țării.

VIORICA CRIȘAN

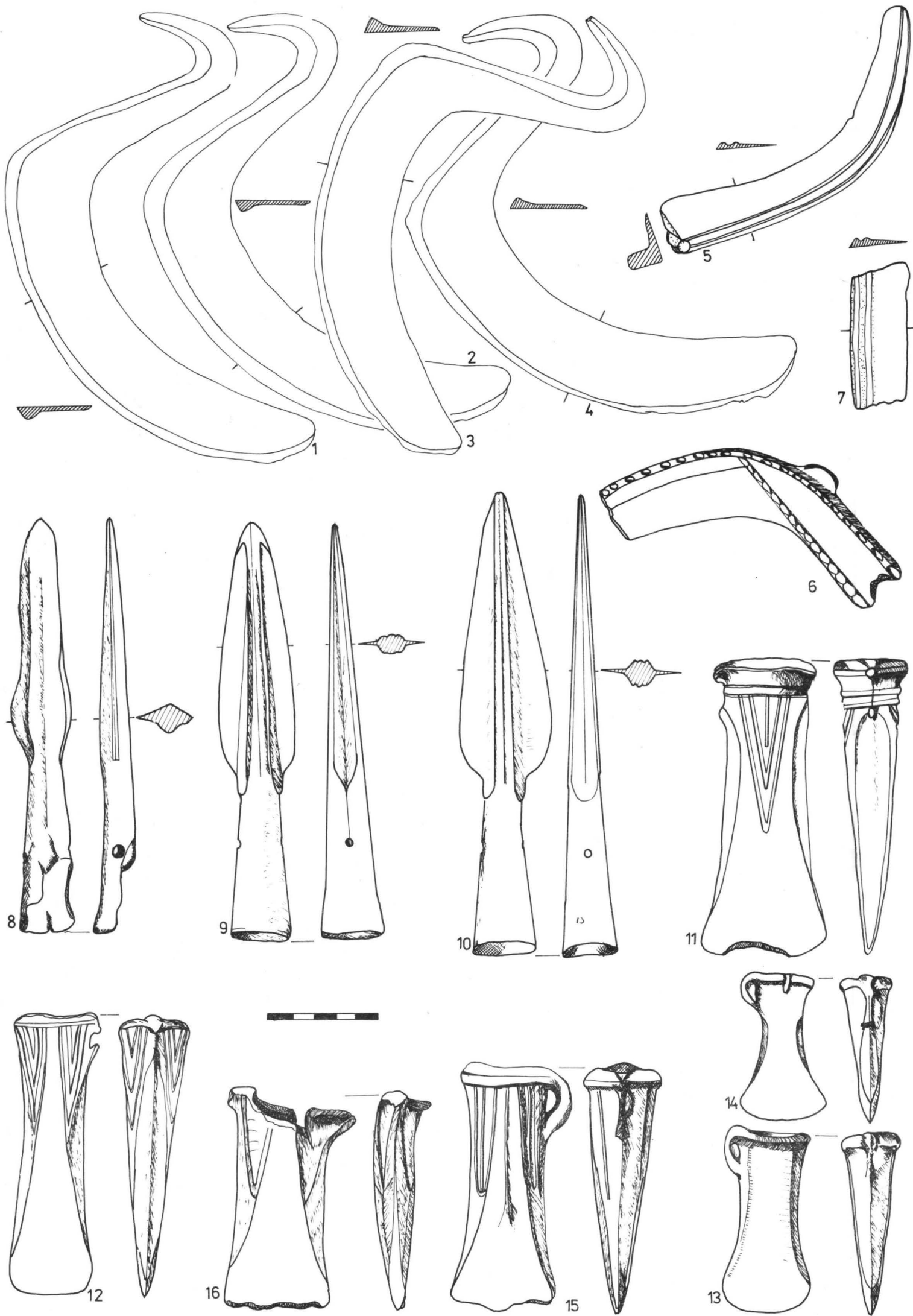

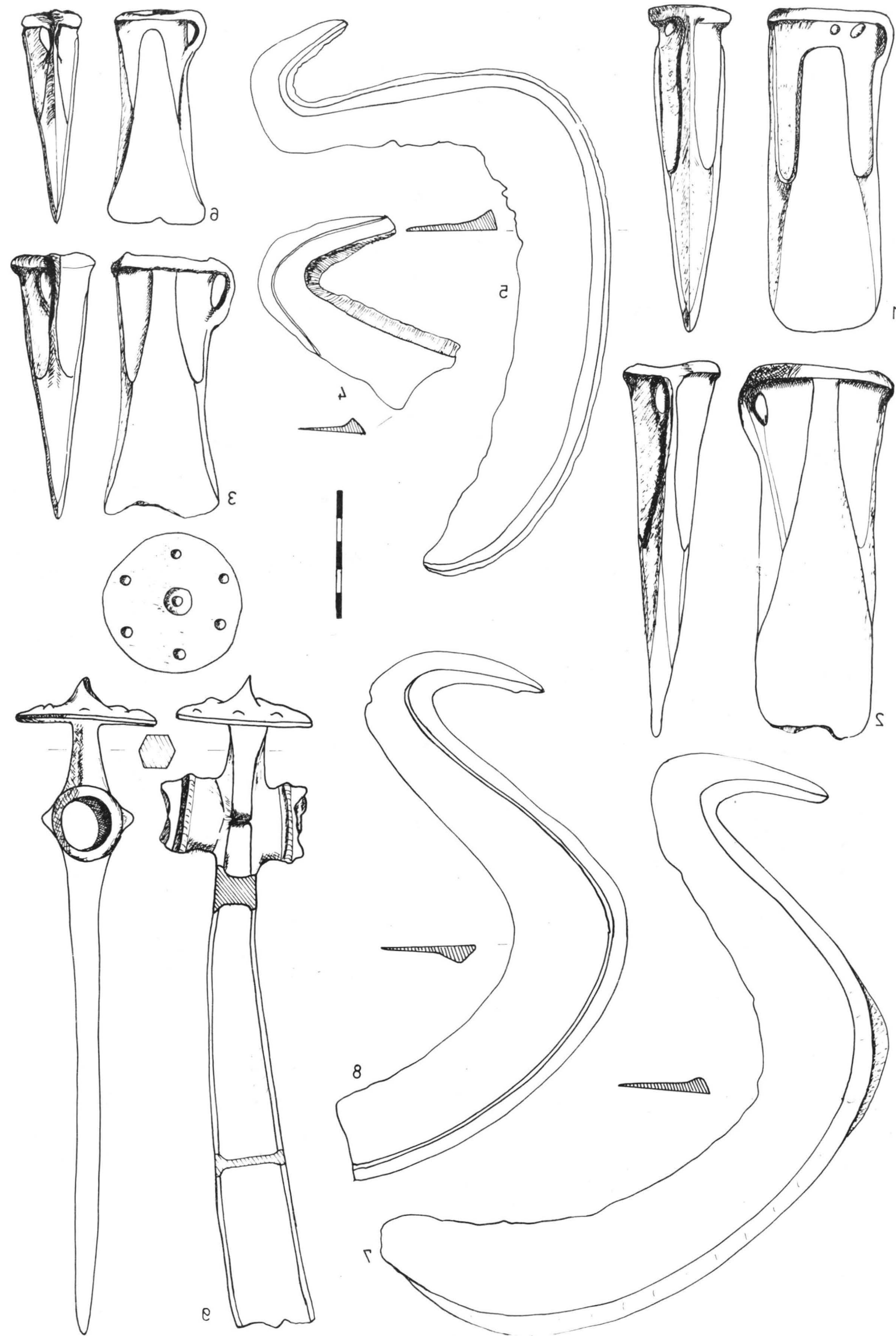
3

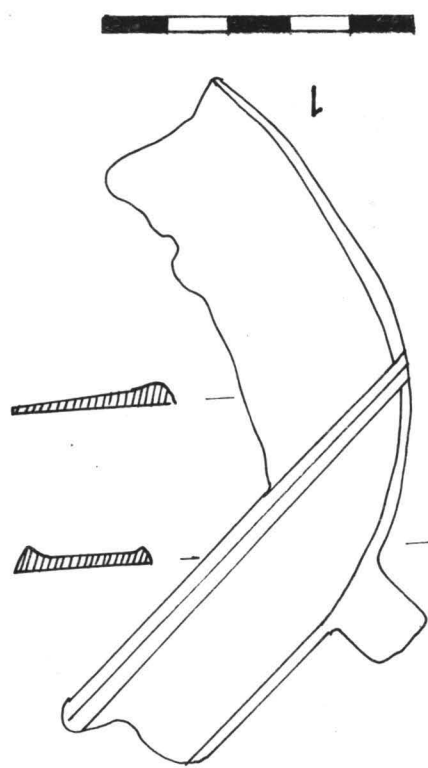
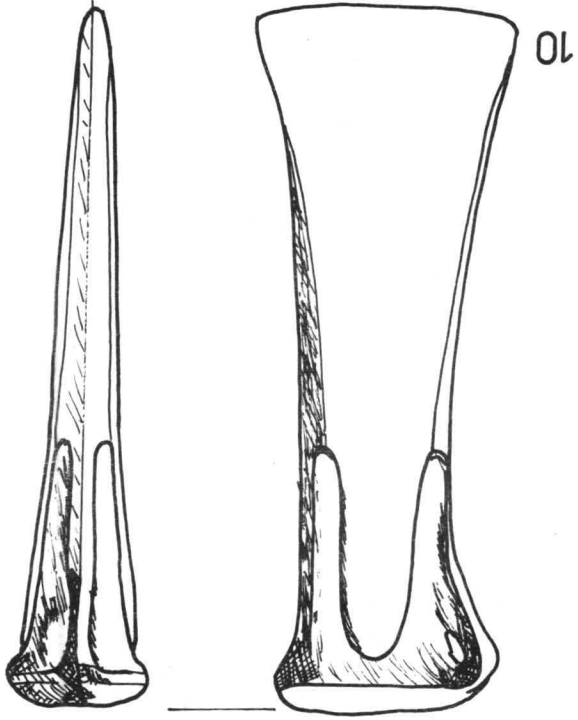
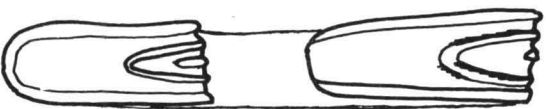
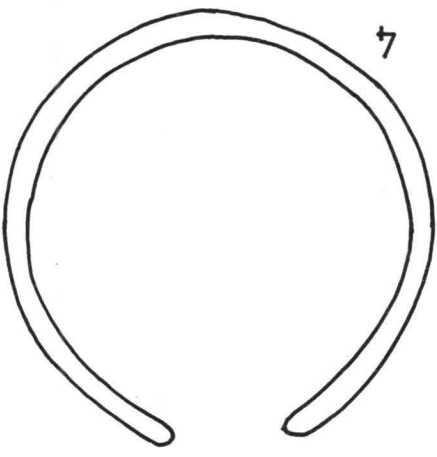
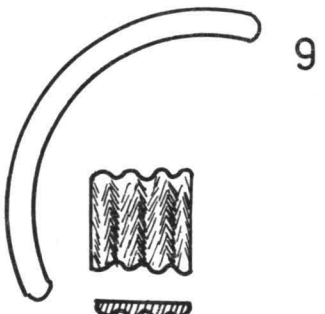
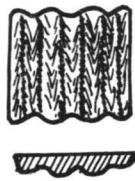
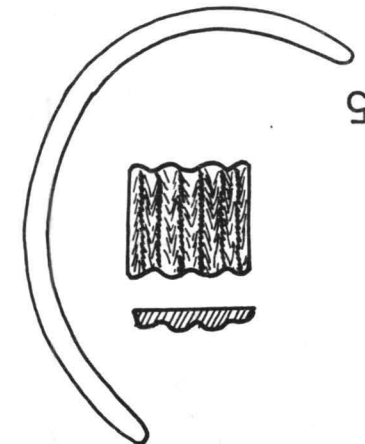
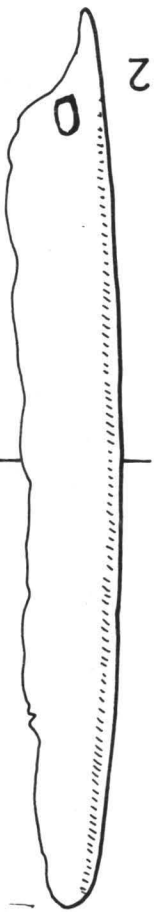
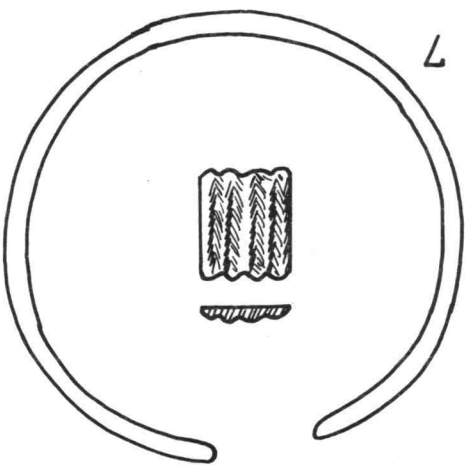
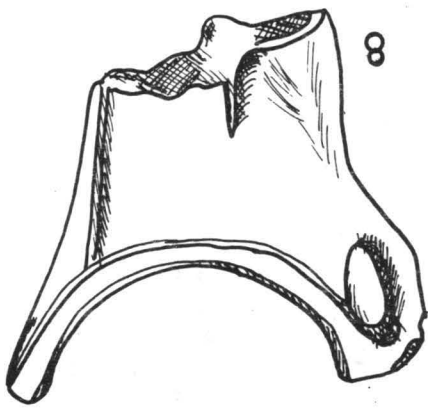
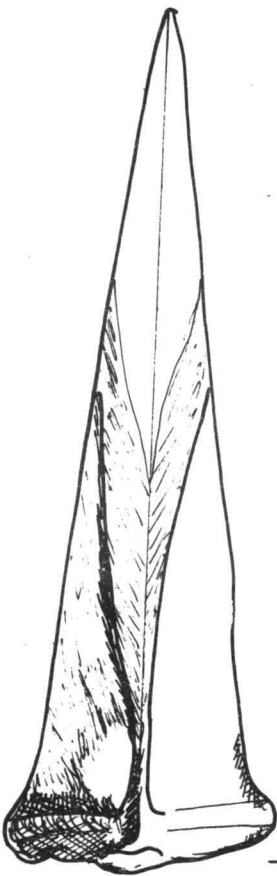
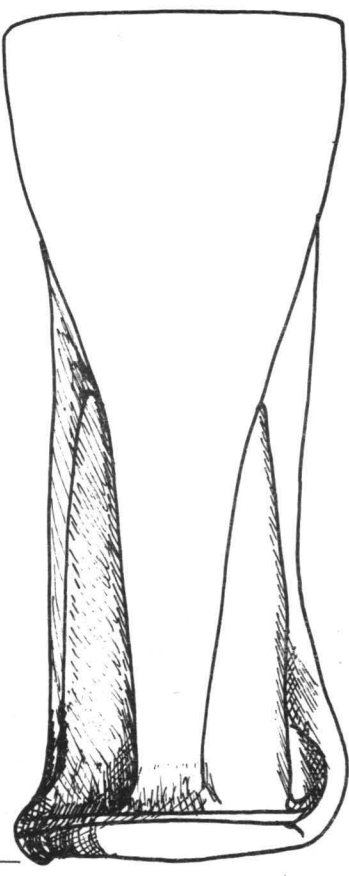
7

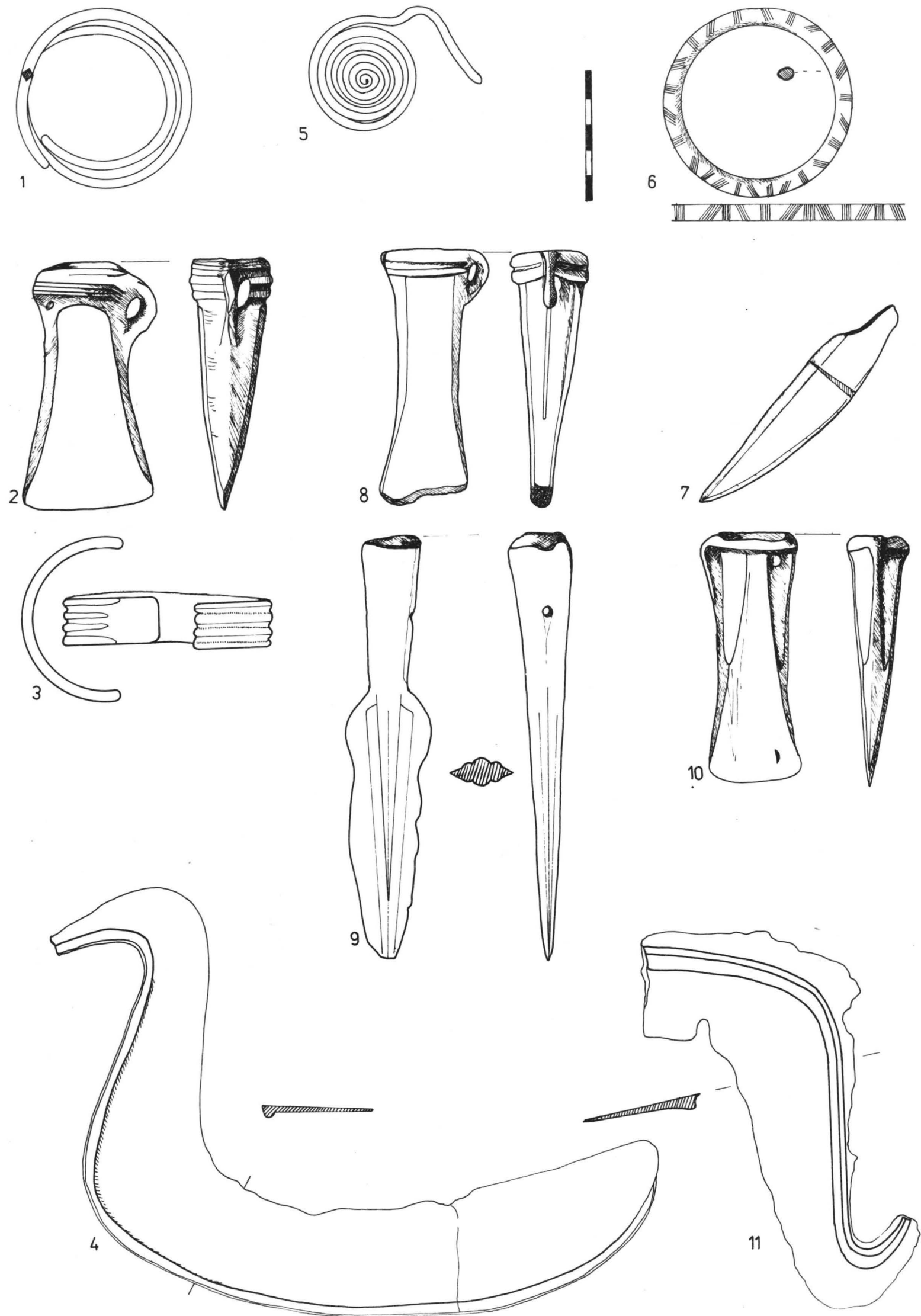

PL. VI. — 1—4. Luduș. 5. Crăciunești. 6—7, 13—15. Loc necunoscut. 8. Tulgheș. 9. Merești. 10. Inlăceni. 11. Jacod. 16. Satu Mare.

PL. V.—1. Șimonești. 2—3. Firtușu. 4,6,9. Loc necunoscut. 5. Ciucsângeorgiu. 7. Mujna. 8. Sântimbru.

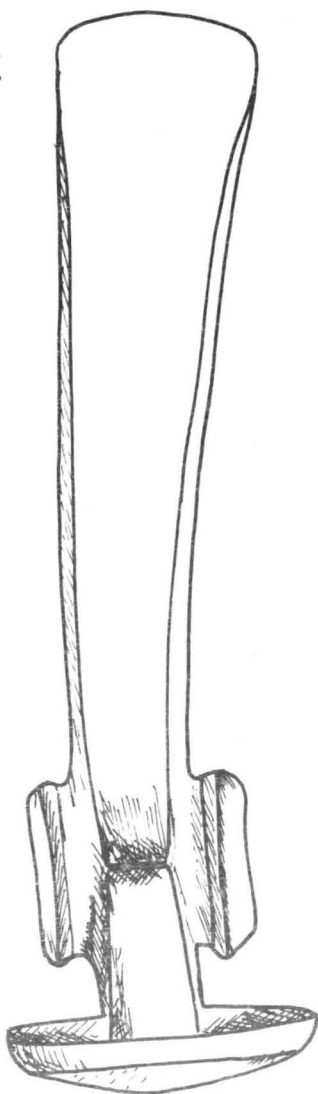
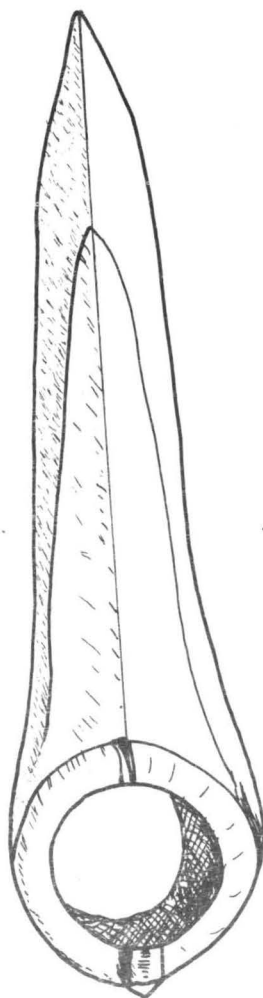
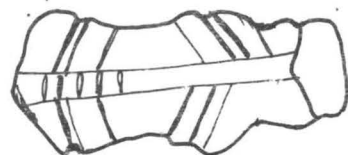
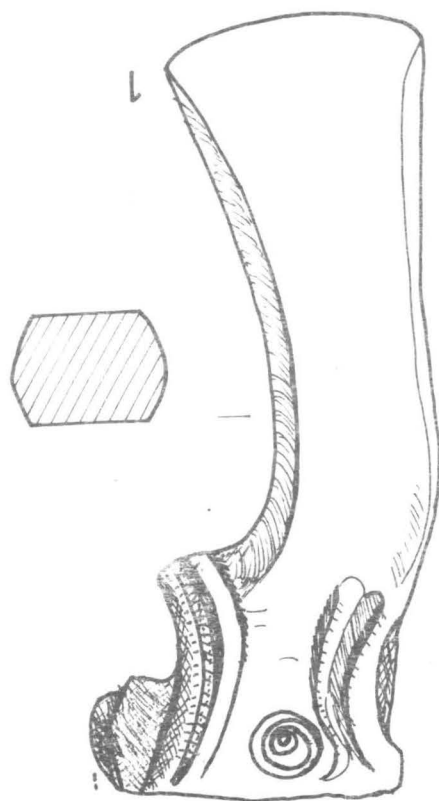
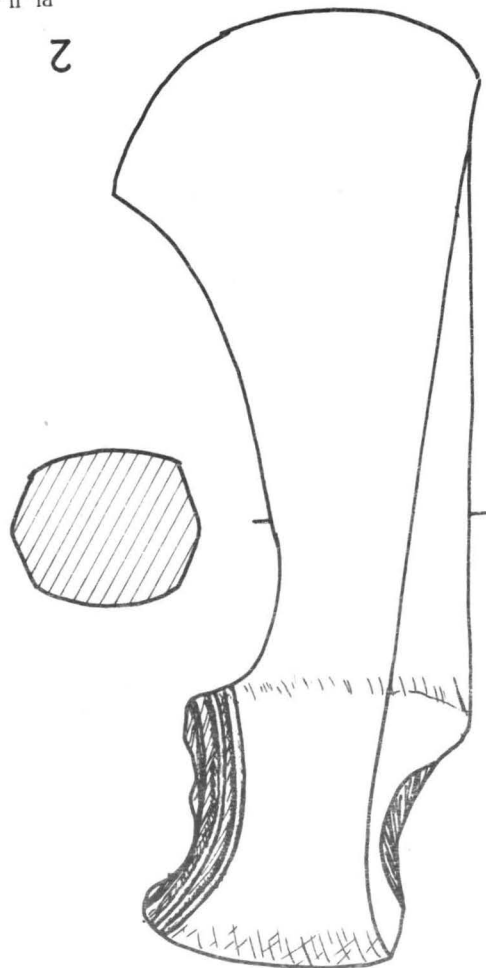
Pl. VII. — 1—11. Piese împrumutate de la Tg. Mureș.

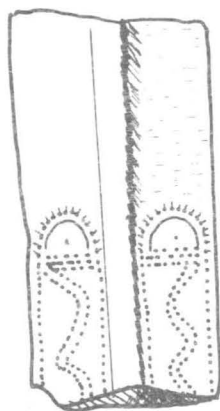
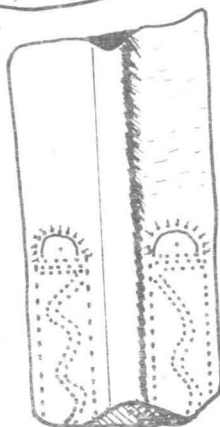
PL. IX. — 1,5,7,8, 10—12, 15—16. Loc necunoscut. 2. Nicolești. 3. Zagon. 4. Merești. 6. Șimonești. 9. Bancu. 13. Șoi-
mușu Mic. 14. Porumbenii Mari.

PL. 1. — 1. Cașinu Nou. 2. Jimbor. 3. Tomrești. 4. Merești. 5. Mugeni. 6. Sâdominic. 7. Bancu.

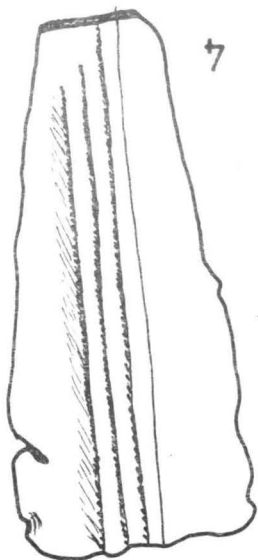
5

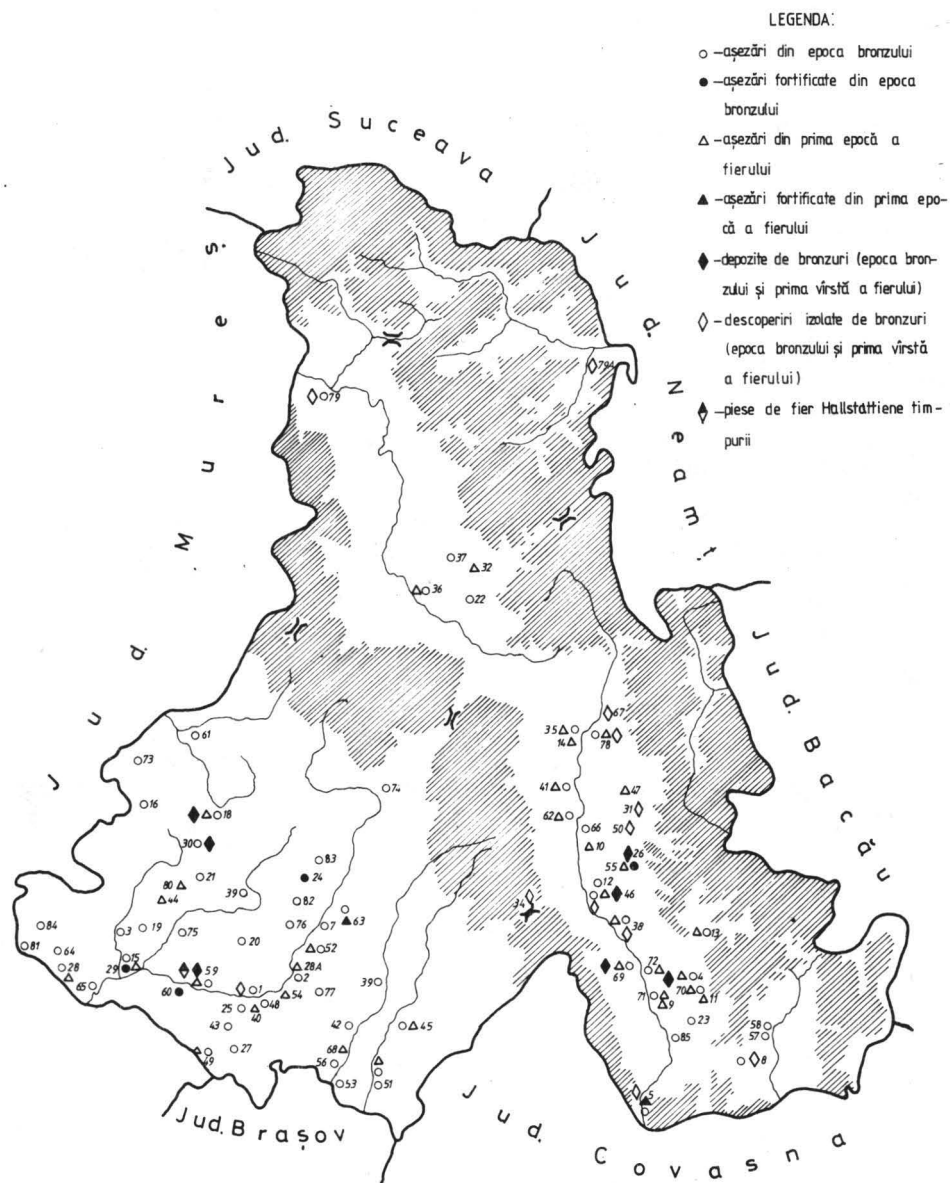

5

7

Pl. X. — Harta județului Harghita cu descoperiri din epoca bronzului și prima vîrstă a fierului: 1. Aluniș. 2. Arvățeni. 3. Avrămești. 4. Bancu. 5. Băile Tușnad. 6. Bălan. 7. Brădești. 8. Casinu Nou. 9. Cetățuia. 10. Ciceu. 11. Ciucani. 12. Ciuboteni. 13. Ciucsângeorgiu. 14. Cârța. 15. Cristuru Secuiesc. 16. Cușmed. 17. Crăciunel. 18. Corund. 19. Chedia Mică. 20. Cireșeni. 21. Cehețel. 22. Chileni. 23. Cozmeni. 24. Dealu. 25. Dejuțiu. 26. Delnița. 27. Dârjiu. 28. Eliseni. 28 A. Feliceni. 29. Filiaș. 30. Firtușu. 31. Frumoasa. 32. Gheorgheni. 33. Ghipeș. 34. Harghita Băi. 35. Ineu. 36. Joseni. 37. Lăzarea. 38. Lelice-ni. 39. Lupeni. 40. Lutija. 41. Mădăraș. 42. Mărtiniș. 43. Mărtișeni. 44. Medișoru Mare. 45. Merești. 46. Miercurea Ciuc. 47. Mihăileni. 48. Mugeni. 49. Muja. 50. Nicolaești. 51. Odand. 52. Odorheiu Secuiesc. 53. Orășeni. 54. Oțeni. 55. Păuleni-Ciuc. 56. Petreni. 57. Plăieșii de Jos. 58. Plăieșii de Sus. 59. Porumbenii Mari. 60. Porumbenii Mici. 61. Praid. 62. Racu. 63. Satu Mare. 64. Săcel. 65. Secuieni. 66. Siculeni. 67. Săndominic. 68. Sănpaul. 69. Săncrăieni. 70. Sănmartin. 71. Sănsimion. 72. Sântimbru. 73. Șiclod. 74. Șicasău. 75. Simonești. 76. Tămașu. 77. Teleac. 78. Tomești. 79. Toplița. 79 A. Tulgheș. 80. Turdeni. 81. Uilac. 82. Ulcani. 83. Valea Rotundă. 84. Vidacut. 85. Vrabia.

COPPER AND BRONZE OBJECTS IN THE COLLECTIONS OF THE MUSEUMS FROM HARGHITA DISTRICT

(Summary)

The work presents copper and bronze objects from the following Museums Miercurea Ciuc, Gheorghieni, Odorheiu Secuiesc and Cristuru Secuiesc, all of them in Harghita district.

A part of these objects were published, others are unpublished. Our informations concerning the place and archaeological features of them are very concise. Some of them proceed from the collections of the Museums Sfântu-Gheorghe, Brașov or Târgu Mureș (they were lended many years ago), others were part of ancient collections which did not even mention the place of the discovery.

The objects being both of copper and bronze can be dated in a very large period of time, beginning from the eneolithic (excavations from Merești, Bancu, Sândominic, Tomesti, Mugeni etc.) until the late phases of the Hallstatt period (see, the discoveries from Porumbenii Mari, Delnița, Merești etc.).

The most beautiful and uncommon of the unpublished pieces is the *dagger* from Casinu Nou, a piece which it is unique of its kind and it can enclosed in the Peschiera type.

The great number of copper and bronze objects discovered in Harghita district is in unison with the number of settlements and they together, proove an intense and prosperous inhabitation of the Eastern area of Transylvania in prehistorical time. We today know that the minerals from Bălan were exploited from ancient time, accordingly to the analysis on the copper objects.

O VERIGĂ CU CAPETE PETRECUTE ȘI ÎNFĂȘURATE DIN CETATEA DACICĂ DE LA COSTEȘTI (JUD. HUNEDOARA)

Cetatea de la Costești-Cetățuie, cercetată prin săpături sistematice timp de peste o jumătate de secol (cu întreruperi), a furnizat informații semnificative pentru cunoașterea civilizației daco-getice¹. Meritul primelor investigații arheologice (efectuate între anii 1924—1929) aparține lui D. M. Teodorescu, profesor al Universității Daciei Superioare din Cluj. Cercetările au fost reluate după mai bine de un deceniu de un colectiv condus de C. Daicoviciu.

Potrivit consemnărilor acestuia, săpăturile din 1942 au avut scopul "de a deslega anumite probleme nelămurite încă în legătură cu valul de pământ... În al doilea rând am urmărit (cu bogat rezultat) și o recoltă de obiecte (ceramică, arme, obiecte de podoabă, etc.) dacice ieșite din săpături sistematice conduse cu observația strictă a stratigrafiei"². Din aceste săpături provine și piesa pe care o voi prezenta în cele ce urmează³.

Este vorba de o verigă de bronz descoperită în secțiunea a III-a (din 1942), în partea dinspre bastionul nr. 1, la cca. 10 cm. adâncime. Ea a fost executată dintr-o sîrmă de bronz, care, pentru a fi adusă la diametrul dorit, a fost îndoită circular de două ori, iar capetele au fost înfășurate pe corpul piesei astfel obținute. Unul dintre capetele înfășurate s-a rupt din antichitate, păstrîndu-se doar 13 spire (în total erau probabil 19). Celălalt capăt înfășurat rămas întreg, formează 13 spire. Ulterior, probabil tot pentru a micșora diametrul verigii, în apropierea capătului înfășurat rămas intact, corpul piesei a fost îndoit sub forma unei bucle. La fel ca în cazul altor obiecte de acest gen sîrma din care a fost confecționată veriga este mai groasă în zona mediană și se subțiază spre capete. Dimensiuni: diametrul interior — 5,1 cm.; diametrul exterior — 5,5 cm.; grosimea maximă a sîrmei — 0,2 cm.; grosimea minimă — 0,1 cm. Piesa se află în Muzeul din Cluj Napoca sub nr. inv. 7903. Se datează pe toată durata de funcționare a cetății.

Veriga descrisă mai sus a fost confecționată, foarte probabil, în cetatea dacică de la Costești unde o serie de unelte, urme de zgură, creuzete, piese nefinisate sau cu rateuri de turnare, etc.⁴, indică existența unui important atelier de prelucrare a bronzului. Revelatoare în acest sens este descoperirea unei filiere utilizată pentru obținerea sîrmei destinate unor piese de bronz sau argint de felul verigii în discuție⁵.

*

¹ Pentru istoricul cercetărilor de la Costești-Cetățuie și bibliografia problemei vezi H. Daicoviciu, Șt. Ferenczi, I. Glodariu, *Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei*, I, București, 1989, p. 140, 141—142, 156—157, 163, 166, 168—170, 178—180.

² C. Daicoviciu, *Dare de seamă asupra cercetărilor de la cetățile dacice, Raport asupra activității științifice a Muzeului Național de Antichități în anii 1942 și 1943*, București, 1944, p. 14.

³ Piesa mi-a fost pusă la dispoziție de d-l prof. I. Glodariu, căruia îi mulțumesc călduros și pe această cale.

⁴ S. Cociș, *Ateliere de bronzieri în Dacia preromană, Sargetia, XVI—XVII, 1982—1983*, p. 140; I. Glodariu, E. Iaroslavski, *Civilizația fierului la daci*, Cluj Napoca, 1979, p. 98, fig. 53/7; I. Glodariu, "Brățările" cu nodozități Latène târzii în Dacia, *ActaMN*, XXI, 1984, p. 65, nr. 5/0, fig. 5/7.

⁵ I. Glodariu, E. Iaroslavski, *op.cit.*, p. 101—102, fig. 54/6.

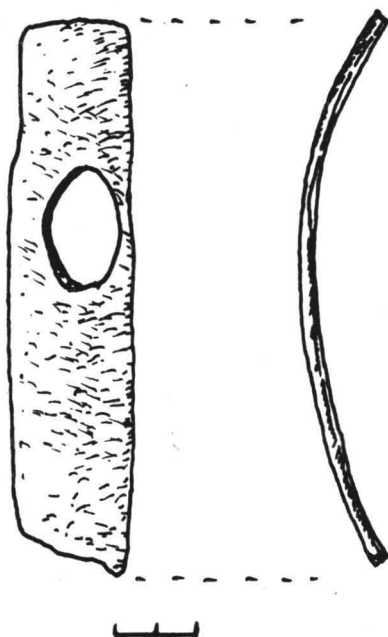
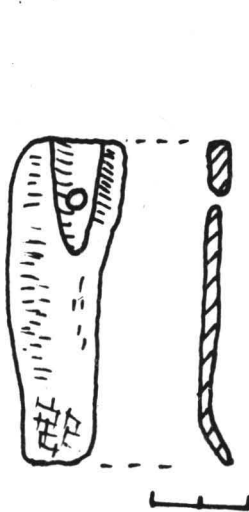
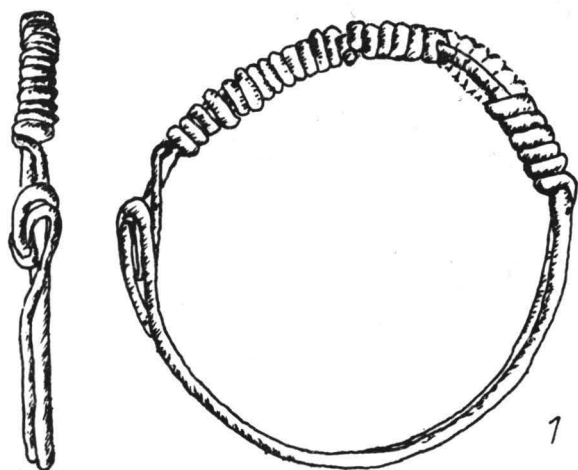

Fig. 1; 1. Verigă de bronz cu capete petrecute și înfășurate, din cetatea de la Costești (sc. 1/1); 2—3. Unelte de orfevrerie descoperite la Costești (după I. Glodariu, E. Iaroslavski).

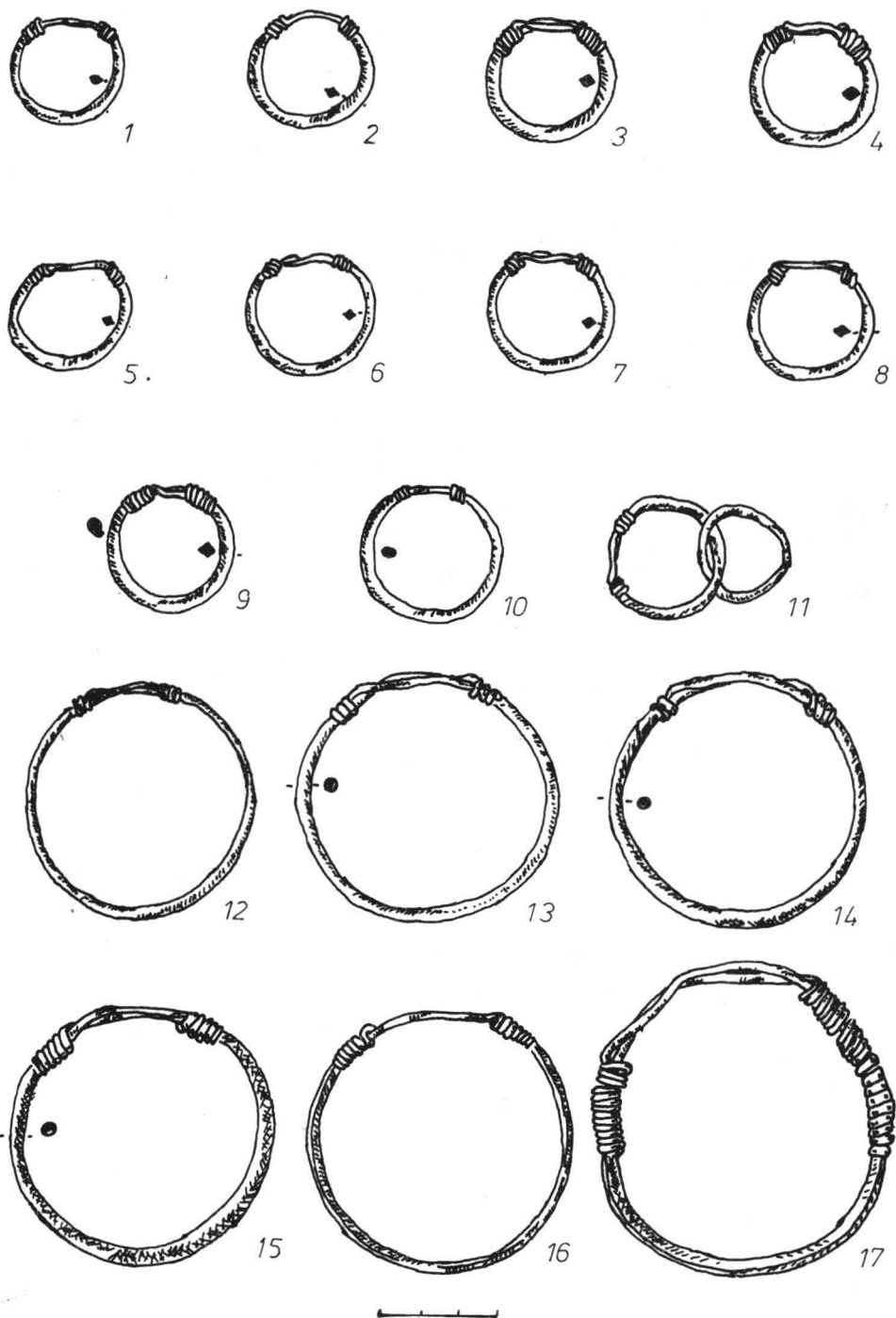

Fig. 2 Verigi cu capete petrecute și înfășurate din tezaure de argint dacice: 1—11. "înele" tip Horedt E2a (Poiana — Gorj); 12—17. brățări tip Horedt D3a (12. Coadă Malului; 13—15. Senereuș; 16—17. Poiana — Gorj).

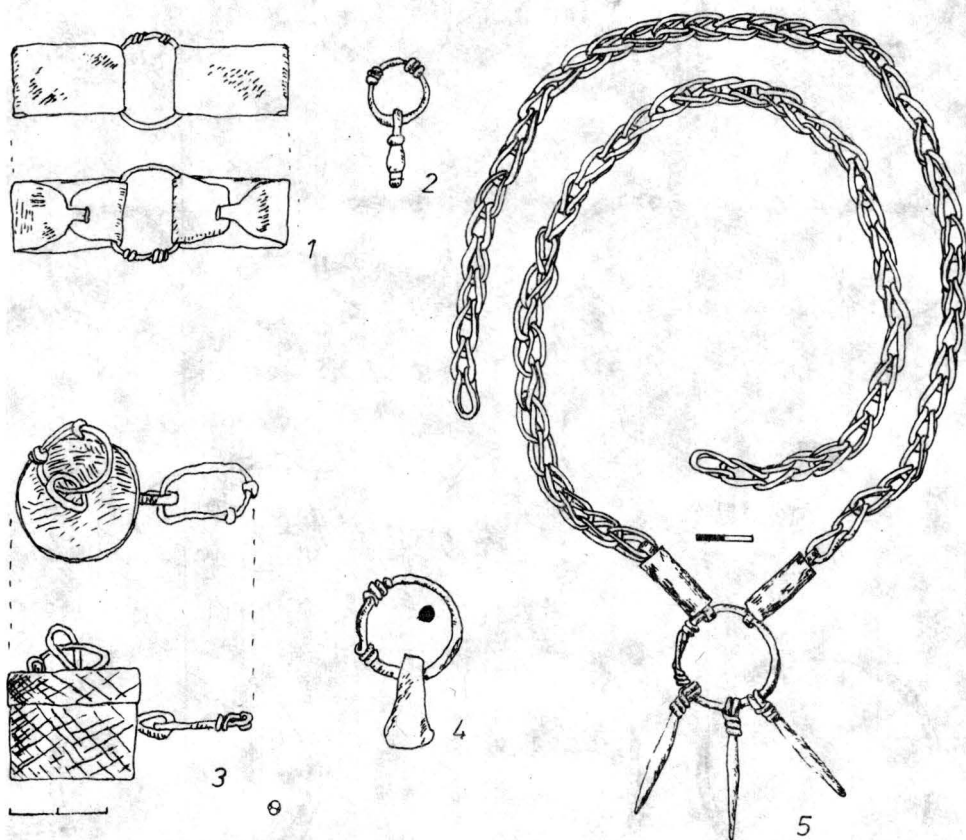

Fig. 3 Modalități de utilizare a verigilor cu capete petrecute și înfășurate. 1. Fragment de "centură" (Tilișca); 2, 4. Verigi cu pendentive (Ocnița, Răcățau); 3. "pudrieră" (Pădureni); 5. Lanț cu verigă și pendentive — cui (Medias).

Verigile cu capete petrecute și înfășurate au apărut în spațiul mediteraneean la sfârșitul secolului II î.e.n. și în sec. I î.e.n. De aici ele s-au răspândit în Europa "barbară", fiind utilizate apoi de-a lungul mileniului întâi al erei noastre⁶. O serie de exemplare din argint sau din aur, descoperite în spațiul celtic, în tezaure sau izolat, au fost considerate ca fiind importuri sudice. Este cazul exemplarelor de la Lauterach⁷ și Schalunen⁸. Piesa din ultima localitate menționată a fost confecționată din aur. Analiza metalografică a evidențiat faptul că aurul nu se încadrează în grupurile central-europene ale acestor perioade, de unde concluzia că inelul ar putea proveni din zona mediteraneeană.

Mai numeroase și probabil realizate în ateliere locale, sînt exemplarele din bronz și din fier descoperite în *oppida* celtice de la nord de Alpi¹⁰. În ceea ce privește verigile cu capete petrecute și înfășurate executate din argint și aflate în tezaurele din Pen. Iberică¹¹ și Dacia preromană¹² — așa cum s-a mai remarcat¹³ — constituie creații locale apărute datorită abundenței resurselor argintifere locale și a influențelor mediteraneene care s-au manifestat în ambele zone în aceeași perioadă.

În tezaurele de argint daco-getice se remarcă prezența verigilor avînd diametre cuprinse între 1,5 — 4 cm. (tip Horedt E2a)¹⁴, precum și al unor verigi cu diametre de peste 5 cm., acestea din urmă fiind utilizate probabil ca brățări (tip Horedt D3a)¹⁵. În general, exemplarele cu diametre mici au fost utilizate — în tezaurele din grupele timpurie și mijlocie¹⁶ — la închiderea lanțurilor din zale pliate sau împletite strîns, de verigi fiind prinse, în numeroase cazuri, pandantive-cui (vezi tabelul). Este vorba de tezaurele de la Moigrad (jud. Sălaj)¹⁷, Mediaș (jud. Sibiu)¹⁸, Bistrița (jud. Bistrița-Năsăud)¹⁹, Gura Văii (jud. Arad)²⁰, Someșu Cald (jud. Cluj)²¹, Ghelnîța (jud. Covasna)²², Tilișca (jud. Sibiu)²³, Oradea III (jud. Bihor)²⁴. Există și situații în care aceste piese au primit o funcționalitate originală. Astfel, în tezaurul de la Clipicești (jud. Vrancea) verigile cu capete petrecute și înfășurate au fost prinse unele de altele cu sîrme răsuci-

⁶ J. Déchellette, *Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine*, II, 3, Paris, 1914, p. 1227, fig. 520/1—4; D. Popescu, *Tezaure de argint dacice*, BMI, XLI, 1, 1972, p. 6; W. Krämer, *Silberne Fibelpare aus dem letzten vorchristlichen Jahrhundert*, Germania, 49, 1971, p. 115—116; H. Guiraud, *Bagues et anneaux à l'époque romaine en Gaule, Gallia*, 46, 1989, p. 193, fig. 38 (tipul 6b).

⁷ W. Krämer, *op.cit.*, p. 111—116, pl. 22/3.

⁸ Idem, *op.cit.*, p. 115, pl. 27/2.

⁹ *Die Kelten in Mitteleuropa. Kultur — Kunst — Wirtschaft*, Salzburger Landesausstellung 1 mai — 30 sept. 1980 im Keltenmuseum Hallein Österreich, Salzburg, 1980, p. 290, nr. 193.

¹⁰ J. Déchellette, *loc.cit.*; idem, *Le Hradischt de Stradonitz en Bohême et les fouilles de Bibracte. Étude d'archéologie comparée*, extrait du Congrès archéologique de Macon (juin 1899), Macon, 1901, p. 51; W. Krämer, *op.cit.*, p. 116.

¹¹ K. Raddatz, *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel vom Ende des dritten bis zur Mitte des ersten Jahrhunderts vor Chr.*, Geb., Berlin, 1969, pl. 1/4—6, 25/2, 32/4, 51/10, 52/7, 65/2, 66/1, 3.

¹² D. Popescu, *Tezaure de argint dacice*, BMI, XL, 4, 1971, p. 19—32; XLI, 1, 1972, p. 5—22; K. Horedt, *Die Dakischen Silberfunde, Dacia, N.S.*, XVII, 1973, p. 127—167; L. Mărgăritan, *Tezaure de argint dacice. Catalog Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste România*, București, 1976, *passim*.

¹³ K. Horedt, *op.cit.*, p. 156—162.

¹⁴ Idem, *op.cit.*, p. 139.

¹⁵ Idem, *op.cit.*, p. 141.

¹⁶ Pe baza analizelor combinatorice, K. Horedt a împărțit tezaurele daco-getice în trei grupe cronologice: grupa timpurie (125—75 î.e.n.), grupa mijlocie (75—25 î.e.n.) și grupa târzie (25 î.e.n. — 25 e.n.). Idem, *op.cit.*, p. 151.

¹⁷ Idem, *op.cit.*, cat. 35.

¹⁸ L. Mărgăritan, *op.cit.*, p. 36, nr. 4, pl. XI.

¹⁹ N. Fettich, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Sarmatische-dakischen Beziehungen*, Acta ArchBp, 3, 1953, p. 154, pl. XXIII.

²⁰ K. Horedt, *op.cit.*, cat. 28.

²¹ G. Florea, *Descoperirile de epocă dacică din jud. Cluj*, ActaMN, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 761, nr. 21.

²² N. Fettich, *op.cit.*, p. 156—157, pl. XXVIII/1—2.

²³ N. Lupu, *Doză morminte dacice descoperite la Tilișca, Thraco-Dacia*, II, 1981, p. 199—200, fig. 3/1; idem, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Căpânaș*, București, 1989, p. 33—34, fig. 8/1.

²⁴ N. Chidioșan, I. Ordentlich, *Un nou tezaur de argint descoperit la Oradea, Crisia*, III, 1973, p. 98, nr. 8, pl. II/4.

te avînd la capete bucle, formînd în acest fel un lanț²⁵. În tezaurul descoperit într-unul din mormintele de incinerare de la Tilișca (jud. Sibiu), în afară de lanțul prevăzut cu verigi și pandantive-cui, se aflau și fragmentele unui cordon din segmente de tablă de argint prinse unele de altele cu verigi²⁶.

În ceea ce privește verigile cu diametre mai mari, care au putut fi utilizate ca brățări, se remarcă asocierea lor — mai ales în grupa tîrzie a tezaurilor de argint daco-getice — în special cu colane. Este vorba de tezaurele de la Sărmășag (jud. Sălaj)²⁷, aparținînd grupei timpurii, Cerbăl (jud. Hunedoara)²⁸ și Săliște (jud. Alba)²⁹, aparținînd grupei mijlocii, Senereuș (jud. Mureș)³⁰, Hetiur (jud. Mureș)³¹, Colțești (jud. Alba)³², Șimleu Silvaniei (jud. Sălaj)³³, Tekja (Iugoslavia)³⁴ și Poiana (jud. Gorj)³⁵, aparținînd grupei tîrzii. Se cuvine a fi remarcat și faptul că în tezaurele grupei tîrzii (Șimleu Silvaniei, Tekja, Poiana) apare asocierea verigilor cu diametru mic cu brățările de același tip. Mai mult, în cazul tezaurului de la Poiana (jud. Gorj) ar putea fi vorba și de utilizarea verigilor mici într-un mod original. De unul din exemplare este prins un inel care nu are capetele înfășurate, ci doar apropiate. Avînd în vedere faptul că din tezaur mai făceau parte alte zece verigi cu capete petrecute și înfășurate, avînd aproximativ aceleași dimensiuni, nu ar fi exclus ca toate aceste piese să fi format un lanț, legăturile dintre verigi fiind asigurate prin inele simple ca cel menționat în cazul primei piese. Situația este oarecum analogă celei a lanțului de la Recăș (jud. Timiș) format numai din verigi cu capete petrecute și înfășurate³⁶.

Verigi cu capete petrecute și înfășurate se găsesc în număr mare și în așezări și necropole geto-dacice. În sanctuarul circular din așezarea de la Pecica (jud. Arad), lângă vatra de foc centrală, a fost descoperit un exemplar din aur avînd diametrul exterior de 2,3 cm.³⁷ Referindu-se la semnificația inelului, I. H. Crișan arăta că ar putea reprezenta un obiect de ofrandă, ținînd cont de raritatea obiectelor de aur descoperite în așezările daco-getice. Același cercetător sublinia însă că ar putea fi vorba — tot atît de bine — de un obiect pierdut³⁸. Sanctuarul aparținea primului nivel de locuire care se încheie la sfîrșitul sec. II î.e.n. sau începutul celui următor. Verigi de argint avînd aceleași dimensiuni reduse au fost descoperite și în așezările de la Popești³⁹, Sprîncenata (jud. Olt)⁴⁰, Sighișoara (jud. Mureș)⁴¹, Răcățiu (jud. Bacău)⁴²

²⁵ I. Mitrea, *Un nou tezaur de tetradrahme thasiene și podoabe dacice din argint descoperit în Moldova*, SCIV, 23, 4, 1972, p. 642, fig. 3.

²⁶ N. Lupu, *Două morminte...*, p. 200, fig. 3/2—14; idem, *Tilișca*, p. 33—34, fig. 8/2—16.

²⁷ I. Glodariu, *Tezaurul dacic de la Sărmășag*, ActaMN, V, 1968, p. 411, fig. 1/4—5.

²⁸ ErdRep, p. 57, nr. 23, fig. 59/6; N. Fettich, *op.cit.*, p. 155—156, pl. XXVI/8.

²⁹ L. Mărghitani, *Tezaurul de podoabe dacice din argint de la Săliște*, SCIV, 20, 2, 1969, p. 319, fig. 2.

³⁰ Idem, *Tezaure de argint dacice. Catalog*, București, 1976, p. 47, nr. 4—6, pl. XXII/1—3.

³¹ K. Horedt, *op.cit.*, cat. 29.

³² N. Fettich, *op.cit.*, p. 149—150, pl. XXI/1.

³³ Z. Székely, *Tezaurul dacic de la Șimleu Silvaniei, Materiale din campania de săpături din 1949*, București, 1951, p. 43—54.

³⁴ Illiri și daci, Cluj — București, 1972, p. 193, nr. 275—281.

³⁵ C.S. Nicolăescu-Plopșor, *Le trésor dace de Poiana-Gorj, Dacia*, VII—VIII, 1937—1940, p. 205, 215, fig. 1/3, 6/1; L. Mărghitani, *op.cit.*, p. 42, nr. 3—4, pl. XV/1—2.

³⁶ K. Horedt, *op.cit.*, cat. 51. În legătură cu acest lanț, trebuie reținută și particularitatea că — la fel ca în tezaurul de la Poiana — de unele verigi atîrnă pandantive în formă de seure. Vezi mai jos.

³⁷ I. H. Crișan, *Ziridava*, Arad, 1978, p. 102, fig. 40.

³⁸ Idem, *op.cit.*, p. 102—103. Avînd în vedere faptul că în spațiul mediteranean există astfel de verigi din aur, nu ar fi exclus să fie vorba de un import (vezi supra, nota 9). Analiza metalografică a acestui obiect ar fi de natură să lămurască problema.

³⁹ M. Turcu, *Geto-dacii din cîmpia Munteniei*, București, 1979, p. 211, pl. XXXIII/4.

⁴⁰ C. Preda, *Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprîncenata*, București, 1986, p. 66, 98, pl. LI/12, LII/10.

⁴¹ K. Horedt, C. Seraphin, *Die prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara — Schüssburg*, Bonn, 1971, pl. 64/22.

⁴² V. Căpitani, *Principalele rezultate ale săpăturilor arheologice în așezarea geto-dacică de la Răcățiu, Carpica*, VIII, Bacău, 1976, p. 66, fig. 43/1,5.

și în număr mare la Poiana (jud. Galați)⁴³, fără ca prin contextele de descoperire să poată fi precizată funcționalitatea lor exactă. De asemenea, o serie de exemplare similare din bronz provin din așezările de la Bîzdîna (jud. Dolj)⁴⁴, Răcățau (jud. Bacău)⁴⁵, Tinosu (jud. Prahova)⁴⁶, Poiana (jud. Galați)⁴⁷.

În unele cazuri de o serie de verigi sînt prinse pandantive de forme diverse. În tezaurul de la Poiana (jud. Gori) se află o astfel de verigă de care atîrnă un pandantiv în formă de secure⁴⁸, iar din așezarea de la Răcățau provin mai multe verigi cu pandantive similare executate din argint, bronz, și fier, aceste obiecte fiind încadrate de V. Căpitanu în categoria pieselor cu semnificație de cult⁴⁹. Alte verigi din bronz prevăzute cu pandantive din bară profilată executate din același metal au fost descoperite în așezările de la Poiana (jud. Galați)⁵⁰, Ocnița (jud. Vîlcea)⁵¹ și în morminte de copii din necropola de la Brad (jud. Bacău)⁵².

Numărul mare de astfel de piese din așezările și necropolele daco-getice, ca și prezența lor în secolele următoare în mediul carpic⁵³, în cîmpia munteană⁵⁴ și în provincia romană Dacia⁵⁵, au suscit diverse opinii privind funcționalitatea lor. Abordînd această problemă Gh. Bichir considera că este vorba de cercei pentru că de unele atîrnă pandantive din bronz. În continuare cercetătorul bucureștean admite (la fel ca M. Turcu⁵⁶), că aceste piese puteau fi purtate și ca inele de buclă, dar că în nici un caz n-au fost utilizate ca inele pentru degete deoarece partea înfășurată, fiind mai groasă, nu permitea o fixare adecvată pe deget⁵⁷. În ceea ce mă privește, deși observațiile de mai sus mi se par juste, consider că în cazul în care verigile în discuție au fost utilizate ca "cercei", este greu de explicat modul în care ele erau fixate în urechi, dat fiind faptul că extremitățile erau înfășurate pe corpul pieselor. Atît în morminte daco-getice, cît și în morminte carpiice, există cazuri cînd au fost descoperite cîte două verigi în același complex, însă sînt mai numeroase mormintele în care s-a găsit doar cîte un exemplar⁵⁸. De aceea nu este exclus ca aceste piese să fi fost utilizate și în alte moduri.

De altfel, diverse obiecte de podoabă sau de uz cotidian oferă o serie de alte exemple de utilizare a verigilor cu capete petrecute și înfășurate. Faptul este foarte firesc avînd în vedere simplitatea execuției lor. Aceasta este și explicația perpetuării pieselor respective într-un interval de timp foarte lung. Un lăntîșor descoperit în așezarea de la Poiana (jud. Galați) este prevăzut cu astfel de verigi și a fost

⁴³ L. Mărghit, *op.cit.*, p. 37—38, nr. 2—10, pl. XII/2—10.

⁴⁴ C. Mărgărit-Tăulea, *Așezarea geto-dacică fortificată de la Bîzdîna. Considerații preliminare*, *Thraco-Dacica*, V, 1—2, București, 1984, p. 109, fig. 7/9.

⁴⁵ V. Căpitanu, *loc.cit.*

⁴⁶ R. Vulpe, E. Vulpe, *Les fouilles de Tinosu, Dacia*, I, 1924, p. 217, fig. 43.

⁴⁷ Idem, *Les fouilles de Poiana, Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 320, nr. 5, fig. 109/12, 14, 15, 18—20.

⁴⁸ C. S. Nicolăescu-Plopșor, *op.cit.*, p. 205, fig. 1/5; L. Mărghit, *op.cit.*, p. 42—43, nr. 7, pl. XV/5.

⁴⁹ V. Căpitanu, *op.cit.*, p. 65, fig. 43/6; idem, *Obiecte cu semnificație culturală descoperite în dăva de la Răcățau, Carpiica*, XVIII—XIX, Bacău 1986—1987, p. 85. O interpretare din perspectivă etnologică a semnificației verigilor cu pandantive, la R. Vulcănescu, *Mitologie română*, București, 1985, p. 305—306.

⁵⁰ R. Vulpe, E. Vulpe, *op.cit.*, p. 329, nr. 2, fig. 109/9—11.

⁵¹ D. Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981, p. 77, 110, 115, pl. 17/2, 71/7, 72/11, 87/4, 91/12—14.

⁵² V. Ursachi, *Rituri și ritualuri de înmormîntare la populația din cetatea de la Brad, Memoria antiquitatis*, XII—XIV, 1980—1982 (1986), p. 114, pl. XVI/14, 15, XXI/1—2.

⁵³ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 120.

⁵⁴ Idem, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, București, 1984, p. 56.

⁵⁵ Vezi de exemplu piesele de la Porolissum: N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman*, vol. I, *ActaMP*, XIII, 1989, p. 715, pl. CCXLIV/26—28.

⁵⁶ M. Turcu, *op.cit.*, p. 155. În mormîntul sarmatic de la Timișoara — Pădurea Verde s-au găsit — printre alte obiecte de inventar — "lipiți de o parte și de alta a maxilarului inferior, ... doi cercei circulari, lucrați din sîrmă de argint, în compoziția căreia este multă aramă; cerceii au capetele petrecute și răsucite în spirala pe verigă". Pentru motivul pe care îl voi prezenta mai jos, sînt de părere că, în acest caz, este vorba de inele de buclă. Vezi O. Radu, *Mormîntul sarmatic de la Pădurea Verde, Timișoara*, în *Materiale*, X, 1973, p. 147, fig. 1/1a—b.

⁵⁷ Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p. 120.

⁵⁸ Cf. V. Ursachi, *loc.cit.*; Gh. Bichir, *loc.cit.*

purtat probabil pe piept prins cu fibule⁵⁹. Lanțurile care susțin "candelabru" de bronz (import roman) de la Piatra Roșie sînt prinse tot cu o verigă cu capete înfășurate⁶⁰, iar exemplarul din bronz găsit în cetatea de la Căpîlna (jud. Alba) a aparținut unui obiect casnic⁶¹. Din necropola carpică de la Pădureni provine o "pudrieră" ce constă dintr-o cutiuță cilindrică, lucrată din tablă de bronz, avînd prinse de corp și capac cîte un inel pentru a putea fi închisă și afirmată de o trusă. Obiectul provine dintr-un atelier provincial roman⁶². Într-o altă necropolă carpică (Poienesti — jud. Vaslui) a fost descoperit un tub pentru ace, prevăzut cu același sistem de afirmare⁶³.

Pentru alte spații geografice sînt de amintit verigile din oppidumul celtic de la Stradonitz⁶⁴ și din mormîntul A din necropola germanică aparținînd secolelor IV—V e.n. de la Granstedt⁶⁵, de care atîrnă pensete mici de bronz. De asemenea, tot de la Stradonitz⁶⁶ provine o verigă de care atîrnă un lanț (ambele din fier) utilizate în scopuri casnice.

În ceea ce privește verigile cu diametre mari, afirmam, cînd am discutat pieșele de acest fel aflate în tezaurele de argint daco-getice, că ele au putut fi utilizate ca brățări. Exemplare similare, dar executate din bronz, au fost descoperite și într-o serie de așezări: Brad, Răcățau (jud. Bacău)⁶⁷, Poiana (jud. Galați)⁶⁸, Popești (jud. Ilfov)⁶⁹, în necropola de la Brad⁷⁰. Ele se întîlnesc și în epoca romană⁷¹. Semnificativă pentru modul de utilizare în epoca romană este situația întîlnită în mormîntul 3 din S 1/1968 din necropola Sucidavei, în care defunctul avea pe antebrațul stîng trei astfel de brățări⁷².

Cu toate acestea, contextele de descoperire din diverse zone ale Europei sugerează și alte posibilități de utilizare. Astfel, în necropola de la Jezerine a fost descoperită o fibulă puternic profilată de acul căreia erau prinse trei brățări de tipul în discuție⁷³, iar în mormîntul 26 din necropola germanică aparținînd secolelor IV—V e.n. de la Cortrat au fost găsite opt brățări de argint, care erau purtate pe piept⁷⁴. De asemenea, în cazul "brățarilor" trebuie avută în vedere și posibilitatea folosirii acestora la atîrnarea unor obiecte de utilizare curentă, mai ales cînd este vorba de piese din fier⁷⁵.

La capătul acestei analize referitoare la verigile cu capete petrecute și înfășurate se poate remarca faptul că, datorită construcției lor simple, acestea au pu-

⁵⁹ R. Vulpe și colab., *Activitatea șantierului arheologic Poiana-Tecuci*, SCIV, II, 1, 1951, p. 208, fig. 25/2.

⁶⁰ C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 114—117, fig. 35—36; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974, p. 238, cat. B, nr. 19/4, pl. XLVII.

⁶¹ I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpîlna*, București, 1989, p. 102, fig. 86/3.

⁶² Gh. Bichir, *op.cit.*, p. 111—112, pl. CLXII/3, CLXIII/11.

⁶³ R. Vulpe, *Săpăturile de la Poienesti*, Materiale, I, 1953, p. 397, fig. 300/2. Gh. Bichir, *op.cit.*, p. 120, este de părere că nu e vorba de tuburi pentru ace, ci de pandantive — amulete (citind în acest sens și descoperirile de la Pădureni).

⁶⁴ Em. Simek, *Velka Germanie Klauia Ptolemaia*, Brno, 1953, fig. 190/15.

⁶⁵ H. W. Böhme, *Germanische Grabfunde des 4 bis 5 Jahrhunderts Zwischen unterer Elbe und Loire*, München, 1974, p. 127, pl. 18/13.

⁶⁶ J. Déchelette, *Le Hradischt de Stradonic en Boheme et les fouilles de Bibracte*, Macon, 1901, p. 51, pl. IV/14.

⁶⁷ V. Ursachi, *Cercetări arheologice efectuate de Muzeul de istorie din Roman, Carpica*, I, Bacău, 1968, fig. 53/2, 6, 7; V. Căpitanu, V. Ursachi, *Descoperiri geto-dacice în jud. Bacău, Crisia*, II, 1972, fig. 17/4, 6.

⁶⁸ R. Vulpe, E. Vulpe, *Les fouilles de Poiana, Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 328, nr. 2, fig. 110/17.

⁶⁹ M. Turcu, *op.cit.*, p. 153, fig. 26/1.

⁷⁰ V. Ursachi, *Rituri și ritualuri...*, *Memoria antiquitatis*, XII—XIV, 1980—1982 (1986), p. 115, pl. XXVI/1, XXVII/4.

⁷¹ Vezi, de exemplu, piesa din M 220 de la Locusteni: G. Popilian, *Necropola daco-romană de la Locusteni*, Craiova, 1980, p. 96, pl. XXX.

⁷² C. C. Petolescu, O. Onea, *Cercetări în necropola Sucidavei*, Materiale, X, 1973, p. 126, 129, fig. 2/b, 4/1—3. O altă brățară asemănătoare, în necropola tumulară de la Callatis: C. Preda, *Découvertes récentes dans la necropole tumulaire du début de l'époque romaine à Callatis*, Dacia, N. S., IX, 1965, p. 247, fig. 10/2.

⁷³ J. Déchelette, *manuel d'archéologie...*, p. 1227, fig. 520/3.

⁷⁴ H. W. Böhme, *op.cit.*, p. 45, pl. 119/1—8.

⁷⁵ Un exemplar din fier provine din așezarea de la Sighișoara: K. Horedt, C. Seraphin, *op.cit.*, pl. 68/12.

tut fi utilizate în cele mai diverse moduri și că datorită aceluiași fapt au cunoscut o perioadă de întrebuințare îndelungată. Din această cauză departajările tipologice și cronologice sînt dificil de realizat.

Anumite distincții se pot face doar în cazul descoperirii lor în tezaure de argint, putîndu-se observa că verigile de mici dimensiuni se utilizau în special cu lanțuri și pandantive — cui (în perioada timpurie și mijlocie a acestor tezaure), iar verigile cu dimensiuni mari se purtau ca brățări, împreună cu colane, în special în perioada tîrzie. Însă și în cazul tezaurelor daco-getice se observă adoptarea unor soluții funcționale originale, după cum denotă descoperirile de la Clipicești, Tilișca și poate Poiana — Gorj.

Cele spuse îndemnă ca la interpretarea funcționalității acestui gen de obiecte să se țină seama de contextul de descoperire și de eventualele sugestii oferite de descoperiri similare din alte locuri.

*

Referindu-mă din nou la veriga descoperită în cetatea dacică de la Costești, trebuie subliniat faptul că diametrul piesei (deși nu suficient de mare) ar putea sugera utilizarea sa ca brățară (purată de un copil?). Avînd însă în vedere particularitățile tehnice (diametrul mic obținut în mod intenționat prin dubla îndoire circulară, deși lungimea sîrmei de bronz permitea obținerea unei "brățări" cu dimensiuni mai mari; bucla executată pentru reducerea și mai accentuată a diametrului piesei), pare mai probabilă utilizarea acestui obiect într-un scop utilitar.

AUREL RUSTOIU

ANEXĂ

	Inele	Brățări	Fibule cu noduri	Fibule Latène târzii	Fibule cu scut	Fibule linguriță	Lanțuri	Pandantive cui	Brățări torsionate	Sîrme împletite	Brățări din segmente torsionate Brățări spirale	Inele tîmpla	Colane	Pandantive secrete	Pandantive rombice	Brățări capete libere
Moigrad	x		x				x	x								
Tilișca	x		x				x	x			x					
Oradea III	x		x				x	x			x					
Bistrița	x		x	x			x				x					
Mediaș	x		x	x			x	x	x	x						
Sărmășag		x	x	x				x					x			x
Gura Văii	x						x	x								
Someșu Cald	x						x	x								
Coldău		x		x							x					
Ghelnița	x			x			x				x					
Cerbăl		x		x	x		x	x		x	x		x			
Săliște		x		x	x		x	x		x			x			
Senereuș		x				x	x				x		x			
Hetiur		x				x					x		x			
Colțești		x											x			
Șimleu	x	x								x			x			
Tekija	x	x												x		
Poiana-Gj	x	x						x				x	x	x	x	

Tabelul combinatoric al verigilor cu capete petrecute și înfășurate din tezaurile de argint dacice.

EIN RING MIT ÜBEREINANDERGELEGTEN UM DEN RING
GEWICKELTEN ENDEN, AUS DER DAKISCHEN BURG VON
COSTEȘTI (KREIS HUNEDOARA)
(zusammenfassung)

Das Studium präsentiert ein Bronze Ring mit übereinandergelegten, um den Ring gewickelten Enden, der in der dakischen Burg von Costești in 1942 gefunden wurde.

Um seine Funktionalität festzustellen, hat man ähnliche Stücke die aus dakischen Silberschatzfunden, Siedlungen, Burgen oder Gräberfelder stammen, sowie einige Funden des keltischen, germanischen oder römischen Raumes, analysiert.

Der Ring von Costești wurde wahrscheinlich als Armring gebraucht.

POSSIBILE FORTIFICAȚII DACICE DIN VAL DE PIATRĂ ȘI PĂMÎNT LA PUI ȘI FEDERI (JUDEȚUL HUNEDOARA)

După cum se știe¹, în ultimii ani, a fost descoperit la Ponor (fost Ponorâciu), jud. Hunedoara, un grandios sistem de fortificații dacice, format din valuri de piatră și pământ, structurat pe trei aliniamente succesive, utilizând în chip ingenios morfologia terenului.

Aceste fortificații aveau menirea de a interzice accesul inamicului pe axa generală Pui — Ponor — Sarmizegetusa Regia. Studiul acestor amenajări defensive poate răspunde multor întrebări care privesc arta militară dacică. Axă generală Pui — Ponor este formată din cel puțin trei drumuri, dintre care unul de culme (plai), Pui — Măgura — Murgoi — Ponor, ni se pare a fi fost cel mai important și, posibil, utilizat în antichitatea dacă. Un argument în acest sens îl constituie existența la Pui, în locul numit "Grădiște", a unui castru roman de marș (inedit), situat chiar pe emergența căii spre Grădiștea Muncelului. Drumul utilizat de localnicii din Federi, Murgoi și numeroase cătune trece actualul pod peste râul Strei și taie oblic o prelungire spre sud a Măgurii. Prima linie de apărare o formează cursul mijlociu al Streiului, orientat sud-est — nord-vest, iar la circa 120 metri de acesta se vede pe teren o amenajare antropică de forma unui val, orientat est-vest și măsurând 200 m, ridicat perpendicular pe calea de acces. Lățimea actuală măsoară 2,50 m, iar înălțimea păstrată este de 0,50—0,80 m. El unește două puncte greu accesibile mergând pe curba de nivel. În mai multe locuri este rupt de torenți și nu poate fi pus în legătură cu micile împrejurimi ale loturilor agricole de altădată. Se pare, că există un singur șanț în spatele valului de unde s-a luat pământul necesar ridicării lui. În fața valului nu se mai vede vreun șanț poate din pricina pantei abrupte și a scurgerii pământului de-a lungul vremii. Mai sus, la o distanță de aproximativ 70 m, se poate vedea o altă amenajare asemănătoare. Valul, cu aceeași lățime și cu aceeași înălțime, urmărește curba de nivel, aducând în sprijinul apărării și două promontorii pe care le fortifică. El pornește dintr-un punct stâncos, trece peste calea de acces și se termină, printr-o curbă largă, la baza unei mici râpe. Măsoară circa 300 m lungime și este paralel cu primul val. Demn de remarcat este că, urmare a alunecării pământului pe o porțiune de 50 m, se observă structura nucleului (miezului), format din piatră locală și pământ. Cît privește modalitatea constructivă, mai precis, a excavarilor pământului și punerea în operă, se poate observa în fața valului un șanț adânc și larg, iar în spatele valului altul mic. În dreapta și în stânga drumului par să existe și alte amenajări defensive ce abia urmează a fi cercetate.

După un traseu de circa 4 km drumul trece de pe versantul nord-vestic al Măgurii (orientată sud-est — nord-vest) pe cel estic; el își schimbă direcția spre Murgoi, apoi Ponor. În punctul obligatoriu de trecere se ridică un val construit numai din pământ, lung de 280 m. Dacă extremitatea nordică pornește din umărul unei înălțimi, cealaltă se oprește la marginea unei mici râpe și tot aici din valul aflat pe creastă coboară alte două, care măsoară 70 și 50 m lungime. Înălțimea păstrată a valului este de circa 1 m, iar lățimea de 2,50—3 m. Ruperea valului de bază cu ajutorul utilajelor moderne, în vederea lărgirii drumului, a

¹ H. Tatu, V. Moraru, *Dispozitivul dacic de la Ponorâciu (jud. Hunedoara), Sargetia*, XVI—XVII, 1982—1983, p. 151—164.

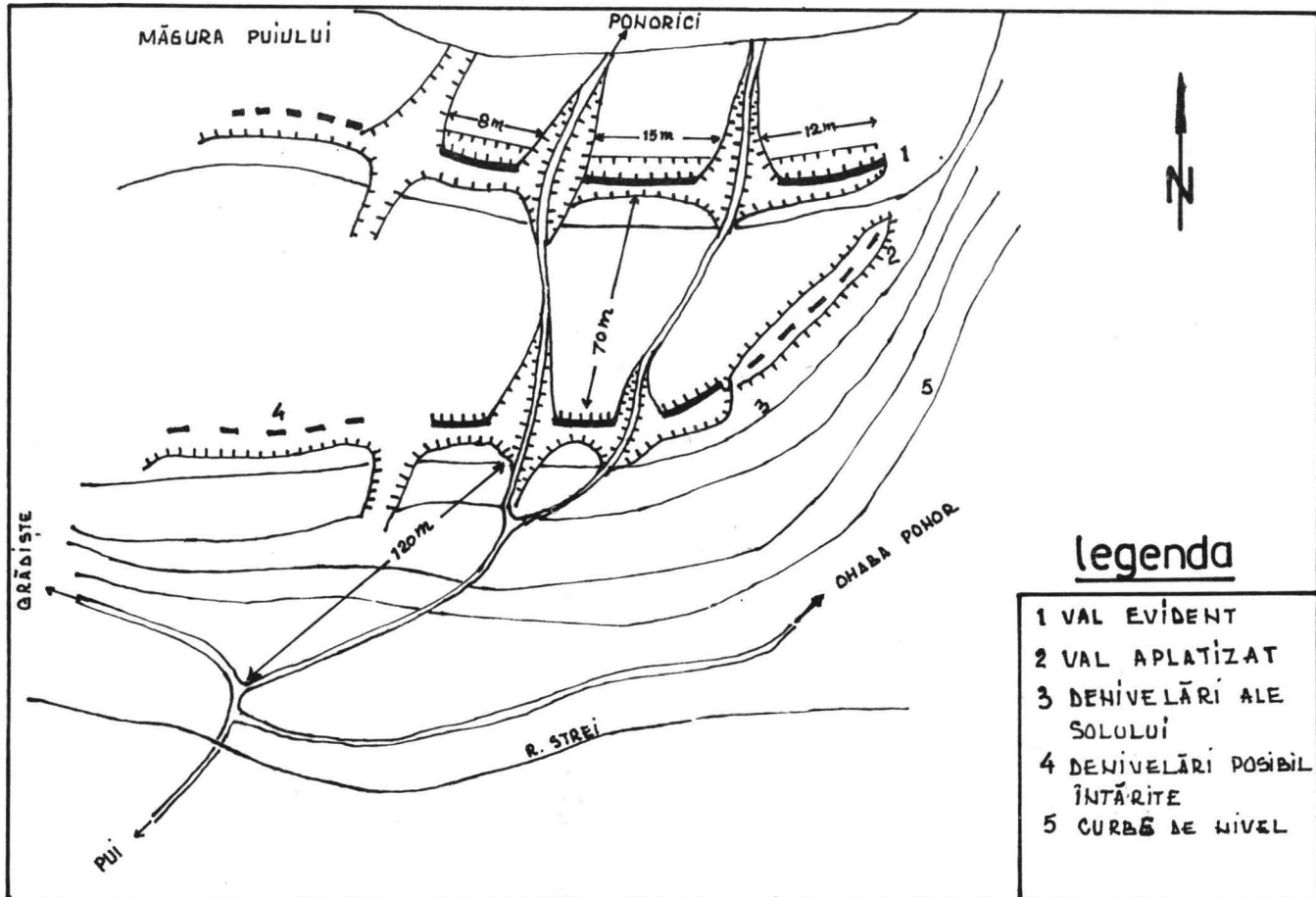

Fig. 1. — Urme de fortificații posibil dacice la Pui.

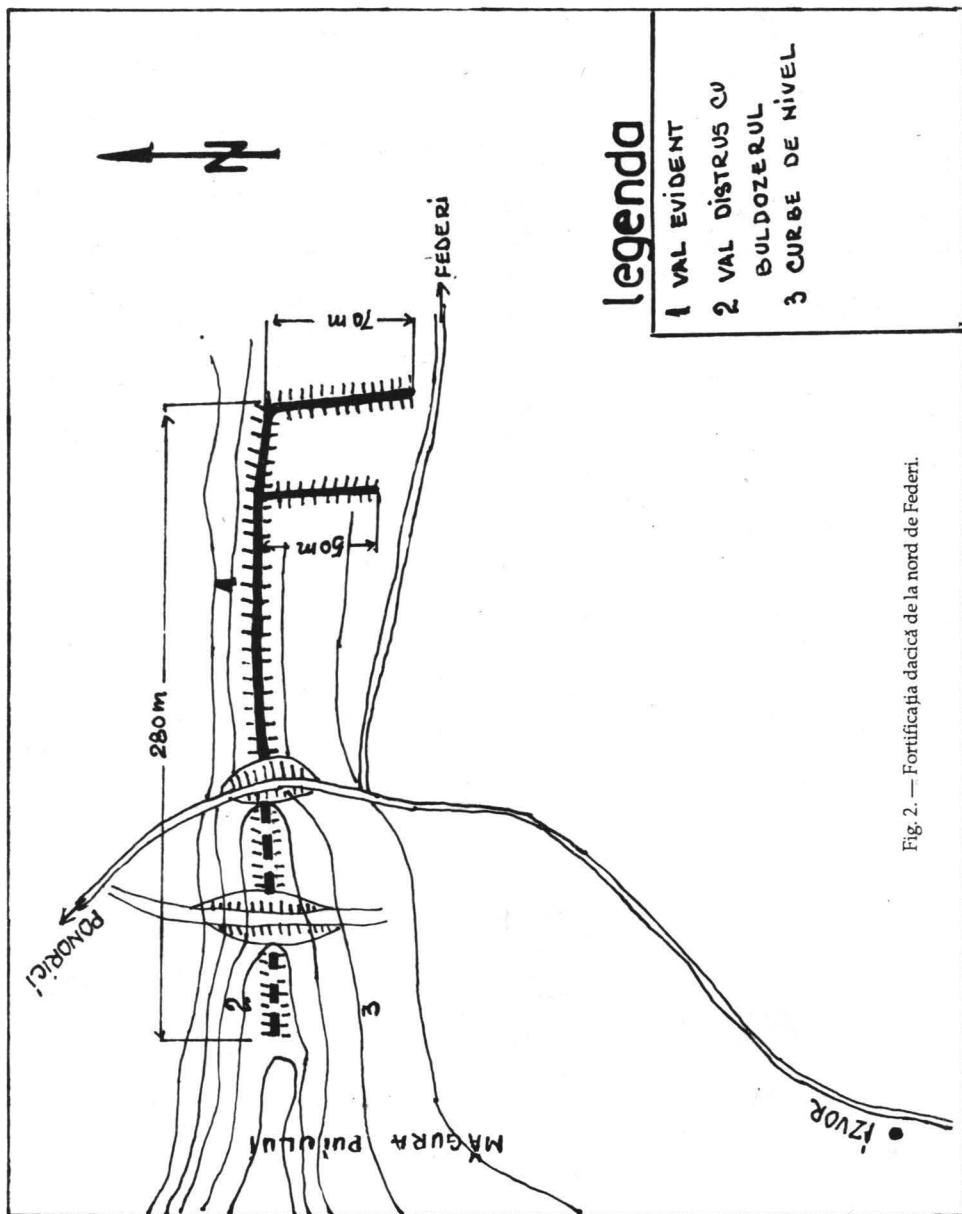

Fig. 2. — Fortificația dacică de la nord de Federi.

prilejuit constatarea că la edificarea sa nu a fost utilizată piatră, care, de altfel, nici nu există în apropiere.

Nici unde nu s-au găsit urme de arsură pe traseul acestor fortificații. Lipsesc, de asemenea, materialele arheologice care ar fi permis datarea și atribuirea lor. Eventual, s-ar putea presupune existența unei palisade care nu putea lăsa urme decât dacă ar fi fost incendiată.

Ce argumente se pot aduce în sprijinul ipotezei construirii acestor întărituri de către daci? Principalele ar fi: modalitatea constructivă, ridicarea lor pe calea de acces spre Ponor, unde se află un uriaș complex de acest fel, orientarea spre vest a apărării, maniera dacică de a antropiza morfologia terenului. Se adaugă constatarea că la Federi fortificația amintită este înzestrată, ca și la Ponor, cu valuri perpendiculare, a căror menire nu putea fi alta decât aceea de a sparge frontul de atac al inamicului. La opinia noastră cu privire la rostul valurilor perpendiculare și al altor întocmiri defensive pe firul marelui val de la Ponor, exprimată mai demult², s-a raliat Ioan Glodariu, care spune: "Pe acest zid... se află altele perpendiculare sau oblice și mari bastioane menite să spargă frontul de atac al formațiilor inamice"³. Fărămițarea frontului de atac cu ajutorul "dinților de pieptene" creează numeroase flancuri și ușurează lupta apărării. Este de remarcat că, întocmai ca la Ponor, cele două valuri au fost ridicate vis-à-vis de un teren în pantă lină, unde urcușul era lesnicios și efortul pentru a ajunge la creastă minim.

După cum am amintit, la cercetarea de suprafață nu am găsit materiale capabile să ofere informații suplimentare, dar ținând seama de elementele pomenite, credem posibil ca toate aceste amenajări defensive să fie legate constructiv, cronologic și utilitar de existența complexului ponorean și, implicit, de a capitalei dace. Firește, alcătuirile defensive de aici sunt mai simple decât acelea de la Ponor și poate misiunea lor era mai limitată (hărțuirea, obosirea și demoralizarea oștirii inamice). Se pare că fortificațiile nu au fost locuite, iar sfârșitul conflictelor daco-romane le-a păstrat întregi. Nutrim convingerea că întregul lanț de fortificații cu val Pui — Ponor a fost ridicat înaintea conflictelor dintre Decebal și Traian. De altfel, posibilitatea ca ele să fie ridicate în anii 102—105 este greu de admis pentru că în primul război romanii atinseseră Streiul. Dacă amenajările genistice preexistau războiului din anul 101, rezultă că una dintre condițiile păcii din anul 102 — demantelarea fortificațiilor — nu a fost adusă la îndeplinire cu totul.

Dacă la Ponor în două din fortificațiile închise (Dealul Robului și Dealul Troianului) se observă certe urme de activitate umană (mici blocuri de zgură de fier și numeroase picături sticloase), urmare a existenței unor cuptoare de redus minereul de fier, micile fortificații de la Pui — Federi nu conservă urmele unei asemenea activități.

În general, se poate trece chiar la o clasificare a acestor fortificații cu val: unele închise, celelalte deschise, la rândul lor simple ori cu "dinți de pieptene". Studiul acestor amenajări oferă măsura teribilei rezistențe antiromane a dacilor.

O problemă delicată a mai tuturor fortificațiilor dace o constituia accesul la o sursă apropiată de apă. La Ponor, în ținut carstic, sărac în apă, singura sursă de suprafață, Valea Călienilor, a fost inclusă în interiorul fortificației, iar la Federi fortificația cu val se găsește la circa 200 metri, respectiv 400 metri distanță până la două izvoare bogate, aflate pe versantele de est, respectiv de vest ale înălțimii.

VIOREL MORARU — HRISTACHE TATU

² V. Moraru, *Opinii referitoare la funcționalitatea complexului defensiv dacic de la Ponorâci* (jud. Hunedoara), *Sarge-tia*, XVII—XIX, 1984—1985, p. 114—115.

³ I. Glodariu, *Cariere și exploatarea pietrei în Dacia preromană*, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 101.

POSSIBLE DACIAN FORTIFICATIONS FROM STONE AND
EART WALLS AT PUI AND FEDERI (HUNEDOARA DISTRICT)
(Abstract)

The authors refers to an important discovery, in mention places, three straight fortifications from stone and earth walls, built on axis from Pui-Federi-Sarmizegetusa Regia.

The articles about the same kind of fortifications, but more grandiose, were already published by them (see bibliography and explanations in English and German).

The aim of those defensive works was to protect the Capital of Dacien State, Sarmizegetusa Regia, against a hostile attack from West.

FIBULE ROMANE DIN MUZEUL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI (II)

Studiul de față continuă prezentarea fibulelor romane aflate în colecția muzeului dujean¹ provenite din achiziții, cercetări mai vechi sau mai noi². Lotul propus spre discuție provine din următoarele localități: Alba Iulia 11 exemplare (10 Partos), Apahida 1, Cașolt 1, Cetea 1, Chinteni 2, Cluj-Napoca 2, Creaca 3, Feldioara (Alba) 1, Hoghiz 1, Ilișua 8, Jibert 2, Micia 27, Moigrad 10, Necunoscut (probabil din Transilvania) 16, Pianu de Jos 1, Sărăteni 3, Singeorgiu (Harghita) 1, Sopor de Cîmpie 3, Șimleul Silvaniei 1, Tihău 1, Turda 6. Localitățile mai sus menționate sînt foarte bine cunoscute în literatura de specialitate privitoare la istoria Daciei romane.

Cele 102 fibule au fost confecționate din bronz (96), argint (2), fier (3), bronz aurit (1).

Ca tipuri, fibulele romane sînt foarte variate, înscrind-se cronologic între începutul secolului II e. n. și începutul secolului IV e. n. Avînd în vedere că la cele mai multe — 98% — nu se cunoaște contextul arheologic, datarea s-a făcut pe baza analogiilor din Dacia și Imperiu. Prin prezentarea acestui lot, un număr de aproximativ 420 de fibule³, respectiv 93%⁴ din colecția muzeului au fost puse în circulație ajutînd pe specialiști pentru studierea acestui gen de materiale la scara întregii provincii.

* *

*

CATALOG⁵

1. Fibulă (pl. I, 1). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,5 cm, l = 2,1 cm. Corpul este curbat, la mijloc se află o nodozitate. Resortul este format din 8 spire, coardă exterioară. Piciorul se termină într-un buton. Fibulă puternic profilată; analogii: Porolissum⁶, Augst⁷. Prima jum. a sec. II e. n. Cașolt necropolă. MITr, nr. inv. v. 463. Inedită.

2. Fibulă (pl. I/2). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,1 cm, l = 1,8 cm. Corpul este curbat avînd la mijloc o nodozitate. Resortul lipsește. Piciorul se termină în buton. Fibulă puternic profilată; analogii: Porolissum⁸, Augst⁹. Prima jum. a sec. II e. n. Turda MITr, nr. inv. II. 6698. Inedită.

3. Fibulă (pl. I/3). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,6 cm. Corpul curbat, avînd o nervură mediană și o nodozitate. Piciorul se termină în buton. Fibulă puternic profilată; analogii: Porolissum¹⁰, Augst¹¹. Prima jum. a sec. II e. n. Ilișua, castru (?), MITr, nr. inv. v. 6041. Inedită.

¹ I. H. Crișan, *ActaMP*, III, 1977, p. 275—320, S. Cociș, *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986, p. 527—535.

² Mulțumim și pe această cale kolegei Ana Maria Szőke pentru ajutorul dat în depistarea materialului.

³ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 276, S. Cociș, *op.cit.*, p. 527; Cociș-E. Nemeș, *ActaMN*, XX, 1983, p. 432—449, D. Prota-se, *Un cimitir dacic din epoca romană la Sopor de Cîmpie*, București 1976, p. 58; N. Gudea, *ActaMP*, XIII, 1989, p. 594—623; S. Cociș-R. Ardevan-R. Pintea, *ActaMP*, XVI, 1992, pl. I/11.

⁴ Au rămas inedite fibulele de la Sighișoara și Micăsasa (cercetător I. Mitrofan).

⁵ Pieseile vor fi prezentate după sistemul *Corpus Signorum Imperii Romani*.

⁶ N. Gudea, *op.cit.*, pl. CLXXXIII/2.

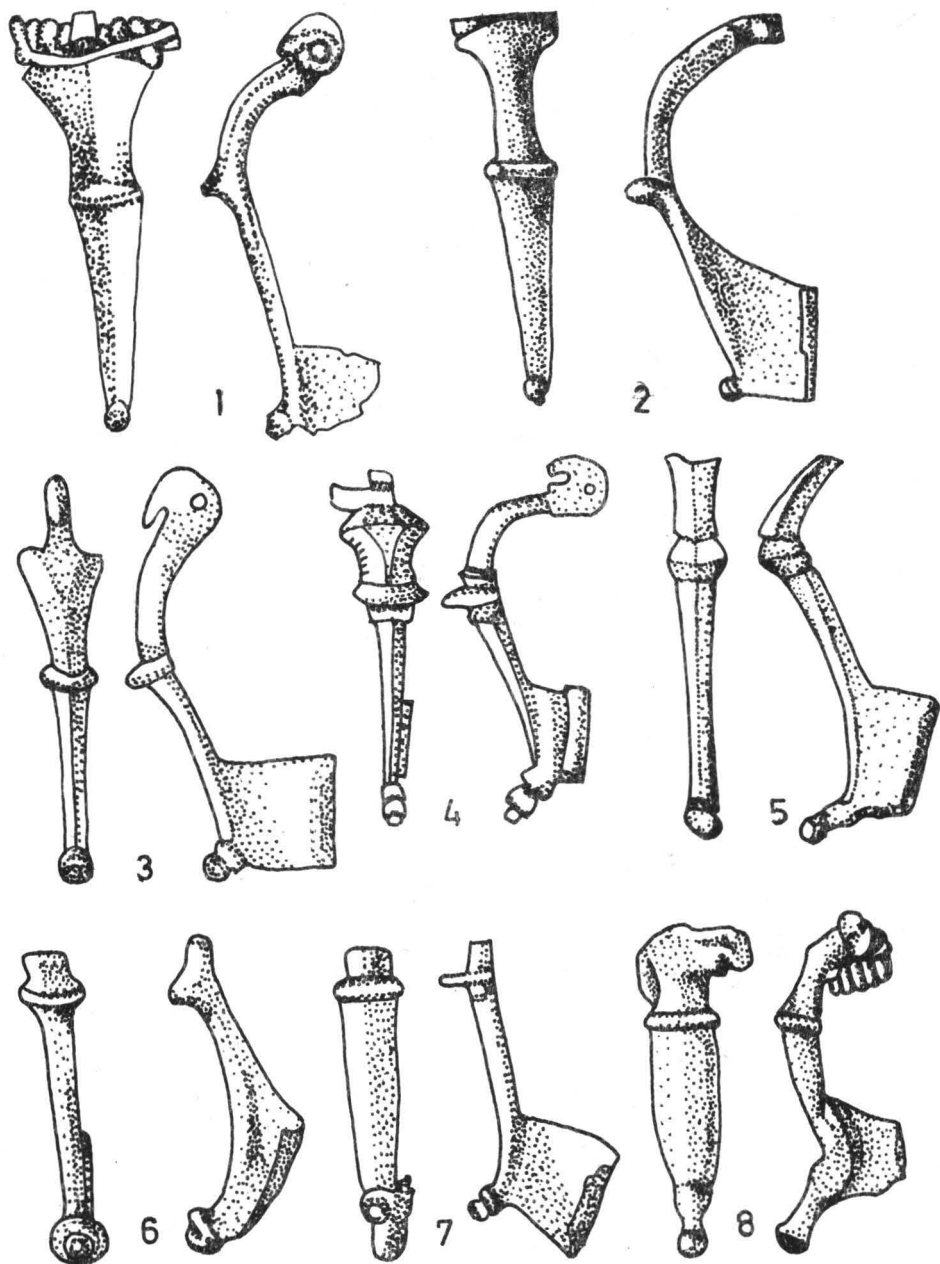
⁷ E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, pl. 9/244.

⁸ N. Gudea, *op.cit.*, pl. CLXXXIII/12.

⁹ E. Riha, *op.cit.*, pl. 9/256.

¹⁰ N. Gudea, *op.cit.*, pl. CLXXXIII.

¹¹ E. Riha, *op.cit.*, pl. 11.

Pl. I. — Fibule puternic profilate (nr. 1—8).

4. Fibulă (pl. I/4). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Corpul curbat, avînd incizii și o triplă nodozitate. Piciorul se termină în buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca și la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Ilișua, castru (?). MITr, nr. inv. v/6043. Inedită.

5. Fibulă (pl. I/5). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Se păstrează o parte din corp cu o nodozitate și piciorul ce se termină cu un buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. D. 782. Inedită.

6. Fibulă (pl. I/6). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,2 cm. Se păstrează o parte din corp cu o nodozitate, piciorul ce se termină cu un buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Tihău. MITr, nr. inv. I. 3177. Inedită.

7. Fibulă (pl. I/7). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,1 cm. Corpul are o nodozitate. Piciorul are o nervură mediană și se termină în buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Turda, MITr, nr. inv. v/6031. Inedită.

8. Fibulă (pl. I/8). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,3 cm, l = 1,5 cm. Corpul este puțin curbat avînd o nodozitate. Resortul avea 8 spire. Piciorul are o nervură mediană și se termină în buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, f.n. Inedită.

9. Fibulă (pl. II/9). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,8 cm. Corpul piesei este puternic curbat fiind străbătut de o nervură mediană ce continuă și pe picior are o nodozitate. Piciorul se termină cu un buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv II. 8804. Inedită.

10. Fibulă (pl. II/10). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,4 cm, l = 1,5 cm. Corpul piesei este curbat avînd la cap două incizii și o nodozitate triplă. Piciorul se termină în buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Ilișua. MITr, nr. inv. v/6042. Inedită.

11. Fibulă (pl. II/11). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,7 cm, l = 1,5 cm. Corpul este curbat la mijloc o nodozitate. Piciorul lipsește. Fibulă puternic profilată; analogii aceleași ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Porolissum, MITr, f.n. Inedită.

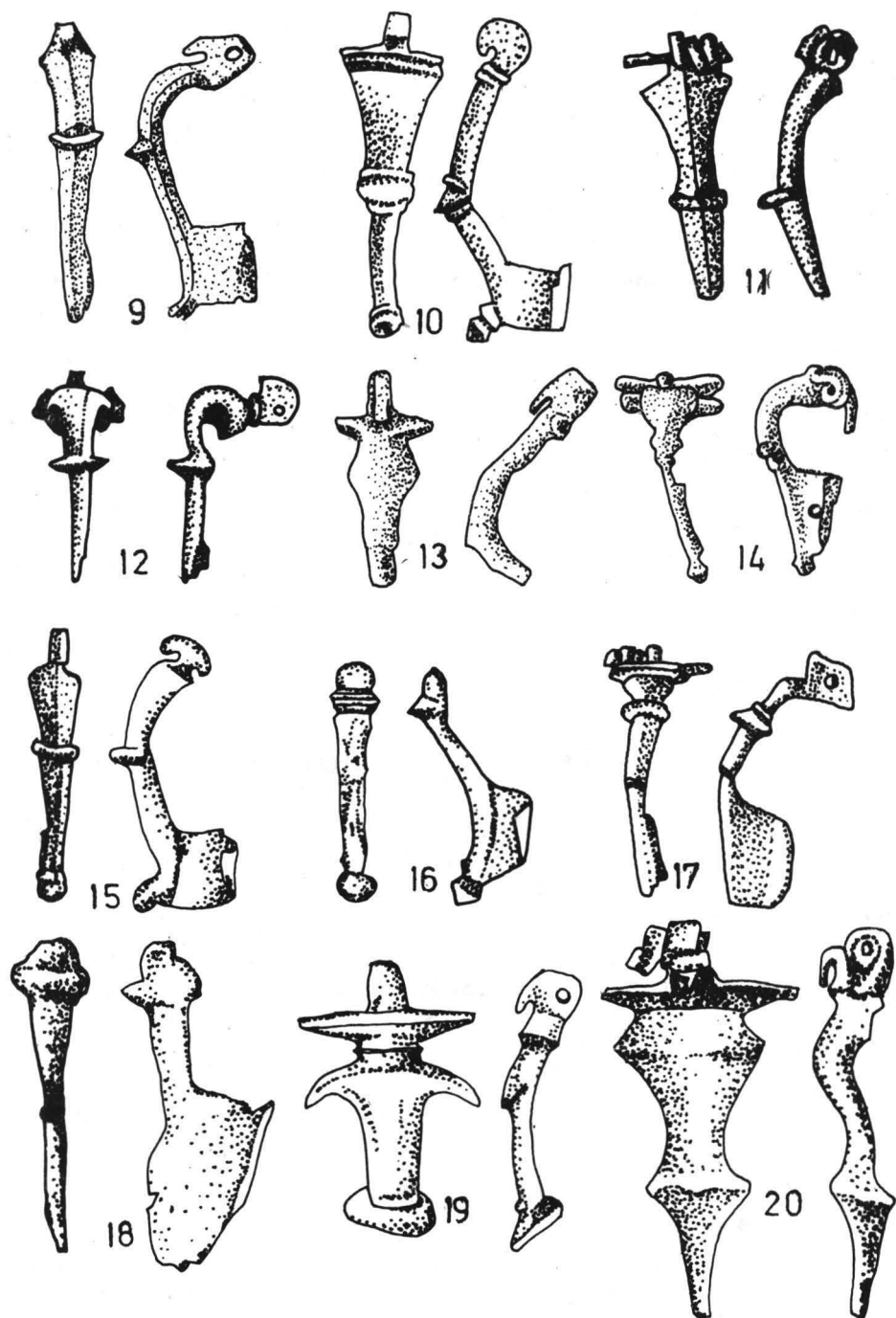
12. Fibulă (pl. II/12). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,8 cm, l = 1,3 cm. Corpul piesei puternic curbat cu o nodozitate. Piciorul lipsește. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. v/1207. Inedită.

13. Fibulă (pl. II/13). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm, l = 1,4 cm. Corpul piesei lătit la cap se îngustează spre picior. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Sîngeorgiu (jud. Harghita). MITr, nr. inv. II. 5933. Inedită.

14. Fibulă (pl. II/14). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,7 cm, l = 1,5 cm. Corpul piesei este curbat avînd o nodozitate pe cap. Piciorul se termină cu un buton. Portagrafa are un orificiu. Fibula puternic profilată; aceleași analogii ca și la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Ilișua. MITr, nr. inv. I. 8809. Inedită.

15. Fibulă (pl. II/15). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,7 cm. Corpul piesei este traversat de o nervură mediană și la mijloc de o nodozitate. Piciorul se termină cu un buton. Fibula puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. prima jum. a sec. II e.n. Ilișua. MITr, nr. inv. v/6005. Inedită.

16. Fibulă (pl. II/16). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,3 cm. Se păstrează o nodozitate și piciorul se termină într-un buton. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca și la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Porolissum. MITr, nr. inv. 5526. Inedită.

Pl. II. — Fibule puternic profilate (nr. 9—18, 20); fibulă în formă de ancoră (nr. 19).

17. Fibulă (pl. II/17). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,4 cm, l = 1,4 cm. Corpul puternic curbat cu o nodozitate accentuată. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Creaca. MITr, nr. inv. v/6037. Inedită.

18. Fibulă (pl. II/18). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,5 cm. Piesa are o nodozitate pe corp. Fibula puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. D. 791. Inedită.

19. Fibulă (pl. II/19). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,9 cm. Piesa are corpul lătit spre cap avînd și o nodozitate. Fibulă în formă de ancoră (varianta timpurie). Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV. 4559. Inedită.

20. Fibulă (pl. II/20). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,5, l = 3,5. Corpul piesei lătit spre cap are o nodozitate. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. prima jum. a sec. II e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/6028. Inedită.

21. Fibulă (pl. III/21). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,7, l = 0,8 cm. Corpul piesei prezintă două nodozități. Fibulă puternic profilată, varianta cu două nodozități; analogii: Augst¹². Prima jum. a sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. v/6016. Inedită.

22. Fibulă (pl. III/22). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Corpul piesei prezintă două nodozități. Fibulă puternic profilată variantă cu două nodozități, aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/8170. Inedită.

23. Fibulă (pl. III/23). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,2 cm, l = 1,6 cm. Corpul piesei prezintă două nodozități, arcul este compus din 6 spirale. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 21. Prima jum. a sec. II e.n. Alba Iulia (Partoș). MITr, nr. inv. v/6013. Inedită.

24. Fibulă (pl. III/24). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,6 cm, l = 1,7 cm. Corpul păstrat parțial, resortul este format din 8 spire. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n.; Vețel. MITr, nr. inv. v/6028. Inedită.

25. Fibulă (pl. III/25). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,8 cm, l = 2,2 cm. Se păstrează resortul din 8 spire și o parte din corp. Fibulă cu genunchi; nu se poate determina varianta. A doua jum. a sec. II — începutul sec. III e.n. Porolissum. MITr, nr. inv. IN. 2653. Inedită.

26. Fibulă (pl. III/26). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,3 cm, l = 2 cm. Corpul păstrează o nodozitate. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Sărățeni. MITr, nr. inv. v/6045. Inedită.

27. Fibulă (pl. III/27). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,8 cm, l = 1,8. Capul îndoit avînd două nodozități, sistemul de închidere prin balama. Fibulă Aucissa forzie; analogii: Gallia¹³. Începutul sec. II e.n. Turda. MITr, nr. inv. II 6702. Inedită.

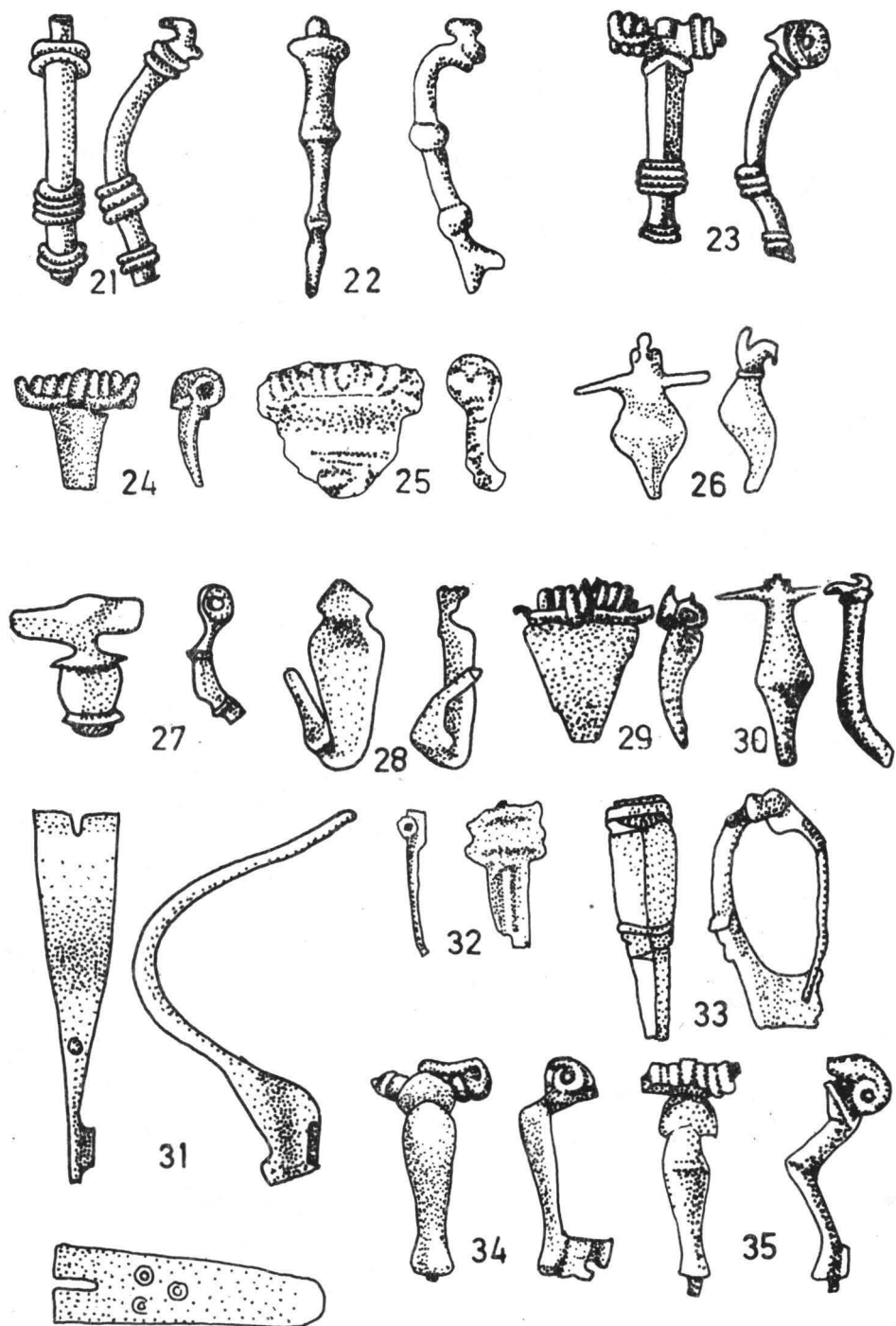
28. Fibulă (pl. III/28). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Se păstrează o parte din corp și o nodozitate aplatizată. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Pianu de Jos (jud. Hunedoara). MITr, nr. inv. 5941. Inedită.

29. Fibulă (pl. III/29). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,4 cm, l = 1,8 cm. Se păstrează arcul din 8 spirale și o parte din corp. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Porolissum. MITr, f.n. Inedită.

30. Fibulă (pl. III/30). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,7 cm, l = 1,6 cm. Se păstrează o parte din corp. Fibulă puternic profilată; aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Creaca. MITr, nr. inv. v/6037. Inedită.

¹² *Ibidem*, pl. 10, nr. 264—265.

¹³ M. Feugère, *Les fibules en Gaule meridionale*, Paris, 1985, pl. 143/1780.

Pl. III. — Fibule puternic profilate (nr. 21—30); fibule Aucissa (nr. 31—32); fibulă cu balama (nr. 33); fibule cu genunchi (nr. 34—35).

31. Fibulă (pl. III/31). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,5 cm. Corpul în formă de bandă este puternic curbat. La cap se află un ornament realizat din trei cerculețe incizate. Portagrafa este scurtă. Sistemul de închidere prin balama. Fibulă de tip Aucissa; analogii: Răcari¹⁴, Gallia¹⁵ Începutul sec. II e.n. Alba Iulia (Partos). MITr, nr. inv. v/6014. Inedită.

32. Fibulă (pl. III/32). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,4 cm. Se păstrează o parte din corp. Fibulă tip Aucissa. Începutul sec. II e.n. Cetea. MITr, nr. inv. v/6000. Inedită.

33. Fibulă (pl. III/33). Bronz, turnare. Bună. L = 3,3 cm, l = 0,9 cm. Corpul puternic curbat, sistemul de închidere prin balama, pe corp două creștături. Fibula puternic profilată, variantă cu balama; analogii: Singidunum¹⁶, Slimnic¹⁷. Sec. II e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV. 4559 Inedită.

34. Fibulă (pl. III/34). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm, l = 1,7 cm. Corpul îndoit, capul semirotund, arcul din 8 spire. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în formă de evantai; analogii: Lauriacum¹⁸, Porolissum¹⁹. A doua jum. a sec. II-prima jum. a sec. III. e.n. Alba Iulia. MITr, nr. inv. v/6010. Inedită.

35. Fibulă (pl. III/35). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,4 cm, l = 1,5 cm. Aceeași descriere, tipologie și datare ca la piesa nr. 34. Alba Iulia (Partos). MITr, nr. inv. v/1893. Inedită.

36. Fibulă (pl. IV/36). Bronz, turnare. În curs de prelucrare. L = 5,8 cm. l = 1,4 cm. Piesa are capul puternic curbat, portagrafa scurtă și înaltă. Pe corp se mai păstrează urmele de la turnare. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul semicircular. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 34. Ilșiua. MITr, nr. inv. v/411048. Inedită.

37. Fibulă (pl. IV/37). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm, l = 1,4 cm. Piesa are 4 spire la cap și o nodozitate la mijlocul corpului. Fibulă puternic profilată. Aceleași analogii ca la piesa nr. 3. Prima jum. a sec. II e.n. Cluj-Napoca, Piața Muzeului (cercetări 1990, într-un strat datat cu monetă de la Antoninus Pius²⁰). MITr, f.n. Inedită.

38. Fibulă (pl. IV/38). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm, l = 1 cm. Corpul este curbat iar capul este semirotund. Piciorul se termină într-un buton. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul semirotund. Aceeași datare și analogii ca la piesa nr. 34. Vețel. MITr, nr. inv. v/6027. Inedită.

39. Fibulă (pl. IV/39). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,7 cm, l = 0,9 cm. Corpul curbat, capul lătit în formă de evantai, portagrafa este scurtă. Piciorul se termină într-un buton. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul liber. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 34. Porolissum. MITr, nr. inv. v/6055. Inedită.

40. Fibulă (pl. IV/40). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm, l = 1,4 cm. Corpul curbat, capul lătit în formă de evantai, portagrafa scurtă. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul liber. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 34. Porolissum. MITr, nr. inv. v/6039. Inedită.

41. Fibulă (pl. IV/41). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,6 cm, l = 1,6 cm. Capul curbat, corpul este alcătuit dintr-o rolă în care se află arcul. Piciorul scurt se termină într-un buton. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în cutie; analogii: Lauriacum²¹, Alba Iulia²² A doua jum. a sec. II — prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/5828. Inedită.

¹⁴ D. Popescu, *Dacia IX—X*, 1941—1944, p. 489, pl. 3/21.

¹⁵ M. Feugere, *op.cit.* p. 183, nr. 22 a.

¹⁶ D. Bojovic, *Rimske fibule Singidunuma*, Belgrad, 1983, pl. XVII, 153, 154.

¹⁷ I. Glodariu, *Așezări dacice și daco-romane la Slimnic*, București, 1981, p. 123, fig. 31/18.

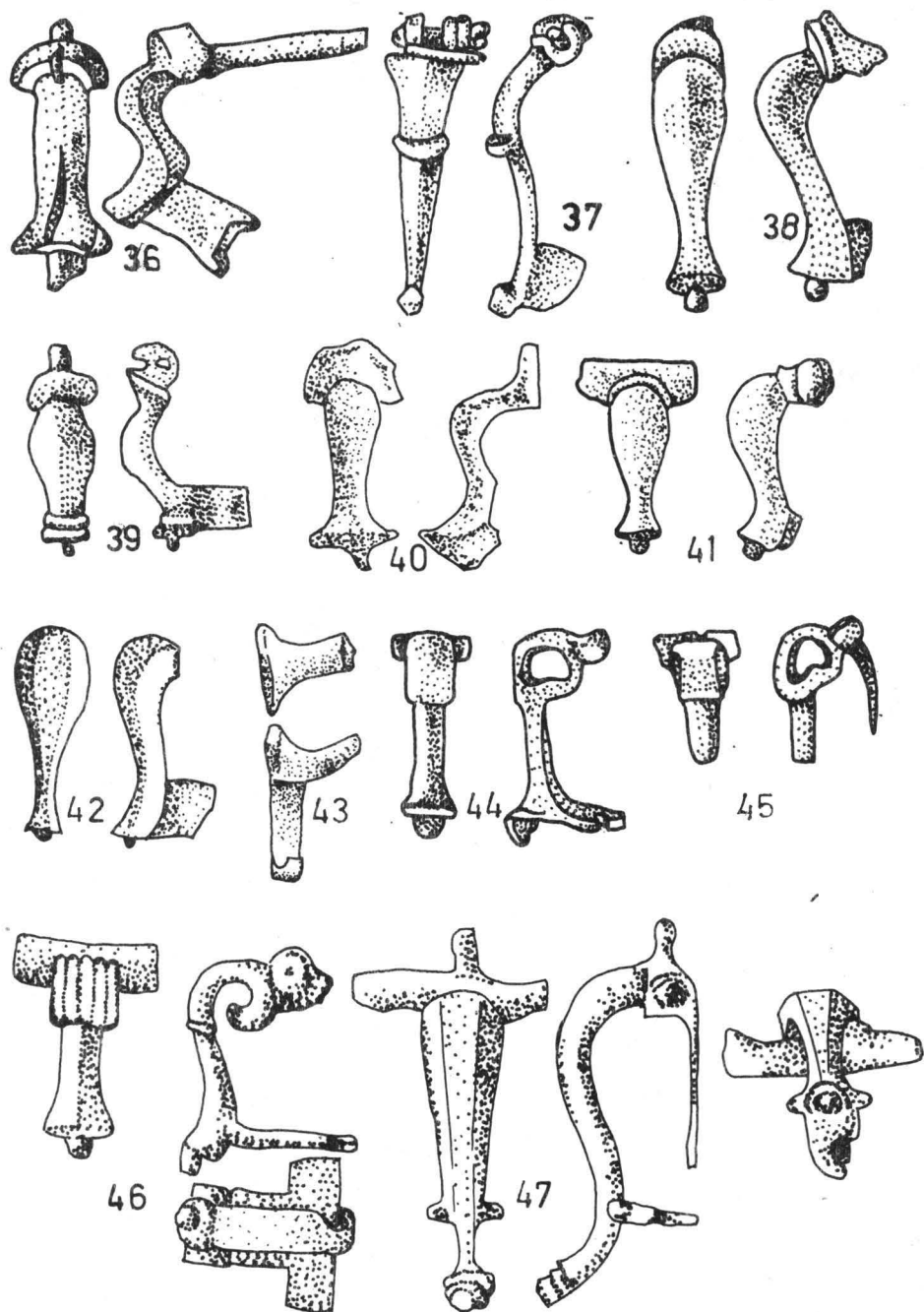
¹⁸ W. Jobst, *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Linz, 1975, pl. XX/145.

¹⁹ N. Gudea-V. Lucăcel, *ActaMP*, III, 1977, p. 361, pl. X, 104—113.

²⁰ Piesa ne-a fost cedată spre publicare de colegul Mihai Wittenberger, căruiu îi mulțumim și pe această cale.

²¹ W. Jobst, *op.cit.*, pl. 18/124.

²² I. H. Crișan, *ActaMP*, III, 1977, p. 288, pl. VII/2.

Pl. IV. — Fibule cu genunchi (nr. 36—47).

42. Fibulă (pl. IV/42). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,8 cm, l = 1 cm. Corpul curbat și fațetat, piciorul se termină în buton, portagrafa scurtă. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în cutie. Aceeași datare și analogii ca la piesa nr 41. Vețel. MITr, nr. inv. v/6028. Inedită.

43. Fibulă (pl. IV/43). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,2 cm, l = 2 cm. Se păstrează piciorul și portagrafa înaltă. Fibulă cu genunchi(?). A doua jum. a sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. I. 8172. Inedită.

44. Fibulă (pl. IV/44). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,7 cm, l = 1 cm. Corpul curbat, capul în formă de cheie, piciorul se termină în buton. Portagrafa în formă de cîrlig. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în formă de cheie; analogii: Lauriacum²³. Sf. sec II-începutul sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. I. 8174. Inedită.

45. Fibulă (pl. IV/45). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm, l = 1,1 cm. Capul în forma de cheie, sistemul de închidere prin balama. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în formă de cheie; aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 44. Vețel. MITr, nr. inv. 5640. Inedită.

46. Fibulă (pl. IV/46). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,8 cm, l = 2 cm. Corpul curbat avînd 4 rînduri de incizii, resortul în cutie. Fibulă cu genunchi, varianta cu capul în forma de cheie. În bibliografia care ne-a fost accesibilă nu am găsit analogii apropiate. Sf. sec. II-începutul sec. III e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV. 4395. Inedită.

47. Fibulă (pl. IV/47). Bronz, turnare. Bună. L = 5,3 cm, l = 3,6 cm. Corpul puternic curbat cu 2 nervuri, iar capul este în forma unei bare avînd și un buton. Piciorul se termină în buton. Portagrafa în formă de cîrlig. Sistemul de închidere prin balama. Fibulă cu genunchi, varianta cu buton la cap; analogii Singidunum²⁴, Alba Iulia²⁵. Sf. sec. II-începutul sec. III e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV. 4549. Inedită.

48. Fibulă (pl. V/48). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,1 cm, l = 1 cm. Corpul piesei este drept avînd 3 incizii spre picior. Fibulă cu genunchi, varianta cu corpul drept; analogii: Lauriacum²⁶, Porolissum²⁷. Sf. sec. II-începutul sec. III e.n. Soporu de Cîmpie, necropolă. MITr, nr. inv. f.n. Inedită.

49. Fibulă (pl. V/49). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,1 cm, l = 0,5 cm. Corpul piesei este drept avînd ornamente atît la cap cît și la picior. Portagrafa scurtă și înaltă. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 48. Șimleul Silvaniei. MITr, nr. inv. v/6029. Inedită.

50. Fibulă (pl. V/50). Argint, turnare. Fragmentară. L = 3 cm, l = 0,4 cm. Corpul curbat este ornamentat cu incizii liniare. Portagrafa scurtă. Piesa reprezintă o formă hibridă a fibulelor cu genunchi. Sf. sec. II-începutul sec. III e.n. Hoghiz: MITr, nr. inv. v/6034. Inedită.

51. Fibulă (pl. V/51). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,6 cm, l = 1 cm. Corpul piesei plat sub forma unui dreptunghi avînd două incizii perpendiculare la mijloc. Piciorul retezat, portagrafa îngustă și înaltă; tip de fibulă necunoscut în lumea romană. Fără analogii apropiate. Sec. II—III e.n. Creaca. MITr, nr. inv. v/6036. Inedită.

52. Fibulă (pl. V/52). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,4 cm, l = 0,3 cm. Corpul piesei îndoit. La cap o nodozitate, piciorul lățit, portagrafa scundă și lată. Piesa este catalogată de unii cercetători în seria tipurilor sarmatice²⁸, de alții în

²³ W. Jobst, *op.cit.*, pl. XVII/119.

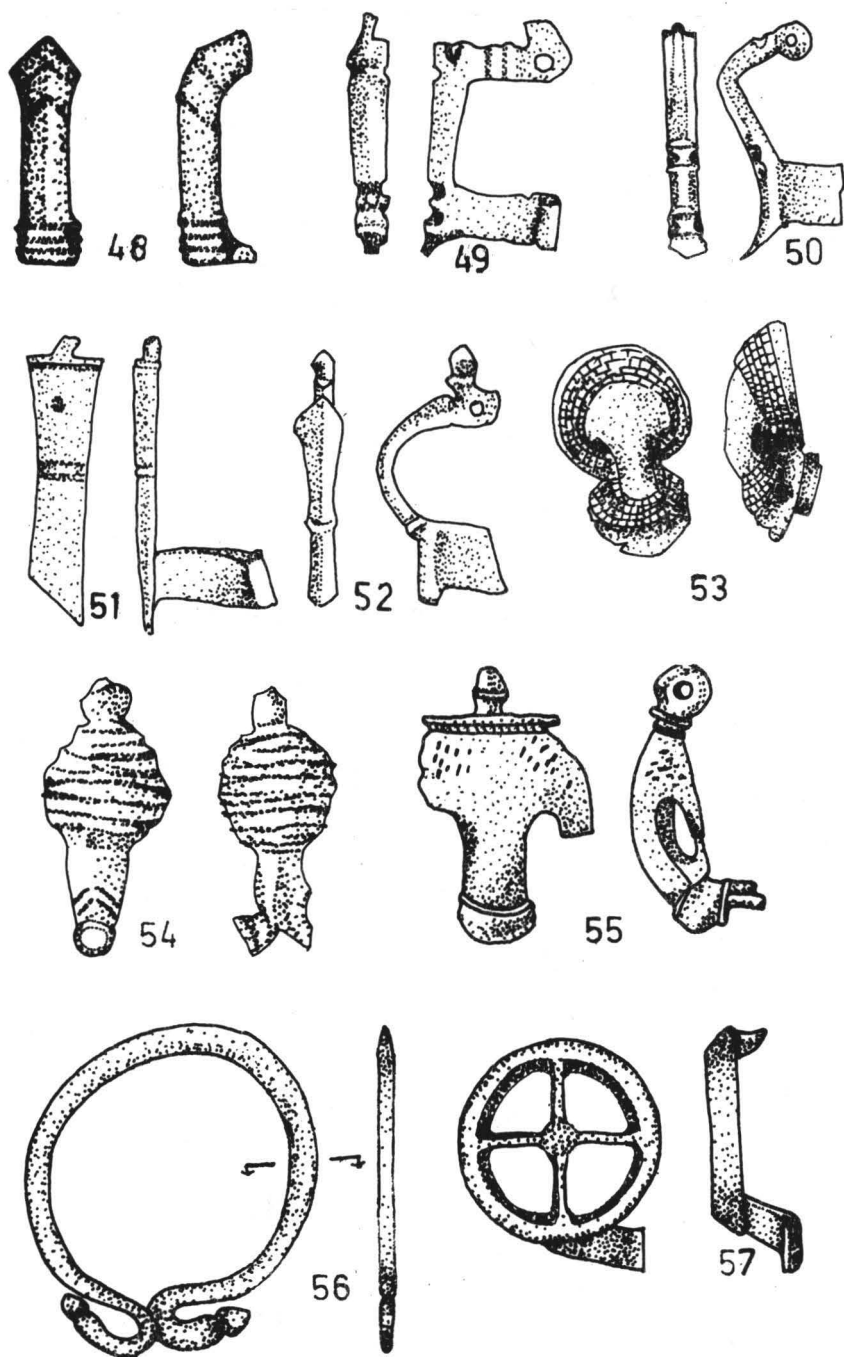
²⁴ D. Bojovic, *op.cit.*, pl. XXVI, 249.

²⁵ I. H. Crișan, *op.cit.*, p. 288, pl. VII/10.

²⁶ W. Jobst, *op.cit.*, pl 16/11.

²⁷ N. Gudea-V. Lucacel, *op.cit.*, pl. XI/128.

²⁸ W. Jobst, *op.cit.*, pl. 26/193.

Pl. V. — Fibule cu genunchi (nr. 48—50); nedeterminabilă (nr. 51); fibulă în formă de T (nr. 52); fibule în formă de trompetă (nr. 53—54); fibulă în formă de ancoră (nr. 55); fibulă în formă de omega (nr. 56); fibulă plată (nr. 57).

seria fibulelor arbaletă²⁹, sau în seria fibulelor în forma de T³⁰. Analogii: Britania³¹, Porolissum³². Prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/6025. Inedită.

53. Fibulă (pl. V/53). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,8 cm, l = 1,6 cm. Capul piesei este decorat cu perle mici. Pe corp se află de asemenea mici perle. Fibulă cu capul în formă de trompetă; analogii: Lauriacum³³. A doua jum. a sec. II e.n. Porolissum. MITr, f.n. Inedită.

54. Fibulă (pl. V/54). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,6 cm, l = 1,7 cm. Corpul are o nodozitate prin răsucirea unei sîrme argintate, piciorul are 2 incizii în forma literei V și se termină în buton. Fibulă cu capul în formă de trompetă. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 53. Porolissum. MITr, nr. inv. I. 2224. Inedită.

55. Fibulă (pl. V/55). Argint turnare. Fragmentară. L = 3,7 cm, l = 2,4 cm. Capul piesei are un ornament realizat din mici perle, unul din brațe lipsește. Pe corp o nodozitate. Fibulă cu capul în formă de ancoră; analogii: Singidunum³⁴, Turda³⁵ Sf. sec. II-începutul sec. III e.n. Alba Iulia. MITr, nr. inv. v/9516. Inedită.

56. Fibulă (pl. V/56). Bronz, turnare. Fragmentară. D = 4,5 cm. Piesa de forma rotundă are capete îndoite și cite o nodozitate la capete. Fibulă în formă de omega; analogii: Bern-Enge³⁶, Turda³⁷. A doua jum. a sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Soporu de Cîmpie, mormînt 181. MITr, nr. inv. IN.23391, D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Cîmpie*, București, 1976, p. 42, pl. XXXV/5.

57. Fibulă (pl. V/57). Bronz, turnare. Fragmentară. D = 2,7 cm. Corpul piesei este plat fiind traforat în forma unei cruci, portagrafa scurtă. Fibulă plată, varianta cu corpul traforat; analogii: Lauriacum³⁸, Gilău³⁹. Sf. sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Soporu de Cîmpie. MITr, nr. inv. IN.13563.

58. Fibulă (pl. VI/58). Bronz turnare. Fragmentară. D = 3 cm. Corpul avea forma circulară în interior bombat, iar în exterior în trepte demarcate de cercuri incizate umplute cu email. Fibulă în formă de disc; analogii: Alesia⁴⁰, Porolissum⁴¹. Sec. II e.n. Vețel, MITr, nr. inv. 4862. Inedită.

59. Fibulă (pl. VI/59). Bronz, turnare. D = 3,2 cm. Corpul piesei este în forma unui disc avînd două protuberanțe și un buton central. Fibulă plată în formă de disc; analogii: Augst⁴², Vețel⁴³. A doua jum. a sec. II e.n. Vețel. MITr, nr. inv. 3289. Inedită.

60. Fibulă (pl. VI/60). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 9 cm. Corpul piesei în formă de bandă, portagrafa scurtă. Fibula este probabil de tipul arbaletă. O variantă dunăreană, așa cum remarca D. Bojovic⁴⁴, dar nu poate fi exclusă nici o variantă autohtonă⁴⁵; analogii: Singidunum⁴⁶, Ulpia Traiana⁴⁷. Prima jum a sec. III e.n. Porolissum. MITr, nr. inv. I. 6367. Inedită.

²⁹ J. K. Haalebos, *Fibule uit Maurik*, 1968 p. 99, fig. 49/176.

³⁰ N. Gudea-V. Lucăcel, *op.cit.*, pl. IV/34—35.

³¹ R. Hattatt, *Iron Age and Roman Brooches*, Oxbow Books, 1985, p. 127, pl. 54/493.

³² Vezi nota 30.

³³ W. Jobst, *op.cit.*, pl. 8/54-56.

³⁴ D. Bojovic, *op.cit.*, pl. XXVII, 146.

³⁵ I. H. Crișan, *op.cit.*, pl. III/1.

³⁶ E. Eitlinger, *Die römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, 1976, p. 132, pl. XV/12.

³⁷ A. Cătinăș-M. Bărbulescu, *ActaMN*, XVI, 1979, fig. 13/10—11.

³⁸ W. Jobst, *op.cit.*, p. 117, pl. 47/326.

³⁹ Informație amabilă D. Isac.

⁴⁰ L. Lerat, *Les fibules D'Alesia dans les Musées d'Alise-Sainte-Reine, Pro Alesia*, VII, 1979, pl. XXX, 316.

⁴¹ N. Gudea-V. Lucăcel, *op.cit.*, nr. 333.

⁴² E. Riha, *op. cit.*, pl. 61/1621.

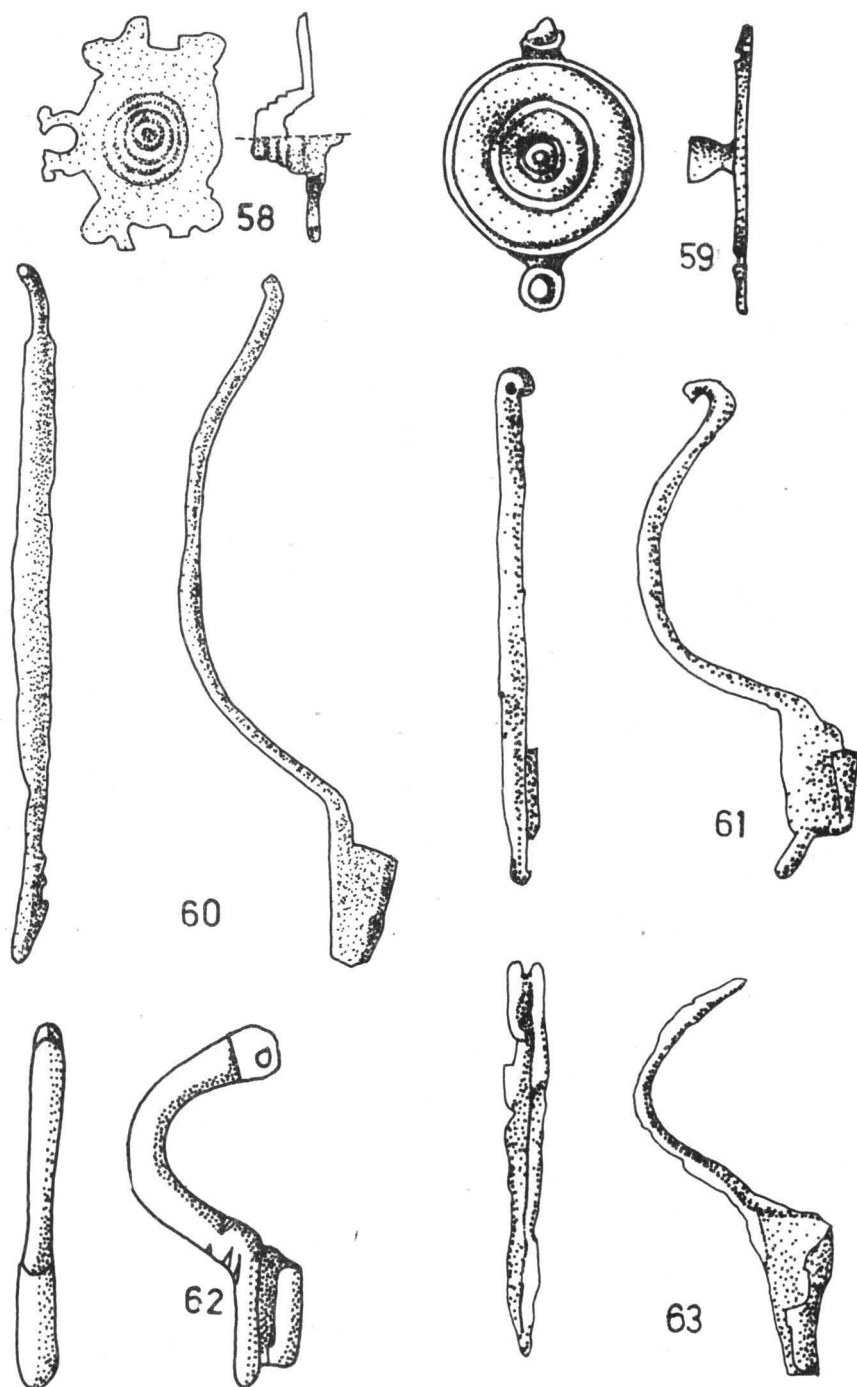
⁴³ I. H. Crișan, *op.cit.*, pl V/2.

⁴⁴ D. Bojovic, *op.cit.*, p. 17, pl. 18/163.

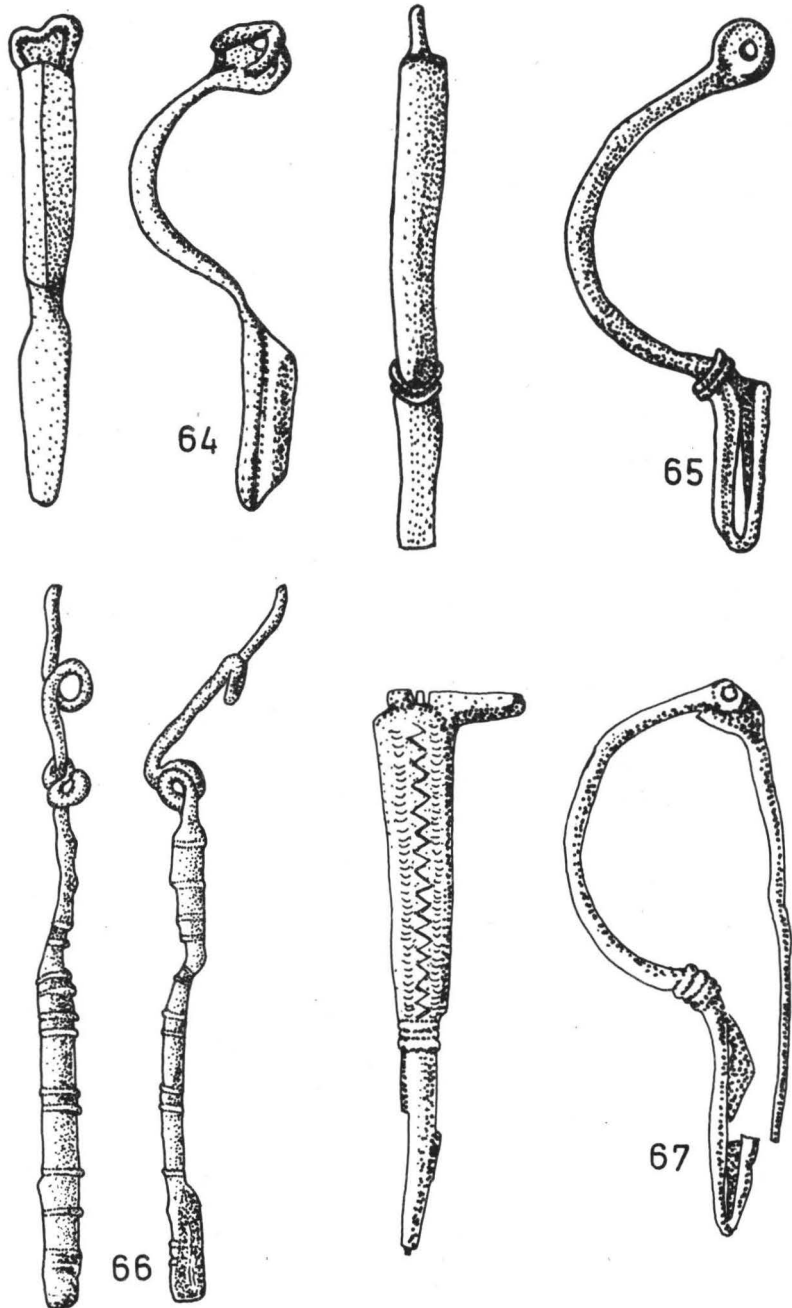
⁴⁵ D. Alicu-S. Cocîș, *Apulum*, XXV, 1989, p. 227, IV/38-39.

⁴⁶ Vezi nota 44.

⁴⁷ Vezi nota 45.

Pl. VI. — Fibule emailate (nr. 58—59); fibule tip arbaletă (nr. 60—63).

Pl. VII. — Fibulă tip arbaletă (nr. 64); fibule cu piciorul întors pe dedesubt (nr. 65—67).

61. Fibulă (pl. VI/61). Fier, ciocănire, laminare. Fragmentară. L = 6,7 cm. Fibulă tip arbaletă. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 60. Feldioara. MITr, nr. inv. I.9242. Inedită.

62. Fibulă (pl. VI/62). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,9 cm. Corpul piesei puternic curbat, piciorul lățit și ascuțit, portagrafa scurtă și retezată. Fibulă hibridă între tipul sarmatic și fibulele în formă de T. Fără analogii apropiate. A doua jum. a sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Ilișua. MITr, nr. inv. v/6004. Inedită.

63. Fibulă (pl. VI/63). Fier, ciocănire, laminare. Fragmentară. L = 5,4 cm. Corpul piesei curbat, portagrafa scurtă și lată. Fibulă tip arbaletă. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 60. Necunoscut. MITr, nr. inv. D. 3160. Inedită.

64. Fibulă (pl. VII/64). Fier, ciocănire, laminare. Fragmentară. L = 6,2 cm. Corpul piesei curbat cu o nervură mediană, din resort se păstrează 4 spire, piciorul lat și scurt. Fibulă în formă de arbaletă. Aceleași analogie și datare ca la piesa nr. 60. Chinteni⁴⁸, *villa rustica*. MITr, f.n. Inedită.

65. Fibulă (pl. VII/65). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 7 cm. Corpul fibulei este în formă de bandă, piciorul este întors pe dedesupt, portagrafa este tubulară. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Analogii: Singindum⁴⁹, Ilișua⁵⁰. Sf. sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. D.776. Inedită.

66. Fibulă (pl. VII/66). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 9,1 cm. Piesa executată dintr-o singură bucată avea un resort, corpul semirotund era ornamentat cu proeminențe circulare, portagrafa scurtă. În provinciile Imperiului nu avem analogii pentru asemenea tip de fibulă. Ea nu poate fi încadrată în formele de fibule romane clasice, provine probabil de la nord de Imperiu (fibulă nord-europeană). Sec. II—III e.n. Alba Iulia (Partos), MITr, nr. inv. I.145. Inedită.

67. Fibulă (pl. VII/67). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 7,4 cm. Capul fibulei lățit în forma literei T, sistemul de închidere prin balama. Corpul piesei lățit de forma unui trapez ce se îngustează spre picior. Ornamentația este realizată prin incizii paralele precum și o bandă în zig-zag. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt, varianta cu capul în forma literei T; analogii: Singindum⁵¹, Turda⁵². Prima jum. a sec. III e.n. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV.4552. Inedită.

68. Fibulă (pl. VIII/68). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,2 cm. Corpul piesei este îndoit puternic, se mai păstrează două spire rezultate din răsucirea piciorului. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceeași analogie și datare ca la piesa nr. 65. Necunoscut. MITr, nr. inv. D.780. Inedită.

69. Fibulă (pl. VIII/69). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,5 cm. Corpul piesei este curbat având o nervură mediană. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceeași analogie și datare ca la piesa nr. 69. Alba Iulia (Partos). MITr, nr. inv. 5157. Inedită.

70. Fibulă (pl. VIII/70). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,7 cm. Corpul piesei dreptunghiular în secțiune este răsucit, având piciorul întors pe dedesubt. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 65. Vețel. MITr, nr. inv. 5643. Inedită.

71. Fibulă (pl. VIII/71). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,8 cm. Corpul piesei puternic curbat, având la bază și trei spire. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 65. Jibert. MITr, nr. inv. v/28725. Inedită.

72. Fibulă (pl. VIII/72). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,5 cm. Corpul piesei în formă de bandă cu trei spire la baza lui. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 65. Ilișua. MITr, nr. inv. v/6003. Inedită.

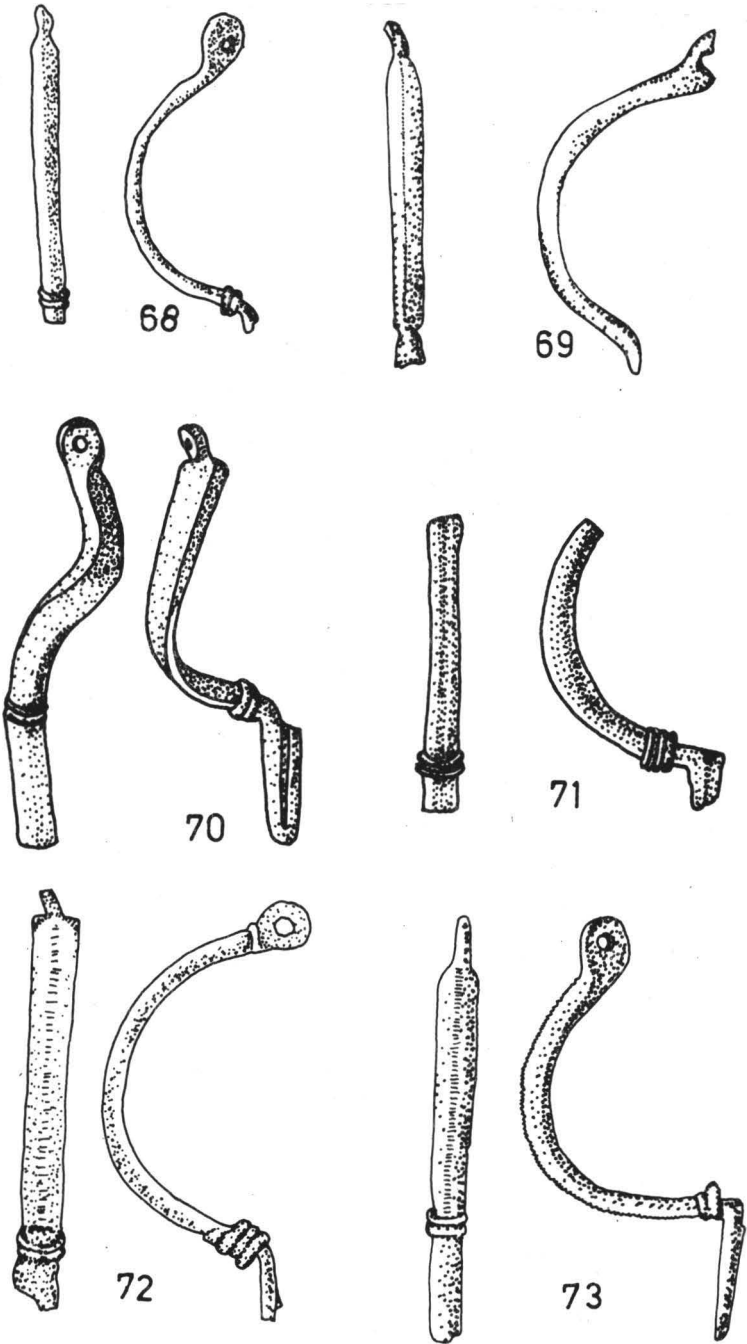
⁴⁸ Cercetări inedite D. Alicu, S. Cociș.

⁴⁹ D. Bojovic, *op.cit.*, pl. XXXII/310.

⁵⁰ K. Horedt, *Apulum* XVI, 1978, p. 221, fig. 7/2—4.

⁵¹ D. Bojovic, *op.cit.*, pl. XXXII/312.

⁵² M. Bărbulescu, *Potaissa*, II, 1980, fig. 2/3,4.

Pl. VIII. — Fibule cu piciorul întors pe dedesubt (nr. 68—73).

Pl. IX. — Fibule cu picioarul întors pe dedesubt (nr. 74—81); fibule în formă de T (nr. 82—85).

73. Fibulă (pl. VIII/73). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,7 cm. Corpul piesei turnat este în forma de banda avînd incizii perpendiculare pe cap. Piciorul repliat. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Necunoscut. MITr, nr. inv. D.778. Inedită.

74. Fibulă (pl. IX/74). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm. Se păstrează capul cu o nervură mediană. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Chinteni⁵³, villa rustica. MITr, f.n. Inedită.

75. Fibulă (pl. IX/75). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Se păstrează corpul cu o nervură mediană. Fibula cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Sărățeni. MITr, nr. inv. v/6044. Inedită.

76. Fibulă (pl. IX/76). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,5 cm. Se păstrează corpul cu o nervură mediană, piciorul întors pe dedesubt, portagrafă ce se termină cu 2 spire. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Vețel. MITr, nr. inv. 5641. Inedită.

77. Fibulă (pl. IX/77). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm. Se păstrează doar corpul piesei. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Vețel. MITr, nr. inv. I.8175. Inedită.

78. Fibulă (pl. IX/78). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,8 cm. Se păstrează corpul cu trei nervuri longitudinale. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Vețel. MITr, nr. inv. I.8176. Inedită.

79. Fibulă (pl. IX/79). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,5 cm. Pe marginea corpului se află 2 rînduri de incizii, piciorul repliat. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Necunoscut. MITr, nr. inv. II.4396. Inedită.

80. Fibulă (pl. IX/80). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Se păstrează corpul. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 65. Vețel. MITr, nr. inv. v/6020. Inedită.

81. Fibulă (pl. IX/81). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,5 cm. Fibula are capul în forma de trapez îngustîndu-se spre picior. Fibulă cu piciorul întors pe dedesubt, varianta cu brațe. Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 67. Vețel. MITr, nr. inv. v/6022. Inedită.

82. Fibulă (pl. IX/82). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,2 cm, l = 1,9 cm. Capul piesei are 2 brațe, corpul îndoit. Fibulă în formă de T, nu se poate determina varianta. Sf. sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. I.8173. Inedită.

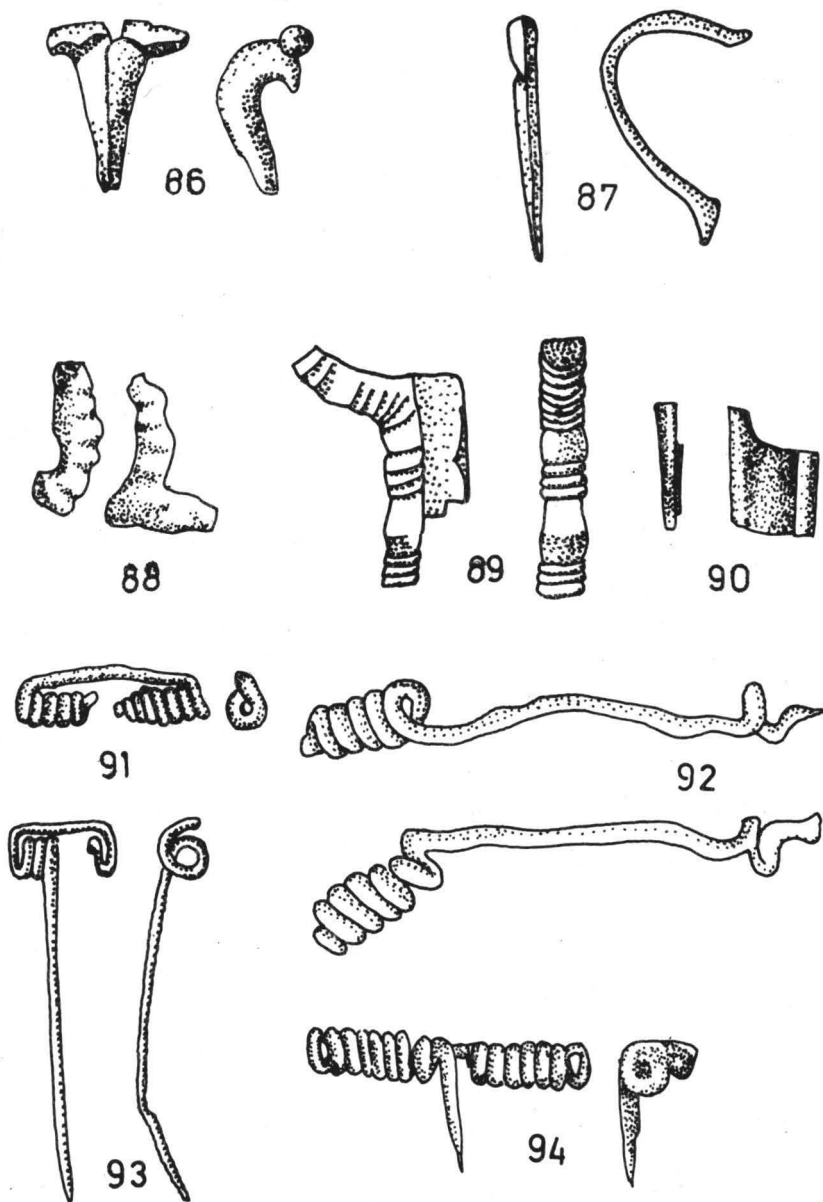
83. Fibulă (pl. IX/83). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,2 cm, l = 1,5 cm. Se păstrează capul care are două brațe, iar pe corp două rînduri de incizii longitudinale. Fibulă în formă de T, nu se poate determina varianta. Aceeași date ca la piesa nr. 82. Vețel. MITr, nr. inv. v/6024. Inedită.

84. Fibulă (pl. IX/84). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,5 cm, l = 2 cm. Capul piesei are două brațe și o protuberanță. Fibulă în forma de T, varianta nu se poate determina. Aceeași date ca la piesa nr. 82. Vețel. MITr, nr. inv. 5864. Inedită.

85. Fibulă (pl. IX/85). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,2 cm, l = 1,9 cm. Capul piesei are două brațe și un buton central. Fibulă în forma de T, varianta nu se poate determina. Aceeași date ca la piesa nr. 82. Sărățeni. MITr, nr. inv. v/6045. Inedită.

86. Fibulă (pl. X/86). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,4 cm, l = 1,8 cm. Capul piesei are două brațe. Corpul păstrat are o nervură. Fibulă cu genunchi (?). A doua jum. a sec. II-prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/5108. Inedită.

⁵³ Cercetări inedite D. Alicu, S. Cociș.

Pl. X. — Fibulă cu genunchi (?) (nr. 86); fibule nedeterminabile (nr. 87—94).

87. Fibulă (pl. X/87). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,2 cm, Corpul piesei foarte subțiat, se păstrează puțin din picior. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Alba-Iulia (Partoș). MITr, nr. inv. 5160. Inedită.

88. Fibulă (pl. X/88). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2 cm. Pe cap și pe picior mai multe nodozități. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Turda. MITr, nr. inv. 6033. Inedită.

89. Fibulă (pl. X/89). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3 cm. Pe cap și pe picior sînt realizate mai multe nodozități. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Turda. MITr, nr. inv. v/6032. Inedită.

90. Fibulă (pl. X/90). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 1,7 cm. Se păstrează piciorul și portagrafa. Fibulă puternic profilată (?). Sec. II e.n. (?). Vețel. MITr, nr. inv. 5637. Inedită.

91. Arc de fibulă (pl. X/91). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 2,2 cm. Se păstrează resortul din 12 spire. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Porolissum. MITr, nr. inv. v/6055. Inedită.

92. Arc de fibulă (pl. X/92). Bronz, turnare. Fragmentară. l = 6 cm. Se păstrează resortul format din șapte spire. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Apahida. MITr, nr. inv. v/6052. Inedită.

93. Arc și ac de fibulă (pl. X/93). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5 cm, l = 1,5 cm. Se păstrează arcul din cinci spire și acul. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/6019. Inedită.

94. Arc de fibulă (pl. X/94). Bronz, turnare. L = 1,8 cm, l = 3,1 cm. Se păstrează arcul din 14 spire și o parte din ac. Nu se poate determina tipul. Sec. II—III e.n. Alba-Iulia (Partoș). MITr, nr. inv. v/6011. Inedită.

95. Fibulă (pl. XI/95). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 5,5 cm, l = 1,7 cm. Capul are două brațe avînd un buton central. Pe corp se află o nervură mediană, spre bază două nervuri unghiulare. Portagrafa este tubulară. Sistemul de închidere prin balam. Fibula în forma de T, varianta cu capul terminat în buton; analogii: Pannonia⁵⁴, Turda⁵⁵. Prima jum. a sec. III e.n. Vețel. MITr, nr. inv. v/6023. Inedită.

96. Fibulă (pl. XI/96). Bronz, turnare. Bună. L = 4 cm, l = 1,4 cm. Aceeași descriere, tip, date ca la piesa nr. 95. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV. 4555. Inedită.

97. Fibulă (pl. XI/97). Bronz, turnare. L = 3,5 cm, l = 1,4 cm. Aceeași descriere, tip, analogie, date ca la piesa nr. 95. Alba Iulia (Partoș). MITr, nr. inv. v/6015. Inedită.

98. Fibulă (pl. XI/98). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4 cm. Din capul piesei se păstrează partea superioară ce se termină cu două protuberanțe. Fibulă în formă de T, varianta cu protuberanțe pe corp (?); analogii: Singidunum⁵⁶, Gherla⁵⁷. Prima jum. a sec. III e.n. Cluj-Napoca. MITr, nr. inv. 6051. Inedită.

99. Fibulă (pl. XI/99). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 3,5 cm. La baza corpului o nodozitate. Fibulă în formă de T, varianta cu nodozitate (?). Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 98. Vețel. MITr, nr. inv. 5045. Inedită.

100. Fibulă (pl. XI/100). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 4,7 cm. Pe corp piesa are o nervură iar la baza lui o nodozitate, piciorul fațetat, portagrafa tubulară. Fibulă în forma de T, varianta cu o nodozitate (?). Aceleași analogii și date ca la piesa nr. 97. Jibert. MITr, nr. inv. I. 9158. Inedită.

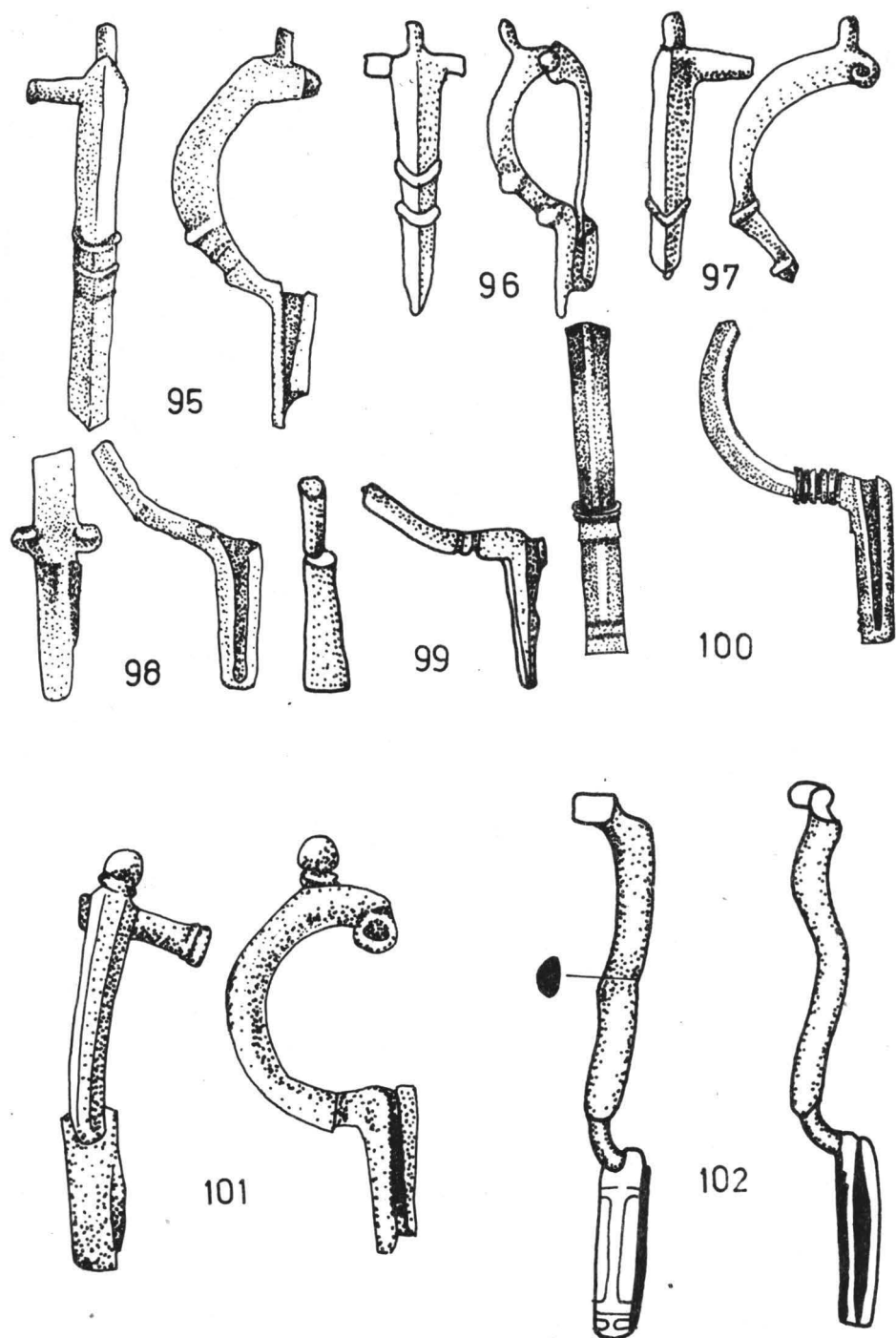
101. Fibulă (pl. XI/101). Bronz, turnare. Fragmentară. L = 6 cm, l = 2 cm. Corpul curbat, fațetat, brațele tubulare se terminau probabil în cîte un buton. La cap se află un buton. Piciorul dreptunghiular, portagrafa tubulară. Fibulă cu ca-

⁵⁴ E. Patek, *DissPann*, II, 19, 1942, pl. XXIV/7.

⁵⁵ I.H. Crișan, *op.cit.*, pl. VIII/8.

⁵⁶ D. Bojovic, *op.cit.*, pl. VIII/8.

⁵⁷ S. Cocis, R. Ardean, R. Pintea, *ActaMP*, XVI, 1992, pl. V/66.

Pl. XI. — Fibule în formă de T (nr. 95—100, 102; 101, fibulă cu capete de ceapă).

pete de ceapă. Analogii: Augst⁵⁸, Turnu Severin⁵⁹. Piesa poate fi datată la sf. sec. III încep. sec. IV e.n., Turda. MITr, nr. inv. II.6699. Inedită.

102. Fibulă (pl. XI/102). Bronz, auriu, turnare. Fragmentară. L = 7,5 cm, l = 1,2 cm. Corpul piesei este semirodund în secțiune, brațele rupte, piciorul fațetat și ornamentat. Fibulă în formă de T, varianta premergătoare fibulelor cu capete de ceapă. Aceleași analogii și datare ca la piesa nr. 101. Necunoscut. MITr, nr. inv. IV.4553. Inedită.

SORIN COCIȘ

⁵⁸ E. Riha, *op.cit.*, pl. 50/1436, 1441.

⁵⁹ D. Popescu, *Dacia*, IX—X, 1941—1944, fig. 7/73.

RÖMISCHE FIBELN AUS DEM MUSEUM FÜR GESCHICHTE SIEBENBÜRGENS (II) (Zusammenfassung)

Der vorliegende Aufsatz stellt eine Anzahl von 102 Fibeln aus den Sammlungen des Museums vor, die aus Ankäufen oder älteren und neueren Forschungen stammen. Sie stammen aus Siebenbürger Ortschaften, die in der Fachliteratur wohlbekannt sind. Da die meisten Fibeln keinen bekannten archäologischen Zusammenhang aufweisen, wurden sie aufgrund der Analogien aus Dakien und aus dem Reich datiert. Sie wurden aus Bronze, Silber (Nr. 50, 55), Eisen (61, 63, 64), vergoldeter Bronze (102) hergestellt.

EPIGRAPHICA MINORA

(I)

Il y a pas très longtemps, les inscriptions — autres que les “majeures”, sur pierre ou bronze — ont été sinon négligées, en tout cas mises de côté. Elles ont été groupées, à la fin des grands *corpora*, sous le titre *instrumenta*, comme un simple catalogue sur lequel on faisait rarement des commentaires historiques¹. Seule la spécialisation extrême que la huitième décennie de notre siècle l'a imposé aux sciences humaines — par la tendance d'enregistrer et classer automatiquement toutes les données disponibles — a fait que beaucoup de chercheurs reprennent la publication du matériel épigraphique mineur et qu'ils fassent des considérations plus amples, d'une nature général — historique². En vérité, une collection systématique de ce genre de matériel épigraphique apporte des contributions à l'étude social-économique et religieuse mais, surtout, sur la vie privée de la population autochtone dans le monde romain³. Le présent étude fait partie de telles contributions.

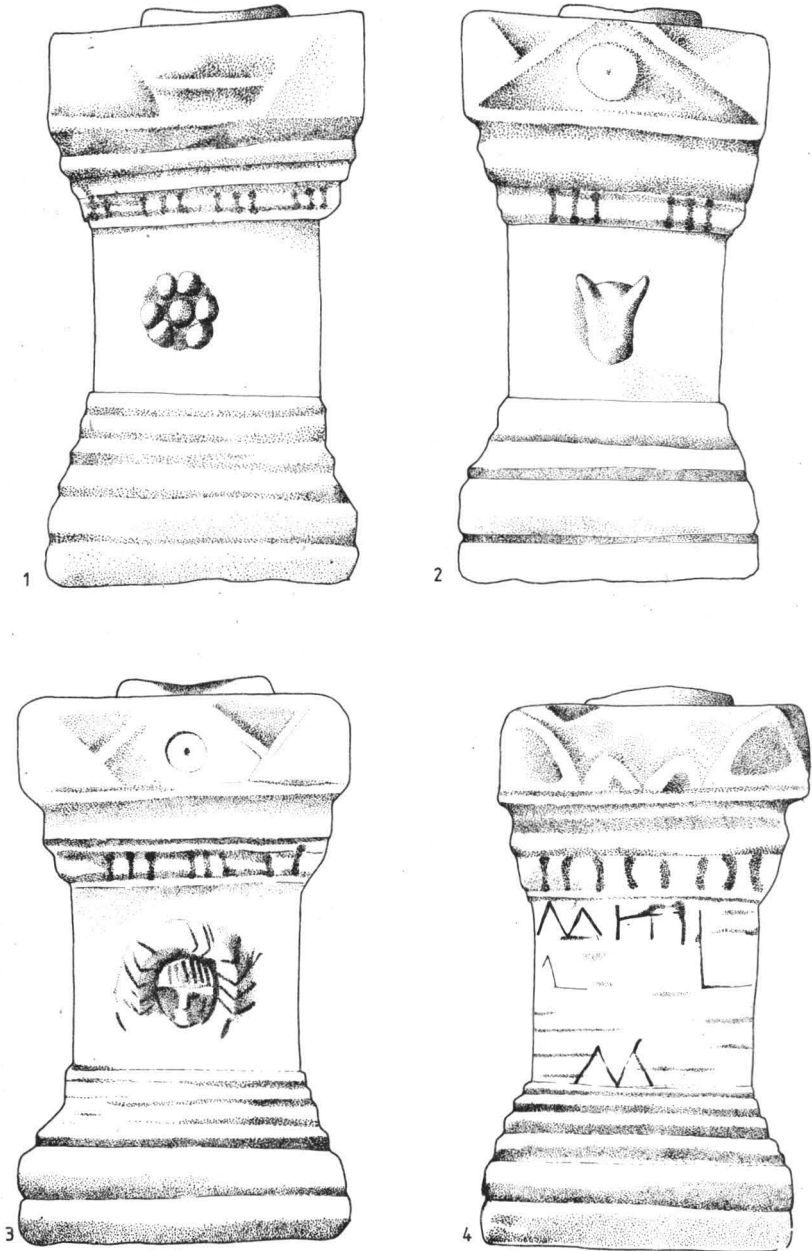
1. Petit autel votif (pl. I/1—4 et II/5); calcaire; dimensions: hauteur 14,5 cm, largeur de la base 8,8 cm (étant légèrement décentré, les dimensions ne sont pas identiques sur toutes les faces; par exemple, l'hauteur de la face opposée à celle qui contient l'inscription et qui est donnée plus haut est de 15,3 cm). No. d'inv. 3672. L'autel a trois faces ornées (pl. I/1—3); elles ont été bien décrites à l'occasion de la première publication de la pièce⁴, ce qui me décharge de le faire de nouveau. Mais j'insisterai sur la face qui contient l'inscription (pl. I/4). La surface qui lui a été destinée est de 4,2 x 6 cm et elle est traversée par trois lignes, légèrement marquées, pour l'orientation de l'écriture. On peut encore observer que ces lignes n'étaient pas parallèles aux bords de la surface, donc, si les lettres avaient suivi les lignes directrices, le texte aurait été oblique. Mais les lettres n'ont pas été gravées en respectant le réglage. Elles ont des dimensions entre 0,8 et 1 cm. On remarque des traces de peinture rouge. Dans la première ligne on voit la lettre M, suivie très probablement d'un H, puis deux lignes verticales. Elles sont gravées en profondeur, de même que la lettre M de la dernière ligne. Dans la deuxième ligne, le lapicide n'a rien fait que d'esquisser le commencement d'un mot, très probablement après avoir gravé la lettre de la dernière ligne. Il semble qu'on a à faire à un lapicide qui ne savait pas lire et qui copiait simplement les textes qui lui étaient commandés, en gravant les lettres qui rassemblaient les unes après les autres, n'importe leur position dans le texte. Il n'a plus incisé les lettres de la deuxième ligne — où on peut voir les traces d'un L en ligature anté-

¹ Dans la littérature roumaine, seule la minutie d'un grand savant comme I.I. Russu qui ne cite aucune information sans l'“exploiter” au maximum a fait que, dans le corpus roumain, *Inscriptiile Daciei romane*, ce matériel mineur bénéficie de commentaires philologiques, linguistiques, onomastiques, historiques.

² Pour mettre à la disposition des spécialistes et du public un instrument de travail dans ce domaine, de “Kleininschriften”, un colloque a été organisé à Pécs (Hongrie) en 1991: *Instrumenta Inscripta Latina — gesellschaftliche und wirtschaftliche Probleme des römischen Reiches im Spiegel der Gelegenheits- und reproduzierten Inschriften*. Les travaux ont été publiés dans un volume intitulé *Instrumenta Inscripta Latina. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften*, Pécs, 1991. Ils se réfèrent au territoire qui constituait dans l'antiquité les provinces romaines de Noricum et de la Pannonie et contient un catalogue de toutes les pièces (318) décrites dans les articles.

³ *Instrumenta Inscripta Latina...* p. 7.

⁴ C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Transilvania, Apulum*, IX, 1971, p. 561—563.

Pl. I. — Autel en calcaire.

rieure avec un A? — probablement à cause du fait qu'il avait commis une erreur dans la première ligne où, après MH il devait graver les lettres NI. L'autel a déjà été attribué avec probabilité à *Men*, à cause du bucrane qui est sculpté sur une de faces (pl. I/2). Dans cette deuxième ligne, il devait se trouver soit le nom du dédicant, soit éventuellement, une épithète de la divinité⁵ et dans la troisième ligne une formule finale courte, à cause de l'espace très restant. On propose, donc, la lecture suivante: MH [NI]/[AE?] L (ius).../ M(erito) P(osuit).

Le fait qu'une partie de l'inscription est en grecque et l'autre en latin ne représente pas une nouveauté dans la Dacie⁶. Parmi les inscriptions bilingues (grecques-latines) se trouve aussi une dédiéee au dieu *Men* même qui porte l'épithète *aveiktos*; elle a été découverte à Potaissa⁷. Il y a un nombre total de quatre inscriptions dédiées à *Men* dans la Dacie romaine: une à *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*⁸, une à *Potaissa*⁹, une à *Apulum*¹⁰ et celle qui est présentée ici et qui provient aussi de *Apulum*. Deux de ces inscriptions — celle de *Sarmizegetusa* et celle de *Potaissa* — ont été posées par des militaires, l'un d'eux faisant partie de l'office du procurateur financier. Il semble que le nombre des inscriptions à *Men* en Dacie est réduit¹¹ mais il faut rappeler que la Dacie¹² est la province la plus à l'Ouest dans laquelle le culte du dieu *Men* est pénétré. Dans les provinces de l'Occident romain les attributions de *Men* ont été prises par *Cybele*. Le fait qu'en Dacie on rencontre aussi le culte de *Men*, à côté de celui de la Mère déesse représente un de très rares traits qui témoigne pour un spécifique oriental de la religion, dans un contexte général où la religion romaine en Dacie est fondamentalement de type occidental.

2. *Miliarium* (pl. II/3—4) fragmentaire, en calcaire, avec les dimensions: 11,5 x 8,6 cm. Les lettres préservées, sur deux lignes, ont une hauteur de 5,5 cm. Les dimensions reconstitués par l'architecte Sanda Salontai du Musée National d'Histoire de la Transylvanie sont: diamètre approximatif 34 cm, circonférence approximative 907,46 cm. Il a été découvert à Suceag, près de Cluj, dans une fosse ménagère du 4ème siècle (fouilles inédites S. Cociș-C. Opreanu, auxquels je veux remercier pour m'avoir mis à disposition la pièce). Dans la ligne en haut on peut voir les traces de la lettre M, suivie d'une lettre qui commence par une ligne verticale; dans la ligne en bas on trouve la lettre I en ligature par surhaussement avec une lettre qu'on voit plus, puis un M et un P. Les lettres en haut pourrait faire partie de la titulature finale de l'empereur au temps de qui la route entre Napoca (Cluj-Napoca) et Optatiana (Zutor) fut construite: ... [i]mp(erator), co(n)s(ul), proco(n)s(ul), p(ater) p(atriciae) et les lettres en bas pourrait signifier l'expression de la distance: m(ilia) p(assum). Dans ce cas, le I surhaussé devant le MP pourrait faire partie de la chiffre qui représentait la distance entre Napoca et

⁵ Pour les épithètes du dieu *Men*, voir N. Gostar, *Men Aneiktos in a bilingual inscription from Dacia, Dacia*, N.S., IV, 1960, p. 521, n. 8 et Al. Popa, *Date noi cu privire la cultul lui Men și Jupiter Ammon în Dacia Superioară, Apulum*, VI, 1967, p. 147.

⁶ Voir par exemple I. I. Russu, *Inscripțiile grecești din Dacia, StComSibiu*, 12, 1965, p. 64, no. 23.

⁷ N. Gostar, *op.cit.* p. 519—522.

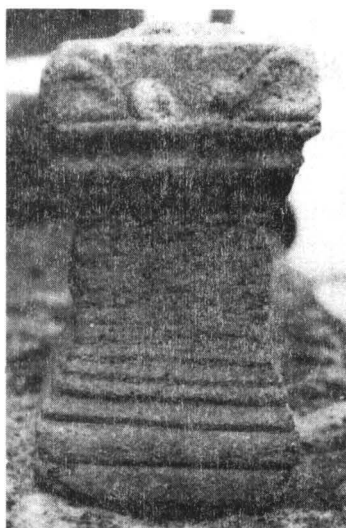
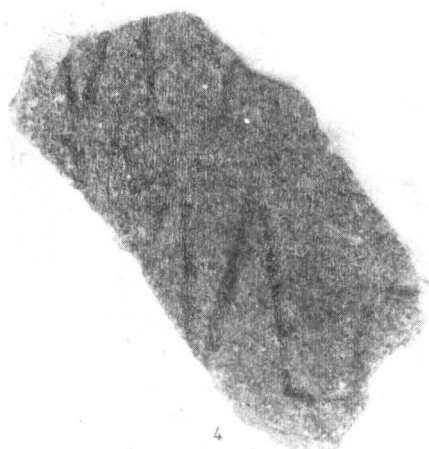
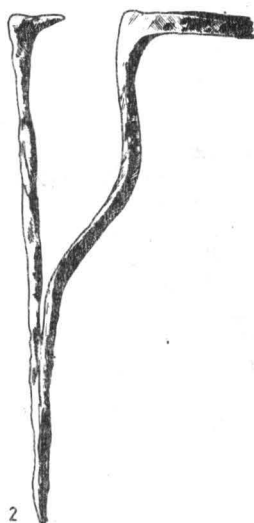
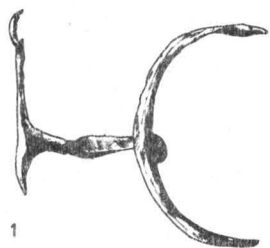
⁸ *IDR*, III/2, 267.

⁹ Voir n. 7. La lecture de N. Gostar est corrigée par I. I. Russu, *op.cit.* p. 71, où on affirme qu'une erreur de lapicide n'est pas exclue. Il est pourtant difficile de croire qu'un lapicide écrit Μηνς au lieu de Ἐλῖω comme le propose I. I. Russu.

¹⁰ Al. Popa, *op.cit.* p. 145—149 et fig. 1. Même si l'auteur intègre l'inscription avec prudence parmi les inscriptions dédiées à *Men*, moi je l'ai aussi inclus à cause du bucrane, symbole de ce dieu qui provient d'Asie Mineure. Pour les symboles de *Men*, voir un superbe sarcophage de *Tomis* (Constanța), au bord de la Mer Noire: E. Coliu, *Un sarcophage à symboles à Tomis, Istros*, I, 1934, p. 81—116.

¹¹ Al. Popa, *Culte egipțene și micrasiatice*, Thèse de doctorat.

¹² Où on rencontre encore un bas-relief fragmentaire de Băile Herculane avec la représentation de *Men*, v. C. Pop, *op.cit.*, p. 563, n. 14.

Pl. II. — 1—2. *Signaculum*; 3—4. fragment de *milliarium*; 5. autel en calcaire.

l'établissement romain de Suceag¹³. Dans la région on a encore découvert un *miliarium* entier, qui marque la distance de 10 000 pas romains entre Napoca et l'établissement de Mera — sur la rive opposée du ruisseau — et des fragments appartenant à un ou deux *milliaria* sans inscription¹⁴.

3. *Signaculum*¹⁵ (pl. II/1—2), fragmentaire — lettre(s) brisés, — en fer. Longueur 13,5 cm; lettre de 5,9 cm. Il provient de Gherla, probablement du camp auxiliaire. Musée Gherla, sans inv. Une seule lettre est préservée, un C, suivie d'une autre de laquelle il ne reste qu'une barre verticale.

Il se pourrait qu'il s'agisse d'un instrument à estampiller appartenant à une unité auxiliaire, une *c(ohors) I...* mais plus probablement la pièce a appartenu à une personne privée, car à Gherla il n'y a pas trace d'aucune nature d'une autre unité militaire que la *ala II Pannoniorum*.

4. *Signaculum* (pl. III/1) fragmentaire — la manche est cassée, — en bronze. La longueur du cartouche 6,1 cm, les lettres de 1,8—2 cm, en relief; ligature T+I+B. Il provient de *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, d'un contexte archéologique pas clair. MNIT, sans inv. Les lettres représentent les initiales d'un citoyen romain avec *tria nomina*: *Tib(erius) C (...) C(...)*. Même si les deux lettres qui représentent le *nomen* et le *cognomen* du personnage sont un peu différents, je crois qu'il s'agisse de la même lettre, plutôt C que G, quoique toutes les deux présentent une petite courbure. Le bord droit de l'estampille est brisé, mais la lettre C est complète, il ne peut pas être question qu'il s'agisse d'un O ou d'un Q. L'instrument a été utilisé pour estampiller des tuiles, donc les initiales appartiennent au propriétaire d'une briqueterie, comme on connaît beaucoup à *Ulpia Traiana*. Jusqu'à maintenant on n'a pas signalé des tuiles ou des briques avec une telle estampille dans la capitale de la Dacie¹⁶. Je suppose qu'on a à faire avec un personnage nouveau dont le *nomen* et *cognomen* restent encore inconnus.

5. Fragment d'une *lorica* (pl. III/2), en bronze; 2,7 x 3,2 cm, lettres de 1—1,5 cm, exécutées par poinçonnage. On lit *ATAS*, un *cognomen* qui a une origine à la fois asiatique et grecque¹⁷. Le nom est connu des sources littéraires et épigraphiques sous diverses formes: *Atas*, *Atax*, *Attas*, *Atta*¹⁸. Cette dernière forme peut aussi être d'origine illyrienne ou celte¹⁹, ce qui complique beaucoup l'attribution ethnique du personnage qui le porte alors qu'il est enregistré dans une autre région que celle illyrienne ou celte. Le nom est très rare dans les provinces de l'empire romain²⁰ où, à l'exception de Rome, on rencontre seulement la forme

¹³ Qui est de 10,8 km, c'est-à-dire 7200 pas romains, ce qu'on pourrait exprimer par la chiffre VII, donc V+MP.

¹⁴ C. Daicoviciu, *Un nou "miliarium" în Dacia*, *AIȘC*, III, 1928—1932, p. 48—53.

¹⁵ On a assez peu écrit sur ce genre de matériel archéologique, probablement à cause du fait qu'on a trouvé un nombre restreint d'exemplaires, voir *IDR*, II, 227; V. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timișoara, 1980, p. 124; *IDR*, III/4, 175 (commentaire ample par I. I. Russu).

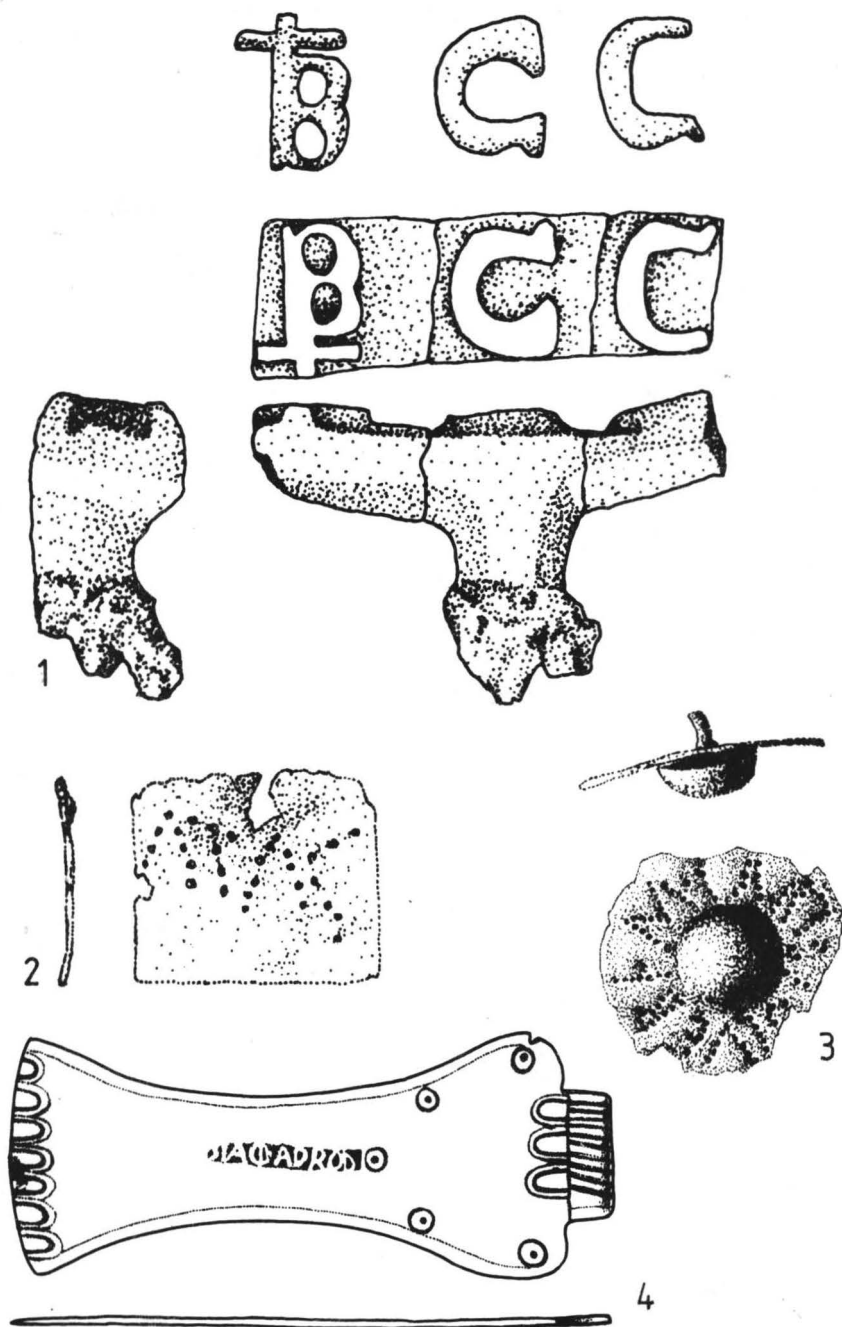
¹⁶ Parmi les personnages connus à *Sarmizegetusa* d'autres inscriptions je mentionne *Claudius Gaianus*, *IDR*, III/2, 160, dont le prénom manque à cause de l'état fragmentaire de l'inscription et *Cornelius Cornelianus*, *IDR*, III/2, 279 et 314 qui ne mentionne pas un prénom, très probablement parce qu'il ne l'avait pas. Donc il est vraisemblable que les estampilles à initiales *QCC*, *IDR*, III/2, 550 n'appartiennent pas à *Cornelius Cornelianus*, comme on l'a supposé.

¹⁷ G. Mihailov, dans *Actes du 1er Congrès des Études Balkaniques*, 6, Sofia, 1968, p. 550—553 et L. Zgusta, *Kleinasiatischen Personennamen*, Prag, 1964, § 119—2 et 119—9.

¹⁸ Voir, par exemple, *RE*, II/2 (1896), col. 1898; W. Pape, *Wörterbuch der griechische Eigennamen*², Braunschweig, 1863, p. 172. *Inscriptiones Graecae in Bulgariae Repertae*, I, 145 D; L. Zgusta, *I.c.* (genitiv *Atados*, dativ, *Atta acuzativ*, *At-an*).

¹⁹ I. I. Russu, *Illyrii. Istoria. Limba și onomastica. Romanizarea*, București, 1969, p. 38 et 170—171.

²⁰ À Rome on connaît seulement trois personnes, dont une femme, voir H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*, Berlin—New-York, 1982, vol. II, 954.

Pl. III. — 1. Signaculum; 2. fragment de lorica; 3. bouton; 4. manche de passoire ou saucière.

Atta est ces dérivés²¹. Le soldat *Attas* de *Ulpia Traiana* a pu venir en Dacie directement d'Asie Mineure²² où d'une des provinces balkaniques. La graphie de son nom, avec un seul T et un S final me fait croire qu'il vient d'Asie Mineure.

6. Bouton (pl. III/3), en bronze; diamètre 3,4 cm. Autour de l'*umbo* central on a poinçonné des lettres de 0,7—0,8 cm. Il provient des fouilles du forum de *Ulpia Traiana Sarmizegetusa*. Mus. Sarmiz. inv. 24 458. Ce genre de pièces est assez connu dans l'empire²³ et dans la Dacie²⁴. La lecture pourrait être soit: [T(urma)] Veri. M(arcus) Carte[ius], soit M(arci) Carte [i] Șleveri. La première variante est la plus fréquente et, pour la Dacie, on connaît que, avant la guerre contre les daces, le général romain *Tettius Iulianus* a donné l'ordre aux soldats d'inscrire leur nom sur les boucliers, afin de distinguer ceux qui faisaient bien leur devoir de ceux qui ne le faisaient pas²⁵. Mais la disposition du texte sur la pièce — les espaces libres entre les mots qu'on peut certainement lire, l'aspect tout à fait semblable de la lettre présumée être le T de *turma* avec la lettre E, clairement visible, du nom *Cartei*us — me fait pourtant croire que la deuxième lecture est plus proche de la vérité. La pièce a donc appartenue à un soldat, citoyen romain avec *tria nomina*: *Marcus Cartei*us *Severus*. Le nom d'origine latine *Cartei*us²⁶ n'apparaît dans les provinces de l'empire qu'une seule fois et cela de nouveau en Dacie: *Carteia Maxima*, femme de C. Iul. Frontonianus, bf. cos. leg. V Mac. qui dédie un autel à Esculape et à Hygie pour la vue qui lui a été rendue²⁷. Dans d'autres régions, on rencontre des dérivés de ce nom, surtout en — *ilius* et — *orius*²⁸. Il faut aussi faire mention de la ville *Carteia* un Bétique, sur le bord du Gibraltar, la première colonie en dehors de l'Italie et de la Gaule Cisalpine²⁹. Il est possible que les gens portant le nom *Cartei*us de la Dacie proviennent de cette ville de Bétique, province qui a fourni d'autres colons à *Ulpia Traiana*³⁰.

7. Manche de passoire ou saucière (pl. III/4), en bronze; dimensions: longueur 8 cm, hauteur maximale 3,3 cm, hauteur minimale 1,6 cm. Décoration ovi-forme aux deux extrémités; dans la partie opposée à celle qui est proche du

²¹ Comme, par exemple, *Attia* et *Atacina* dans la péninsule ibérique, *Atias*, *Atasaon*, *Ataps* dans les provinces danubiennes, *Atua* (un génitif) à Pompei, *Attia*, *Attusa*, *Attuso* dans le nord de l'Italie, *Attus*, *Attusa* dans l'Angleterre. Le nom n'est pas connu dans les provinces africaines, en Gaule et en Germanie.

²² D'où on connaît provenir d'autres colons dans la capitale de la Dacie; Q. Ianuarius Rufus, flamen et quinquennalis primus pro imperatore, IDR, III/2, 112 est originaire de Taviu (Galatia); C. Spedius Hermias, flamen col. Sarmiz., IDR, III/2, 164 dédie un autel à Aesculapius Pergamenus et à Hygie; C. Petronius Iustus cornicularius procuratoris IDR, III/2, 267 fait des vœux à Men Cibastianus, déité microasiatique dont l'épithète est interprété comme provenant de la localité Kilbos de Asie; ... Claudianus IDR, III/2, 350 est originaire de Khara (Mésopotamie); Antonia, IDR, III/2, 382 vient de Pergamos (Asie). Pour les colons microasiatiques à *Ulpia Traiana*, voir A. Paki, *The Population of Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, dans le volume D. Alicu-A. Paki, *Town-planning and Population in Ulpia Traiana Sarmizegetusa*, sous presse à *Tempus Reparatum*, Londres. Pour les gens qui proviennent d'Asie Mineure dans toute la Dacie, C. C. Petolescu, *Les colons d'Asie Mineure dans la Dacie romaine*, Dacia, N.S., XXII, 1978, p. 213—218.

²³ Oldenstein, J., *Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten*, BRGK, 57, 1976, p. 165—211, spécialement pour les "Waffenschildchen" portant des inscriptions p. 190—193.

²⁴ Gudea, N., *Despre câteva donarii și aplici-disc cu inscripție din Dacia*, ActaMP, VI, 1982, p. 53—54, 56 et pl. 4—5.

²⁵ Dio Cassius, LXVII, 10.

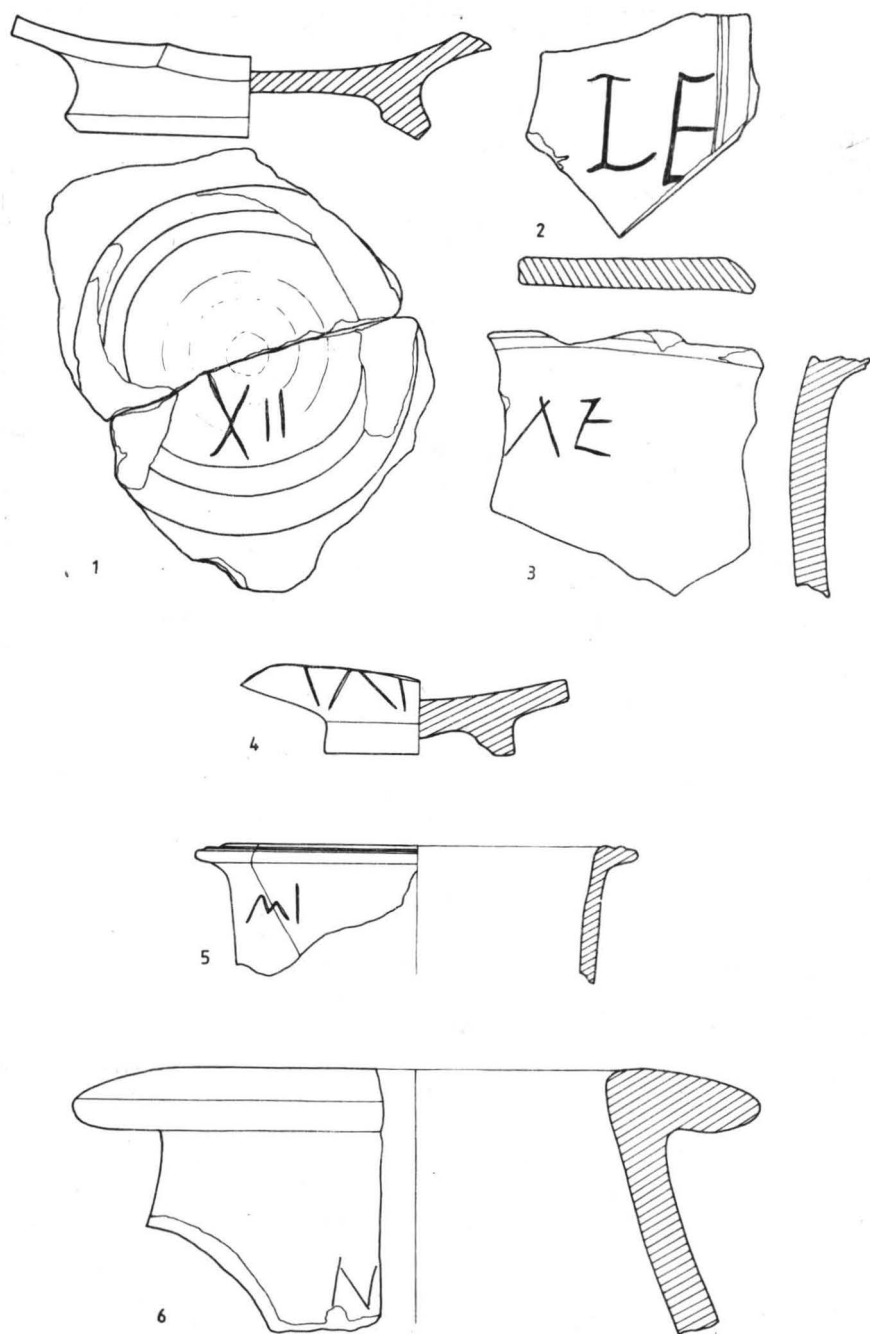
²⁶ W. Schulze *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft und Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse, Neue Folge, Band 5, Berlin, 1993, 145, 205.

²⁷ CIL, III, 987 (Apulum). Le personnage peut être daté au début du III-ème siècle, d'après une autre inscription, voir V. Moga, O inscripție inedită dedicată zeilor Leto și copiilor săi, Apulum, XVII, 1979, p. 205—206, datation qui est ultérieurement confirmée, voir I. Bădescu (XII), ActaMN, XVII, 1980, p. 86, qui donne une autre lecture de l'inscription, p. 84—86.

²⁸ On rencontre un nombre réduit (1—4) de *Cartilii* en Italie, la péninsule ibérique et de même pour *Cartorii*. On rencontre aussi la forme *Cartius*, CIL, XIV, 246 (Ostie). Comme cognomen on cite les formes *Cartus* CIL, III, 14373 (Raetia) et IX 6311, *Cartimillus*, CIL, IV, 4938, *Cartenus*, CIL, VI 13821, *Cartir*, CIL, VI, 21522 et IX, 3640 (feminae), *Cartullus*, CIL, VIII, 4927 et XIII 1355, 11369, *Cartorina*, CIL, X, 8340 a, *Cartlia*, CIL, XI, 2304 et *Cartin*... CIL, XI, 3128.

²⁹ CIL, II, p. 242—243.

³⁰ C. Sentius C. f. Sulp. Flaccus, décurion à Sarmizegetusa, CIL, III, 1196 (Apulum) est originaire de Antiquaria.

Pl. IV.— 1—6. Fragments céramiques avec graffiti.

récipt on a aussi disposé quatre petits cercles avec un point au milieu. Le cartouche, d'une longueur de 2 cm est imprimé au milieu de la manche. La pièce provient de Cuzdrioara, près de Dej. MNIT, inv. I. 10437a. Le type de manche est analogue aux types Radnóti³¹ 16/13, Eggers³² 13/159a, voir aussi Hansen³³. Dans le cartouche on a imprimé le nom du producteur, au génitif: *STAGLI APROD (isii)*. On ne connaît pas un autre exemple de ce nom sur des estampilles similaires. On cite une estampille avec le nom de *Staglius Philocalus*³⁴, un producteur du nord de l'Italie dans la période augustéenne. Le producteur, dont le nom apparaît sur la pièce de Cuzdrioara appartient probablement à la même famille, mais on pourrait pas préciser s'il est plus précoce ou plus tardif que *Philocalus*.

8. Fond de récipt (pl. IV/1); céramique, pâte rougeâtre; diamètre 9,3 cm; chiffres de 1,1—2,2 cm. MNIT, inv. v. 32677. Incisée avant la cuisson, la chiffre XII.

9. Fragment de récipt (pl. IV/2); céramique, pâte rouge avec angobe brune; lettre de 2,5—2,9 cm. Provient de *Ulpia Traiana*, contexte pas précisé. MNIT, inv. v. 32679. Lettres élégantes avec "fioritures". On voit un L suivi d'un E et, devant eux, la queue d'une autre lettre. Ça pourrait être le milieu d'un nom comme *Diocles*, qui est connu à *Sarmizegetusa* dans une estampille de *mortarium* IDR III/2 576 et dans une autre estampille, sur une lampe³⁵.

10. Fragment de récipt, avec le bord (pl. IV/3); céramique, pâte orange; lettre de 1,4—1,6 cm. Provient de *Ulpia Traiana*, contexte pas précisé. MNIT, inv. v. 32680. La fin d'un mot est préservée, probablement AI, quoique le première lettre pourrait aussi bien être un Δ grecque. Dans la deuxième lettre, seule la barre verticale est incisée avant la cuisson, les bares horizontales sont des égratinures ultérieures.

11. Fond de récipt (pl. IV/4); céramique, pâte rouge. Provient de *Ulpia Traiana*, contexte pas précisé. MNIT, sans inv. Il semble être un M renversé.

12. Fragment de récipt (pl. IV/5); céramique, pâte orange; lettre de 0,7 et 1 cm. Provient de *Ulpia Traiana*, contexte pas précisé. MNIT, sans inv. On lit: MI. Ça pourrait être les sigles d'un personnage avec *tria nomina*: *M(arcus I(ulius)unius?...*)

13. Fragment de récipt (pl. IV/6); céramique, pâte grise; lettre de 1,5 cm. Provient de *Ulpia Traiana*, contexte pas précise. MNIT, sans inv. On voit une seule lettre, M.

ADELA PAKI

³¹ A. Radnóti, *A Pannoniai római bronzedények*, Budapest, 1938.

³² H.J. Eggers, *Der römische Import im freien Germanien*, Hamburg 1951.

³³ U.L. Hansen, *Römischer Import im Norden*, Copenhagen, 1987.

³⁴ R.C. Petrovsky, *Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempel*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians Universität zu München, p. 256, voir aussi p. 42

³⁵ D. Alicu-E. Nemes, *Roman Lamps from Sarmizegetusa*, BAR Supplementary Series 18, 1977, pl. LIII/3.

PIESE SCULPTURALE INEDITE ÎN MUZEUL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

Nota noastră are ca scop punerea în circulație, — spre cunoștința celor interesați —, a unor piese figurate romane, inedite, păstrate în depozitul de antichități al Muzeului de istorie a Transilvaniei.

Deși ele nu fac parte din patrimoniul cultural al Daciei, fiind descoperite în alte regiuni ale Imperiului, găsim nimerit prilejul de a le semna, cu atât mai mult cu cât aceste sculpturi aparțin artei antice. De asemenea, rîndurile de față se vor un imbold, deoarece sîntem convinși că în depozitele muzeale transilvănene (bunăoară, Bruckenthal) se găsesc încă numeroase piese cu locul de proveniență în afara provinciei noastre traiane, dar ele, cu cîteva excepții¹, nu au constituit obiectul unor publicații.

*

* *

În cele ce urmează, ne vom ocupa de nouă exemplare figurate, cu funcționalități diferite, ajunse în proprietatea Muzeului de istorie a Transilvaniei prin donații². Cele mai numeroase (în număr de șase) sînt din teracotă, apoi două sculpturi în marmură și, în sfîrșit, o statueta turnată în bronz.

PIESE DE TERACOTĂ

1. *Antefix*. Fig. 1. Inv. nr. 7414³.

Veii. Dimensiuni: înălțimea 23,5 cm, lățimea 17,3 cm, înălțimea feței 12,2 cm. Partea posterioară este rotunjit lucrată, iar în porțiunea centrală superioară există un orificiu (diametrul 3,3 cm) de fixare.

Antefixul, restaurat, confecționat din pastă fină, cărămizie, înfățișează figura imberbă a unui efeb, plasată pe o placă-suspensor semicirculară, în poziția verticală. Fizionomia personajului este bine individualizată: fața ovală, fruntea înaltă, ochii larg deschiși, nasul drept, gura cărnosă, bărbia mică, cu gropiță, gîtul puternic. Părul scurt, redat prin incizii paralele, longitudinale, este bretonat pe frunte și acoperă, în bucleuri, pavilioanele urechilor.

Piesa, cel mai reprezentativ monument din lotul de teracote pe care îl prezentăm, dovedește o deosebită măiestrie artistică. Nu ne putem pronunța asupra paternității antefixului.

¹ C. Pop, *Precizări în legătură cu cîteva piese sculpturale antice din Muzeul de istorie Cluj*, ActaMN, IV, 1967, p. 489—493, nr. 1—2; fig. 1—3; Dr. E. Crișan, *Ex voto-uri anatomice de la Veii în Muzeul de istorie Cluj*, ActaMN, VII, 1970, 489—499, nr. 1—7, pl. I—II, fig. 1—3; C. Pop, *Bronzuri figurate romane în Muzeul de istorie al Transilvaniei*, ActaMN, XX, 1983, p. 480—484, nr. B 1—5, fig. 12—16, ș.a.

² Donațiile, în special, în Transilvania, provenite în majoritatea cazurilor din colecțiile unor persoane de aleasă cultură, au îmbogățit considerabil patrimoniul unor muzee din această provincie istorică. Păcat însă că numeroase piese din așa-numitele "lăsaminte" au fost distruse în decursul timpului, datorită unor situații tragice (diferite frământări sociale, cele două războaie mondiale, etc.) Totodată, ne exprimăm profundul regret că această adevărată "modă" a donațiilor (cu o maximă înflorire în a doua jumătate a secolului trecut-primele decenii ale veacului nostru) a scăzut la o cotă îngrijorătoare în timpurile actuale (astăzi, cine mai oferă cadou un obiect prețios, cînd îl poate comercializa la un preț foarte piperat sau să-l înstrăineze peste hotare?). Și fiindcă cele afirmate mai sus sînt o tristă realitate, găsim nimerit prilejul să pomenim spre a fi cunoscute, măcar, cîteva nume de iluștrii donatori (a se vedea notele următoare).

³ Piesa constituie donația arheologului și profesorului de filologie clasică Finály Gábor, împreună cu alte ex voto-uri anatomice etrusce de la Veii (publicate de Dr. E. Crișan, vezi nota 1).

Fig. 1. Antefix (Veii).

El poate avea o origine etruscă, — și dacă afirmăm acest lucru, ne gândim, în primul rând la locul de proveniență al piesei și la faptul că meșterii artizani ai acestei populații erau specializați în astfel de producții sculpturale —, sau constituie o copie romană, de excelentă calitate, lucrată într-o manieră de bună "amintire" artistică etruscă.

Dacă considerăm cea de a doua ipoteză ca fiind viabilă, atunci încadrarea cronologică a antefixului nu comportă dificultăți, el neputând depăși secolul I d. Ch. Această constatare se bazează pe justetea analizei elaborată de unii istorici ai artei romane și care se datorează faptului că reprezentarea orbitelor statuilor ce înfățișează personaje sînt goale, ele avînd așa-numita "privire oarbă" (tehnică cunoscută în reprezentările clasice grecești, elenistice, dar și cele romane pînă la sfîrșitul primului secol post), irisul punctat al ochilor fiind o "inovatie" a veacurilor următoare.

2. Medalion-amuletă (?). Fig. 2. Inv. nr. IV 4486⁴.

Catania. Dimensiuni: diametrul 8 cm, înălțimea feței 4,4 cm. În partea superioară sînt perforate două orificii de ațîrnare, fiecare cu diametrul de 0,8 cm.

Piesa, din pastă cărămizie, de bună calitate, excelent conservată, prezintă figura Medusei-Gorgona, cu elementele anatomice familiare monstrului: fața rotundă, buclălată, nasul borcănăț, gura strînsă, într-un cuvînt, degajînd acel rictus atît de cunoscut. În părul lung, se observă, cu greutate, serpii încolăciți.

Medalionul, posibil, o amuletă (indicii fiind atît cele două perforații din partea superioară, cît și dimensiunile destul de reduse ale piesei), constituie, desigur, o producție de serie a unei oficine locale siciliano-italiotă, ce ființa poate într-un răstimp cuprins între secolele II î. Ch. — II d. Ch.

3. Lucernă. Fig. 3. Inv. nr. 3807⁵.

Pompei. Dimensiuni: înălțimea 7,5 cm, lungimea 11,4 cm, lățimea 4,5 cm.

Lampa este confecționată din pastă fină, vopsită cu culoare roșiatică, avînd starea de conservare foarte bună. Tip *monolychnis*. Forma piesei este circulară; prezintă o toartă inelară supraînălțată, cu o mică perforație transversală și două orificii, unul de combustie, plasat pe cioc, celălalt, de alimentare, central, dar

⁴ "Lăsămîntul" Kuún Géza.

⁵ Donația Dancsó Lajos. Piesa a fost descrisă sumar în catalogul expoziției internaționale *Civiltă română în România*, Roma, 1970, fiind însă greșit atribuită ca descoperire în Transilvania (localitate neprecizată).

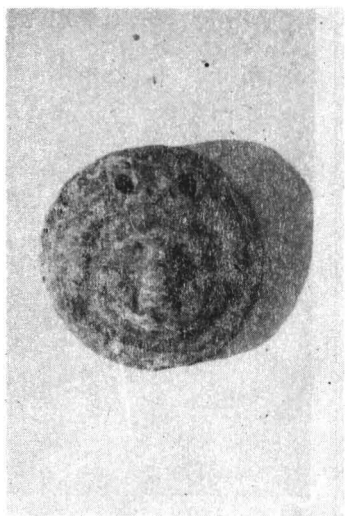

Fig. 2. Medalion-amuletă (Catania).

ușor deplasat spre dreapta. Pe disc apare *Pegasus*, orientat spre stînga, în zbor, imagine artistică încadrată de o canelură și de două cerculețe incizate, unite printr-o linie dreaptă, orizontală, deasupra ciocului. Pe fundul circular, se citește, probabil, *ELACH* (marca olarului? în cadrul căreia litera *L* are o formă arhai-că). Datarea opaițului poate fi atribuită sfîrșitului veacului I d. Ch. — primei jumătăți a celui următor.

Fig. 3. Lucernă (Pompei).

4. *Opaiț*. Fig. 4. Inv. nr. IV 2666⁶.

Roma-Catacombe. Dimensiuni, înălțimea 4,1 cm, lungimea 11,2 cm, lățimea 4 cm.

Executată dintr-o pastă fină, cărămie, acoperită cu angobă negricioasă, luer-
 cerna, foarte bine păstrată, este de tip *monolychnis*, cu un orificiu trapezoidal,

⁶ Donația Borbély Samu. Ne exprimăm gratitudinea față de colegul Cloșca Băluță de la Muzeul Unirii din Alba Iulia, pentru gentilețea identificării inscripției.

larg de ardere (diametrul 1,5 cm) și altul, mai mic, de alimentare (diametrul 1,2 cm), ornamentat în partea superioară cu un inel în relief. Fundul are o formă aproximativ ovală, iar în partea posterioară se află o toartă ușor supraînălțată, avînd trei caneluri adînci.

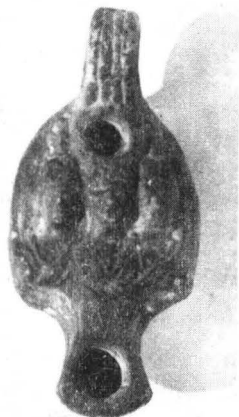

Fig. 4. Opaț (Roma-Catacombe).

Discul central este decorat cu busturile, în basorelief, a trei personaje, unul masculin (central), încadrat de cîte alte două feminine, busturi plasate pe o bandă torsionată, lată. Sînt fizionomii juvenile, cu părul ridicat (femeile) sau tunsoare scurtă (bărbatul), înveșmîntate în tunici drapate, avînd tiv lat, răsfrînt pe gît, în forma literei V. Pe creștetul figurilor feminine este plasat cîte un obiect greu lizibil (posibil urcioare?), iar sub cel central, deasupra orificiului de combustie, în relief, apare litera M (poate fi, eventual, și un ornament frînt zigzagat). Pe fund, opațul poartă inscripția (înălțimea literelor 1 cm) retroversă FLA/CVS.

Coafura figurilor feminine permite o încadrare cronologică (măcar epoca de debut) destul de exactă a lucernei. Părul mult ridicat, prins într-un coc pe creștet și legat cu o *taenia*, indică o datare a piesei începînd cu secolul I d. Ch.

5. Cap de statueta. Fig. 5. Inv. nr. 3812⁷.

Pompei. Dimensiuni: înălțimea 5 cm, lățimea 3,3 cm, înălțimea feței 2,7 cm. Pastă fină, culoare cărămizie.

Sculptura înfățișează capul unei statuete feminine. Teracota este fracturată în partea posterioară. Personajul prezintă o oarecare individualitate a feței, dar starea destul de precară de conservare a piesei, a dus la ștergerea unor trăsături fizionomice. Se remarcă ochii mari, larg deschiși, cu marcarea sprîncenelor, nasul lung, în urechi purtînd cercei globulari, masivi. Părul bogat, ridicat, pieptănat în șuvițe incizate, prins într-un coc cu o *taenia*, prezintă pe creștet un rest (greu vizibil) al diademei, detaliu care ar putea identifica personajul ca înfățișînd o Veneră. Pupilele oarbe ale ochilor circumscrie fragmentul statuar într-o perioadă care se oprește la finele veacului I d. Ch. Desigur, posibilul *ex voto*, fără prea mari pretenții artistice, face parte dintr-o variată gamă de reprezentări a Afroditei, divinitate atît de des adorată în Imperiu, în mediul civil, dar și militar.

6. Statuetă antropomorfă. Fig. 6. Inv. nr. 3806⁸.

⁷ Donația Bethlen Gábor junior.

Fig. 5. Cap de statueta (Pompei).

Pompei. Dimensiuni: înălțimea 10,1 cm, lățimea 3 cm, înălțimea feței 1,5 cm. Lut cu ingrediente, culoare cărămizie. Statueta se păstrează în condiții multumitoare.

Pe un soclu înalt, se află un personaj în picioare, greu de identificat din cau-

Fig. 6. Statueta antropomorfă (Pompei).

za detaliilor mult estompate, datorate, — credem —, mai degrabă, nefinisării statuetei decât vicisitudinilor timpului. Oricum, se poate observa robustețea celui reprezentat: cap masiv, cu barbă (?), brațe solide, îndoite, trup puternic, cu gambe lungi, personaj, eventual, înveșmântat într-o haină lungă pînă la pămînt, de sub care ies virfurile picioarelor. Totalitatea acestor elemente duce la ipoteza prezentării unui bărbat, însă nedîndu-ne posibilitatea de a stabili apartenența și încadrarea cronologică a statuetei.

⁸ Donația soției lui Radák István.

SCULPTURI ÎN MĂRMURĂ

7. *Cap statuar*. Fig. 7. Inv. nr. IV 4489⁹.

Roma-Borghese. Dimensiuni: înălțimea 13,5 cm, lățimea 11,5 cm, înălțimea feței 10,6 cm.

Fig. 7. Cap statuar (Roma-Borghese).

Fragmentul, bine conservat, a fost ulterior aplatizat în partea superioară, unde au fost străpunse două orificii. Capul statuar înfățișează cunoscuta figură a lui Jupiter "Olimpianul", într-o atitudine senină, maiestooasă, copie romană excelentă, avînd, desigur, ca model prototipul praxitelian. Deoarece portretul divinității este atît de familiar cercetătorilor artei clasice antice, nu vom găsi de cuviință a stărui asupra descrierii figurii. Nu putem însă să trecem cu vederea datarea sculpturii, care nu poate depăși limitele cronologice ale primului secol d.Ch., fiind ajutate în această constatare, iarăși, de detaliul esențial al nepunctării irisului.

8. *Placă votivă*. Fig. 8. Inv. nr. I 4727¹⁰

Necunoscut. Din placa originală, cu scene mitologice, se păstrează doar partea superioară. Fragmentul, confectionat din marmură de culoare roșiatică, crăpat longitudinal, are forma unui patrulater neregulat, cu următoarele dimensiuni: înălțimea 15,8 cm, lățimea 16,7 cm. grosimea 1,7 cm.

Scena sculpturală, — mărginită sus de un chenar ornamental torsionat —, înfățișează busturile a trei, în profil, orientate spre dreapta, personaje făcînd parte din *pantheonul* greco-roman. Restul cîmpului reliefului este lucrat în tehnica "pointillée".

În partea stîngă, într-un plan secundar, este reprezentat, probabil, zeul focului, patronul făurarilor, Vulcanus, din care se păstrează doar fața bărboasă și o mică porțiune din creștetul acoperit cu păr des și lung. În dreapta lui, în prim plan, se află stăpînul suprem al Universului, "tatăl zeilor și al oamenilor", Jupiter. Artistul l-a surprins într-o atitudine calmă, imperturbabilă. Divinitatea are fața încadrată de o barbă stufoasă, cîrlionțată, iar pe capul, acoperit cu păr bogat, buclat, poartă o cunună din frunze de laur. Bustul este acoperit, parțial, de o mantie, în falduri, aruncată peste umărul stîng și prinsă într-o fibulă, decorată cu o rozetă cruciformă. În extremitatea dreaptă a piesei sculpturale este înfățișată

⁹ Din lăsamîntul" Kuún Géza.

¹⁰ Donația Kovács Ede. Placa votivă provine din fosta colecție a directorului școlar Nemes Ödön (Tg. Mureș), colecție valoroasă prin numeroasele obiecte antice achiziționate din întreg Imperiu și din Dacia.

protectoarea căsniciilor și a nașterilor, zeița Iuno. O diademă semicirculară îi împodobește cosițele, îngrijit pieptănate. Corpul este înveșmântat într-un chiton drapat.

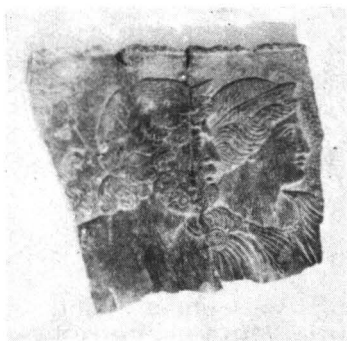

Fig. 8. Placă votivă (necunoscut).

Interesantul monument figurat are o execuție cu totul deosebită. Deși figurile nu sînt prea mult scoase în relief, lapidul roman a reușit ca prin fina și mîgăloasa dăltuire a marmurei să dea viață unei adevărate opere de artă, urmînd ca exemplu maniera de lucru a artizanilor epocii elenistice. Îngrijita modelare a fețelor și îmbrăcăminții personajelor, vădită preocupare de a nu se neglija amănuntele, denotă cunoștințe artistice avansate.

Relieful, remarcabil prin finețea și plasticitatea lui, provine, desigur, dintr-unul din numeroasele ateliere ce existau în centrul lumii greco-romane, fiind datat în epoca de înflorire artistică a dinastiei Antoninilor. Credem că pentru această ipoteză pledează însuși materialul din care este confecționat, — marmură de culoare roșcată —, ce pare a fi străin de Dacia și faptul că piesa sculpturală făcea parte din colecția unui particular din Tg. Mureș, care va fi adunat multe obiecte antice din străinătate¹¹.

PIESE TOREUTICE

9. *Statuetă votivă*. Fig. 9. Inv. nr. 4214¹².

Pompei. Dimensiuni: înălțimea 11,5 cm, lățimea 6 cm, înălțimea feței 1,3 cm.

Statueta, bine păstrată, înfățișează, pe un soclu plat, dreptunghiular (lungimea 2,6 cm, lățimea 2,1 cm) pe Hercules. Personajul, bărbos, cu părul scurt, buclat, are capul ușor aplecat spre stînga, cu privirea în jos. Eroul mitic, în picioare, este nud, proporțiile corpului respectînd canonul clasic. Se sprijină cu mîna stîngă pe caracteristica-i măciucă noduroasă, iar peste umărul drept și brațul respectiv, îndoit, este înfășurată în chip de hlamidă (atîrnă pe spate), blana leului din Nemea.

Mica statueta toreutică este atent prelucrată, fiind turnată într-o matriță de bună calitate. Ea prezintă, — așa cum afirmam —, pe Hercules, într-o ipostază cunoscută a tipului "Farnese", tip preluat, așa cum ne-a parvenit nouă, din arta

¹¹ Vezi nota 10.

¹² Donația Lázár József.

Fig. 9. Statuetă votivă (Pompei).

elenistică. Are numeroase analogii cu *ex voto*-uri din piatră și bronz, întâlnite în lumea clasică romană. Mai dificilă ni se pare problema datării sculpturii, care se poate desfășura — în cazul de față —, pe parcursul a mai multor secole, înainte și după Christos.

* *

*

Cele câteva monumente, prezentate în nota de față, credem că vor stimula interesul cercetătorilor pentru depistarea unor alte piese "străine" de Dacia în depozitele muzeale ale țării noastre, în vederea publicării lor amănunțite.

CONSTANTIN POP-CRISTIAN GĂZDAC

PIÈCES SCULPTURALES INÉDITES DANS LE MUSÉE D'HISTOIRE DE LA TRANSYLVANIE (Résumé)

On décrit et on interprète un nombre de neuf pièces romaines, provenues du dehors de la Dacie et que sont conservées dans la collection des antiquités du Musée d'histoire de la Transylvanie de Cluj.

Elles sont: 1) *Antefixe* (provenue de Veii, terre-cuite, fig.1); 2). *Medaillon-amulette* (?) (Catania, terre-cuite, fig. 2); 3) *Lucerne* (Pompei, terre-cuite, fig. 3); 4). *Lucerne* (Rome-Catacombes, terre-cuite, fig.4); 5). *Tête de statuette* (Pompei, terre-cuite, fig.5); 6). *Statuette antropomorphe* (Pompei, terre-cuite, fig.6); 7). *Tête statuaire* (Rome-Borghese, marbre, fig. 7); 8). *Plaque votive* (inconnue, marbre, fig. 8); 9). *Statuette votive* (Pompei, bronze, fig.9).

DESPRE UN OPAIȚ DE LUT BIZANTIN CREȘTIN DIN MUZEUL DE ISTORIE DIN CLUJ-NAPOCA*

În depozitul pentru Istorie veche al Muzeului de istorie din Cluj-Napoca se află, de mai mulți ani, un opaiț de lut, cu cruce pe disc¹. Piesa a ajuns aici, probabil, împreună cu câteva fragmente ceramice și vase "de factură romană" de la Feldioara (Marienburg), jud. Brașov. Materialele acestea au fost donate muzeului clujan de către cetățeanul Martin Liteanu².

În cele ce urmează vom prezenta opaițul în cauză și vom face câteva, foarte scurte, observații în legătură cu semnificația lui.

Opaiț din lut (fig. 1); pastă foarte fină de culoare cărămizie deschisă; la suprafață, mai ales pe disc, pete de vopsea albă (asemănătoare cu cea de pe amfore); puternic afumat, aproape înnegrit în jurul orificiului de ardere; piesă întreagă, dar din toartă (apucătoare) lipsește puțin din partea superioară; $L = 9,5$ cm; $d = 6$ cm; $h = 2,8$ cm; h toartă $= 4,2$ cm; corp piriform; rezervorul puțin ovalizat; ciocul alungit; toarta înaltă, discoidală este puțin proeminentă spre înăpoi; elementele capacului de disc sunt asimetric plasate în raport cu corpul (sau este un defect general de turnare?); bordură lată, convexă; lățimea ei diferă; în partea din spate, spre toartă, este mai lată decât pe laturi; pe fiecare parte a bordurii se află câte un vrej de viță și câte un ciorchină de struguri; cotorul vrejului se află spre toartă; lângă capătul cotorului se află câte un cerculeț; toate motivele decorative menționate mai sus au fost realizate din nervuri subțiri, în relief; spre marginea exterioară a bordurii strugurii din ciorchini sunt așezați în șiruri, ca niște nervuri transversale; între bordură și discul propriu-zis, se află o nervură care înconjoară discul; are formă ovală, foarte asimetrică în raport cu corpul piesei; ea formează apoi un canal scurt, îngustat (strangulat) la mijloc care încadrează și orificiul de ardere; disc plat (foarte ușor concav) adâncit; orificiul de alimentare rotund, plasat asimetric; de la orificiul pornesc spre marginile discului patru nervuri duble, perpendiculare două câte două, distanțate între ele cu 0,25 cm; ele formează o cruce; brațul crucii dinspre canal este mai lung; orificiul de ardere este mare, ovalizat; $d = 1,2 + 1,6$ cm; fund inelar; înălțimea inelului de sprijin $= 0,15$ cm; de la inel spre cioc, pe partea de jos a corpului și ciocului, lângă inelul de sprijin, se află câte două nervuri scurte, paralele, dispuse câte două în forma literei V; tip cu canal deschis; analogii: R. Forrer, *Die frühchristliche Alterthümer aus der Gräberfelder von Achmin-Panopolis*, Strasbourg i.R., 1893, pl. III, nr. 1—2 (pentru tipul de cruce, dar alt tip de opaiț); cf. O. Wulf, *Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke. I. Altchristliche Bildwerke*, Berlin, 1909, pl. LXVI,

* Manuscrisul acesta a fost predat la revistă în anul 1986. Între timp opaițul a fost publicat (mai pe scurt) în lucrarea "Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice" Oradea, 1986, p. 150-151 nr. 4) de N. Gudea și I. Ghiurco. Ulterior M. Rusu, aprofundind cercetările în acest domeniu a stabilit că opaițul nu provine de la Feldioara (Brașov) ci de la Feldioara (Alba) (*EphemNap*, I, 1991, p. 90, nota 38).

† În să aduc aici călduroase mulțumiri colegului Constantin Pop (MITr); pentru ajutorul dat la identificarea piesei. Pe fișa întocmită de către dr. Ștefan Ferenczi (MITr), stă scris: "Farfurie mare, două ulcioare, un opaiț fără inscripție; cuptor cu cenușă cu multe vase; "sub cetate". Feldioara."

O serie de scrisori trimise la Feldioara (jud. Brașov), fie direct pe adresa donatorului (str. Principală nr. 437), fie la oficialitățile comunei au rămas fără răspuns, ba una din ele (pe adresa donatorului) a fost returnată cu specificația că adresa nu mai există. Am ezitat să mai facem alte investigații pe considerentul că prin publicarea piesei astfel de investigații vor fi făcute de muzeografi din zonă, care au datoria să pecizeze condițiile de descoperire, locul de descoperire și donatorul.

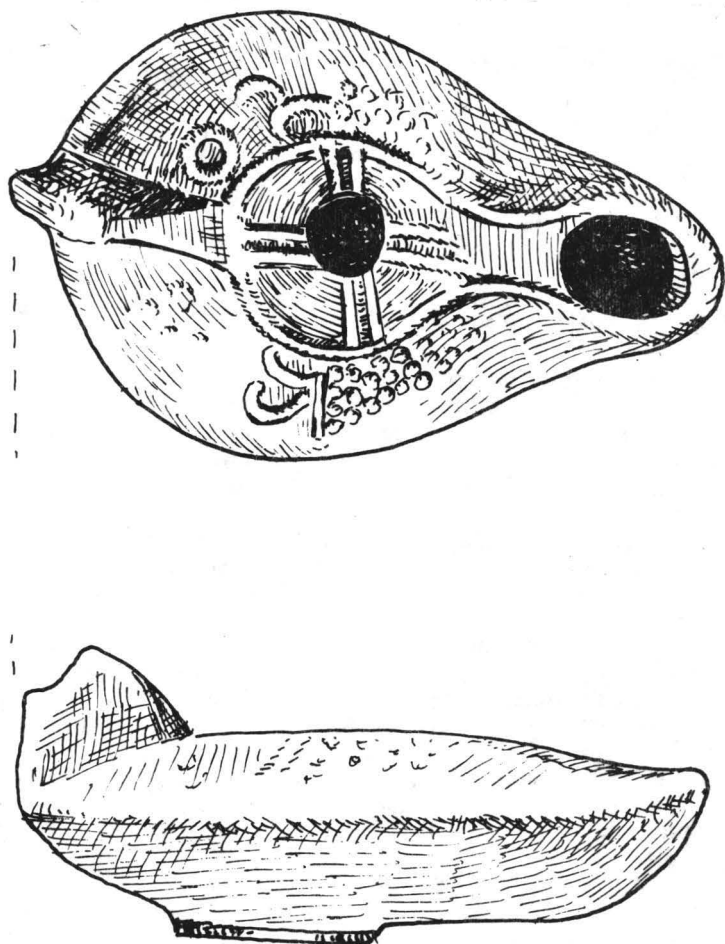

Fig.1. — Opaitul bizantin din muzeul clujean.

nr. 1339 (pentru forma opaițului, dar fără cruce); cf. H. Menzel, *Antike Lampen im Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz*, Mainz, 1960, p. 97, nr. 624, fig. 79,8 (pentru formă, dar alt tip de cruce); T. Szentléleki, *Ancient Lamps*, Budapesta, 1969, p. 133, nr. 258 a-b (pentru tipul de cruce, dar alt tip de opaiț); p. 99, nr. 637, fig. 81,8 (pentru decorul de pe bordură); probabil, tip microasiatic; sec. V—VI; Feldioara (Marienburg) jud. Brașov; dacă ne luăm după informațiile din bilețul de însoțire într-un cuptor sau lângă un cuptor de vase.

Pe baza acestei prezentări, a datelor din bilețul de însoțire și a materialelor însoțitoare din depozitul muzeului clujan se pot formula câteva observații:

— forma piesei, tipul de opaiț, elementele de decor, dispunerea lor sunt cele obișnuite la opaițele de import bizantine, deși asimetria elementelor capacului este oarecum neobișnuită; analogiile pe care le-am găsit nu sunt prea apropiate, dar nici nu se poate spune că opaițul nu poate fi încadrat între tipurile reprezentate de aceste analogii;

— opaițul are un aspect curios; pare prea nou, iar arsura din jurul orificiului de ardere este puțin suspectă în sensul că nu suntem siguri că este rezultatul folosirii opaițului; asimetria nu prea este caracteristică acestui tip de piese; nu sunt excluse însă nici piese asimetrice, nici piese a căror durată de folosire să fi fost foarte scurtă încă în epoca respectivă și acest fapt să dea aspectul acesta curios;

— materialul împreună cu care a fost găsită piesa, prezența unui cuptor de ars vase "romane" (chiar dacă este vorba de o perioadă mai târzie decât epoca provinciei Dacia)³ ne sugerează un mediu "roman" postaurelian.

Pînă (și dacă) vom afla date noi, mai sigure, în legătură cu condițiile de descoperire (date pe care sperăm că muzeograful de la Muzeul de istorie al județului Brașov se vor strădui să le obțină) putem admite că este vorba de un opaiț bizantin de import, datînd din secolele V—VI, creștin. Prezența acestui opaiț la Feldioara (Marienburg) jud. Brașov, nu ar avea nimic excepțional în sine, atît doar că ar fi prima piesă de acest gen, de această epocă din întreaga zonă. Bineînțeles însă că precizarea condițiilor și locului de descoperire și mai ales a autenticității piesei, ar face ca importanța ei istorică să devină deosebit de mare pentru zona cotului Oltului.

NICOLAE GUDEA

³ Colegii dr. Florea Costea și Ioan I. Pop (Muzeul de istorie al județului Brașov) m-au informat că la Feldioara au fost găsite urme ale unor așezări postromane chiar pe lângă "Cetate"; nu mi-au precizat însă durata acestei epoci "postromane".

EINE BYZANTINISCH-CHRISTLICHE TONLAMPE AUS DEM HISTORISCHEN MUSEUM IN CLUJ-NAPOCA (Zusammenfassung)

In den Museum für die Geschichte Siebenbürgens in Cluj-Napoca (Klausenburg), gibt es eine byzantinische-christliche Tonlampe mit Kreuzverzierung im geschlossenem Spiegel (Abb. 1). Das Stück war eine Stiftung des Herrn Martin Liteanu aus Feldioara — Marienburg (Kreis Brașov) es wurde am "Unter Burg = sub Cetate" genannte Stelle, im einer Feuerstelle (?), Brennofen (?) zusammen mit einer Schüssel, einer Kanne und anderen Keramikfragmente gefunden.

Das Typus, die Form, die Verzierungselemente der Tonlampe sind für byzantinisch-christliche Tonlampen der 5.—6. Jh. charakteristisch.

Das Fehlen einiger sicheren Daten über die Fundstelle und Fundcomplex, sowie einiger technischen Kennzeichen des Stückes, veranlassen aber den Verfasser einige Zweifel bezüglich die Echtheit und die Herkunft der Lampe zu behegen.

Lucrarea executată la

Casa de Editură și Tipografia GLORIA Cluj

NOTE

NOTE

ISSN 0578-5391